Любомир Михайлина

СЛОВ'ЯНИ VIII-X СТ. МІЖ ДНІПРОМ І КАРПАТАМИ

Національна академія наук України

Інститут археології

Любомир Михайлина

СЛОВ'ЯНИ VIII-X СТ. МІЖ ДНІПРОМ І КАРПАТАМИ

Київ 2007

УДК 904(477.4)"07-09"
ББК Т4(4УКР)431.14

Друкується за рішенням Вченої ради Інституту археології НАН України від 5 червня 2007 року, протокол № 6

Рецензенти:

доктор історичних наук, професор
Д.Н. Козак (Київ)

доктор історичних наук, професор
Р.В. Терпиловський (Київ)

Науковий редактор:

член-кореспондент НАН України
В.Д. Баран (Київ)

Михайлина Л.П.

М 69 Слов'яни VIII-X ст. між Дніпром і Карпатами. – Київ: Інститут археології НАНУкраїни, 2007. – 300 с.

ISBN 978-966-02-4420-7

Монографія висвітлює історію східнослов'янського населення VIII-IX ст. між Дніпром і Карпатами. На основі комплексного аналізу археологічних пам'яток райковецької культури (поселенські структури, могильники, культові місця), а також широкого залучення писемних, етнографічних нумізматичних джерел, остеологічного та палеоботанічного матеріалів досліджено значний спектр питань соціально-економічного розвитку, складний світ первісних вірувань населення, що їх створило.

Для археологів, істориків, етнологів, краєзнавців, учителів, викладачів та студентів вищих навчальних закладів.

ББК Т4(4УКР)431.14

ISBN 978-966-02-4420-7

© Л.П. Михайлина, 2007
© Інститут археології НАНУкраїни, 2007

Зміст

ВСТУП 5

Розділ 1
ХРОНОЛОГІЯ, ПЕРІОДИЗАЦІЯ ТА ОСНОВНІ КАТЕГОРІЇ ПАМ'ЯТОК 10

1.1. Хронологія і періодизація 10

1.2. Основні категорії археологічних пам'яток 43

1.2.1. Селища 45

1.2.2. Городища 57

1.2.3. Могильники 68

Розділ 2
ТИПОЛОГІЯ ЖИТЕЛ VIII-X СТ. МІЖ ДНІПРОМ І КАРПАТАМИ 75

2.1. Загальні засади типології житлових споруд 76

2.2. Напівземлянки каркасно-стовпової конструкції 83

2.3. Напівземлянки зрубної конструкції 88

2.4. Наземні житла з підвалами 90

2.5. Печі 92

2.6. Вхід у житло 102

2.7. Планова структура жител 104

Розділ 3
ГОСПОДАРСТВО НАСЕЛЕННЯ РАЙКОВЕЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ 106

3.1. Землеробство 106

3.2. Скотарство 117

3.3. Мисливство, рибальство та промисли 125

3.4. Розвиток чорної металургії та металообробки 131

3.5. Обробка кольорових металів 141

3.6. Гончарна справа 143

3.7. Каменерізне ремесло 147

3.8. Косторізна справа 148

3.9. Торговельно-економічні відносини 150

Розділ 4
СУСПІЛЬНИЙ РОЗВИТОК 159
4.1. Соціальний зміст поселенських структур 159
4.2. Літописні княжіння 170
4.2.1. Поляни 171
4.2.2. Деревляни 173
4.2.3. Уличі 174
4.2.4. Тиверці 178
4.2.5. Волиняни 180
4.2.6. Хорвати 181
4.3. Полюддя 183
Розділ 5
ПЕРВІСНІ ВІРУВАННЯ 187
5.1. Сімейні культові місця 189
5.2. Культові місця родового та общинного значення 198
5.3. Культові об'єкти гнізда поселень (племінні святилища) 205
5.4. Культові об'єкти природного походження 226
5.5. Поховальний обряд 227
5.6. Знаково-символічна орнаментація глиняних виробів 236
ВИСНОВКИ 241
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ 249
РЕЗЮМЕ 273
RESUME 282
REZUMAT 286
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК 292
ПОКАЖЧИК ГЕОГРАФІЧНИХ НАЗВ 297

ВСТУП

Важливим і, водночас, ще не повною мірою вивченим періодом вітчизняної історії є остання чверть І тисячоліття нової ери. Значимість цього періоду визначається такими вагомими явищами суспільного розвитку, як завершення розкладу первіснообщинного ладу з його колективними цінностями і перехід до феодалізму, заснованому на приватній власності, визрівання передумов виникнення східнослов'янської державності та формування української народності, що склала кістяк могутньої Київської держави.

Розробка питань історичного минулого східних слов'ян напередодні утворення Київської держави та на ранніх етапах її існування, вивчення процесів, що відбувалися у східнослов'янському суспільстві досліджуваного часу, потребує комплексного підходу із залученням всіх категорій джерел. Серед них вагомою і незаперечною є роль літописних свідчень, що несуть інформацію про східнослов'янські угруповання, їх розташування, побут, звичаї тощо. Однак, письмові джерела доволі скупі, часто носять фрагментарний характер і не завжди мають часову та просторову прив'язку.

На цьому тлі зростає роль археологічних джерел, кількість яких постійно збільшується на всьому просторі східнослов'янського світу. Кількісне нагромадження археологічних джерел призводить до якісних зрушень у дослідженні не тільки матеріальної культури, але й різноманітних сторін суспільного життя східних слов'ян переддержавного періоду – господарства, соціальних відносин, військової справи, первісних вірувань тощо.

Дане монографічне дослідження присвячене вивченню цілісного масиву старожитностей східних слов'ян VIII-X ст., розташованого між Дніпром і Карпатами й відомого в археологічній науці як райковецька культура, або культура типу Луки-Райковецької.

Ареал райковецької культури охоплює значну територію, що охоплює Правобережну Україну і Закарпаття, а також суміжні області Білорусі на півночі, Молдови, Болгарії та Румунії на південному заході.

Окремі пам'ятки почали досліджуватися ще наприкінці XIX – на початку XX ст. (роботи С.С. Гамченка та І. Левицького на Житомирщині, розкопки В.В. Хвойки на Старокиївській Горі у Києві тощо), проте знайдені матеріали були датовані широко – другою половиною І тис. н.е.

Важливим етапом у вивченні досліджуваних старожитностей стали розкопки 1946-1948 рр., проведені В.К. Гончаровим на поселенні в урочищі

Лука поблизу с. Райки Житомирської області. Завдяки проведеним тут дослідженням виявлено своєрідні керамічні комплекси останньої чверті I тисячоліття, виділені в окремий тип Луки Райковецької. Через це райковецька культура впродовж тривалого часу визначалася як "пам'ятки типу Луки Райковецької". Особливо інтенсивно пам'ятки райковецької культури почали досліджуватися з кінця 50-х років XX ст.

У Києві було відкрито кілька жител VII-VIII ст. на Старокиївській Горі, а також виявлений культурний шар цього часу на Замковій Горі (Киселівка) та Дитинці (П.П. Толочко, С.Р. Кілієвич).

На території Середнього Подніпров'я Г.Г. Мезенцевою у 1957-1962 рр. було досліджено Канівське поселення. Кілька поселень досліджувалось поблизу с. Сахнівка у пониззі р. Рось (В.Й. Довженок, Н.В. Лінка, О.М. Приходнюк). У пониззі р. Тясмин поблизу с. Пеньківка Д.Т. Березовцем у 1956-1957 рр. проведені розкопки поселення в уроч. Макарів Острів та могильника Велика Андрусівка I (Д.Т. Березовець, Н.В. Лінка, Г.М. Шовкопляс). Впродовж 1974-1985 рр. Є.В. Максимовим і В.О. Петрашенко проведено дослідження городища поблизу хут. Монастирок північніше Канева. У 1972-1989 рр. О.В. Сухобоковим і В.О. Петрашенко проведені розкопки поселення VIII-IX ст. Ходосівка на Київщині. Впродовж 1969-1992 рр. експедицією під керівництвом Н.М. Кравченко досліджувалося багатошарове поселення Обухів II, де також були виявлені житла VII-IX ст.

Зазначимо, що існують розбіжності у культурному визначенні комплексів кінця VII-VIII ст. на поселеннях Ходосівка та Обухів II. Не вдаючись до детального аналізу цієї проблеми, вважаємо за можливе, з огляду на думку дослідників цих пам'яток (В.О. Петрашенко, Н.С. Абашина), віднести їх до райковецької культури.

У Надпоріжжі пам'ятки райковецької культури досліджувалися А.Т. Сміленко. Це поселення поблизу хут. Перше Травня в гирлі балки Яцевої та поселення і могильник поблизу с. Петро-Свистунове. На Південному Бузі П.І. Хавлюком були проведені дослідження на поселеннях Семенки II і Коржівка.

На Житомирщині значні дослідження проведені Древлянською експедицією під керівництвом І.П. Русанової. Широко розкопані поселення Тетерівка, Шумськ, Гульськ, Хотомель, Буки, а також могильники поблизу сіл Межирічки, Миляновичі та ін.

На Волині Ю.В. Кухаренко провів розкопки широкою площею на городищі Бабка у Рівненській області. У Львівській області на поселенні поблизу с. Ріпнів (В.В. Ауліх) та на городищі Пліснеськ (М.П. Кучера) виявлені споруди VII-IX ст. У Верхньому Подністров'ї на поселенні поблизу с. Незвисько кілька жител, досліджених Г.І. Смірновою відносяться до VIII-

X ст. На Середньому Дністрі поблизу с. Григорівка М.І. Артамоновим досліджено поселення і металургійний центр райковецької культури.

На Прикарпатті з 1968 р. по 1975 р. об'єднаною археологічною експедицією Чернівецького університету та обласного краєзнавчого музею під керівництвом Б.О. Тимощука виявлено і обстежено понад 200 пам'яток другої половини I тис. н.е. Проведені розкопки на слов'янських городищах IX-X ст. Ломачинці, Перебиківці, Добринівці, Грозинці, Ревне. У Ржавинцях і Горбовій вивчалися залишки слов'янських святилищ цього ж часу. Досліджені поселення райковецької культури у Перебиківцях, Чернівцях, Коровії та ін. Широкою площею розкопані поселення поблизу сіл Рашків (В.Д. Баран, Я.В. Баран) та Кодин (І.П. Русанова, Б.О. Тимощук), де поряд з іншими об'єктами були житла VIII ст. Надалі розкопки проводились на поселеннях райковецької культури в Ревному, Білій, Чорнівці. Досліджувалися і могильники – Ревнянський, Чорнівський (Б.О. Тимощук, І.П. Русанова, Л.П. Михайлина, С.В. Пивоваров). В останні роки на ряді пам'яток райковецької культури (Коростувата, Стільсько, Буківна) проведені розкопки М.А. Филипчуком. На р. Збруч досліджена низка слов'янських святилищ і культових місць (Б.О. Тимощук, І.П. Русанова, І.О. Гавритухін, С.В. Пивоваров).

На Закарпатті, у м. Ужгород та його окрузі розкопані поселення і могильники райковецької культури Червенево, Зняцево (К.В. Бернякович, В.Г. Котигорошко, С.І. Пеняк).

Найпівденнішою пам'яткою райковецької культури в Україні є поселення Шабо на Дністровському лимані, яке досліджувалося А.Т. Сміленко і А.А. Козловським у 1980-1984 рр.

На території Молдови у лісостеповій зоні межиріччя Пруту і Дністра, пам'ятки райковецької культури досліджували Г.Б. Федоров, І.А. Рафалович, Г.Ф. Чеботаренко, М.П. Тельнов, Н.В. Гольцева, М.Т. Кашуба. Ці матеріали залучаються у монографії як аналогії та для порівняння з матеріалами України.

Зараз на території України зафіксовано близько 500 райківецьких пам'яток.

Завдяки багаторічним планомірним дослідженням, що тривають і нині, вдалося окреслити територію їхнього поширення, визначити хронологію та періодизацію культури, виділити основні типи пам'яток (селища, городища, могильники, святилища тощо), охарактеризувати риси житлового, господарського, фортифікаційного будівництва, поховального обряду, побуту, господарства, первісних вірувань тощо.

Вдалося простежити закономірність у характері поселенських структур східнослов'янського суспільства переддержавного часу. Встановлено, що селища складалися з декількох груп жител, розташованих навколо

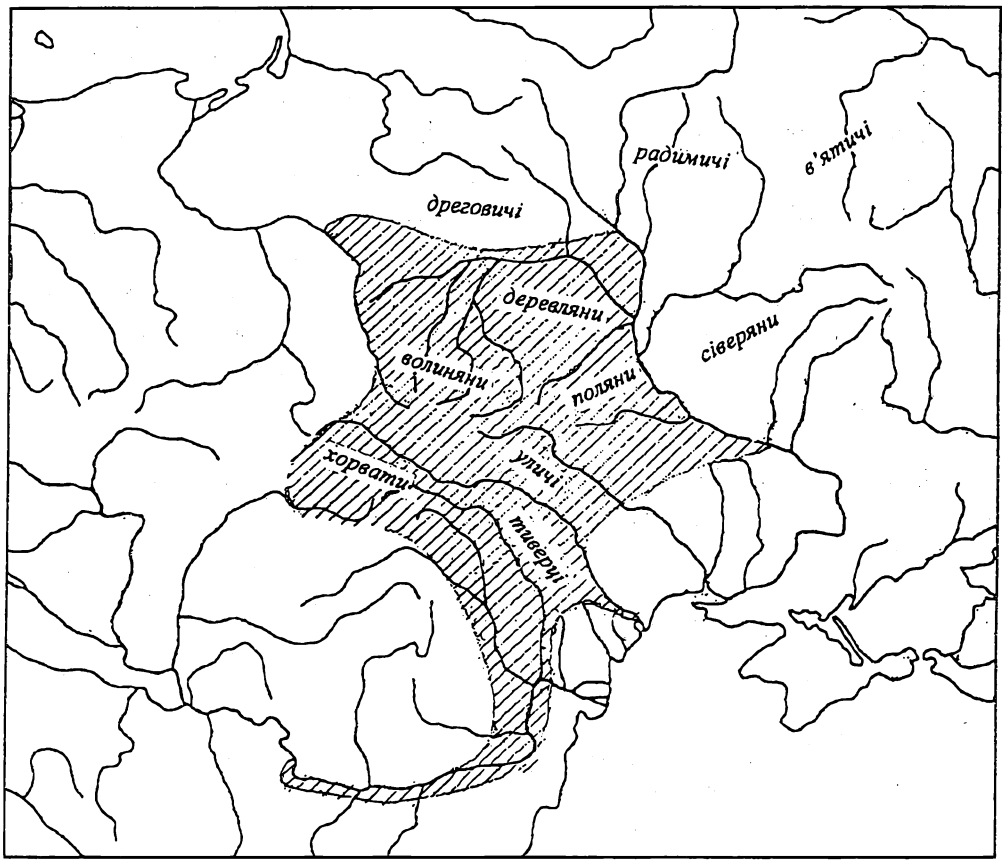

Рис. 1. Карта поширення пам'яток райковецької культури та розташування союзів літописних племен.

господарського двору спільного користування і утворювали общину кровних родичів – верв. У свою чергу, селища групувалися своєрідними гніздами навколо городищ, які були центрами суспільного життя у структурі поселень. Здобуті матеріали дають змогу ставити і вирішувати питання соціального устрою східнослов'янського суспільства досліджуваного часу. Очевидно, гніздо поселень є археологічним відповідником племені. Гнізда поселень були цеглинками у структурі східнослов'янських племінних угруповань – „племінних княжінь" полян, древлян, уличів, тиверців, волинян, хорватів тощо, які виступають на сторінках літописних джерел. За необхідності (зовнішня небезпека, військові походи) племінні княжіння могли об'єднуватися у союзи племен.

Накопичений останнім часом значний обсяг археологічного матеріалу дає змогу підійти до питання ієрархії східнослов'янського суспільства досліджуваного часу, формування племінної верхівки, а також оцінки таких явищ, як полюддя та язичницька релігія, які справили істотний вплив на

складання державності у східних слов'ян. Виходячи у полюддя, вождь (князь) здійснював ряд функцій (економічну – „гостіння" та збір данини, судову, релігійну тощо) покликаних підтвердити свою владу на підвладній території. Одержані археологічні дані щодо місць перебування („гостіння") князя та його оточення у громадах. Зокрема, розкопані довгі будинки на городищах, де відбувалися „братчини", наради, вершився суд, здійснювалися обряди, пов'язані з культом предків тощо. Виявлено культові центри, де князь забезпечував прихильність богів до своїх підлеглих, здійснюючи ритуальні жертвоприношення й інші магічні дійства.

Археологічні дані, здобуті під час багаторічних досліджень райковецької культури, у співставленні із свідченнями літописних джерел свідчать, що формування підвалин могутньої середньовічної Київської держави було результатом внутрішнього соціально-економічного розвитку східнослов'янського суспільства досліджуваного часу.

Розділ 1
ХРОНОЛОГІЯ, ПЕРІОДИЗАЦІЯ ТА ОСНОВНІ КАТЕГОРІЇ ПАМ'ЯТОК

1.1. Хронологія і періодизація

Визначення хронології та періодизації археологічних пам'яток є важливою складовою наукового історичного дослідження, що дає можливість визначити їхнє місце серед інших старожитностей, встановити відношення до пам'яток попереднього та наступного періодів у досліджуваному регіоні, простежити динаміку розвитку у порівнянні з одночасними культурами суміжних територій.

Райковецька культура – категорія історична, вона мала свій початок і кінець. Протягом часу існування вона перебувала у розвитку, пройшла певні етапи і поступово переросла у нову якість. Під впливом різних внутрішніх та зовнішніх чинників з'являлись нові категорії пам'яток, відбувались значні зміни у системі господарювання, житловому, господарському і фортифікаційному будівництві, обряді поховання. Запровадження нових технологій привело до вдосконалення старих та появи нових знарядь праці, предметів побуту тощо.

Для визначення хронології, а особливо розробки періодизації археологічної культури придатний масовий матеріал, що зустрічається на всіх категоріях пам'яток. Стосовно райковецької культури таким виступає керамічний посуд, який, до того ж, часто є єдиною категорією знахідок у відкритих об'єктах. У його розвитку чітко простежуються зміни форм, орнаментації тощо. Ці зміни дозволяють визначити відносно ранні та пізні керамічні комплекси, а разом із стратиграфічними даними виділити періоди розвитку археологічної культури. Датуючі речі із закритих комплексів, матеріали археомагнітного та радіокарбонного методів визначення дат дають змогу встановити відносну та абсолютну хронологію виділених періодів, окремих археологічних об'єктів і пам'яток у цілому.

Вивчення керамічних комплексів райковецької культури у зв'язку з розробкою її хронології та періодизації триває вже довгий час і знайшло відображення у працях багатьох археологів-славістів [Абашина, 2004, с. 298-299; Аулих, 1963, с. 378-380; Баран В., 1972, с. 59-68; Баран В., 1998, с. 94-95; Баран Я., 1997, с. 25-27; Баран Я., 2004, с. 6-9; Березовец, 1963, с. 187-192; Кравченко, 1979, с. 88-89; Ляпушкин, 1968, с. 52-62; Михайлина, 1997,

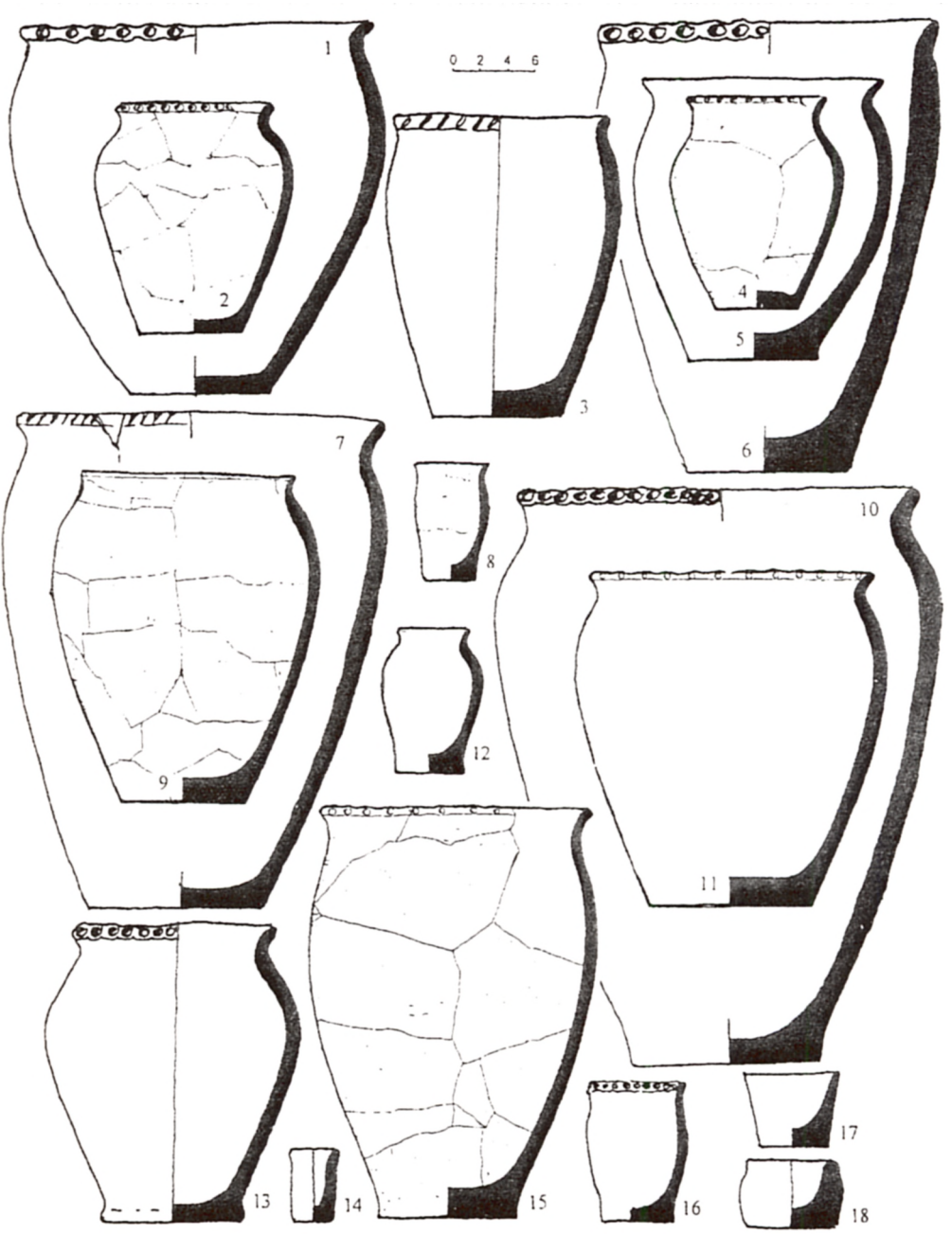

Рис. 2. Ліпні горщики та мініатюрні посудини з пам'яток райковецької культури.
1, 3 – Монастирок [Максимов, Петрашенко, 1986]; 2, 4, 5, 8, 9, 11, 12, 15-17 – Ревне; 6, 14, 18 – Рашків I [Баран Я., 2004]; 7, 10, 13 – Обухів II [Абашина, 2004].

с. 83-98; Петрашенко, 1992; Приходнюк, 1975, с. 43-48; Приходнюк, 1976, с. 115-118; Приходнюк, 1980, с. 11-112; Приходнюк, Казанський, 1978, с. 43-47; Рафалович, 1972, с.21-42; Русанова, 1973, с. 10-22; Русанова, 1976, с. 21-36; Смиленко, 1985, с. 109-112; Тимощук, 1976, с. 8-46; Тимощук, Русанова, Михайлина, 1981, с. 90-92], але до цього часу відсутня їхня єдина періодизація, не вироблена єдина хронологічна шкала.

Існує декілька думок щодо хронологічних рамок райковецької культури: кінець VII-IX ст.; кінець VII – початок X ст.; VIII-IX ст.; VIII-X ст. В основу періодизації райковецької культури покладено дані стратиграфії, археомагнітного датування, датуючі речі, монети, а також наявність чи відсутність у керамічних комплексах гончарного посуду. За цими ознаками більшість дослідників виділяє два періоди існування культури. Перший з них датується кінцем VII-VIII ст., а другий – IX-X ст. [Баран В., 1998, с. 94-95; Максимов, Петрашенко, 1988, с. 92-94; Приходнюк, 1980, с. 126; Русанова, 1973, с. 18-21; Смиленко, 1985, с. 110-113; Тимощук, 1976, с. 21-30]. Разом з тим, отримані останнім часом нові матеріали дозволяють внести деякі корективи й уточнення до хронології та періодизації старожитностей райковецької культури.

Райковецька культура пов'язує в один еволюційний ряд слов'янські старожитності між Дніпром і Карпатами третьої четверті I тисячоліття та пам'ятки Київської Русі. Своїм корінням вона сягає празької та пеньківської культур і змінила останніх на території їхнього поширення. Райковецька культура успадкувала і розвинула традиції своїх попередниць, що ускладнює виділення найбільш ранніх пам'яток, а отже і встановлення початкової хронологічної її межі.

Початки райковецької культури відносяться до часу появи своєрідних керамічних комплексів, основу яких складають ліпні горщики, близькі за своїм виглядом до празького типу V-VII ст. Найхарактернішою формою горщиків був конус. Посуд цієї форми, розширений у верхній частині та сильно звужений до дна, поділяється на такі типи: з опуклими плічками; з невираженими плічками. Вінця у таких посудин прямі (вертикальні) або відігнуті. У горщиків округлобокої форми, у порівнянні з конусоподібними, менша різниця у діаметрі горла і дна, а опуклі плічка розташовані нижче. Посудини округлобокої форми поділяються на такі типи: яйцеподібні з найбільшим розширенням у верхній половині й відігнутими вінцями; приземкуваті з найбільшим розширенням у середній частині й прямими вінцями; тюльпаноподібні. Ці горщики відрізняються від празько-корчацьких більшою профільованістю верхньої частини, товщиною стінок і, що особливо характерно, наявністю на значній їхній частині орнаменту на вінцях посудини у вигляді пальцевих вдавлень, защипів і насічок (рис. 2; 4; 5; 6). Аналогічна орнаментація зустрічається також по вінцях конічних мисок і глиняних сковорідок (рис. 3).

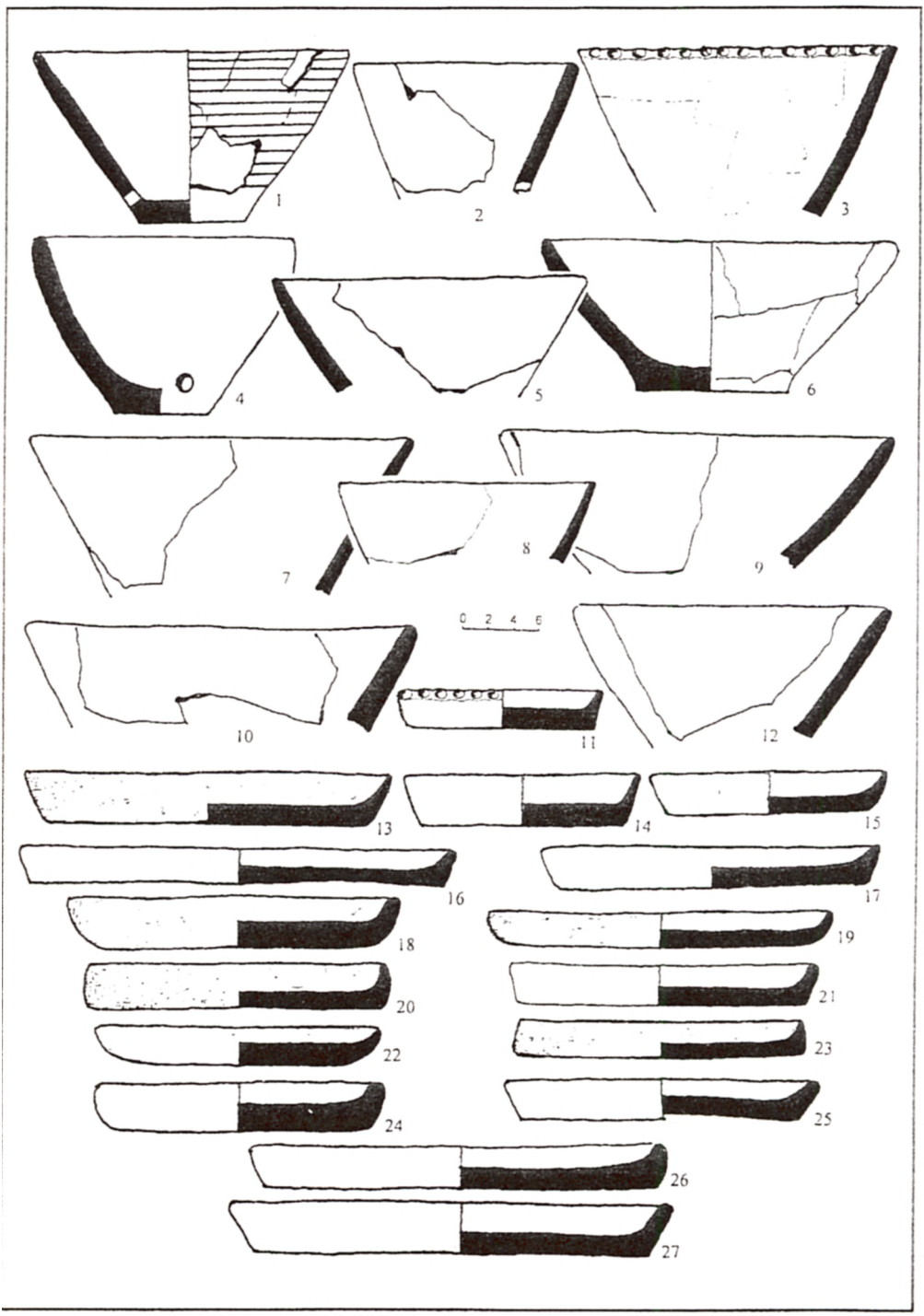

Рис. 3. Конічні миски та сковороди з пам'яток райковецької культури.
1, 2, 6, 24, 25 – Монастирок [Максимов, Петрашенко, 1986]; 3, 4, 8, 11, 13-15, 18-25 – Ревне; 5, 7, 9, 10, 12, 16, 17, 27 – Рашків I [Баран Я., 2004]; 26 – Обухів II [Абашина, 2004].

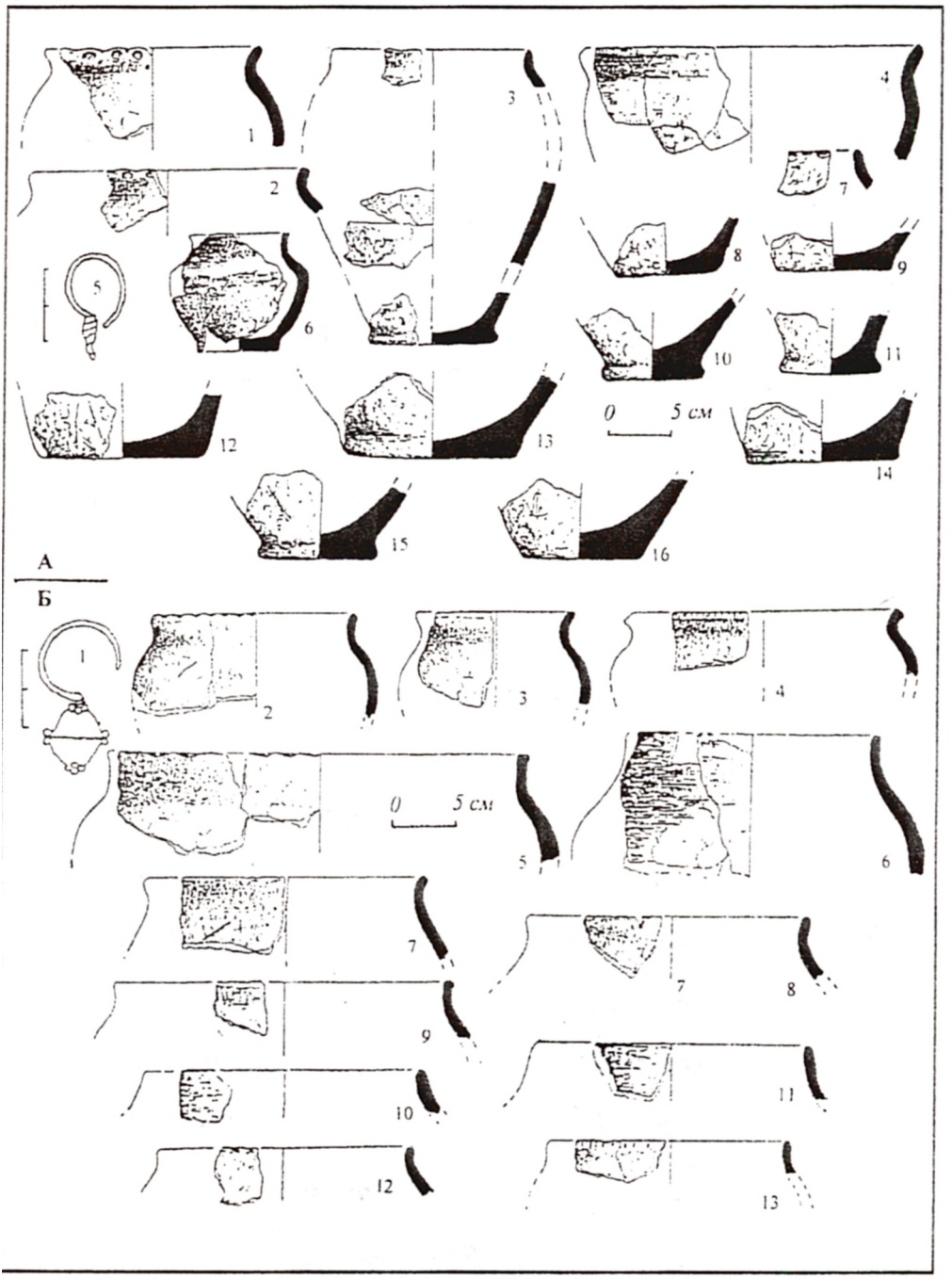

Рис. 4. Обухів II. Керамічні комплекси VIII ст. [Абашина, 2004].
А – житло № 10; Б – житло № 31.

Поява таких керамічних комплексів припадає на початок VIII ст. Показові з цього приводу дані одержані за допомогою природничих методів датування. На поселенні Городок у житлах № 18 і № 20 виявлений виключно ліпний неорнаментований посуд [Приходнюк, 1975, табл. XII-XIII]. Археомагнітним методом встановлено, що ці житла відносяться до кінця VII – початку VIII ст. [Приходнюк, 1975, с. 46]. Таку ж дату визначено радіокарбонним методом для житла № 5 у Підріжжі, де також виявлений ліпний посуд без орнаменту [Русанова, 1973, с. 21, табл. 12, *7-10*].

Ще переконливішими є матеріали, одержані на відомих Рашківських пам'ятках на Дністрі. На поселенні празької культури Рашків III до найпізнішого з трьох періодів його існування відноситься 35 жител, з яких 11 археомагнітним датуванням віднесене до VII ст. [Баран В., 1988, с. 29-31]. Керамічні комплекси цих жител містили лише ліпний неорнаментований посуд. Підтвердженням такого датування заключного періоду існування поселення Рашків III є датуючі речі – браслет із потовщеними закінченнями (житло № 67) і пальчаста фібула (житло № 76) [Баран В., 1988, с. 30]. Одночасним заключному періоду поселення Рашків III виявився перший період (А) існування поселення Рашків I, де у 15 житлах також виявлений лише ліпний неорнаментований посуд [Баран Я., 2004, с. 8]. Археомагнітне датування чотирьох із вказаних жител відносить їх до середини-кінця VII ст. [Баран Я., 1997, с. 26; Баран Я., 2004, с. 8-9].

На Сахнівському поселенні археомагнітним методом продатовані два житла з керамічними комплексами, що містили ліпний орнаментований посуд. Житло № 9 віднесене до кінця VII ст. [Приходнюк, 1976, с. 105, рис. 7], а житло № 10 – до кінця VII – початку VIII ст. [Приходнюк, 1976, с. 105, рис. 8].

На поселенні Бакота I археомагнітним методом встановлений час функціонування житла № 4, житла № 2 та вогнища біля нього. Обидва об'єкти відносяться до середини VIII ст. Їхні керамічні комплекси містили ліпний орнаментований посуд [Приходнюк, 1975, с. 47, 83-84, табл. XXII-XXIII].

Отже, дані археомагнітного датування вказують на співіснування наприкінці VII – на початку VIII ст. ліпних керамічних комплексів двох типів. Одні містять лише неорнаментований посуд, в інших – останній існує разом з посудом, прикрашеним по вінцях пальцевими вдавленнями, защипами та насічками. Стратиграфічні спостереження засвідчують, що останні є більш пізніми.

На поселенні Кодин II досліджений каскад житлових споруд (№ 12, 14, 16, 18, 20), що взаємно перерізаються [Русанова, Тимощук, 1984, табл. 2]. У верхніх найпізніших житлах виявлений ліпний керамічний посуд, прикрашений ямками по вінцях [Русанова, Тимощук, 1984, табл. 27;

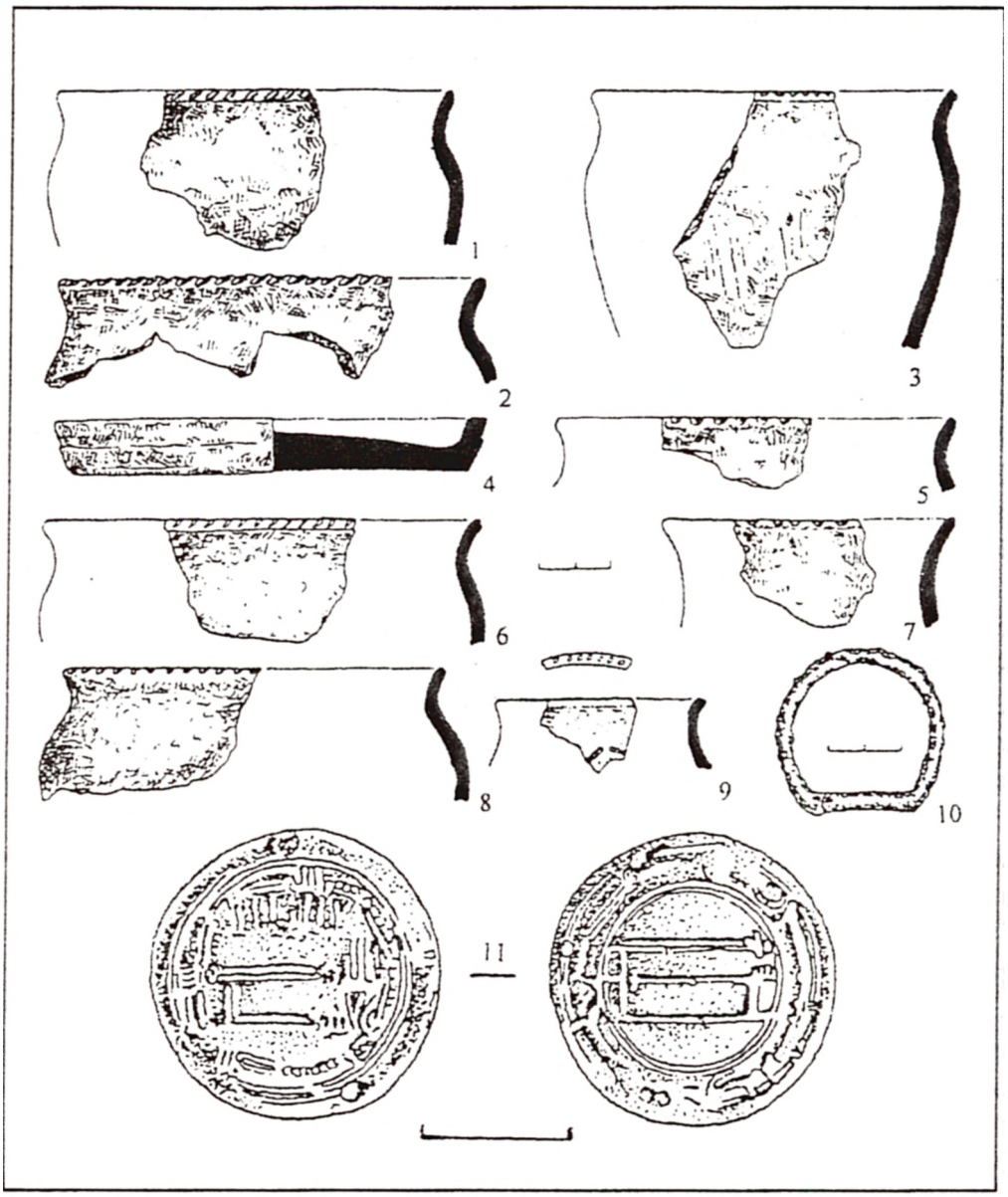

Рис. 5. Монастирок. Східне городище. Комплекс знахідок з житла № 9 [Максимов, Петрашенко, 1988].

1-9 – ліпний посуд; 10 – залізне кільце для кріплення коси;
11 – аббасидський дирхем Ал-Мандри (карбування 761-762 рр. н.е.)

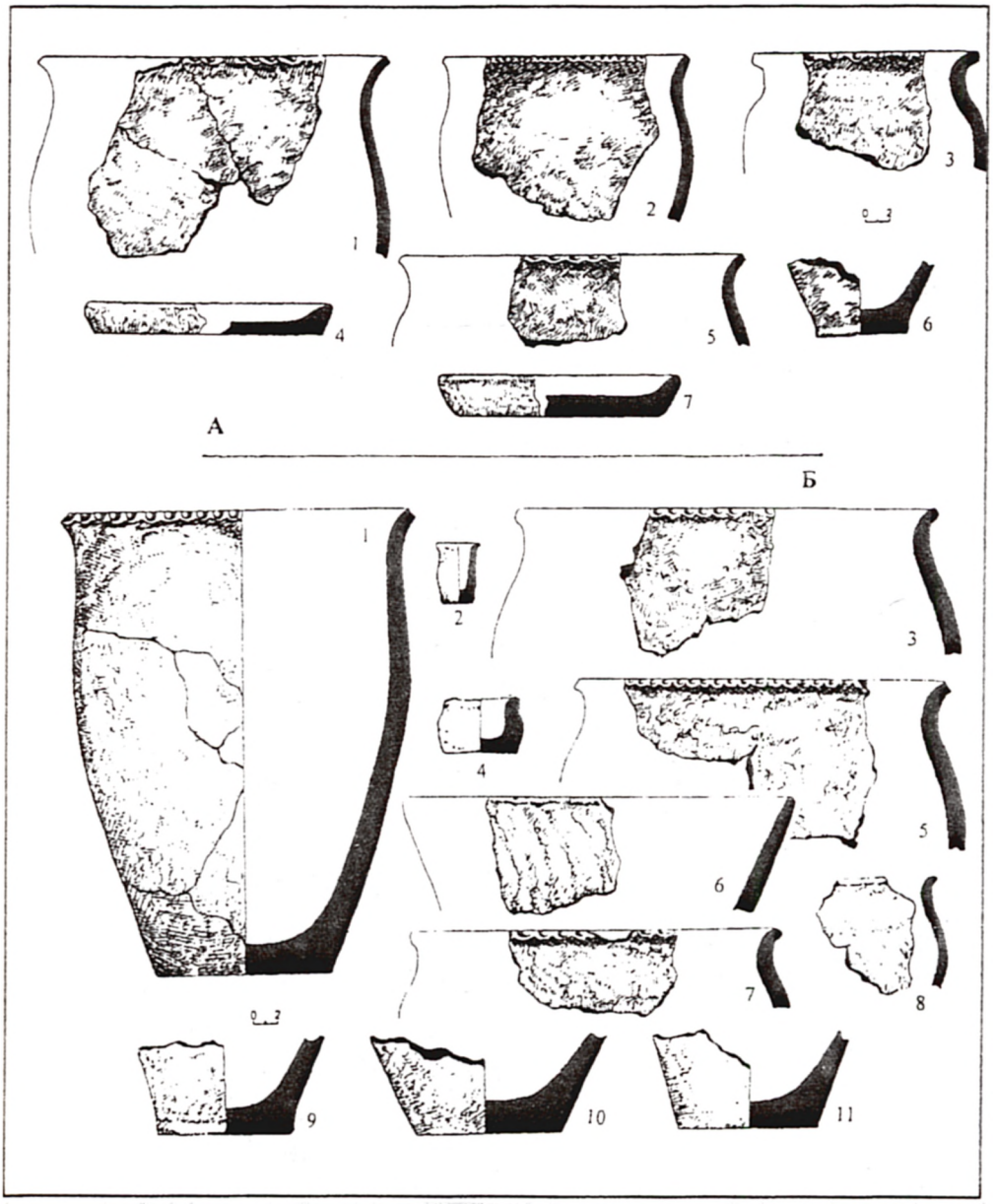

Рис. 6. Рашків І. Ліпні керамічні комплекси райковецької культури [Баран, 2004].
А – житло № 47; Б – житло № 48.

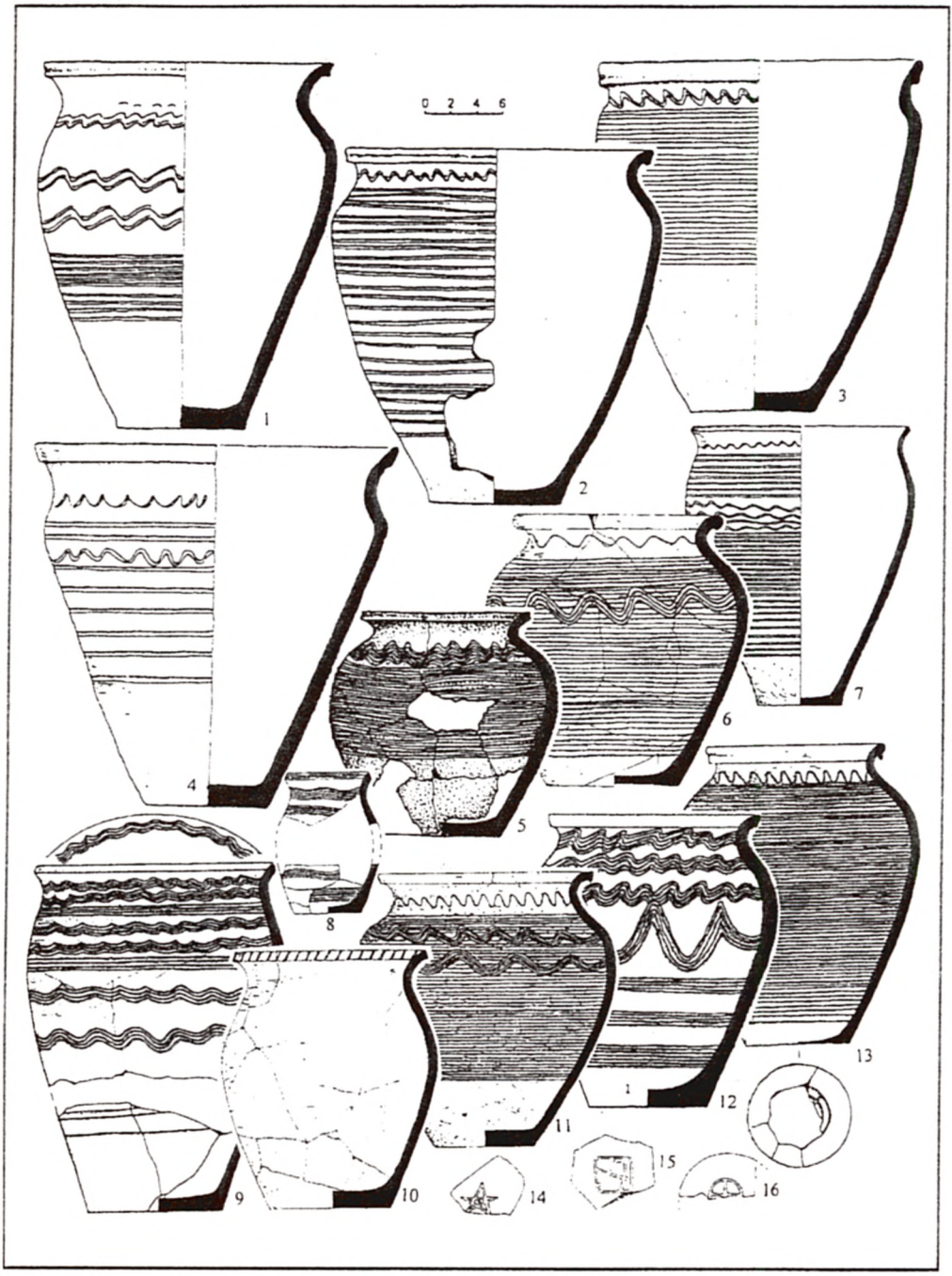

Рис. 7. Гончарні горщики та клейма з пам'яток райковецької культури.
1-4, 7 – Монастирок [Максимов, Петрашенко, 1988]; 5 – Скок [Тельнов, 1987]; 6-16 – Ревне.

Русанова, Тимощук, Михайлина, 1977, с. 364]. Керамічні комплекси такого типу на поселенні Кодин II відносяться до VIII ст. Вони датуються срібною монетовидною підвіскою, що часто зустрічаються у салтівських похованнях VIII-IX ст. [Плетнева, 1967, рис. 167] та фрагментами імпортного керамічного провінційно-візантійського посуду [Тимощук, Русанова, Михайлина, 1981, с. 91].

Відносно широкі дати археомагнітного методу (із врахуванням допустимих похибок) можна уточнити датуючими знахідками. У житлі № 10 Сахнівського поселення виявлена склоподібна циліндрична мозаїчна намистина, яка відноситься до VIII-IX ст. [Деопик, 1961, с. 228-232]. Зіставивши археомагнітну дату і час побутування вказаної намистини, дане житло і його керамічний комплекс слід датувати початком VIII ст. Аналогічним виявився керамічний комплекс житла № 5 на цьому ж поселенні, де виявлена округла глиняна намистина, яка датується VIII-IX ст. [Школьникова, 1978, с. 97-100].

Чітко датують ліпні керамічні комплекси з орнаментованим посудом срібні підвіски з поселення Обухів II [Кравченко, 1979, с. 88, рис. 5, *39, 41*; Абашина, 2004, с. 283, 288, рис. 5, *4*; рис. 8, *1*]. З житла № 10 походить підвіска із закінченням у вигляді конічної спіралі (рис. 4, *А5*). Інша підвіска виявлена у житлі № 31 і мала пустотілу підвіску, що складалася із двох симетричних половинок (рис. 4, *Б1*), прикрашених зерню. Обидві прикраси відносяться до пізньоаварського періоду і з'явилися на заході Балкан і у Нижньому Подунав'ї не раніше VIII ст. [Абашина, 2004, с. 298; Амброз, 1971, рис. 8, *10*; Гавритухин, Обломский, 1996, с. 137-138].

Ще точніші дані щодо датування ліпних керамічних комплексів, які містять орнаментований пальцевими вдавленнями, защипами і насічками посуд одержані під час дослідження поселення Монастирок. Тут у житлі № 9 виявлений арабський дирхем Ал-Мандри чеканки 761-762 рр. н.е. (рис. 5, *11*) [Максимов, Петрашенко, 1988, с. 20, рис. 13-14].

Такий самий керамічний комплекс супроводжували дві маленькі бронзові литі антропоморфні фібули VII-VIII ст. на поселенні Ханска у Молдові [Рафалович, 1972, с. 39].

Отже, датуючі речі разом із результатами археомагнітного та радіокарбонового датування свідчать, що поява ліпних керамічних комплексів з орнаментованим по вінцях посудом припадає на початок VIII ст., а перехід, таким чином, від празької культури до райковецької відноситься до рубежу VII і VIII ст. [Гавритухин, Обломский, 1996, с. 136-139].

Ліпні керамічні комплекси райковецької культури, що складались із горщиків, сковорідок, жаровень, конічних мисок та мініатюрних посудин існували протягом усього VIII ст. Яскравою особливістю цього посуду є орнамент у вигляді пальцевих вдавлень, защипів, косих насічок.

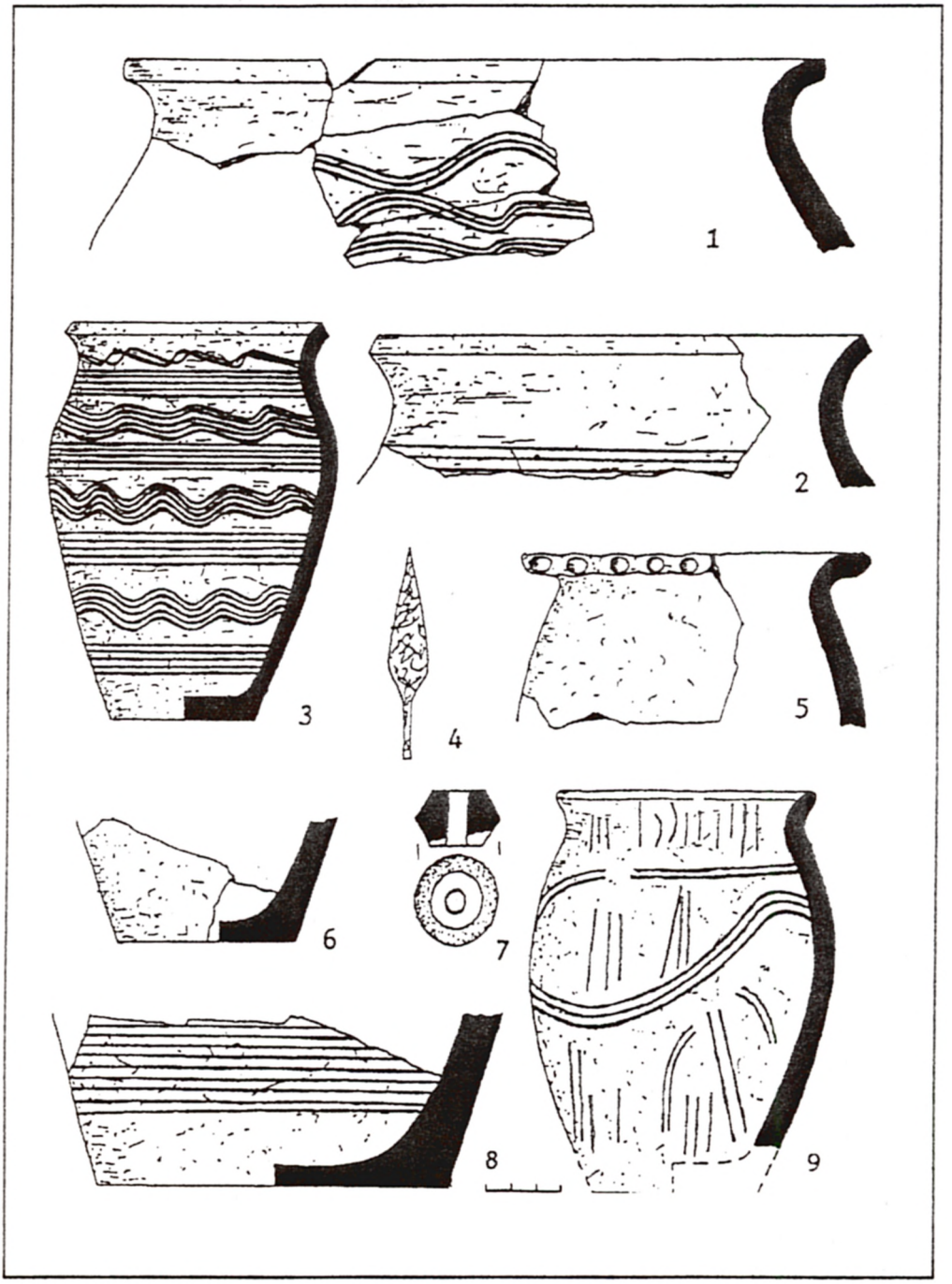

Рис. 8. Ревне І. Керамічний комплекс житла № 8.
2, 4, 5 – ліпний посуд; 1, 3, 6 – гончарний посуд.

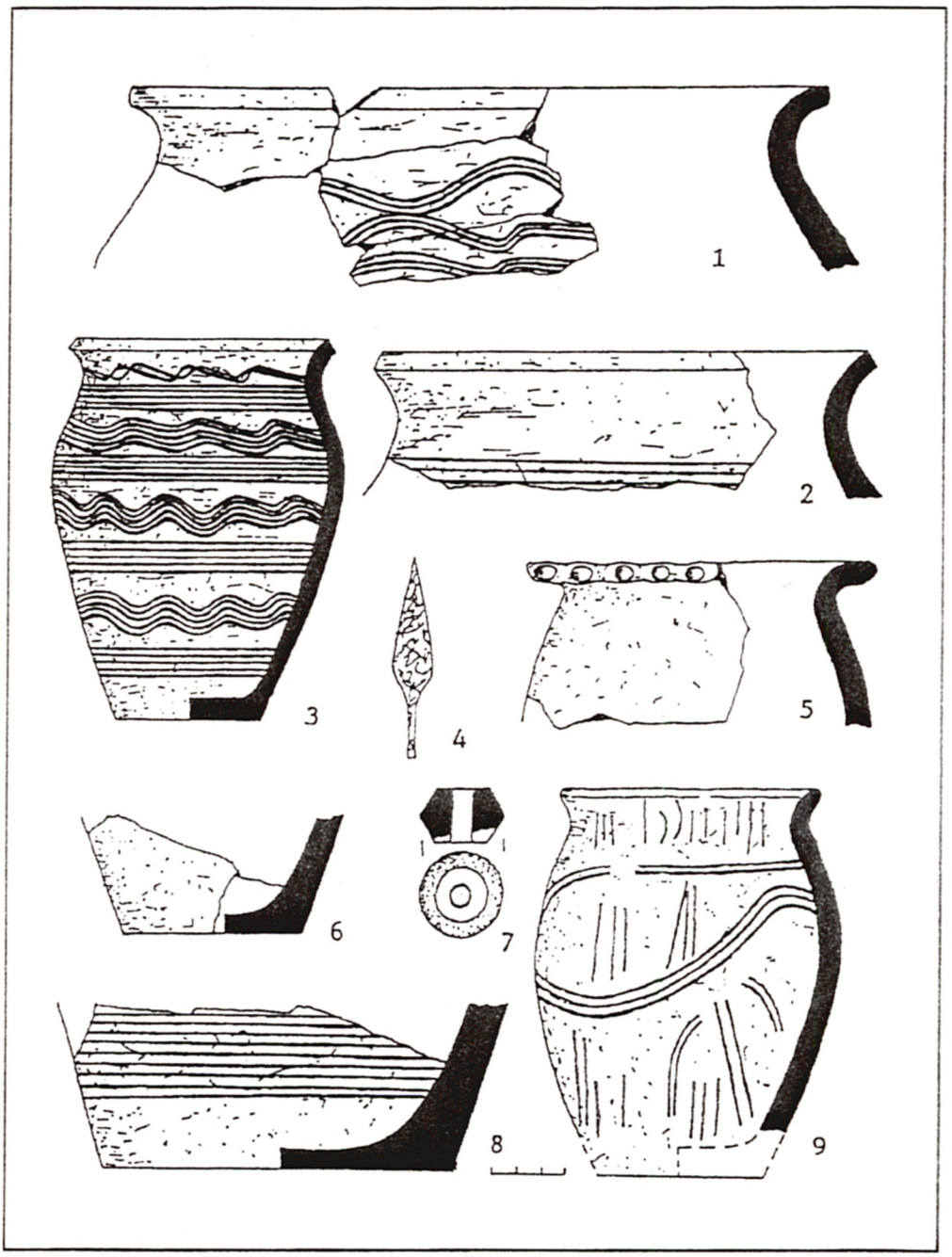

Рис. 9. Ревне І. Комплекс знахідок з житла № 9.
1-3, 8, 9 – гончарний посуд; 5-6 – ліпний посуд; 4 – залізне вістря стріли; 7 – глиняне пряслице.

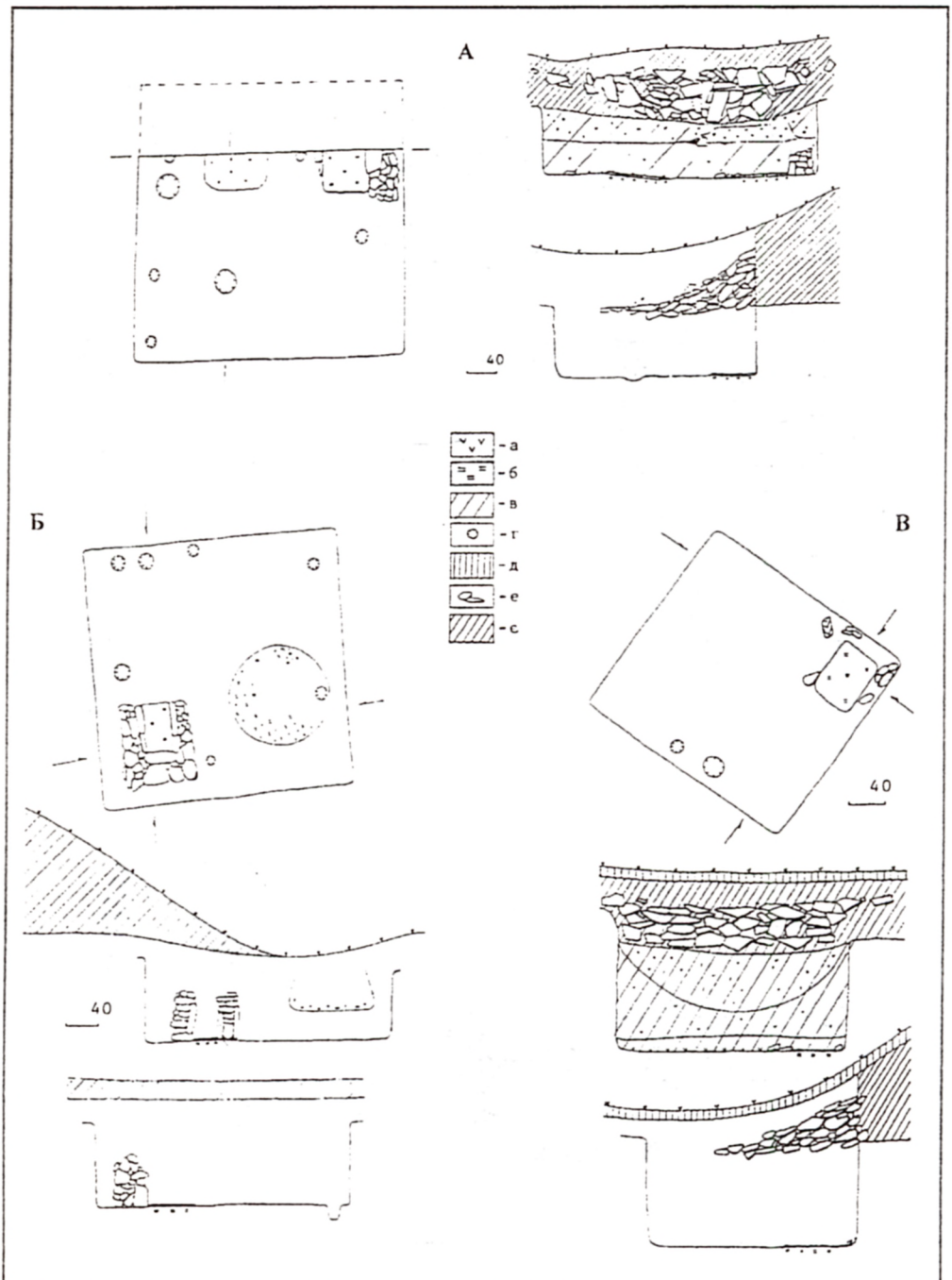

Рис. 10. Житла-напівземлянки селища-супутника городища Ревне ІА, перекриті валами городища Ревне ІБ.

А – житло № 10; Б – житло № 6; В – житло № 16.

а – вугілля; б – обпалена глина; в – заповнення жител; г – стовпові ямки; д – дерн; е – каміння; є – ґрунтовий насип валу.

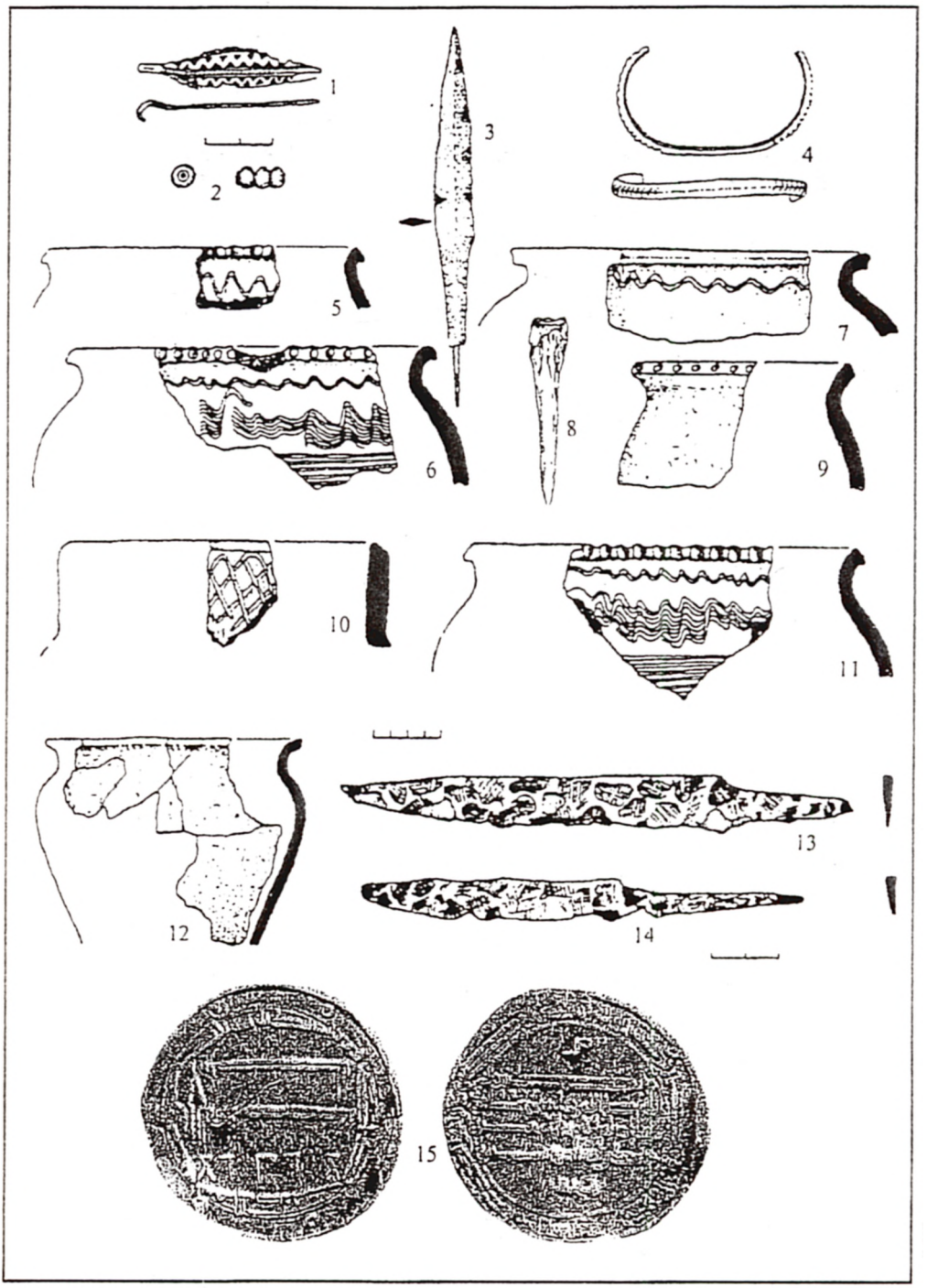

Рис. 11. Монастирок (Селище). Комплекс знахідок з житла № 1 [Максимов, Петрашенко, 1988].

1 – бронзова орнаментована пластина; 2 – скляна пронизка; 3 – вістря стріли; 4 – бронзовий браслет; 5-7, 9-12 – керамічний посуд; 12-14 – залізні ножі; 15 – арабський срібний дирхем (карбування 740-741 рр. н.е.).

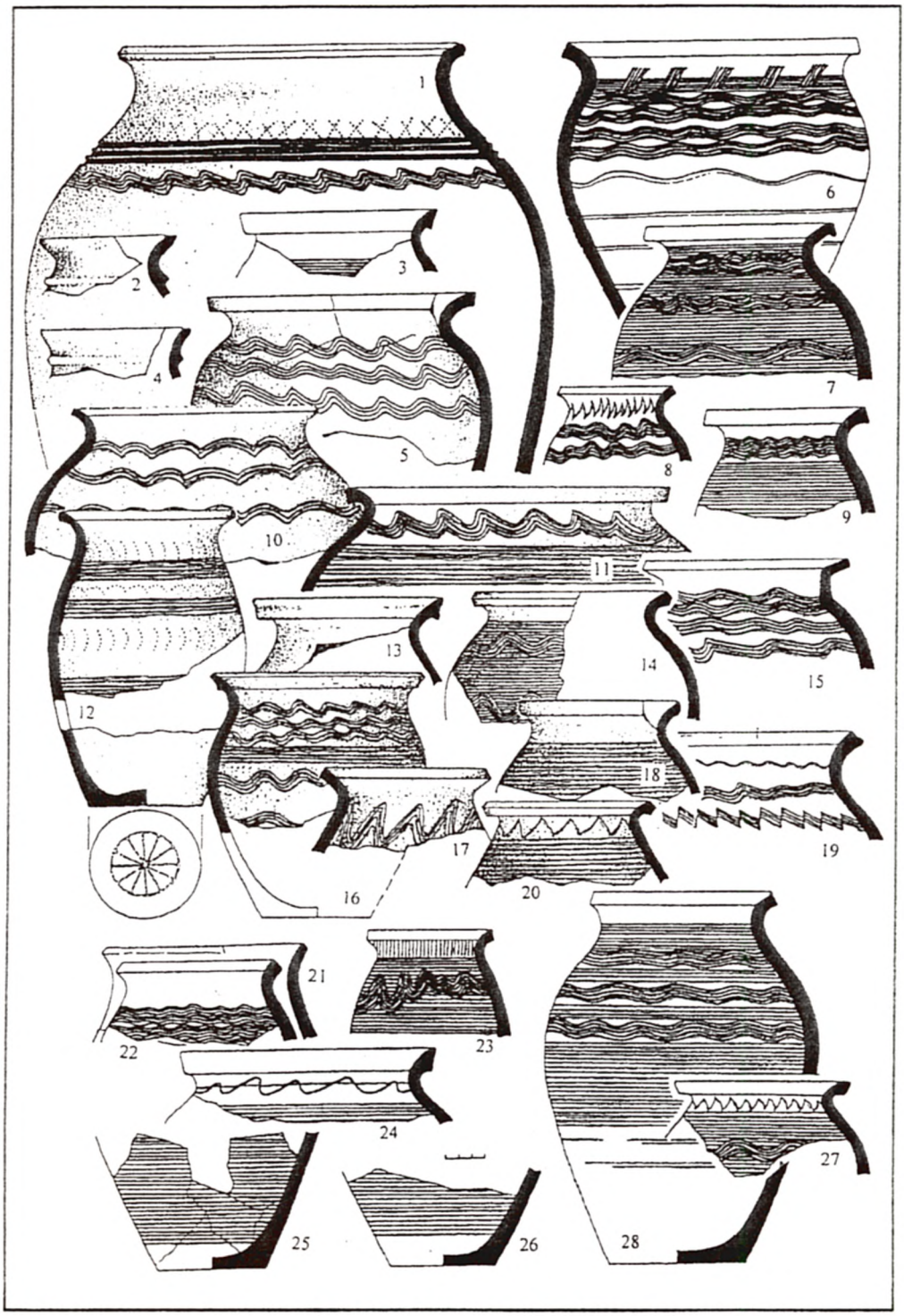

Рис. 12. Ревне I. Керамічний комплекс довгого будинку № 2.

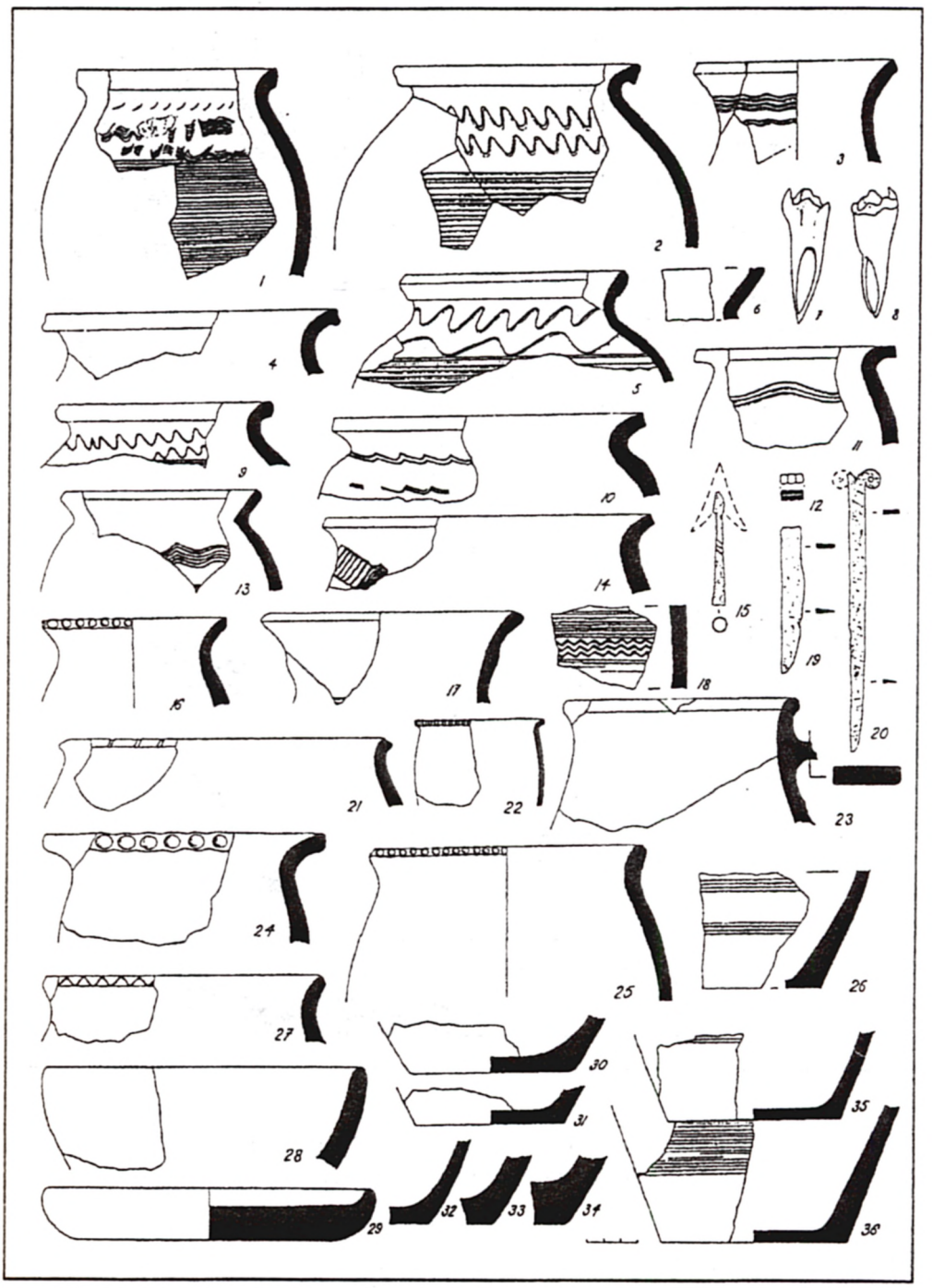

Рис. 13. Ревне II. Комплекс знахідок із споруди № 4.
1-6, 9-11, 13, 14, 17, 18, 23, 26, 30, 31, 35, 36 – гончарний посуд; 16, 21, 22, 24, 25, 27-29; 32-34 – ліпний посуд; 15, 19, 20 – залізні вироби; 12 – скляна пронизка; 7, 8 – кістяні проколки.

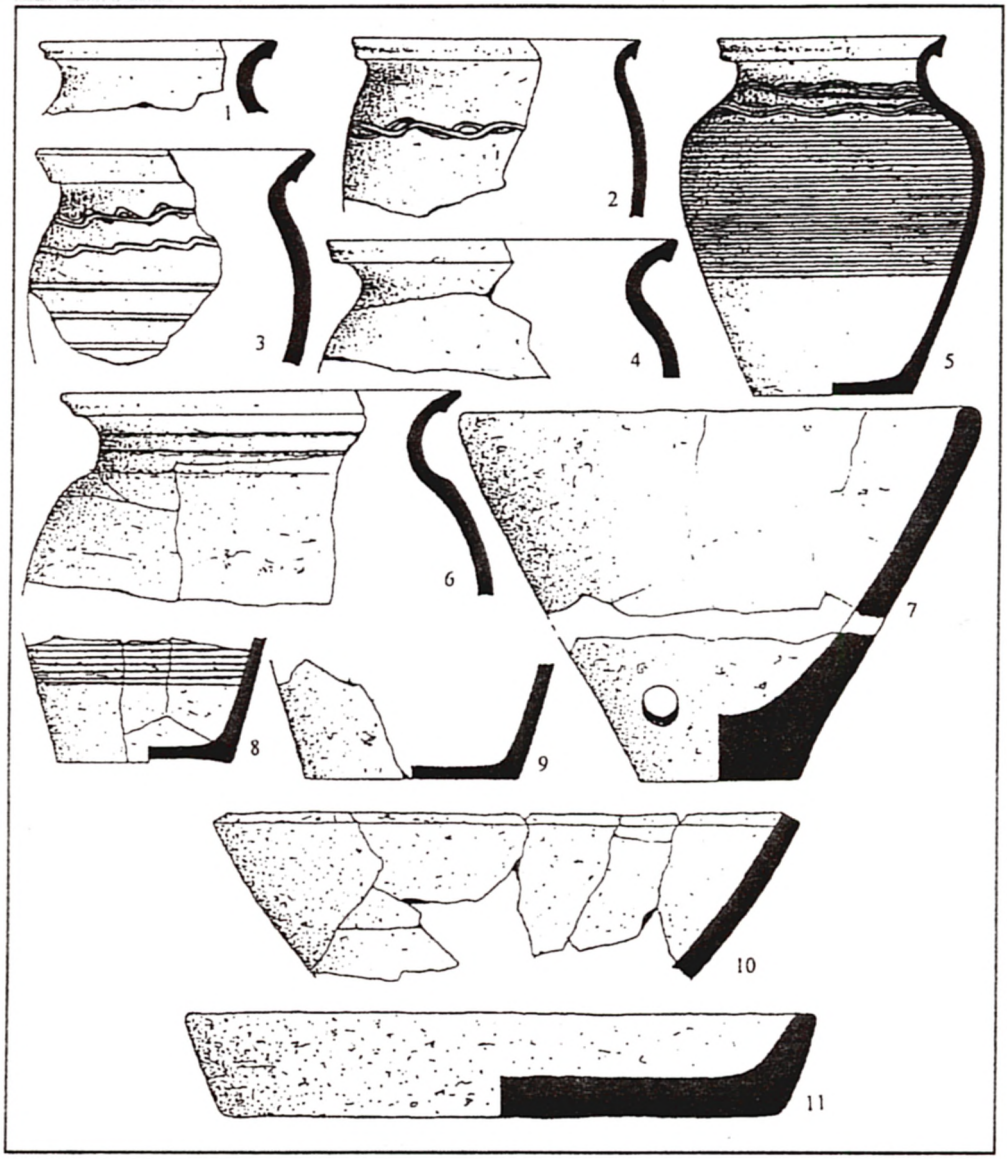

Рис. 14. Цецин, поселення XI ст. в ур. Графська поляна. Керамічний комплекс житла № 1.

Орнаментований у такий спосіб посуд певною мірою може слугувати визначником культурної належності археологічних пам'яток досліджуваного часу між Дніпром і Карпатами. Крім того, виявлений у виключно ліпних комплексах, він є хронологічним показником VIII ст.

Ліпні керамічні комплекси VIII ст. характерні для всієї території поширення райковецької культури. Вони виявлені у Подніпров'ї [Петрашенко,

1992, с. 89-90; Приходнюк, 1976, с. 115-116, рис. 3, *6-9*; Приходнюк, 1978, с. 111-112, рис. 2; Приходнюк, 1980, с. 47, 49; Приходнюк, Казанський, 1978, с. 45, рис. 2; Кравченко, 1979, с. 87-88; Абашина, 1986, с. 80-84, рис. 7; Абашина, 2004, рис. 5-8; Березовец, 1963, с. 157-158, 160, 163, 169; Линка, Шовкопляс, 1963, с. 239; Довженок, Линка, 1959, с. 104-106; Петров, 1963а, с. 214, 218, рис. 8], у басейні правих допливів Прип'яті [Русанова, 1973, табл. 14, *16-19*; 15, *14-16*; 17, *1-5*, *8*], на Західному Бузі [Баран В., 1972, с. 198-200, рис. 64], Південному Бузі [Хавлюк, 1963], у Подністров'ї [Баран В., 1972, с. 152-154, 166, рис. 37, 38, 46; Приходнюк, 1975, табл. 22, *2-13*; 23, *2-9*; 24, *1-20*; 27, *2-9*, *12-14*; 28, *2-8*; Смирнова, 1960, с. 230, рис. 16], на Прикарпатті [Тимощук, 1976, с. 25, рис. 8, *1-11*], Молдові [Тельнов, 2003, с. 227-228; Башилов, 1963, рис. 2] тощо.

Посуд з орнаментом по вінцях (защипи, пальцеві вдавлення, насічки) є найпізнішою ліпною керамікою на слов'янських пам'ятках I тис. н.е. між Дніпром і Карпатами. Вперше він був виявлений під час розкопок поселення в с. Райки (урочище Лука) на Житомирщині в комплексах разом із ранньою гончарною керамікою і отримав назву типу Луки-Райковецької. Подальшими дослідженнями встановлено, що ліпний посуд такого зразка часто зустрічається в комплексах без гончарної кераміки. Своєрідність і виразність ліпних керамічних комплексів цього типу дозволили дослідникам побачити в них своєрідний етап у розвитку східнослов'янської археологічної культури.

І.П. Русанова вказує на співіснування в таких керамічних комплексах рис корчацької культури і культури типу Луки-Райковецької, виділяючи їх в окремий, перехідний тип від однієї культури до іншої [Русанова, 1973, с. 13]. Б.О. Тимощук відносить ліпні керамічні комплекси з орнаментованим посудом до ранньої фази культури Луки-Райковецької [Тимощук, 1976, с. 24-25].

Відсутність виключно ліпних керамічних комплексів в археологічних об'єктах власне Луки-Райковецької послужило основою виділення О.М. Приходнюком пам'яток з ліпним орнаментованим посудом у самостійний етап розвитку слов'янської культури другої половини I тисячоліття н.е. Означені керамічні комплекси О.М. Приходнюк об'єднав у сахнівський тип [Приходнюк, 1978, с. 111-112; Приходнюк, 1980, с. 47, 49].

Наступні етапи в хронології археологічних старожитностей райковецької культури представлені керамічними комплексами, в яких описаний вище ліпний посуд виступає разом з ранньою гончарною керамікою давньоруського типу. Провідною формою гончарного посуду IX-X ст. є горщики, які нагадують своїм виглядом ліпні форми. Найбільше розширення гончарних горщиків припадає на верхню частину посудини. Вони мають високі плічка і різко відігнуті назовні вінця. Нижня частина горщика сформована у вигляді зрізаного конуса вершиною вниз (рис. 7).

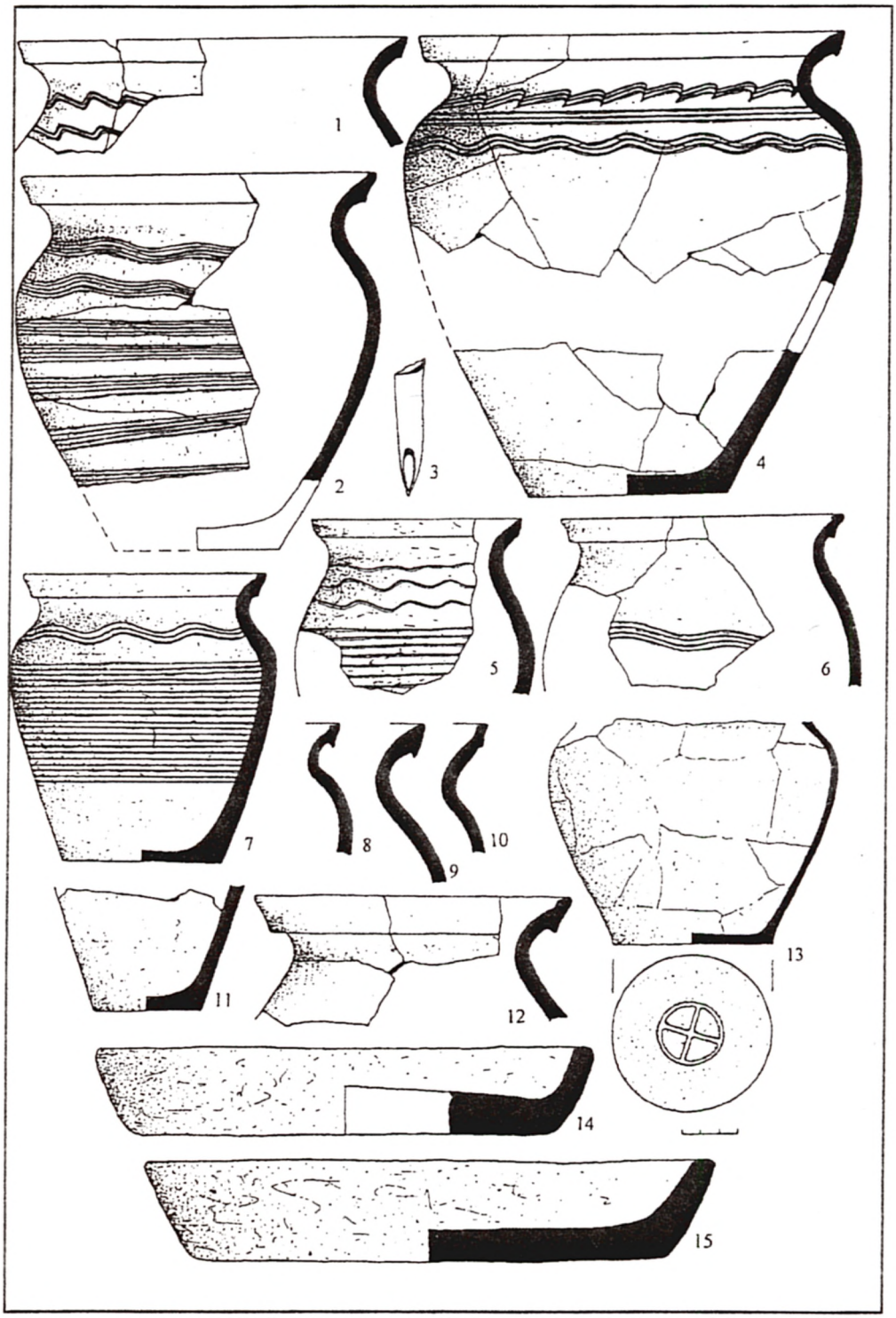

Рис. 15. Цецин, поселення XI ст. в ур. Графська поляна. Керамічний комплекс житла № 2.

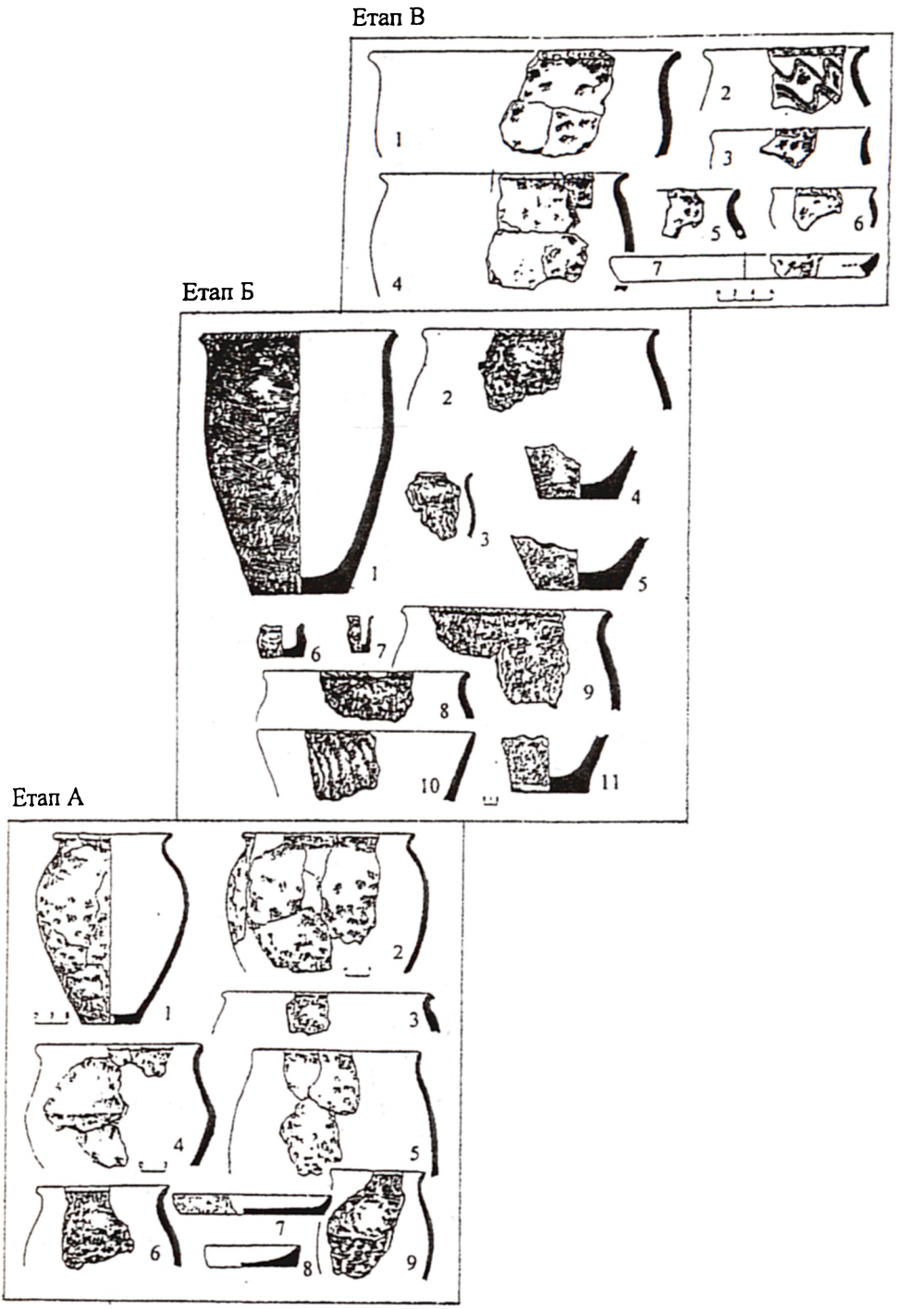

Рис. 16. Рашків І. Динаміка розвитку керамічних комплексів за періодами існування поселення [Баран Я., 2004].
Період А – 1, 2, 4, 5 – житло № 22; 3, 5 – житло № 56; 7-9 – житло 50.
Період Б – 1-11 – житло № 48. Період В – 1-7 – житло № 29.

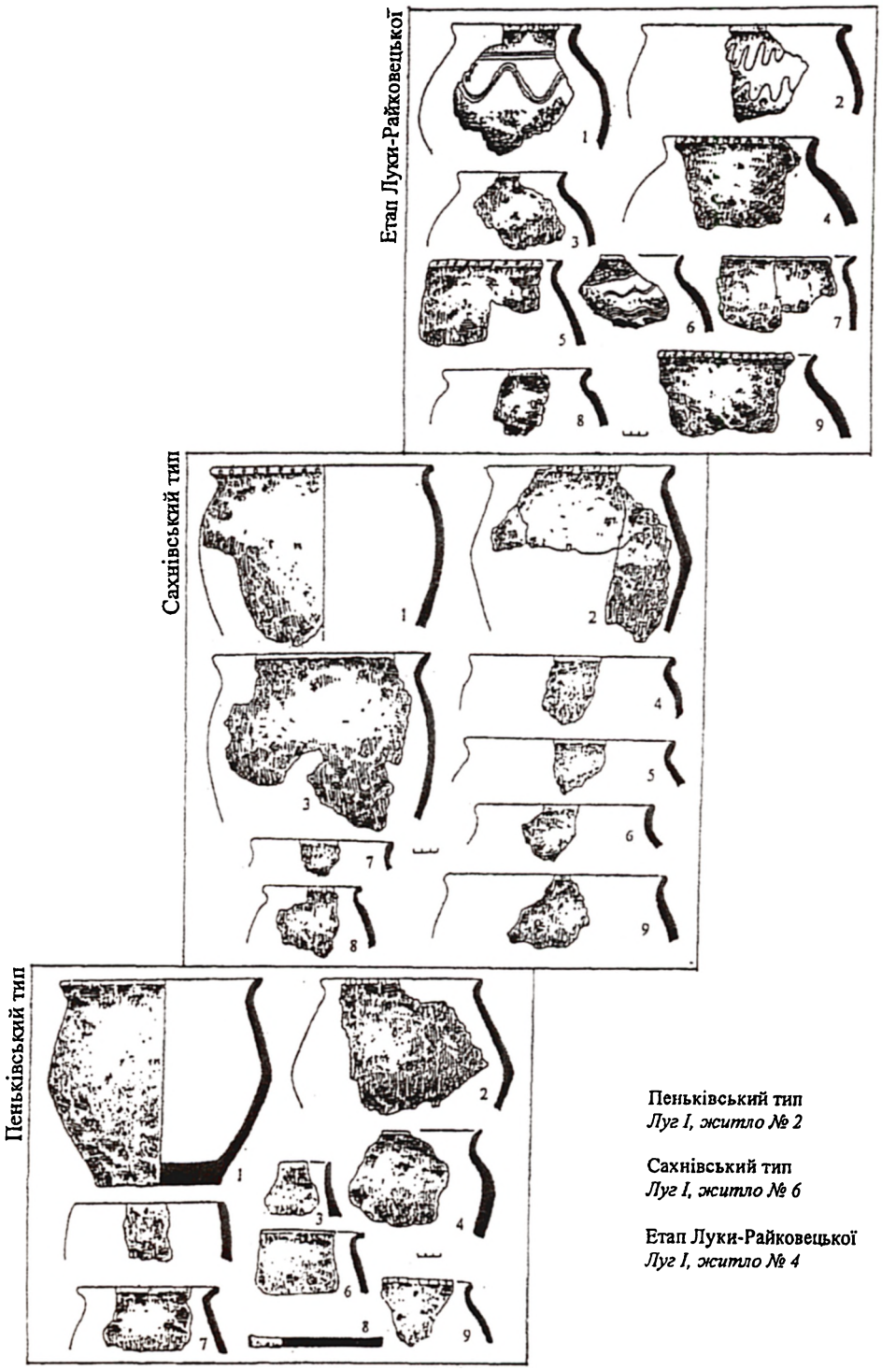

Рис. 17. Динаміка розвитку керамічних комплексів VI-IX ст. у Середньому Придніпров'ї за О.М.Приходнюком [Приходнюк, 1980].

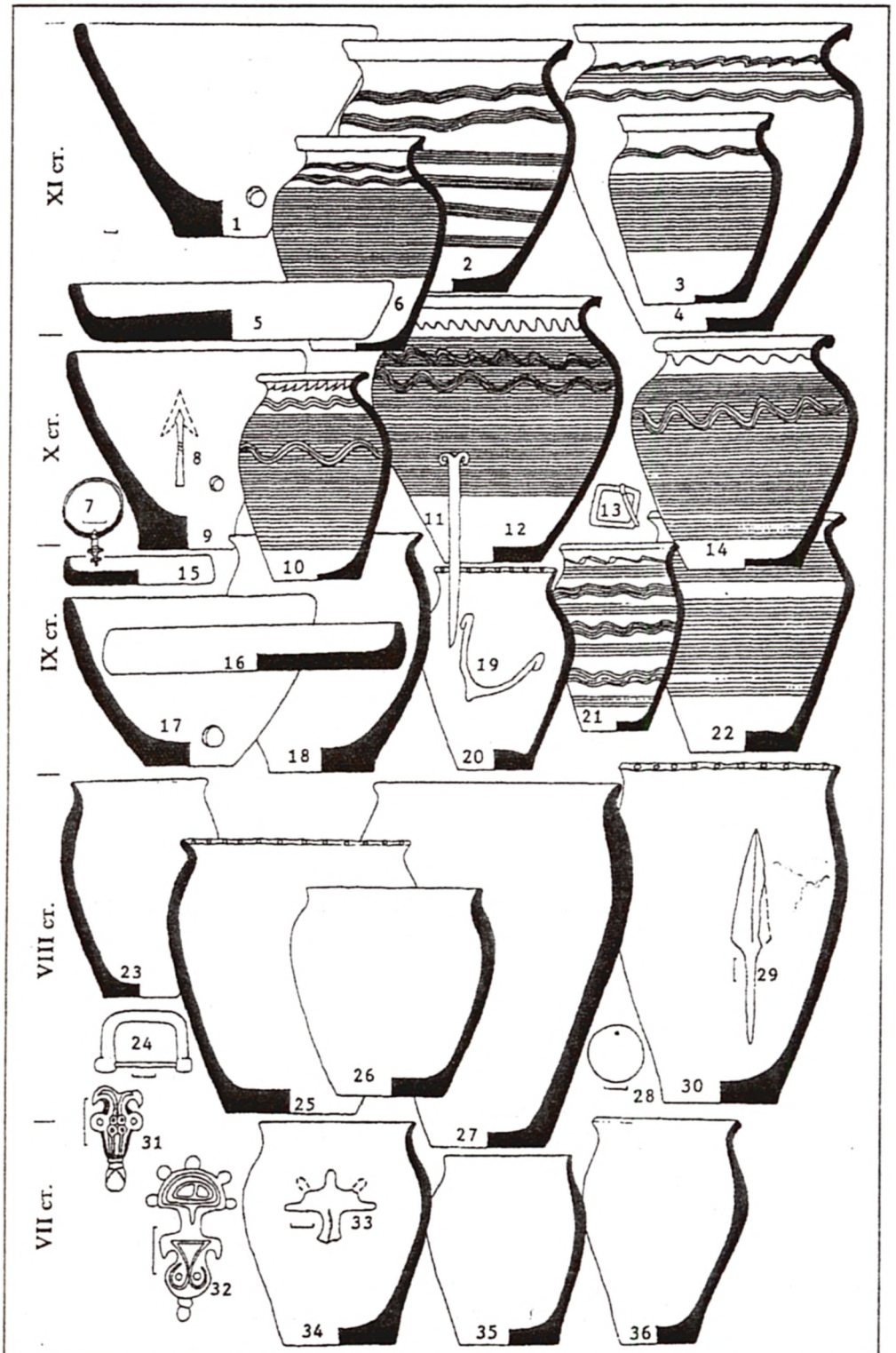

Рис. 18. Динаміка розвитку керамічних комплексів VII-XI ст. у Верхньому Попрутті.

Рання гончарна кераміка давньоруського типу є хронологічно визначальним елементом керамічних комплексів IX ст., хоча переважає в цей час ліпна. За своїми формами, технікою виготовлення й асортиментом ліпна кераміка IX ст. практично не відрізняється від посуду VIII ст.

Гончарна кераміка IX ст. виготовлялася з глиняного тіста з домішкою дрібного шамоту та піску. За формою вона подібна до ліпного посуду. Вінця гончарних горщиків цього часу відігнуті назовні і косо зрізані. Орнамент у вигляді горизонтальних прямих і хвилястих ліній покриває майже всю поверхню горщика від горловини до дна (рис. 7). Іноді такий орнамент виступає у поєднанні з наколами гребінцем, косими насічками чи ямками по вінцях. У деяких випадках орнамент у вигляді хвилястих ліній наносився на внутрішню сторону вінець.

Понад тридцять жител з керамічними комплексами, в яких співіснує ліпний неорнаментований, орнаментований і гончарний посуд, досліджено на поселенні Рашків I. На десяти з них проведено археомагнітне датування, що дало наступні результати. Два житла (№ 52, 68) віднесені до першої половини VIII ст., три житла (№ 28, 38, 41) – до середини VIII ст., три житла (№ 1, 7, 73) – до другої половини VIII ст., а житла № 43 і 9 – відповідно до початку IX і середини X ст. [Баран Я., 2004, с. 7-9]. У двох житлах (№ 7 і 41) виявлені скляні прикраси – циліндрична бусина і багаточастинна пронизка [Баран Я., 2004, рис. 36, *30*; рис. 38, *11*], які датуються переважно VIII-IX ст. [Деопик, 1961, с. 217].

Керамічні комплекси такого вигляду добре вивчені на селищі, яке примикало до городища IX ст. Ревне IA (рис. 8; 9) [Михайлина, Русанова, Тимощук, 1979, с. 370-371; Тимощук, Русанова, Михайлина, 1981, с. 91]. Тут розкопано 12 напівземлянок з печами-кам'янками. Всі розкопані житла, за винятком двох, загинули раптово, в результаті пожежі. Як наслідок, на їхній долівці збереглось багато кераміки, у тому числі 15 цілих форм. Датування цих комплексів IX ст. спирається на наступні матеріали. Після загибелі селища-супутника городища Ревне IA на його місці не пізніше початку X ст. [Тимощук, Русанова, Михайлина, 1981, с. 92; Тимощук, 1976, с. 67-68] були зведені оборонні споруди городища Ревне IБ (рис. 10). У результаті житла № 6, 10 і 16 селища-супутника перекрито валами X ст. [Михайлина, Русанова, Тимощук, 1979, с. 370-371]. Таким чином, житла та керамічні комплекси IX ст. виділені стратиграфічно. Їхню дату визначає виявлена на вказаному селищі залізна шпора з відігнутими назовні петлями у вигляді гачків. Шип і дужка шпори знаходяться в одній площині (рис. 57, *1*). Шпори такого зразка віднесені В.Б. Перхавком до п'ятого типу [Перхавко, 1978, с. 122-123]. Загалом вони датуються у межах I-VIII ст. [Кирпичников, 1973, с. 56-57; Перхавко, 1978, с. 122-123], але окремі екземпляри зустрічаються в IX ст. [Кирпичников, 1973, с. 57].

З такими самими керамічними комплексами виявлені ще дві шпори на городищі в Добринівцях. Вони подібні до ревнянської, але відрізняються від останньої наявністю прорізних петель (рис. 57, *2*). За класифікацією А.М. Кірпічнікова такі шпори належать до першого типу [Кирпичников, 1973, с. 57]. Вони були поширені по всій Європі, причому в західній та центральній її частинах їхній ужиток припадає на IX-X ст., а в Східній Європі вони побутували у IX-XII ст. [Кирпичников, 1973, с. 64].

Аналогічні керамічні комплекси IX ст. виявлені у житлах № 1-4, 6 на поселенні Лука Райковецька [Гончаров, 1963, с. 294, 295, 298, 302]. Керамічні комплекси, в яких поєднувався майже рівними частками ліпний і гончарний посуд, а частіше переважав ліпний, досліджувались у Шумську [Русанова, 1973, с. 36], на поселеннях Луг I (житла № 4, 16, 25, 26) [Березовец, 1963, с. 159, 166, 171, 173; Приходнюк, 1980, рис. 39, *3-10*, рис. 42], Луг II (житла № 1, 2) [Березовец, 1963, с. 178], Макарів Острів [Березовец, 1963, с. 186] та ін.

На поселенні Макарів Острів, у житлі з таким керамічним комплексом виявлений скарб залізних речей, що складався з шести серпів, двох ручок від дерев'яних відер, трьох наконечників списів, двох сокир і двох тесел (рис. 52) [Березовец, 1963, с. 183-184]. Д.Т. Березовець відносив його до кінця VIII-IX ст., аргументуючи таку дату відсутністю тут більш досконалої гончарної кераміки так званого курганного типу, широко розповсюдженої на всій території існування східних слов'ян у кінці IX – на початку X ст. [Березовец, 1963, с. 190]. Крім того, дві сокири, що входили до складу скарбу, мають аналогії серед салтівських старожитностей VIII-IX ст. [Плетнева, 1967, с. 158-159].

У господарській споруді Канівського поселення разом з ліпною та гончарною керамікою знайдено ливарну формочку для відливки підвіски, що у салтівських пам'ятках датується другою половиною VIII-IX ст. [Плетнева, 1967, с. 141, рис. 36]. Тут виявлені також декілька прикрас – браслети і намистини. Привертає увагу плоский бронзовий браслет. За формою він подібний до браслету зі скарбу Новотроїцького городища, до складу якого серед іншого входило 10 срібних дирхемів, найпізніший з яких чеканений у 818/819 р. [Ляпушкин, 1958, с. 28, 182]. Отже, весь комплекс знахідок із цієї споруди Канівського поселення може бути віднесений до IX ст.

Таке датування узгоджується з матеріалами Григорівського поселення, де з аналогічними керамічними комплексами виявлений бронзовий перстень IX ст. [Артамонов, 1955, с. 110].

Керамічні комплекси, що походять з пам'яток, розташованих між Дніпром і Карпатами, в яких ліпний посуд переважає над раннім гончарним давньоруського типу, дослідники відносять до східнослов'янської райковецької культури [Русанова, 1973, с. 13; Тимощук, 1976, с. 30, 42, 44;

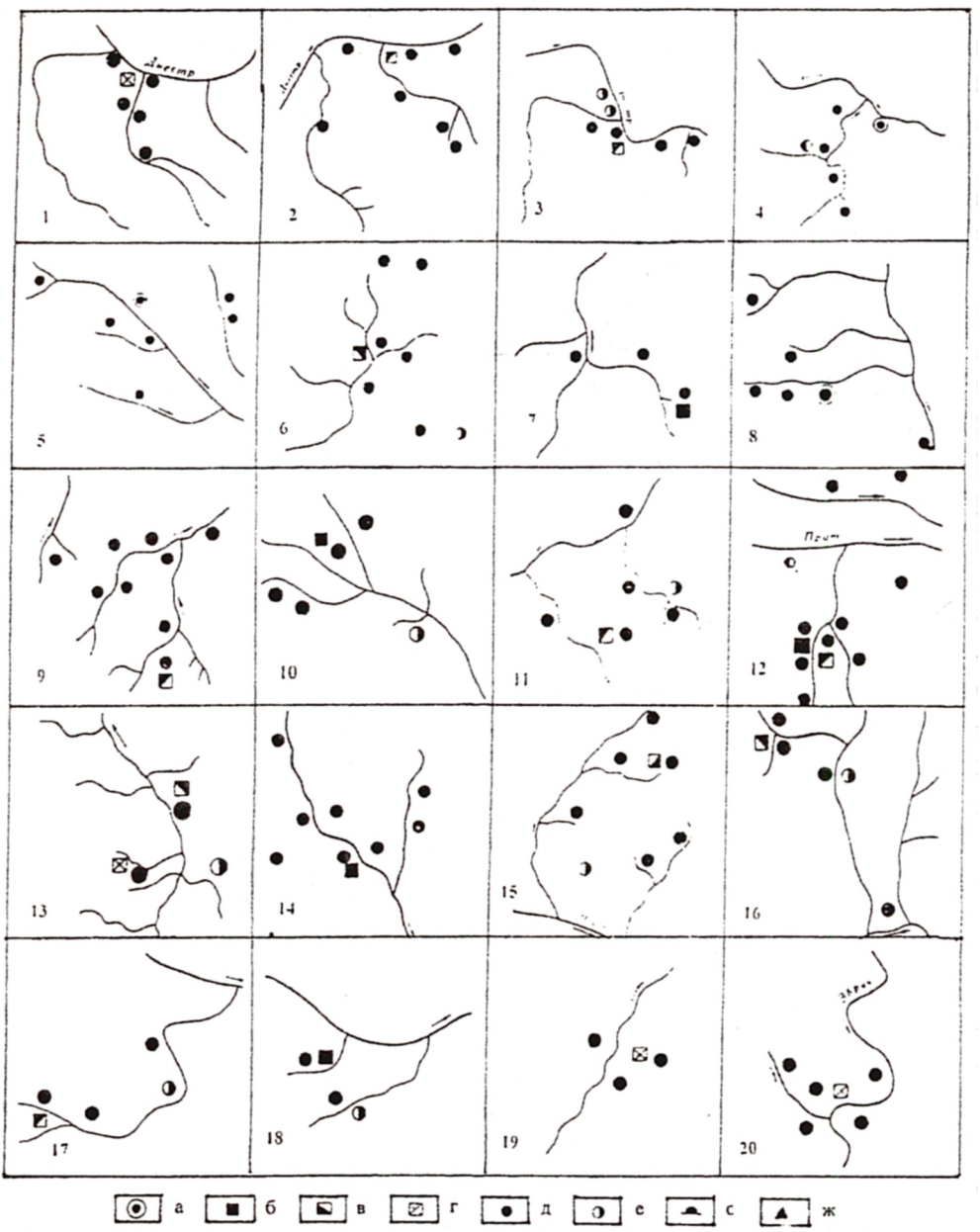

Рис. 19. Гнізда поселень райковецької культури [Тимощук, 1990].
1 - Кулішівське; 2 - Пригородське; 3 - Рашківське; 4 - Острицьке; 5 - Михальчанське; 6 - Магалянське; 7 - Карапчівське; 8 - Кіцманське; 9 - Горошівське; 10 - Грозинське; 11 - Волоцьке; 12 - Ревнянське; 13 - Червонодібровське; 14 - Шилівське; 15 - Сад гірське; 16 - Снячівське; 17 - Чернівецьке I; 18 - Чернівецьке II; 19 - Рудниківське; 20 - Крутилівське.
а - общинний центр; б - городище адміністративно-господарський центр; в - городище-сховище; г - святилище; д - селище райковецької культури; е - селище VI-VII ст.; є – могильник; ж - городище.

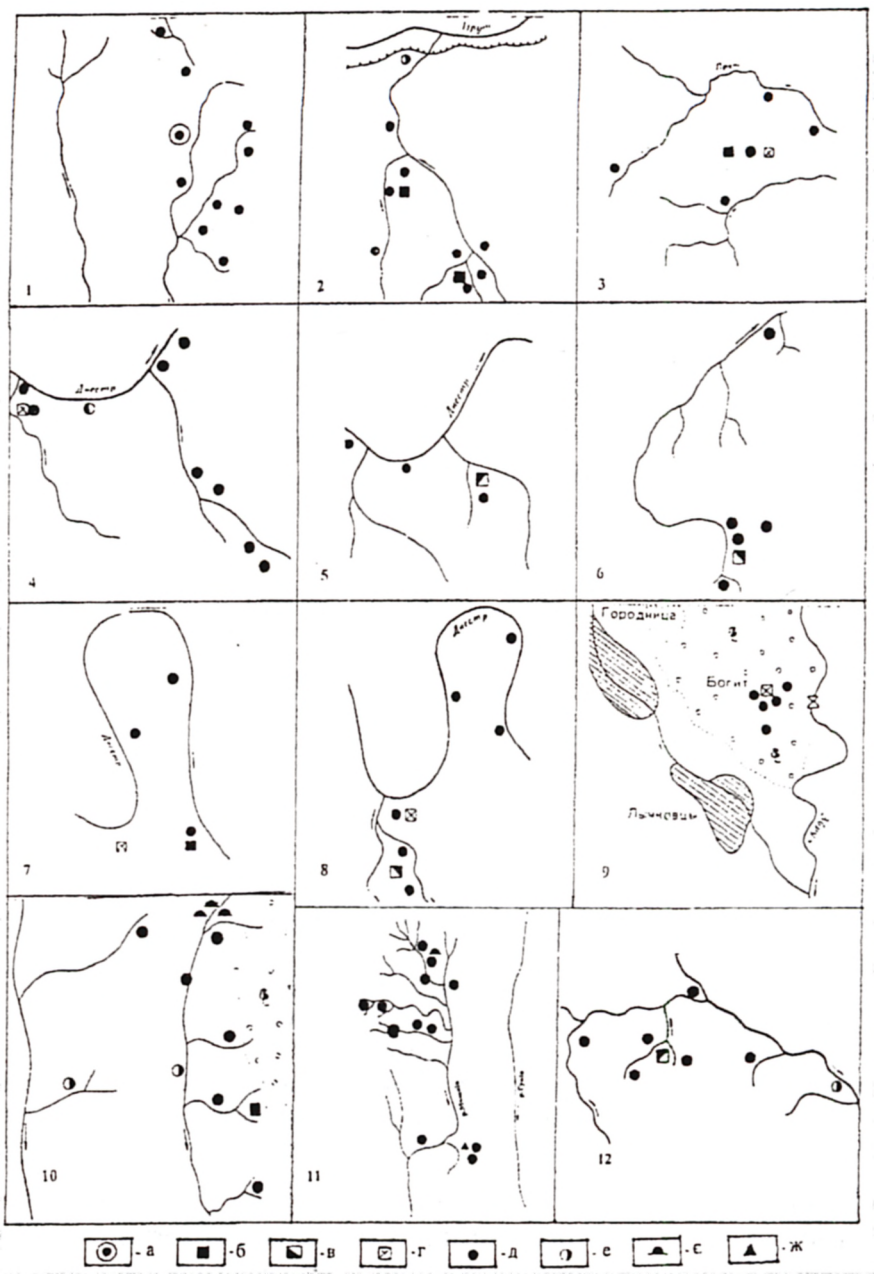

Рис. 20. Гнізда поселень райковецької культури.

1 – Малокучурівське; 2 – Коростуватівське; 3 – Маморницьке; 4 – Бабинське; 5 – Ломачинське; 6 – Верхньостанівецьке; 7 – Перебиківське; 8 – Ленківське; 9 – Городницьке; 10 – Горішньоширівецьке; 11 – Чорнівське; 12 – Широкополянське. а – общинний центр; б – городище адміністративно-господарський центр; в – городище-сховище; г – святилище; д – селище райковецької культури; е – селище VI-VII ст.; є – могильник; ж – городище. 1-10, 12 за Б.О. Тимощуком [Тимощук, 1990]; 11 – за С.В. Пивоваровим [Пивоваров, 2006].

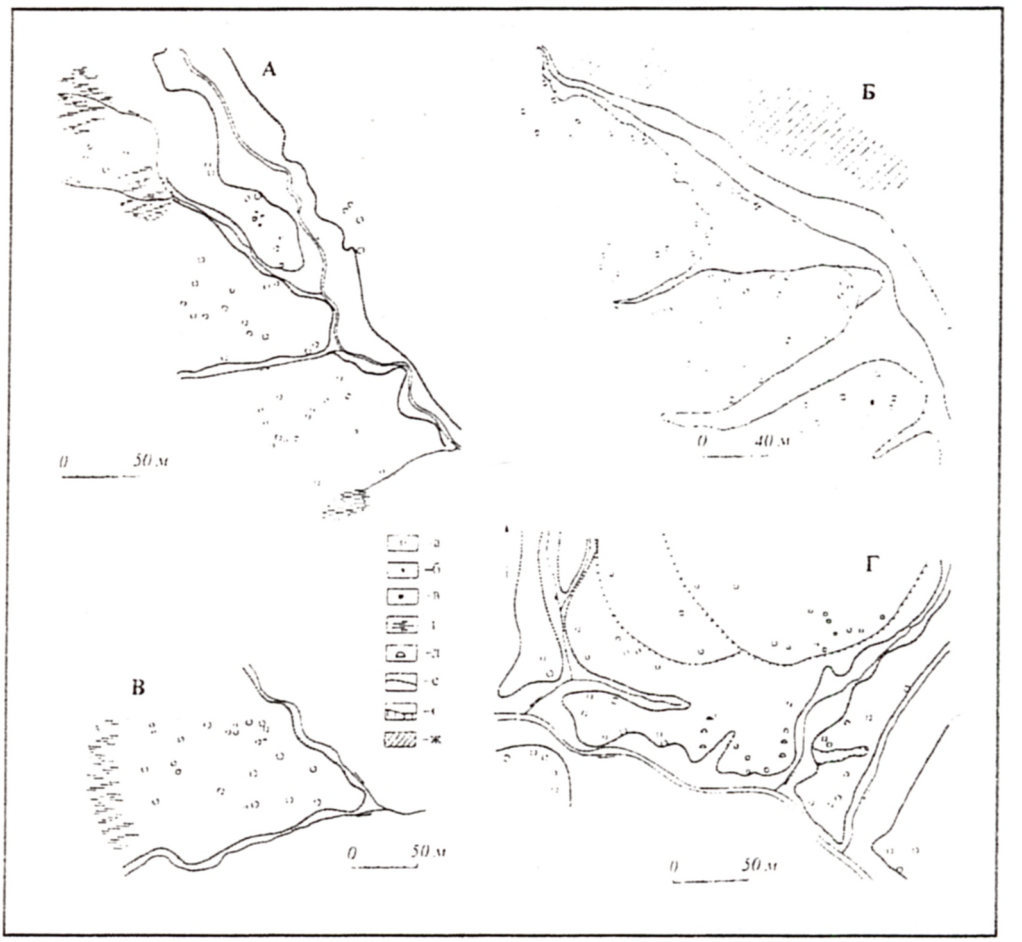

Рис. 21. Селища із западинами жител.
А – Грозинці III (Мочари); Б – Недобоївці (Рудий Яр); В – Грозинці II;
Г – Малий Кучурів.
а – западини жител; б – господарські ями; в – розкопані житла; г – болото; д – курган; е – обрив; є – схил; ж – розораний культурний шар.

Приходнюк, 1978, с. 112; Приходнюк, 1980, с. 49-54]. При цьому Б.О. Тимощук зараховує такі комплекси до пізнього етапу культури, відділяючи їх від більш ранніх чисто ліпних комплексів цієї культури [Тимощук, 1976, с. 24-25]. Такої самої думки за матеріалами поселення Рашків I притримується Я.В.Баран [Баран Я., 2004, с. 9].

О.М. Приходнюк також вирізняв чисто ліпні комплекси (які він виділив у окремий сахнівський тип) від комплексів, що містять ліпну і ранню гончарну кераміку, відносячи останні до райковецького етапу східнослов'янської археологічної культури [Приходнюк, 1976, с. 117; Приходнюк, 1978, с. 111-112; Приходнюк, 1980, с. 47, 54, 126].

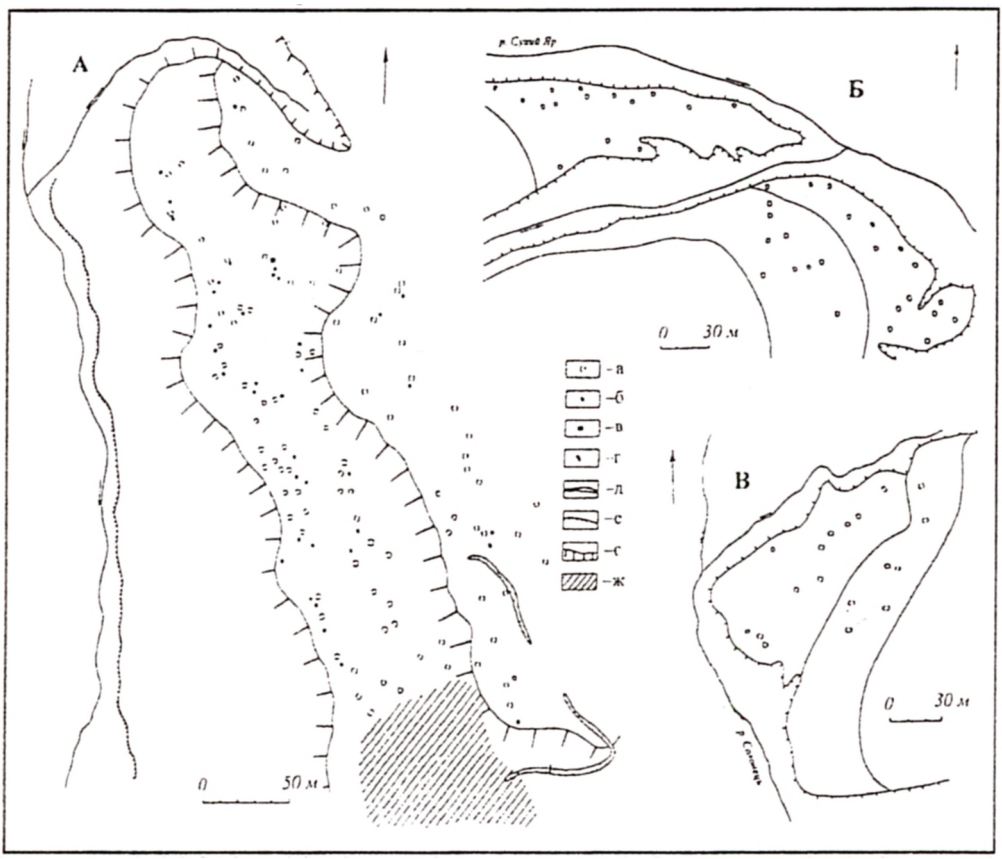

Рис. 22. Селища із западинами жител.
А – Шилівці (Зруб); Б – Чорнівка VI; В – Чорнівка IX.
а – западини жител; б – господарські ями; в – розкопані житла; г – камінь; д – ровики; е – обрив; є – схил; ж – рілля.

Наступний – пізній період у хронології археологічних старожитностей райковецької культури, представлений керамічними комплексами, які зберігають риси і розвивають традиції попереднього часу. В цих керамічних комплексах також поєднується ліпний і гончарний посуд тих же форм і пропорцій, що і в IX ст. Але якщо у IX ст. переважає ліпний посуд, то у комплексах X ст. спостерігається зворотна залежність – більшість у комплексах належить гончарній кераміці. Характерною рисою гончарної кераміки цього періоду є горщики з вінцями, оформленими у вигляді манжетів (рис. 7, *1-4, 11, 13*). Вони виготовлені з глиняного тіста з домішкою крупнозернистого і дрібнозернистого піску. Поряд з ними продовжують побутувати гончарні горщики попереднього періоду, в більшості випадків виготовлені з глиняного тіста з домішкою шамоту.

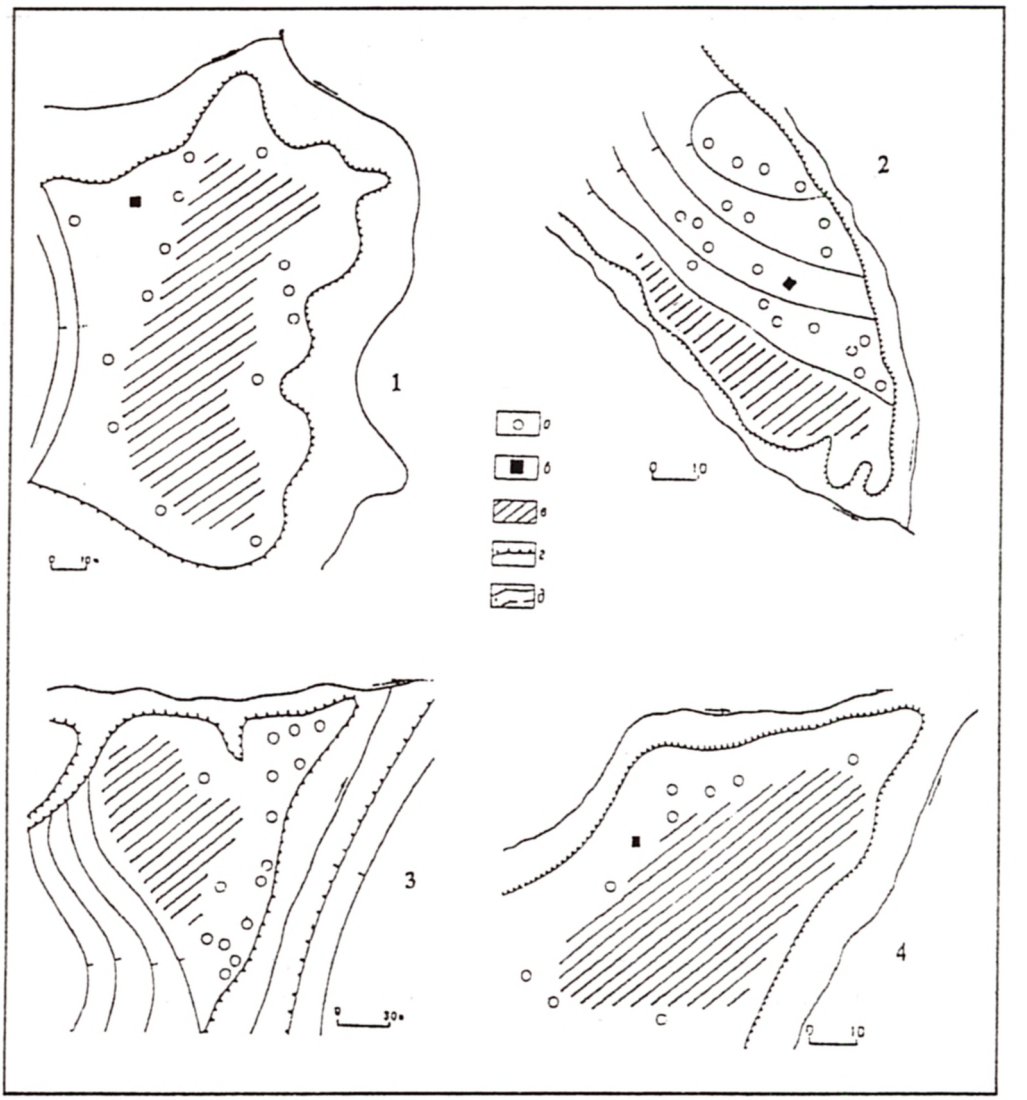

Рис. 23. Селища з западинами жител.
1 – Веретенникове; 2 – Парикова; 3 – Чорнівка VII; 4 – Грушівка.
а – западини жител; *б* – розкопані житла; *в* – площа двору; *г* – обрив берега; *д* – схили пагорба.

Поверхня горщиків цього періоду орнаментована від горловини до дна (рис. 7). Горло горщика, як правило, прикрашалось однією або двома хвилястими лініями. Нижче починається горизонтальне рифлення, яке доходить майже до дна. По плічках поверх рифлення наносилась гребінчастим різцем смуга хвилястих ліній. Зустрічається також орнамент, який являє собою лише горизонтальне рифлення, комбінації хвилястих і прямих горизонтальних ліній. На денцях гончарних горщиків цього періоду виявлені клейма (рис. 7, *13-16*).

Показові матеріали про час існування керамічних комплексів, що складаються з ліпного та гончарного посуду з явним переважанням останнього добре вивчені на городищі та селищі в Єкимауцах (Молдова). Тут знайдено значну кількість срібних саманідських дирхемів. Із ідентифікованих монет чотири відкарбовані за часів Ісмаїла-Ібн-Ахмеда (892-907 рр.) і тринадцять – за часів Насре II (914-943 рр.) [Федоров, 1953, с. 110; Федоров, 1974, с. 111]. На думку автора розкопок городище збудовано у X ст. і загинуло у першій половині XI ст. [Федоров, 1974, с. 111]. Такі ж керамічні комплекси характерні й для городища Алчедар, датування якого не виходить за межі X ст. [Равдина, 1988, с. 67; Кашуба, Тельнов, Щербакова, 1997, с. 55-57, 66].

У житлі № 1 на селищі у Монастирку керамічний комплекс, що складався з гончарного і ліпного посуду при переважанні першого [Максимов, Петрашенко, 1988, рис. 54], супроводжувався цілим рядом датуючих речей. Тут знайдено браслет, залізний наконечник стріли, скляні пронизки, фрагмент персня, а також дирхем 741-742 рр. (рис. 11). Проведена авторами розкопок кореляція складових цього комплексу відносить його до X ст. [Максимов, Петрашенко, 1988, с. 93].

Під час розкопок городища Ревне ІБ та його селища-супутника одержано понад 30 однотипних керамічних комплексів, переважну більшість яких складали гончарні горщики з манжетоподібними вінцями. Датування цих керамічних комплексів X століттям має стратиграфічне обґрунтування. Вони походять із жител і господарських споруд, збудованих на місці городища Ревне ІА, яке припинило своє існування наприкінці IX – на початку X ст. [Тимощук, 1976, с. 67-68; Михайлина, Русанова, Тимощук, 1979, с. 370]. У той же час, городище Ревне ІБ і його селище-супутник припинили своє існування в кінці X ст. [Тимощук, Русанова, Михайлина, 1981, с. 92]. З вищевикладеного випливає, що такі керамічні комплекси вкладаються в хронологічні рамки X століття. Прикладом є керамічний комплекс довгого будинку № 2, де виявлений переважно гончарний посуд (рис. 12).

Аналогічні керамічні комплекси виявлені також на городищі Ревне II. Показовим щодо їхнього датування є комплекс споруди № 4. Споруда має два рівня підлоги, які відповідають двом періодам її існування. Краще забезпечений датуючими речами комплекс верхнього рівня підлоги (рис. 13). Тут знайдені імпортні амфороподібні посудини з червоним ангобом і без нього, які в пам'ятках балкано-дунайської культури датуються в основному X ст. [Дончева-Петкова, 1977, с. 77, рис. 21, с. 78, рис. 29]. Тут же виявлена верхня частина вузькогорлої посудини, яка має аналогії серед західнослов'янських пляшкоподібних горщиків, розквіт котрих припадає також на X ст. [Vna, 1956, s. 147]. Цій даті не суперечить також перевита

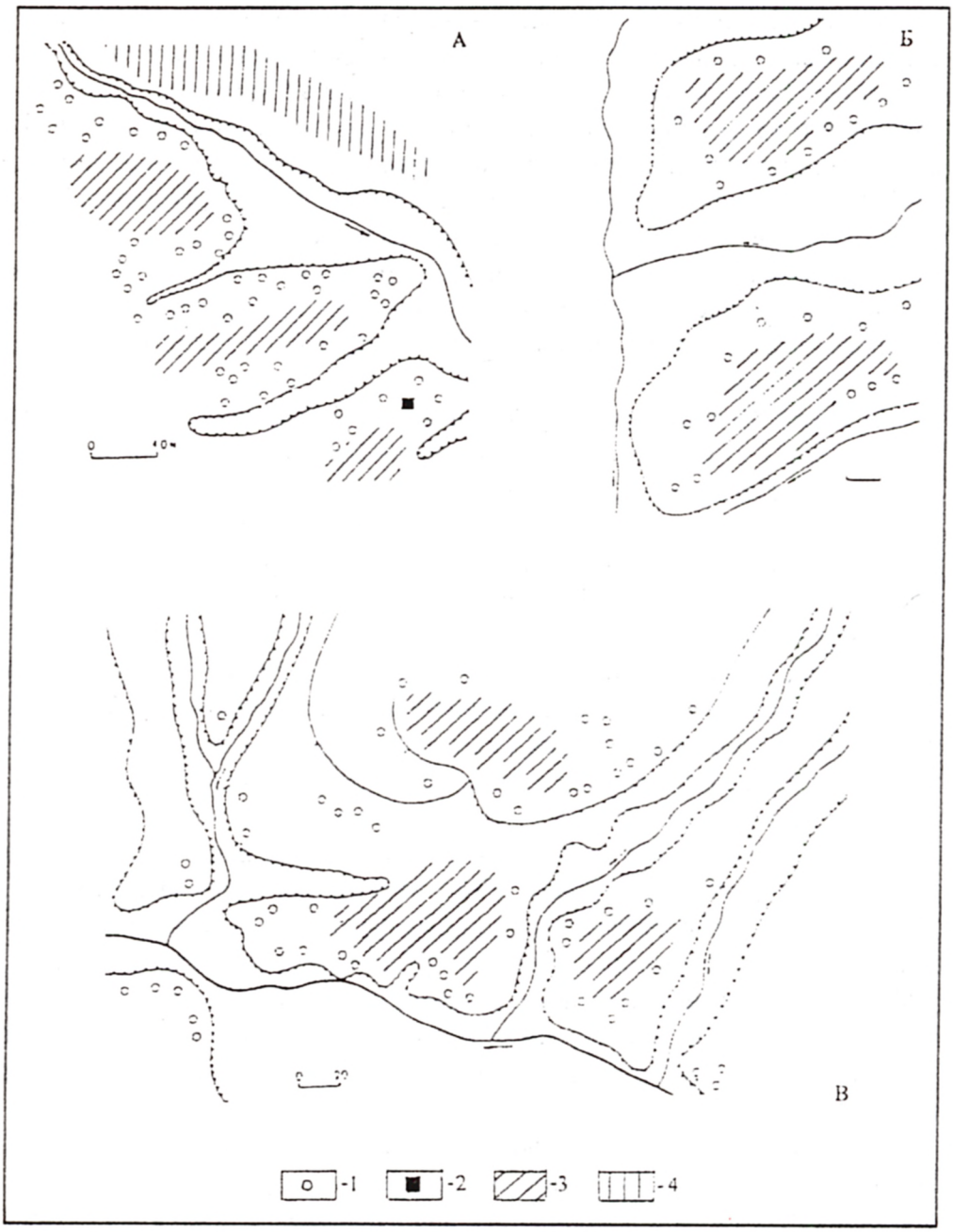

Рис. 24. Селища з западинами жител.
А – Недобоївці; Б – Широка Поляна; В – Малий Кучурів.
1 – западини жител; 2 – розкопане житло; 3 – територія двору;
4 – розорана частина селища.

втулка двошипного наконечника стріли (рис. 13, *15*) [Медведев, 1966, с. 55; Минасян, 1978, с. 37], скляна пронизка (рис. 7, *12*) [Щапова, 1962, с.88] і ніж, клинок якого безпосередньо переходить у руків'я з волютоподібним навершям (рис. 13, *20*). На території Східної Європи такі ножі датуються в межах VIII-X ст. [Кучера, 1962, с. 39, рис. 16; Ляпушкин, 1958, с. 24, рис. 10; Мезенцева, 1965, рис. 53, 7; Минасян, 1978а, с. 148-152; Никольская, 1958, рис. 19, 12; Орлов С., 1972, с. 137; Федоров, 1960, табл. 65, 1]. Відомі вони також і в Центральній Європі, де були поширені протягом усієї другої половини I тисячоліття н.е. і не виходять за межі X ст. [Szymanski, 1964, s. 228].

Опосередкованим підтвердженням правомірності такого датування може бути відсутність у керамічних комплексах X ст. тих рис, які характеризують глиняний посуд XI ст. (рис. 15) До таких можна віднести повну відсутність ліпних горщиків у керамічних комплексах XI ст., хоча ще зустрічаються ліпні конічні миски і сковорідки. Яскравою ознакою керамічних комплексів XI ст. є манжетоподібні вінця, які своїм виглядом нагадують попередників X ст., але відрізняються від останніх значно більшою висотою самого манжета. Крім того, на внутрішній частині таких вінець, по окружності, часто зустрічаються заглиблення – жолобки. Деякі відмінності простежуються і в орнаментації посуду. При збереженні традицій X ст., коли орнаментувалась майже вся поверхня горщика, з'явилась тенденція до зменшення орнаментованої площі, яка тепер обмежується плічками або горлом посудини.

Підводячи підсумок, підкреслимо виявлену закономірність у послідовному розвитку керамічних комплексів райковецької культури. Саме зміни у керамічних комплексах у поєднанні зі стратиграфічними матеріалами лягли в основу відносного хронологічного поділу археологічних старожитностей райковецької культури VIII-X ст. на три періоди, кожний з яких, за датуючими знахідками й аналогіями з інших територій, датується приблизно в межах одного століття. Ранній відноситься до кінця VII-VIII ст., середній до IX – початку X ст. і пізній до X ст.

Так, керамічні комплекси райковецької культури VIII ст. складаються винятково з ліпного посуду, який своїми формами й асортиментом сягає корінням місцевих старожитностей попереднього часу. Асортимент ліпного посуду складають горщики, конічні миски, сковорідки, жаровні та мініатюрні посудини. Переважають горщики конусоподібної і округлобокої форми з прямими і відігнутими вінцями. Відмінність полягає у більшій профільованості верхньої частини горщика, товщині стінок посудини, а головне – у наявності орнаментації вінчиків горщиків, конічних мисок і сковорідок пальцевими вдавленнями, защипами і косими насічками.

Кераміка такого зразка є провідною і в керамічних комплексах IX – початку X ст. Своєрідність комплексів цього періоду полягає в наявності

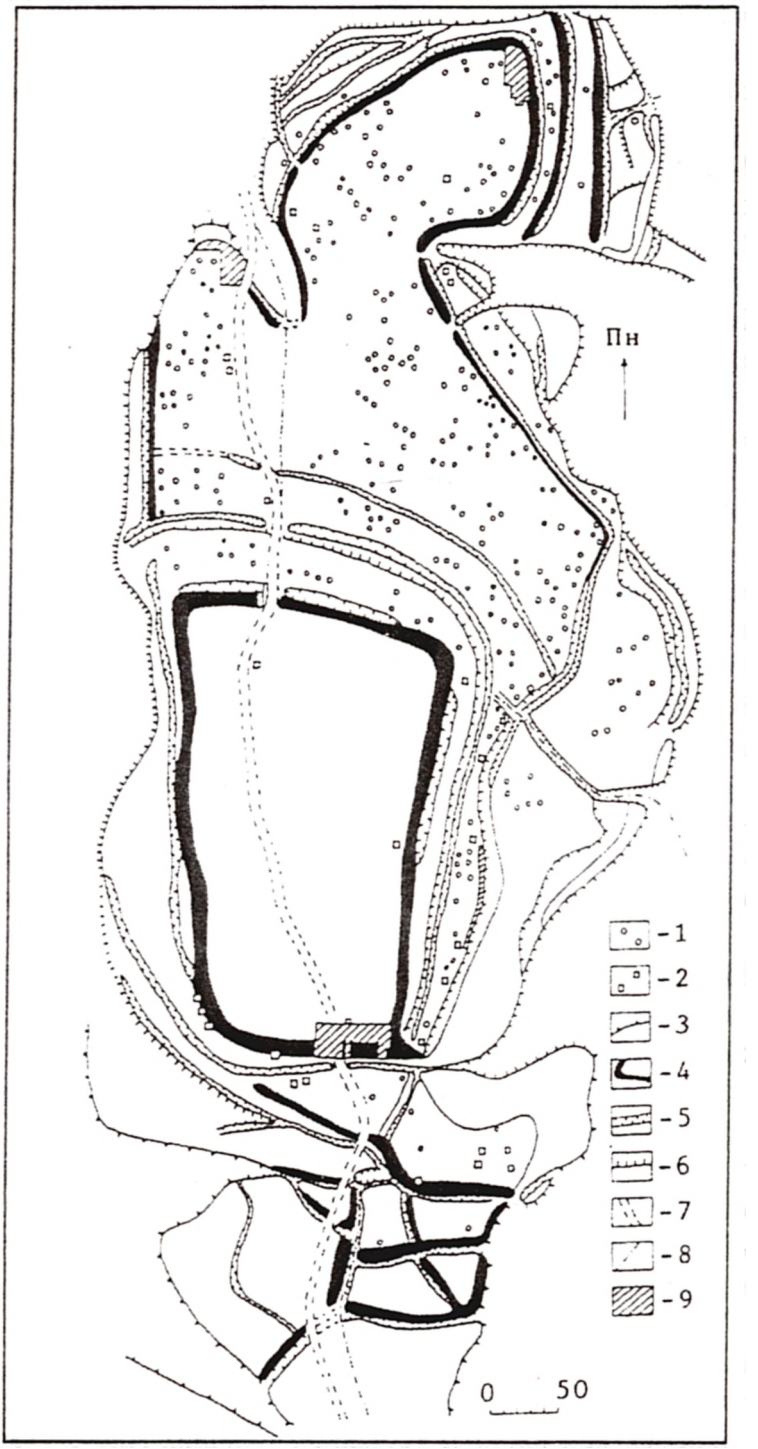

Рис. 25. Городище Ревне I.
1 – западини жител; 2 – розкопані житла; 3 – обрив; 4 – вал; 5 – рів; 6 – схил; 7 – сучасна дорога; 8 – давня дорога; 9 – розкопана площа.

ранньої гончарної кераміки давньоруського типу, поява якої є хронологічним показником IX ст.

Ліпна кераміка зберігається також і в керамічних комплексах X ст. На відміну від IX ст., тут переважає гончарна кераміка, яка до кінця X ст. витісняє ліпні горщики, хоча ліпні конічні миски, сковороди і жаровні продовжують існувати до XI ст. включно. Це свідчить про пряму спадковість і спорідненість східнослов'янської та давньоруської археологічних культур досліджуваного регіону.

Описана послідовність у розвитку керамічних комплексів VIII-X ст. за часом і змістом співпадає на всій території поширення райковецької культури (рис. 16; 17; 18). Наприклад, керамічні комплекси кінця VII-VIII ст. належать перехідному типу пам'яток між Дніпром і Західним Бугом за І.П. Русановою, ранній фазі райковецької культури у Північній Буковині за Б.О. Тимощуком, сахнівському типу на Поділлі та в Середньому Подніпров'ї за О.М. Приходнюком. Комплекси IX – початку X ст. – періоду пізньої фази райковецької культури за Б.О. Тимощуком та періоду Луки-Райковецької за О.М. Приходнюком. Керамічні комплекси X ст., що містять ліпну і гончарну кераміку (в тому числі й з манжетовидними вінчиками) добре відомі на Дніпрі (Монастирок), на Прикарпатті (Ревне), Молдові (Єкимауци, Алчедар) тощо.

1.2. Основні категорії археологічних пам'яток

Зведені дані про кількість пам'яток райковецької культури на даний час відсутні. Карти і перелік пам'яток, що містяться в узагальнюючих працях, зазначають різну їхню кількість. Зокрема, у колективній монографії, присвяченій етнокультурним процесам на теренах України в I тисячолітті н.е., позначено 64 пам'ятки (43 селища, 9 городищ, 9 курганних і 3 грунтових могильники) [Этнокультурная карта ..., 1985, рис. 19]. Значно більше пам'яток – 172 – показано в "Археологии Украинской ССР" (133 селища, 19 городищ і 19 могильників) [Археология Украинской ССР, 1986, с. 176, карта 4]. Більше півтори сотні місцезнаходжень зазначено також у колективній праці "Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период" [Рис. 52]. Майже 300 пам'яток райковецької культури позначив В.В.Сєдов [Седов, 1982, с. 124, карта 17]. Найбільшу кількість пам'яток райковецької культури (понад 400) називав Б.О. Тимощук [Тимощук, 1995, с. 141]. Однак і ця цифра є далеко не остаточною. Дослідження пам'яток райковецької культури на регіональному рівні сідчать про значно більшу їхню кількість. Так, на відносно незначній території Верхнього Попруття виявлені понад 130 пам'яток [Михайлина, 1997, с. 6-7, 15], у Київському та Канівському Подніпров'ї – 100 [Петрашенко, 1997, с. 6], між Дніпром і Західним Бугом – понад 100 [Русанова, 1973, с. 32-48,

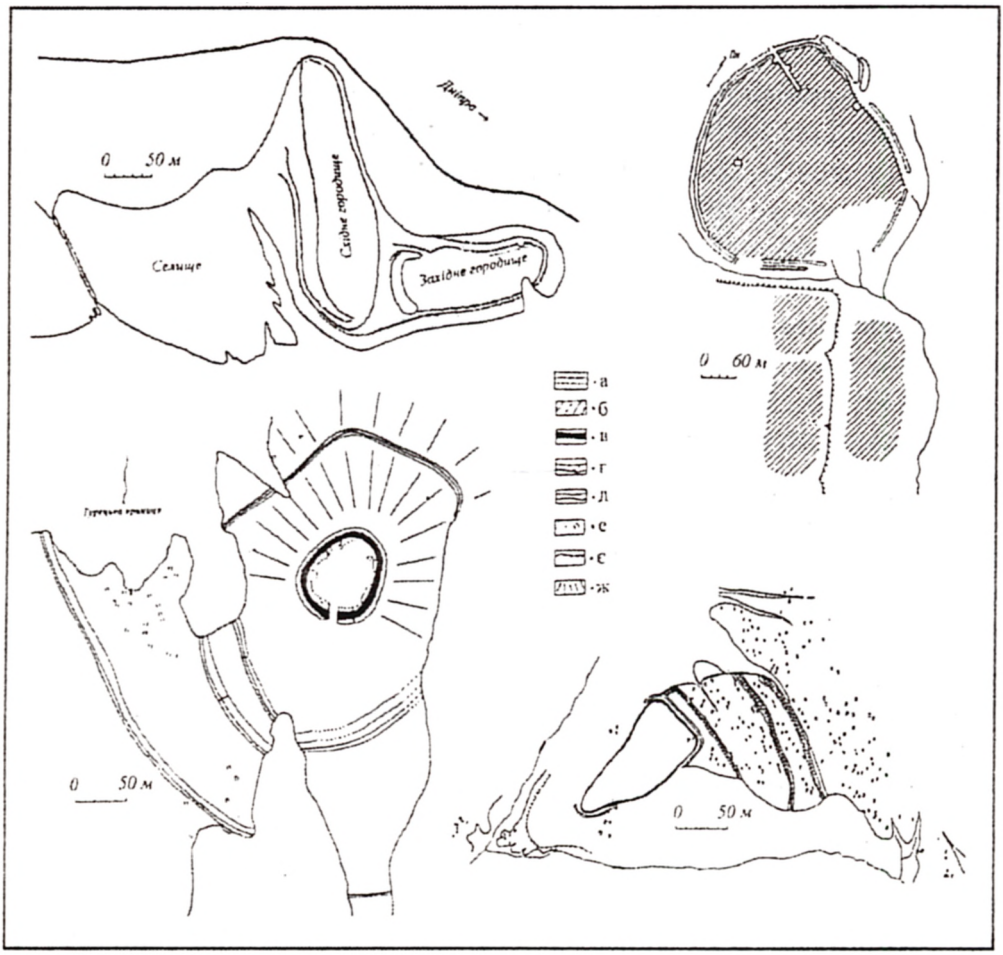

Рис. 26. Городища райковецької культури.
А – Монастирок [Максимов, Петрашенко, 1988]; Б – Грозинці [Тимощук, 1976];
В – Верхні Станівці; Г – Нова Жучка [Тимощук, 1990].
а – оборонні споруди; б – поширення культурного шару; в – вал IX-X ст.;
г – вал ранньозалізного часу; д – рів; е – западини жител; є – обрив; ж – схил.

табл. 2], у Дністровсько-Прутському межиріччі (Молдова) засвідчено майже 140 пам'яток [Федоров, Чеботаренко, 1974, с. 20-39, рис. 4; Тельнов, 1990; Тельнов, 2003, с. 156; Тельнов, Степанов, Руссев, Рабинович, 2002, с. 15, рис. 2].

Остаточного з'ясування потребує кількість пам'яток на території Болгарії, Румунії та Білорусі. Оскільки територія поширення райковецької культури має свої межі та зони інфільтрації, постає питання історико-культурної ідентифікації пам'яток досліджуваного періоду у контактних зонах, також потребує детального дослідження проблема визначаючих складових

райковецької культури та їхніх проявів в синхронних сусідніх археологічних культурах. Очевидно, що культурний масив райковецької культури мав вплив на визначення багатьох сторін європейської середньовічної історії (велика кількість пам'яток у Подунав'ї).

Риси населення райковецької культури простежуються на місцезнаходженнях змішаного характеру (балкано-дунайська культура), що свідчить про значну роль райковецького населення у розвитку південно-східного регіону слов'янства.

Усі досліджувані пам'ятки VIII-X ст. між Дніпром і Карпатами належать до чотирьох основних категорій: селища; городища; могильники; святилища і культові місця (питання святилищ і культових місць розглядатиметься у розділі "Первісні вірування").

Одержані матеріали дозволяють дати повну характеристику пам'яток, визначити їхню культурно-етнічну належність і хронологію, провести порівняння з аналогічними синхронними старожитностями інших територій.

1.2.1. Селища

Переважну більшість археологічних пам'яток VIII-X ст. між Дніпром і Карпатами складають селища. Вони розташовані групами, які одержали назву „гнізда" поселень (рис. 19; 20). Це пов'язано із певною соціальною структурою суспільства, про що мова йтиме у відповідному розділі.

Селища розташовуються в низинах, на підвищених останцях, в заплавах, на перших і других надзаплавних терасах річок і потічків. Вони знаходяться в таких же топографічних умовах, як і пам'ятки празької та пеньківської культур попереднього часу, що може слугувати одною із найбільш суттєвих ознак спільності східнослов'янських племен другої половини I тисячоліття н.е. [Гончаров, 1963, с. 311].

Показовим з цього приводу є селища другої половини I тисячоліття Рашків I (друга половина VII-IX ст.) [Баран, Козак, Магомедов, Некрасова, 1975, с. 258; Баран, Магомедов, 1976, с. 301; Баран Я., 1997, с. 19; Баран Я., 2004], Рашків II і Рашків III (друга половина V – кінець VII ст.) [Баран, 1988, с. 25-32; Баран, 1988а, с. 12-18], які розташовані поряд і тягнуться одне за одним, займаючи першу надзаплавну терасу правого берега Дністра [Баран, 1988, с. 5, 8; Баран, 1988а, с. 12].

В однакових топографічних умовах знаходилися поселення Молочарня (VII ст.), Луг I (кінець VII – перша половина VIII, Луг II (VIII ст.) і Макарів острів (VIII – перша половина IX ст.) [Березовец, 1963, с. 187-192] неподалік від села Пеньківка на р. Тясмин. Всі вони розташовані на невеликих підвищеннях, або останцях надзаплавної тераси [Березовец, 1963, с. 148, 154, 175, рис. 7; Линка, Шовкопляс, 1963, с. 234].

Аналогічна картина простежена у розташуванні поселень Ріпнів I (остання четверть I тис.) [Аулих, 1963, с. 367] та Ріпнів II (третя четверть I тис.) [Баран, 1963, с. 351-365] на Західному Бузі, Лука-Каветчинська та Острови празької та райковецької культур біля с. Сокіл на Середньому Дністрі [Вакуленко, Приходнюк, 1984, с. 44-98].

Досить часто матеріали райковецької культури зустрічаються з празькими або пеньківськими на одних і тих же багатошарових пам'ятках – Кодин I, Кодин II [Русанова, Тимощук, 1984, с. 9-10, 28, 40-45], Скок [Тельнов, 1991, с. 61], Ханска II [Рафалович, 1972, с. 39; Тельнов, 1987, с. 59] тощо. Цей факт свідчить про відсутність хронологічного розриву між райковецькою культурою і пам'ятками попереднього часу – празькими та пеньківськими. Празькі та пеньківські нашарування змінюються райковецькими, вони репрезентують послідовні періоди існування конкретних селищ, вказують на безперервність розвитку східнослов'янських старожитностей другої половини I тисячоліття між Дніпром і Карпатами [Тимощук, 1995, с. 141].

Місця для влаштування селища вибиралися з урахуванням особливостей рельєфу, які часто є природними межами і певною мірою виконують захисні функції. Описуючи місцезнаходження Канівського поселення на Дніпрі, Г.Г. Мезенцева зазначає, що стародавні мешканці надзвичайно вдало підібрали місце для життя і вміло використали багаті природні умови місцевості для захисту поселення від ворогів [Мезенцева, 1965, с. 11]. Тут не було штучних укріплень, а захисні функції виконували особливості рельєфу – яри, гори та ріка [Мезенцева, 1965, с. 10]. Вдало вибране і місце поселення Рашків I. З півдня воно обмежене високим корінним скелястим берегом Дністра, зі сходу і заходу – невеликими потоками, з півночі омивається річкою [Баран, 1971, с. 291; Баран Я., 1997, с.19].

Подібним було розташування поселень Кодин I і Кодин II. Вони займають частину корінного берега р. Дерелуй (правий доплив р. Прут) і обмежені невеликими потоками. Поселення Кодин I розміщене на краю пологого мису, утвореного двома потоками, а з третього боку мис обмежений високим берегом. Поселення Кодин II також має природні межі. З півдня, заходу і сходу протікають струмки, а з північної сторони площа поселення закінчується болотистою низиною, що примикає до високих горбів [Русанова, Тимощук, 1984, с. 9].

Сахнівське поселення знаходиться в улоговині між двома горами. Воно обмежене з півдня Дівич-горою, з північного заходу – горою Дегтярною, а з північного і південного заходу – крутими схилами. Вузький прохід до поселення є лише з західної сторони, але й він губиться серед балок [Приходнюк, 1976, с. 101].

Поряд із селищами завжди багато орної землі, пасовищ для худоби, є джерела питної води. Водночас у місцях, де умови для землеробства

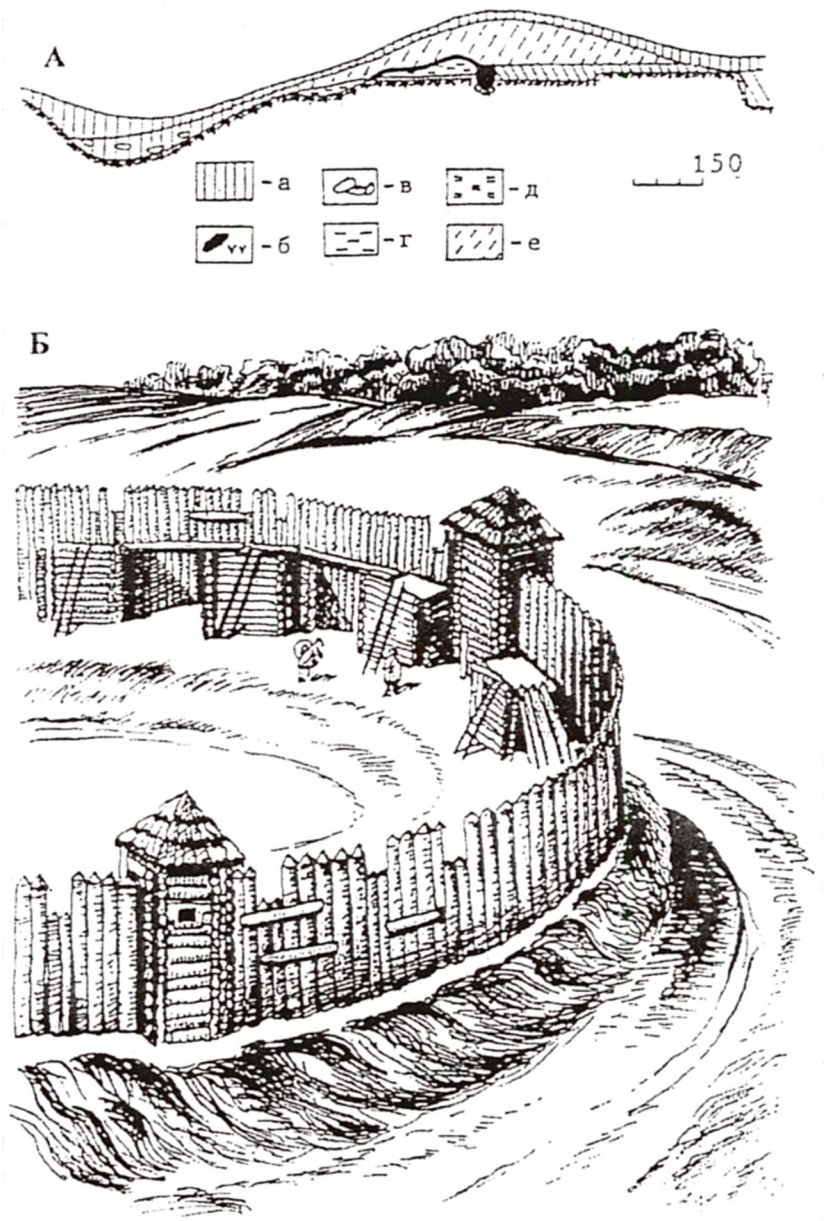

Рис. 27. Дерев'яні оборонні споруди першого типу (частокіл).
А – Грозинці. Переріз валу.
а – дерн; б – обгоріле дерево та вугілля; в – каміння; г – глина; д – обпалена глина;
е - насипний ґрунт. Б – Реконструкція Б.О.Тимощука.

відсутні, селища VIII-X ст. зустрічаються рідко. Так, їх зовсім немає у гірській місцевості (Прикарпаття), де можна було займатися лише скотарством і лісовими промислами. Ось чому сприятливі умови для заселення Покутських і Буковинських Карпат, розташованих на південному заході досліджуваного регіону, склалися дещо пізніше – лише у період розвинутих товарних відносин, коли продукти тваринництва можна було обміняти на продукти землеробства. Інтенсивне заселення гірської частини Карпат розпочалося тільки у XIV-XV ст.

Дещо в інших топографічних умовах розташовані селища-супутники городищ, до яких відносимо неукріплені поселення поряд із городищами, час існування котрих співпадає з хронологією останніх. Потреба безпеки, очевидно, змушувала людей оселятися поблизу фортечних стін, навіть на досить крутих схилах, на яких у звичайних умовах навряд чи влаштовувалися б поселення. Разом з тим, враховуючи таке розташування вказаних селищ, можна припустити, що їхнє населення підтримувало порядок на городищі, слідкувало за станом оборонних споруд тощо. Прикладом такого розташування може слугувати селище-супутник городища Ревне ІА [Михайлина, Русанова, Тимощук, 1979, с. 370-371]. Воно розташоване біля городища на високому мису, далеко від джерел води.

У результаті розвідкових робіт і широкомасштабних розкопок, проведених на багатьох селищах VIII-X ст., одержано дані щодо культурного шару, матеріали про розміри селищ і характер їхньої забудови, житлові та господарські споруди.

Культурний шар на поселеннях має темний колір, насичений вкрапленнями вугликів та перепаленої глини. Його товщина сягає 0,2-0,9 м. На поселенні Кодин І потужність культурного шару складала 0,2-0,3 м, а на деяких ділянках сусіднього Кодина ІІ – 0,5-0,6 м [Русанова, Тимощук, 1984, с. 10], у Сахнівці – 0,2-0,3 м [Приходнюк, 1976, с. 101], Тетерівці – 0,4-0,6 м [Русанова, 1973, с. 35], на Канівському поселенні – 0,6-0,7 м [Мезенцева, 1965, с. 14], на поселенні Глинжени V – 0,6-0,9 м [Гольцева, Кашуба, 1995, с. 6]. В культурному шарі практично відсутні вироби з металу, кістки, каменю. Навіть такий масовий матеріал як керамічний посуд тут зустрічається дуже рідко. Всі знахідки концентруються на підлозі та у заповненні жител і господарських споруд, або безпосередньо біля них. На площі між житлами зустрічаються лише поодинокі знахідки [Березовец, 1963, с. 155; Максимов, Петрашенко, 1988, с. 8; Русанова, Тимощук, 1984, с. 10].

Останнім часом, окрім визначення наявності селища за підйомним матеріалом, який потрапляє у поле зору дослідника після оранки, різноманітних земляних робіт, розмиву берегів тощо, ведеться пошук археологічних пам'яток, на яких немає виходу культурного шару на поверхню, за допомогою вивчення рельєфу місцевості. Таку можливість дають заглиблення

правильної форми у вигляді лінзи глибиною 0,3-1,0 м, розмірами 3 х 3, 4 х 3 м, котрі утворилися в результаті повільного заповнення ґрунтом котлованів стародавніх жител (рис. 21-26). Такі заглиблення умовно названі "западинами" жител. Фіксуються також западини на місці стародавніх господарських ям-погребів.

Вперше таку методику пошуку пам'яток і фіксації споруд на них застосовано у 1928-1929 рр. під час досліджень обох Боршевських городищ на Дону. П.П. Єфименко та П.М. Третьяков зафіксували округло-прямокутні западини, що розташовувалися у певному порядку по всьому майдану Великого Боршевського городища. Така сама картина простежена на Малому Боршевському городищі й прилеглому селищі. Розкопки показали, що западини являли собою рештки жител [Ефименко, Третьяков, 1948, с. 15, 18, 58, 59, 72, 73, 76-78, 108]. Майже 40 округлих западин зафіксовано на Новотроїцькому городищі [Ляпушкин, 1952, с. 27; Ляпушкин, 1958, с. 9, 55, 62], більше 100 – на городищі Тітчиха [Москаленко, 1965, с. 37; Москаленко, 1981, с. 98-99, рис. 18], які в процесі розкопок також виявилися решками жител.

На території поширення пам'яток райковецької культури западини виявлені і досліджені у Прикарпатті. Під час складання інструментального плану городища Ревне I на ньому були позначені 150 западин (рис. 25) [Михайлина, Русанова, Тимощук, 1979, с. 370-371]. Майже 50 з них, що розташовувалися у зоні будівництва дороги та лісорозробок, були розкопані. Всі вони виявилися напівземлянковими спорудами. Такі ж селища із западинами виявлені ще у понад тридцяти пунктах Верхнього Попруття [Тимощук, 1990, с. 146-151, 154-160, 162-168, 171-182].

Западини дозволяють досить точно встановити межі селищ ще до початку розкопок, чого не можна зробити звичайним способом фіксації території поширення культурного шару, який руйнується і може вийти за межі селища. Крім того, западини вказують на кількість споруд на території селища без повного розкриття його площі (рис. 21-26).

У VIII-X ст. зростає кількість поселень у порівнянні з VI-VII ст. Ця ситуація простежується у всіх регіонах досліджуваної території [Рафалович, 1972, с. 44-45; Русанова, 1973, с. 32-47; Тельнов, 1990, с. 6; Тельнов, 2003, с. 167; Тимощук, 1990, с. 86-87, табл. 3].

Тенденцію збільшення числа селищ VIII-X ст. наочно ілюструє картографування пам'яток Верхнього Попруття. Селищ культури празького типу тут відомо 30, тоді як селищ VIII-X ст. – понад 130. До того ж останні в декілька разів перевищують селища VI-VII ст. і за площею, і за кількістю споруд на них [Михайлина, 1997, рис. 1-2]. Значне збільшення кількості селищ райковецької культури засвідчує таблиця співвідношення поселень празької культури і пам'яток останньої чверті I тисячоліття в межах окремих гнізд поселень на території Чернівецької області, наведена Б.О.Тимощуком.

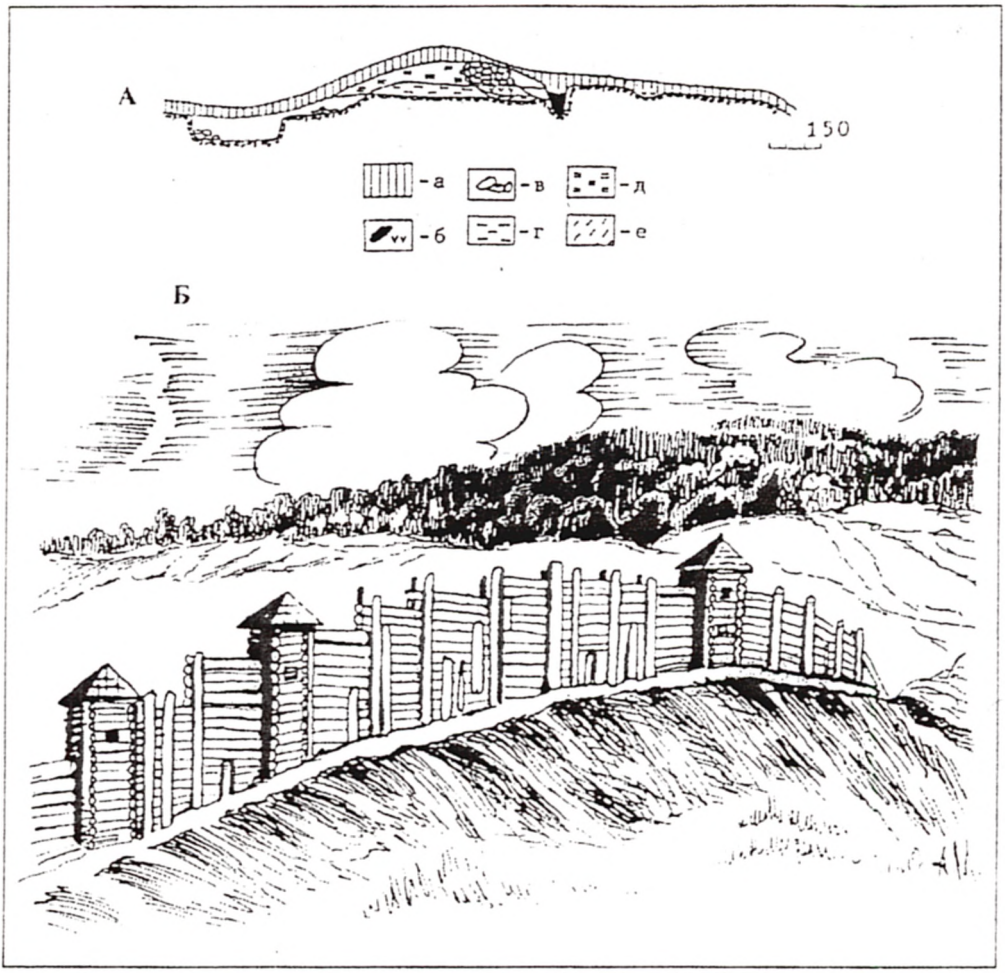

Рис. 28. Дерев'яні оборонні споруди другого типу.
А – Ревне І. Переріз валу.
а – дерн; б – обгоріле дерево та вугілля; в – каміння; г – глина; д – обпалена глина; е - насипний грунт. Б – Реконструкція Б.О.Тимощука.

Селищ райковецької культури в кожному гнізді значно більше ніж празької культури, а сумарна їхня кількість в означеному регіоні перевищує празькі пам'ятки у п'ять разів [Тимощук, 1990, с. 87-88, табл. 3].

Зростання кількості селищ заключної чверті І тисячоліття зафіксовано на мікрорегіональному рівні на прикладі пам'яток біля с. Чорнівка на лівому березі Пруту. У VI-VII ст. тут існувало лише одне поселення, частина якого розкопана [Русанова, 1980, с. 331]. У VIII-X ст. площа цього поселення збільшилась, а поряд виникло ще одне, на якому налічується 150 западин від жител. За 1-3 км від нього розташовані ще сім поселень цього ж часу [Тимощук, Русанова, Михайлина, 1981, с. 85]. Показовим також є Ревнянське поселення, площа якого сягає у діаметрі 3 км. Поселення такого розміру у VI-VII ст. невідомі.

Разом із збільшенням кількості селищ райковецької культури зафіксовано і зростання їхньої площі, яка порівняно з попереднім часом VI-VII ст. досить значна і становить кілька гектарів [Петрашенко, 1997, с. 6].

Динаміка зростання розмірів селищ другої половини I тисячоліття н.е. добре простежена на пам'ятках, досліджених поблизу с. Пеньківка на р. Тясмин. Найбільш раннє поселення Молочарня (VII ст.) займало невелике підвищення розмірами 35 х 45 м (майже 0,2 га). Поселення Луг I (кінець VII – перша половина VIII ст.) мало площу більше 8 га, а поселення Макарів Острів (VIII – перша половина IX ст.) – 19 га [Березовец, 1963, с. 148, 154, 183; Линка, Шовкопляс, 1963, с. 234].

Площа селищ райковецької культури коливається від декількох гектарів (Лука Райковецька – 3 га, Бранешти – 6 га, Устя – 8 га, Ханска – 10 га) [Гончаров, 1963, с. 288; Тельнов, 2003, с. 165] до двох (Макарів Острів – 19 га, Канівське – 17 га) [Березовец, 1963, с. 183; Линка, Шовкопляс, 1963, с. 234] і більше десятків гектарів (Лопатна і Петруха по 40 га, Обухів II – 80 га) [Федоров, Чеботаренко, 1974, с. 28-29; Петрашенко, 1997, с. 7; Кравченко, 1979Ю с. 74-76].

Переконливі свідчення зростання площі поселень райковецької культури по відношенню до пам'яток VI-VII ст. у Дністровсько-Прутському межиріччі наведені Н.П. Тельновим [Тельнов, 2003, с. 165, табл. 2, 3].

Відповідно до зростання площі селищ райковецької культури збільшується число відкритих на них археологічних об'єктів – жител, господарських споруд, ям-сховищ, окремих вогнищ, печей тощо. Так, на поселенні Кодин II досліджено 45 споруд. 25 з них відносяться до VIII ст., решта – до VI-VII ст. При цьому встановлено, що селище VI-VII ст. розкопане повністю, тоді як 25 об'єктів VIII ст. займають, судячи з поширення культурного шару і результатів шурфування, приблизно третю частину поселення [Русанова, Тимощук, 1984, с. 9].

На дослідженій ділянці Канівського поселення, що складає трохи більше одного відсотка його загальної площі, відкрито 24 житла, 17 господарських споруд і 42 господарські ями [Мезенцева, 1965, с. 19-61; Петрашенко, 1997, с. 7].

На поселенні Лука-Райковецька досліджено 1000 м^2, що складає 3,3% загальної площі, досліджено 8 жител, 6 з яких відносяться до досліджуваного часу [Гончаров, 1963, с. 290-306].

На поселенні Скок VI-X ст., площа якого складає 4 га, розкопано 9360 м^2 (23%). Відкрито 65 жител, 142 ями, 6 виробничих споруд з підбійними глинобитними печами, 25 окремих глинобитних печей, 2 ямні печі, 17 сиродутних горнів. Лише поодинокі об'єкти датуються VI-VII ст., решта відносяться до VIII-X ст. [Тельнов, 1988, с. 103-112; Тельнов, 1989, с. 191; Тельнов, Рабинович, 1992, с. 211, 214, 216-220].

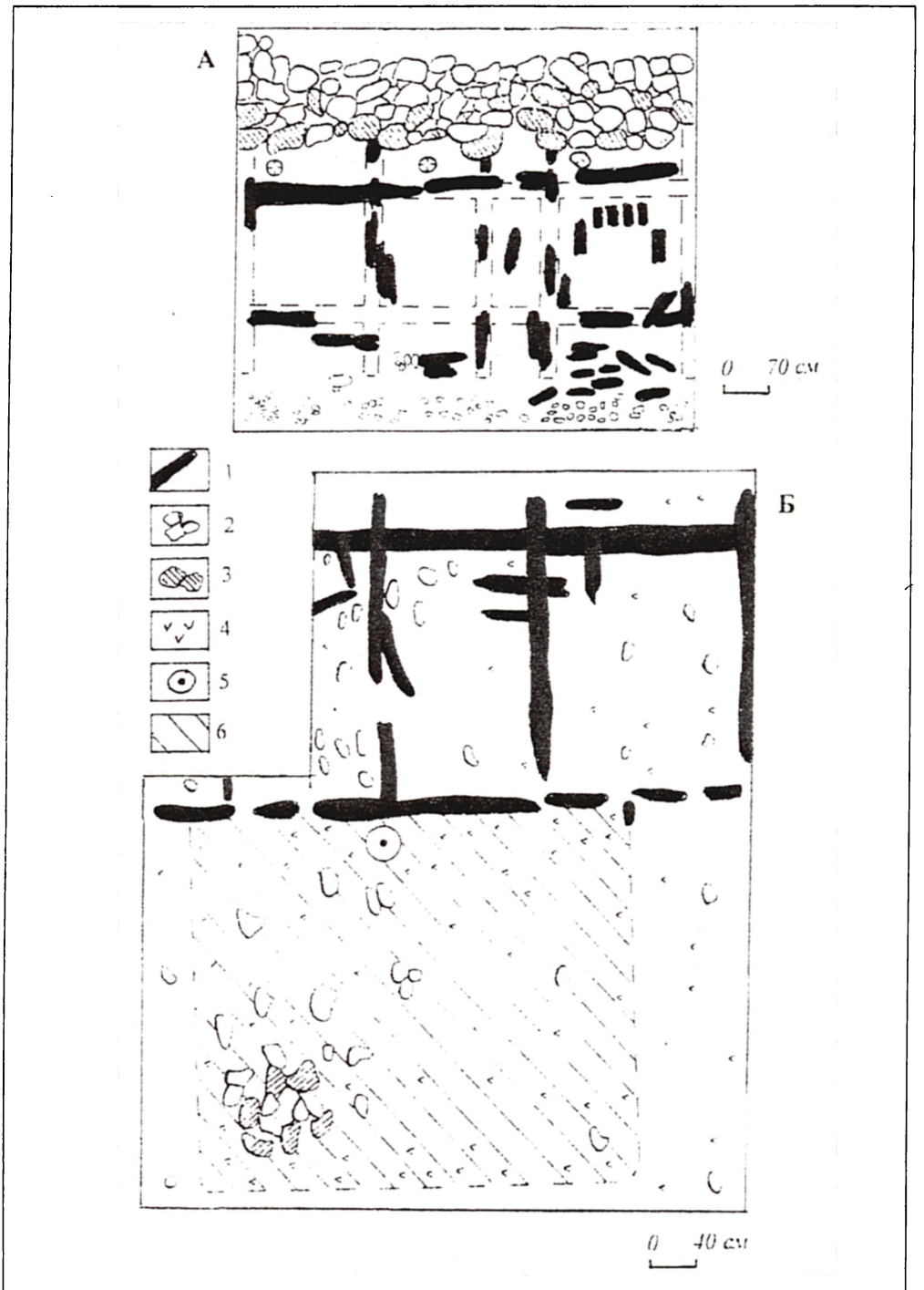

Рис. 29. Дерев'яні оборонні споруди третього типу (суцільний ряд зрубів).
А – Ревне ІБ; Б – Горішні Ширівці [Тимощук, 1995].
1 – обгорілі колоди; 2 – каміння; 3 – перепалене каміння; 4 – вугілля; 5 – жорновий камінь; 6 – рештки житлово-господарської кліті.

Важливі дані одержані в результаті розкопок поселення Рашків І. Досліджена вся площа поселення, де виявлені 80 жител, 110 господарських ям. Аналіз датуючих речей, керамічного матеріалу та стратиграфічні спостереження дали змогу виділити три етапи існування поселення. Етап А репрезентують 15 жител празької культури. Два наступних етапи відносяться до райковецької культури. До етапу Б відноситься 34 житла, а до етапу В – 31 житло [Баран Я., 2004, с. 11].

Дослідження поселень дали матеріали щодо їхнього планування. Простежено два варіанти розташування житлових споруд на селищах. Перший з них – рядовий – добре виділяється на Канівському поселенні, де виявлені чотири ряди забудови [Мезенцева, 1965, с. 18]. Частіше зустрічається груповий або "гніздовий" варіант. На поселенні Луг І житла розміщені дуже нерівномірно, утворюючи ніби гнізда з двох-трьох напівземлянок. Такі групи жител знаходилися на відстані 100 м одна від одної, тоді як всередині групи вони були на відстані кількох метрів [Березовец, 1963, с. 155]. Таке ж розташування жител засвідчено на селищах досліджуваного часу в Молдові [Рафалович, 1972, с. 57-58]. Тут у переважній більшості житла розташовувалися групами від 2 до 5, а відстань між ними у кожному гнізді складала 3-4 м [Федоров, 1966, с. 276].

На повністю дослідженому селищі Рашків І в межах кожного з трьох етапів його існування виділено по декілька окремих груп. Формування цих груп є результатом довготривалого існування пам'ятки. На ранньому етапі функціонувало три групи, до яких входило по 4-5 жител, на середньому і пізньому – по 10 груп, що складалися з 2-7 жител [Баран Я., 2004, с. 10-11].

Груповий варіант розташування фіксують і западини жител. На поселеннях Українського Прикарпаття такі групи складали від 2 до 4, а іноді до 6 і навіть 8 западин жител [Тимощук, 1990, рис. 9, 11, 31, 35, 42, 45, 46, 50, 53, 58-61]. Дещо більші групи западин жител показані на плані городища боршевської культури Тітчиха на Дону. Тут до складу груп входило від 2 до 10 западин жител [Москаленко, 1981, с. 99, рис. 18], хоча деякі виділені групи, судячи з креслень, можна поділити на менші.

Розташування окремих жител та їхніх груп дають важливі матеріали щодо внутрішньої структури поселень. На поселеннях, що розкопувались широкою площею, а особливо на повністю розкопаних поселеннях, простежена чітка закономірність розташування жител відносно майданів з господарськими спорудами. Такі майдани вільні від житлової забудови.

На поселенні Кодин II (V – рубіж VIII/IX ст.) протягом всього часу існування поселення житла розміщувалися навколо майдану розмірами 20 х 10 м. Тут виявлені 8 ям-погребів, деякі з них мають значні розміри (діаметр 2 м). Таке скупчення господарських ям на обмеженій площі й окремо від жител свідчить, що вони були погребами спільного користування на відміну

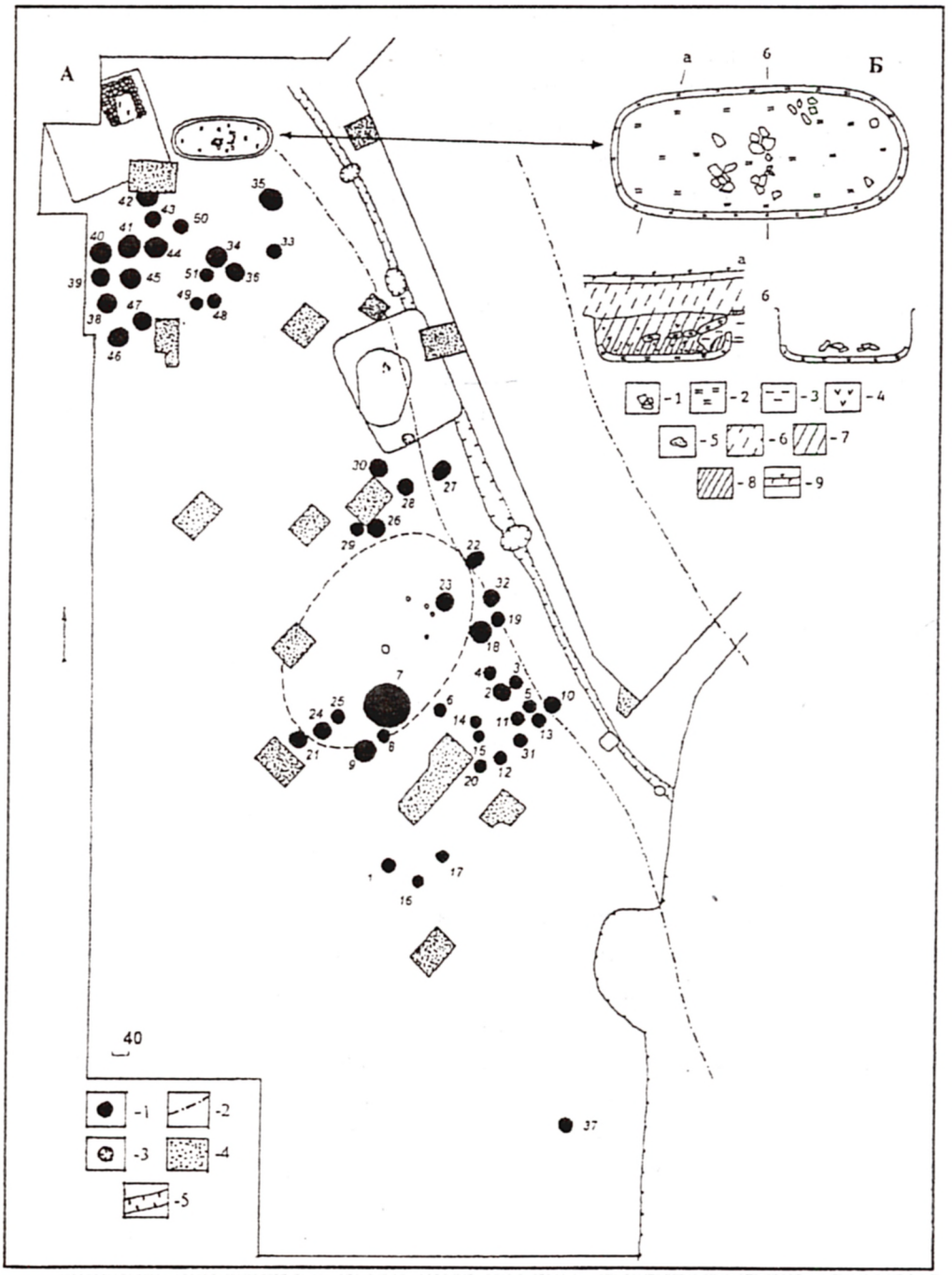

Рис. 30. Ревне I. Могильник.

А – план могильника: 1 – поховання; 2 – контури валу; 3 – стовпові ямки; 4 – не розкопана площа під деревами; 5 – ровик.

Б – місце тілоспалення: 1 – каміння; 2 – обпалена глина; 3 – глина; 4 – вугілля; 5 – шлаки; 6 – суглинок; 7 – сіре заповнення; 8 – темне заповнення; 9 – дерн.

від ям-сховищ індивідуального користування, які були поряд або всередині окремих жител [Тимощук, 1990, с. 17].

Аналогічні майдани спільного користування простежені на поселеннях райковецької культури, де збереглися сліди жител у вигляді западин. Вони могли розташовуватися в центральній частині поселення в оточенні жител, або поза житловою частиною поселення [Тимощук, 1990, с. 15-29]. Так, 10 западин від жител півколом оточували майдан на поселенні Грушівка (рис. 23, *4*), на поселенні Веретенникове 15 западин розташовувалися по периметру мису і оточували незабудований майдан розмірами 100 х 30 м (рис. 23, *1*). На поселеннях Чорнівка VII майдан спільного користування займав центральну і західну частину мису, на якому знаходилося поселення, а житла розташовувалися в його східній частині вздовж потоку (рис. 23, *3*). Поселення Парикова також розміщувалося на мису, утвореному на злитті двох потоків. Житла на ньому займали північну і центральну частину мису, а майдан спільного користування його південну частину, простягаючись вздовж потоку (рис. 23, *2*). Виявлені селища, на яких простежено декілька груп житлових споруд зі своїми майданами спільного користування (рис. 24).

Подібна планувальна структура селищ простежується на пам'ятках попереднього часу – празьких і пеньківських. Особливо чітко це видно на прикладі повністю досліджених пам'яток Корчак VII, Корчак IX, Рашків III.

На повністю розкопаному поселенні VI-VII ст. Корчак VII, що мало природні межі, досліджено 16 жител. Всі вони розташовані на південному схилі підвищення. Біля жител, а рідше у самих спорудах, виявлені невеликі господарські ями. Окрему групу господарських об'єктів на північному схилі і в центральній частині поселення складала значно більша кількість окремо розташованих ям-погребів, наземні споруди та дві печі для збагачення болотної руди [Русанова, 1973, с. 32, табл. 25]. Очевидно, ями-погреби біля й всередині напівземлянок належали мешканцям житла, а окрема група об'єктів господарського призначення перебувала у спільному користуванні. Аналогічна ситуація простежена під час дослідження розташованого поблизу поселення Корчак IX [Русанова, 1973, с. 33-34, табл. 27], де більшість господарських споруд загального користування (ями-погреби і наземні будівлі) також знаходилася окремо від жител, поряд з якими виявлені ями-погреби, що належали мешканцям останніх.

Багатий матеріал щодо планіграфії містить повністю розкопане поселення празької культури Рашків III [Баран, 1988], де виявлене 91 житло, 53 господарські ями і 2 наземні споруди. У забудові поселення простежується певна система розміщення житлових і господарських споруд. Житла-напівземлянки розташовані групами, між якими залишалися вільні від житлової забудови майдани, де концентрувалися споруди господарського призначення – ями-погреби, вогнища, наземні споруди [Баран, 1988, рис. 3].

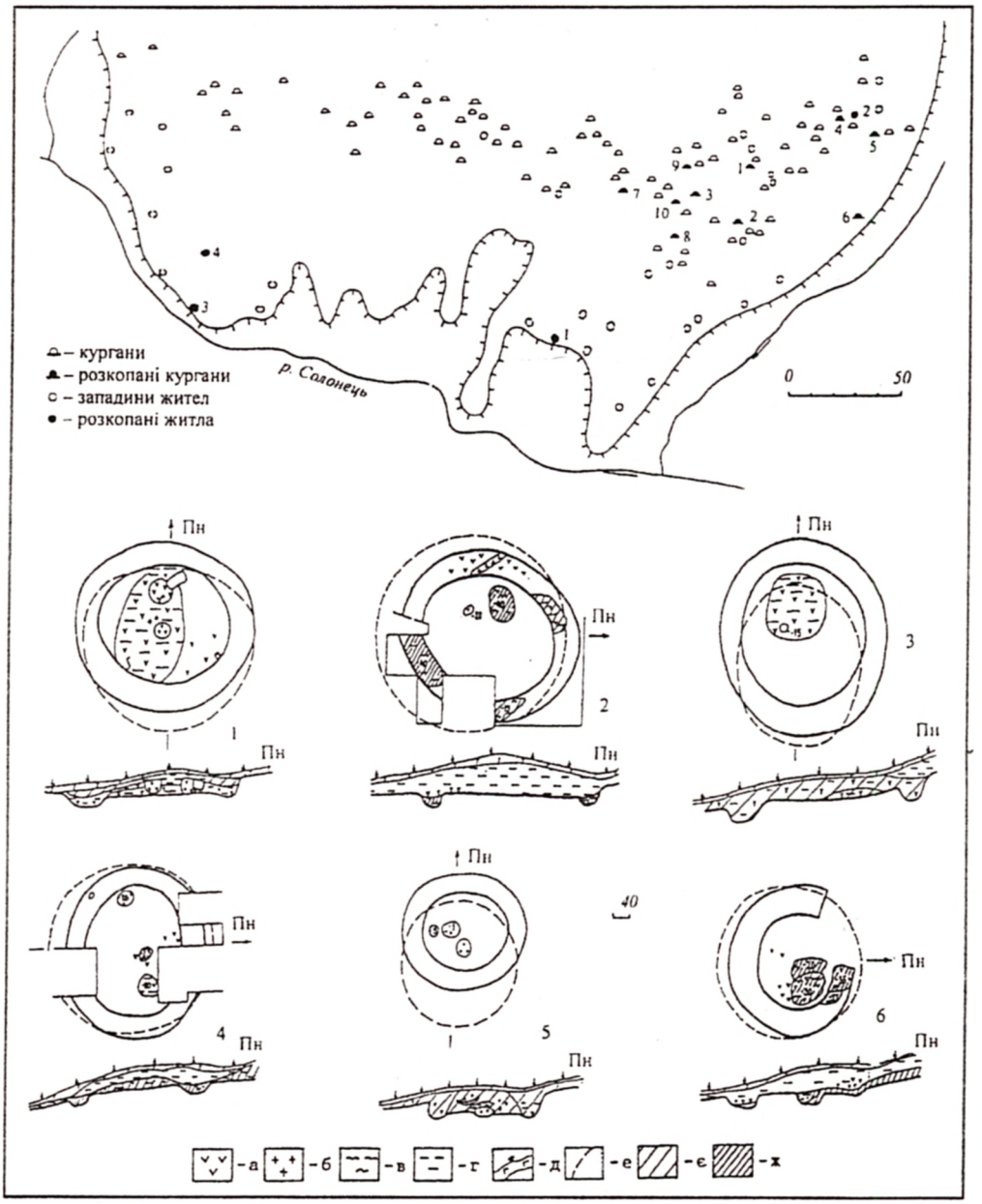

Рис. 31. Чорнівський могильник. Загальний план і досліджені кургани.
а – вугілля; б – кальциновані кістки; в – попелясте заповнення; г – глина; д – дерн; е – контури насипу; є – сірий ґрунт; ж – темний ґрунт.

Виділяється принаймні шість таких майданів [Баран, 1988, с. 92-94; 98-99; 106-107; 112-113; 117-118]. Так, в оточенні жител № 15-21 знаходилися 4 господарські ями (№ 7-10) і два вогнища. Інше скупчення з 6 господарських ям (№ 16-20) виявлене на незабудованому майдані площею 140 м^2. На

третьому такому майдані знаходилося п'ять вогнищ і шість ям-погребів (№ 25-30). Найбільше скупчення господарським ям-погребів – 11 (№ 41-51) виявлене на майдані у північній частині поселення. В.Д.Баран вважає майдани, де сконцентровані господарські споруди, дворами спільного користування [Баран, 1988, с. 92-93].

Розташування господарських споруд компактними групами простежене на селищах пеньківської культури Будище, Хитці [Приходнюк, 1988, с. 190]. Особливий інтерес викликає планування городища Селиште. Північно-західна його частина являла собою своєрідну житлову зону, де виявлені 10 жител. Східна ділянка городища була зайнята спорудами виробничого характеру. Тут досліджено чотири майстерні, пов'язані з ювелірним і гончарним виробництвом, два господарських приміщення, три виробничі печі й чотири вогнища поза спорудами. На ділянках, що примикали до напільної сторони концентрувалися ями-погреби. Незначна кількість ям-погребів виявлена також між житлами і виробничими спорудами [Приходнюк, 1988, с. 190-191].

Матеріали дослідження селищ заключної чверті I тисячоліття н.е. між Дніпром і Карпатами показують, що їхня топографія виявилася практично однаковою на всій території поширення райковецької культури. Часто селища райковецької культури і попереднього часу (празькі та пеньківські) розташовані в одних і тих же місцях, являючи собою послідовні періоди розвитку одної пам'ятки, вказуючи на спорідненість населення, що там проживало.

Слід відзначити значне збільшення кількості селищ райковецької культури у порівнянні з VI-VII ст., представленими на досліджуваній території селищами празької та пеньківської культур. Одночасно збільшується їхня площа, кількість жител і господарських споруд на них. Поряд з великими за площею селищами, у VIII-X ст. продовжують існувати малі селища, характерні для попереднього періоду. Разом з тим, з'являються невідомі раніше мініатюрні селища.

Забудова селищ велася за певним порядком. Житла розташовані групами. Біля них, на вільних від житлової забудови майданах, знаходилися споруди господарського призначення. Кількість таких житлових гнізд і господарських майданів на поселеннях не однакова. Їхня кількість пропорційна розмірам селищ – чим більше за площею і кількістю жител селище, тим більша кількість господарських майданів-дворів. Зміст зазначеної закономірності лежить у площині суспільного розвитку і соціальної структури східнослов'янського суспільства досліджуваного часу, про що мова йтиме далі, у відповідному розділі.

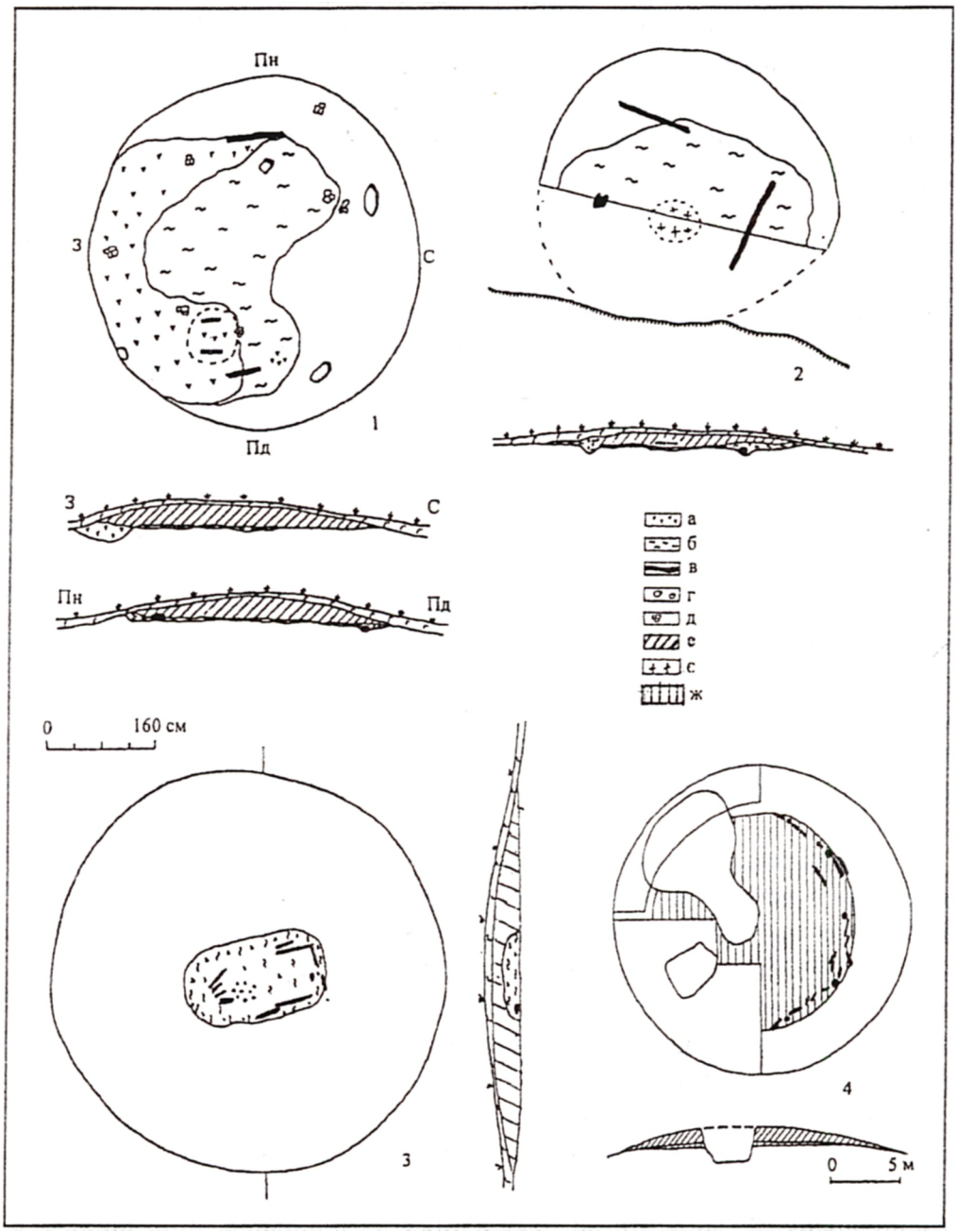

Рис. 32. Курганні поховання райковецької культури з прямокутними дерев'яними зрубними конструкціями під насипом (1-3 – [Русанова, 1959; Русанова, 1961] та дерев'яною огорожею по колу (4 – [Кухаренко, 1961]).

1 – Межирічки, курган № 1; 2 – Межирічки, курган № 2;
3 – Великі Горбаші, курган № 1; 4 – Головно, курган № 2.
а – вугілля; б – зола; в – обгоріле дерево; г – каміння; д – скупчення черепків;
е – насип кургану; є – перепалені кістки; ж – вугільна пляма.

Рис. 33. Могильник біля с. Сомешени (Румунія). Курган № 1. [Макря, 1958].
1 – план кургану; 2 – поховання з кургану; 3-6 – керамічний посуд з кургану; 7-8 – срібні предмети поясного набору.

1.2.2. Городища

Важливим типом слов'янських поселень останньої чверті I тисячоліття н.е. між Дніпром і Карпатами є городища, характерною рисою яких прийнято вважати наявність штучних укріплень.

Ступінь вивченості слов'янських городищ переддержавного періоду на різних територіях неоднакова. Порівняно краще досліджені городища роменської і боршевської культур [Сухобоков, 1975, с. 57-66; Сухобоков, 1992, с. 37-39; Ефименко, Третьяков, 1948; Ляпушкин, 1958; Москаленко, 1965; Москаленко, 1981, с. 58-77], а існування цього типу рам'яток раніше X ст. між Дніпром і Карпатами ставилося під сумнів [Гончаров, 1963, с. 310-311].

До недавнього часу на досліджуваній території були відомі лише поодинокі городища – Зимно, Хотомель, Старокиївська Гора) [Ауліх, 1972; Кухаренко, 1957, с. 90-97; Кухаренко, 1961, с. 7-11, 22-27; Русанова, 1973, с. 42-43; Новое в археологии Киева, 1981, с. 70-71; Килиевич, 1982, с. 27-28, 42]. Разом з тим, хроніст Географ Баварський (середина IX ст.) засвідчив на цій території значну кількість укріплених поселень – civitates – цього часу. Зокрема, у землях уличів нараховувалося 318, бужан 231, тиверців 143, волинян 70 таких укріплень [Safarik, 1837, s. 996].

Найбільш повну інформацію про городища VIII-XIII ст., у тому числі між Дніпром і Карпатами, зібрав М.П.Кучера [Кучера, 1999, с. 114-147]. Зведені дані свідчать, що давньоруські городища досліджені значно краще від ранньослов'янських. Зокрема, додаткового вивчення потребують час побудови і тип оборонних споруд, характер забудови укріпленого майдану ранньослов'янських городищ тощо.

В останні десятиріччя значні роботи із дослідження слов'янських городищ проведені у різних регіонах поширення райковецької культури. Встановлено, що у переважній більшості випадків городища VIII-X ст. влаштовані з урахуванням захисних властивостей рельєфу і розміщені на високих мисах. За цією ознакою вони можуть бути віднесені до городищ мисового типу [Раппопорт, 1956, с. 22-36; Косточкин, 1969, с. 6-8; Косточкин, 1970, с. 7-9], що зближує їх з городищами інших територій східних слов'ян.

Майдани таких городищ повторюють конфігурацію мисів і закінчуються стрімкими схилами, що робить їх важкодоступними. Ці своєрідні природні укріплення доповнюються штучними дерев'яно-земляними фортифікаціями, особливо потужними з напільного боку. Нерідко при спорудженні слов'янських городищ використовувались вали ранньозалізного часу [Михайлина, 1997, с. 23; Тельнов, 2003, с. 174-175].

Другий тип складають городища, не підпорядковані захисним властивостям рельєфу, оскільки влаштовані на плоскій поверхні похилих схилів [Кучера, 1999, с. 18; Раппопорт, 1967, с. 29-30]. Вони мають овальну

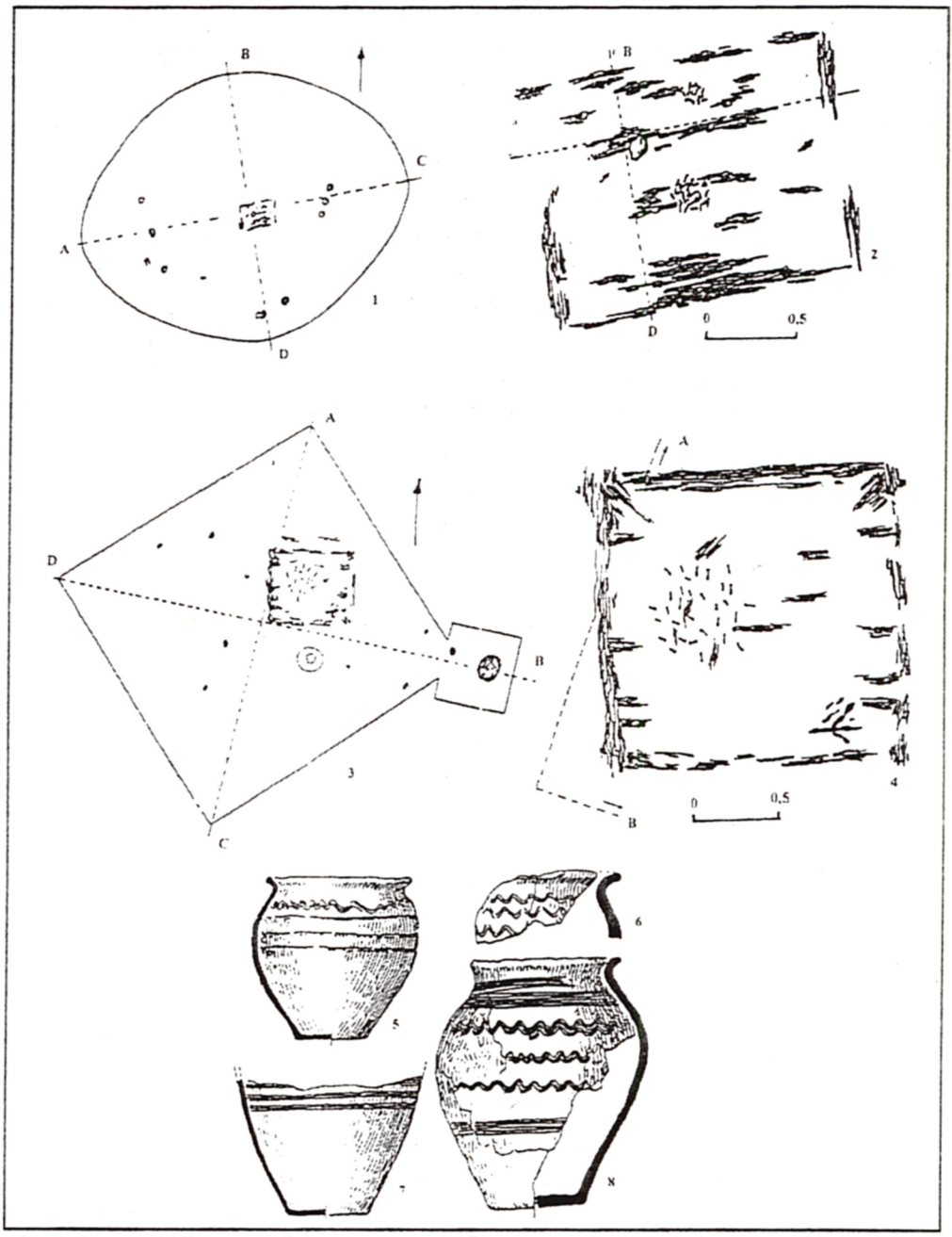

Рис. 34. Могильник біля с. Сомешени (Румунія). Кургани № 4 і № 5. [Macrea, 1959].
1 – план кургану № 4; 2 – поховальна камера з рештками тілоспалення кургану № 4; 3 – план кургану № 5; 4 – поховальна камера кургану № 5; 5-8 – керамічний посуд.

або близьку до круга форму і оточені кільцевим ровом і валом. Круглі городища подібні між собою за формою і мали приблизно однакові розміри. Так, майдани відомих городищ Алчедар, Єкимауци, Рудь, Царівка, Лукашівка мають овальну форму розмірами 60-70 х 80-86 м [Федоров, Чеботаренко, 1974, с. 74-76, 78-85, 89, 91-98; Тельнов, 2003, с.175-176].

Обов'язковим атрибутом городищ є оборонні споруди, які збереглися у вигляді валів, ровів, обгорілих дерев'яних конструкцій і відрізняють їх від звичайних неукріплених поселень. Останнім часом значний матеріал щодо характеру фортифікаційних споруд городищ райковецької культури одержано під час польових археологічних досліджень у Подністров'ї та Попрутті.

Встановлено, що глибина ровів (0,8-1,5 м) і висота валів (0,6-2,0 м) досліджених городищ були незначними, внаслідок чого ні рови, ні вали не могли бути достатніми самостійними укріпленнями і не могли відігравати провідну роль в обороні, як вважалося раніше [Ляпушкин, 1952, с. 12-13; Раппопорт, 1956, с. 66-67]. Їхнє значення, очевидно, було допоміжне, оскільки земляні укріплення у вигляді валів і ровів не є обов'язковими елементами фортифікацій укріплених поселень. Прикладом може бути Добринівське городище, на якому земляні укріплення відсутні [Тимощук, 1976, с. 74-78].

Разом з тим, на всіх городищах VIII-X ст. виявлені рештки дерев'яних оборонних стін, наявність яких у зазначений період до недавнього часу ставилася під сумнів, або їм відводилася другорядна роль [Раппопорт, 1956, с. 66-67; Раппопорт, 1955, с. 21; Косточкин, 1970, с. 9; Косточкин, 1969, с. 7-8]. Дослідження останніх років свідчать, що саме дерев'яні стіни відігравали основну роль у фортифікаціях цих городищ.

Вивчення оборонних споруд вказує на конструктивну різнотипність дерев'яних фортифікацій, що лягло в основу їхнього класифікаційного поділу.

Перший тип представлений дерев'яними оборонними стінами у вигляді частоколу (рис. 27). Рештки таких стін виявлені під час розкопок нижнього шару Грозинського городища [Тимощук, 1974, с. 88; Кучера, 1999, с. 74-75]. Тут розчищена траншея (ширина 0,35-0,40 м, глибина 0,7-0,9 м від давньої поверхні), заповнена рештками дерева від вертикальних стовпів, які стояли в ряд впритул один до одного.

Завдяки простій конструкції частокіл використовувався, очевидно, на всіх східнослов'янських землях. Цей тип дерев'яних оборонних стін виявлений, зокрема, на городищах Тітчиха [Москаленко, 1981, с. 72-74], Волокова [Раппопорт, 1956, с. 27], Опішня [Россинский, 1981, с. 105-106] та ін.

До другого типу належать дерев'яні оборонні стіни, основу яких складають вертикальні стовпи, розташовані в одну лінію, але не впритул один до одного, а на певній відстані. Проміжки між вертикальними стовпами

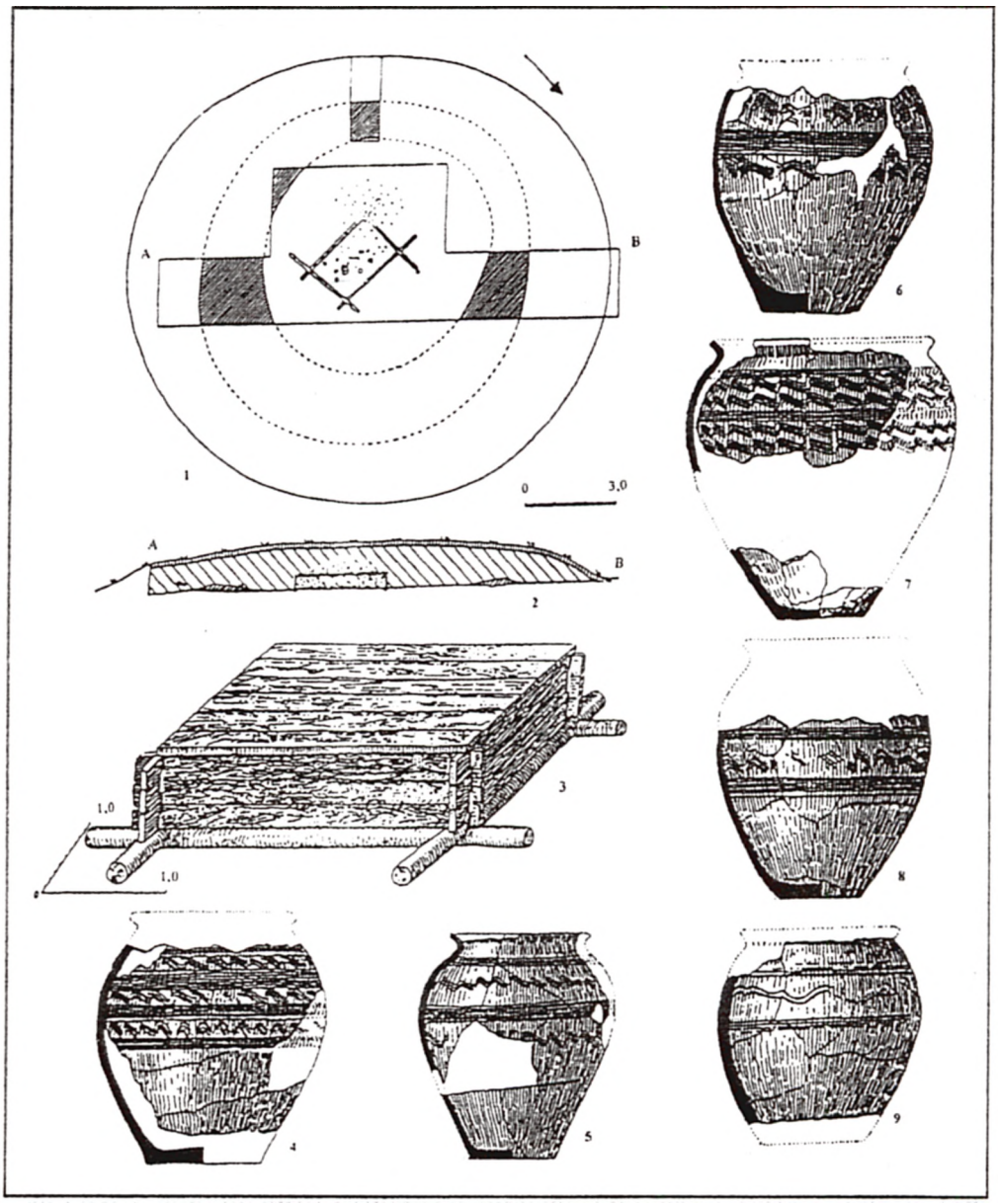

Рис. 35. Могильник біля с. Нушфалеу (Румунія). Курган № 2. [Комша, 1959].
1 – план кургану; 2 – профіль кургану; 3 – реконструкція М.Комші дерев'яної зрубної поховальної камери; 4-9 – керамічний посуд з поховань могильника (6, 8 – курган № 1; 5, 9 – курган № 2; 4, 7 – курган № 3).

закладалися горизонтальними деревинами, які своїми кінцями закріплювалися у вертикальних пазах стовпів-стояків (рис. 28). Рештки такої стіни добре простежені на городищі Ревне ІА [Тимощук, 1976, с. 67; Тимощук, Русанова, Михайлина, 1981, с. 86], де на давній поверхні збереглися відбит-

ки нижніх горизонтальних деревин оборонної стіни у вигляді канавки шириною 0,2 м і глибиною 0,1 м, а також стовпові ями діаметром 0,3 м. Останні опущені в материк на 0,6 м і розташовані в лінією на відстані 2,2 м одна від одної.

Другий тип дерев'яних оборонних стін переважає на укріплених поселеннях VIII-X ст. Про це свідчать результати досліджень на городищах в басейні Верхнього Прута – Біла, Горішні Ширівці I, Горішні Ширівці II, Карапчів, Кобаки, Червона Діброва, Грозинці, Волока, Верхні Станівці, Магала, Ревне II, на Середньому [Тимощук, 1976, с. 63-64] і Нижньому [Чеботаренко, 1973, с. 68-72] Дністрі. Дерев'яні оборонні стіни другого типу знаходимо на інших територіях поширення східнослов'янських старожитностей, зокрема на Дніпровському Лівобережжі [Шрамко, 1962, с. 299-301; Сухобоков, 1975, с. 62]. Показово, що й у житловому будівництві VIII-X ст. використовувався і був переважаючим саме такий спосіб зведення стін, коли горизонтальні плахи кріпились у вертикальних пазах стовпів-стояків.

Як удосконалений варіант другого типу можна виділити оборонні стіни, у конструкцію яких замість стовпів-стояків у деяких місцях уведені зруби. Вони значно зміцнювали стіни, оскільки мали набагато більшу площу опори. Крім того, виступаючи дещо наперед оборонної стіни, вони служили бойовими баштами і дозволяли вести фланговий обстріл противника, який прорвався до стін фортеці. Три зруби-башти, що входили до конструкції оборонних стін другого типу і виступали дещо вперед, виявлені і досліджені на Добринівському городищі [Тимощук, 1976, с. 74-78].

Оборонні стіни, які складалися з окремих зрубів (об'єднаних у суцільну стіну горизонтальними деревинами, кінці котрих врубувались у зруби), М.П.Кучера ототожнює із "столпієм" давньоруського літопису [Кучера, 1972, с. 60-62; Кучера, 1999, с. 80, рис. 23]. Спільність рис у оборонному зодчестві ранньослов'янської і давньоруської культур свідчить про наступність традицій.

До третього типу належать дерев'яні оборонні стіни у вигляді суцільного ряду зрубів (рис. 29). Цей тип дерев'яних фортифікацій досліджуваного часу чітко простежується на городищі у Ревному [Михайлина, Русанова, Тимощук, 1978, с. 358]. Вони простежені по периметру городища і являли собою суцільну стіну шириною 3 м. Всередині вона розчленована на вузькі кліті шириною 1,5-1,8 м. Вони були пустотілими, але сліди постійного проживання в них не виявлені. Очевидно, кліті використовувались як бойові камери для воїнів під час нападу противника. Спорудження цих укріплень на Ревнянському городищі відноситься до початку X ст. М.П.Кучера відносить описані дерев'яні фортифікації ревнянського городища до „найбільш ранніх укріплень з клітями, які не мали городень" [Кучера, 1999, с. 69-70]. Значне ж поширення зрубних стін у оборонному зодчестві

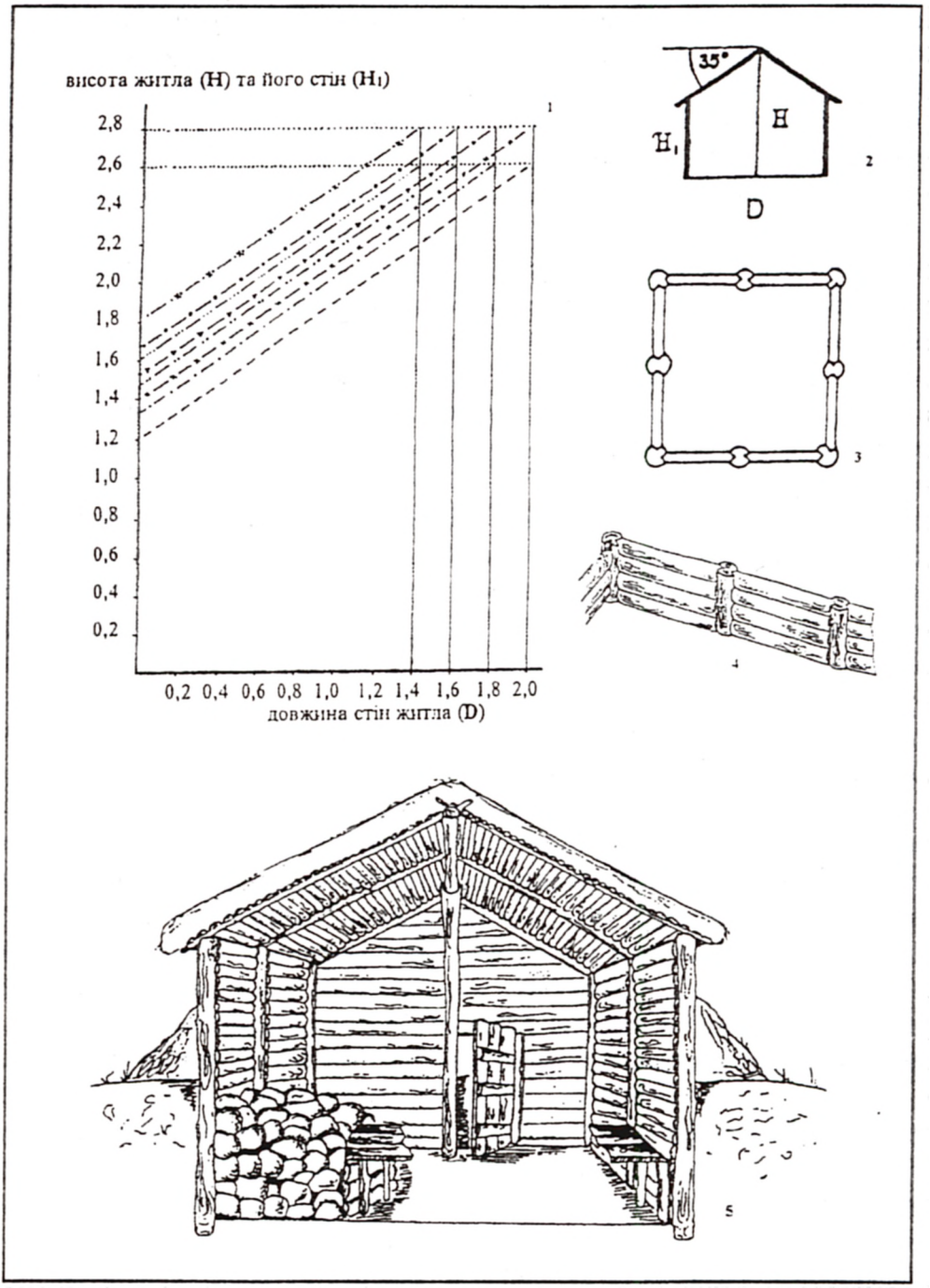

Рис. 36. Реконструкція житла напівземлянки за матеріалами Ревнянського поселення.
1 – графік залежності висоти стін від внутрішньої висоти житла та кута нахилу даху; 2 – схема житла з нахилу даху 35°; 3 – схема зведення стін житла; 4 – принцип кріплення горизонтальних деревин у вертикальних пазах стовпів-стояків; 5 – загальний вигляд житла-напівземлянки.

досліджуваної території, як і всієї Давньої Русі в цілому [Раппопорт, 1956, с. 73-106; Тимощук, 1982, с. 73-75, 82; Кучера, 1999, с. 70], припадає на XI-XIII ст. До того ж, особливістю оборонних споруд верхнього горизонту Ревнянського городища (Ревне ІБ) є розташування дерев'яних зрубів на штучній глиняній платформі висотою 0,4-0,5 м, що зводилася з метою збільшення висоти дерев'яно-земляних фортифікацій в цілому.

Дерев'яні оборонні стіни всіх типів додатково укріплювалися з внутрішнього і зовнішнього боку. З внутрішнього боку до них примикали зруби або наземні будинки, а з зовнішнього вони зміцнені укосом. Останній являв собою ґрунтову підсипку оборонних стін [Михайлина, 1997, с. 26-31, рис. 12, *4*]. Ця підсипка суттєво підвищувала стійкість дерев'яних стін, а також, очевидно, виконувала протипожежну функцію і перешкоджала влаштуванню проломів у стіні [Тимощук, 1976, с. 64]. Укоси виявлені майже на всіх городищах Верхнього Попруття досліджуваного часу. Вони не простежені лише в Добринівцях і Горішніх Ширівцях. Висота укосів нині досягає 0,6-0,8 м. Їхня початкова висота була, мабуть, більшою, але встановити її досить важко через те, що разом із руйнуванням дерев'яних оборонних стін руйнувався й укіс, від якого залишався невисокий вал. Ґрунт для насипання укосів брали під час спорудження рову, а поверхня укосу була продовженням внутрішньої стінки рову.

На городищах Біла, Верхні Станівці, Волока, Грозинці, Червона Діброва, Коростувата, Магала і Ревне глиняні укоси мали кам'яну серцевину – крепіду. Остання складена з пісковику без в'яжучого розчину. У профілі вона мала форму прямокутного трикутника, який одним катетом опирався на поверхню землі, а другим – підпирав оборонну стіну. Кам'яна крепіда значно зміцнювала дерев'яну стіну і перешкоджала сповзанню і розмиванню укосів. Картографування східнослов'янських городищ VIII-X ст. з кам'яними конструкціями у фортифікаційних спорудах окреслює досить компактний регіон – Північно-Східне Прикарпаття. Крім уже перелічених городищ, кам'яні крепіди виявлені в укріпленнях стародавнього Галича [Ратич, 1964, с. 119], на городищі Нижній Струтинь [Ратич, 1964, с. 127], а також на городищі Фунду-Герций на території Румунії [Petrescu-Dimbovita, Teodor, 1987, fig. 9]. Кам'яні стіни-крепіди виявлені також на західнослов'янських городищах IX-X ст. у Чехії [Беранова, Сметанка, Станя, 1975, с. 165].

Аналогічний спосіб зміцнення дерев'яних стін застосовували у Подніпров'ї, але замість каменів тут використовували сирцеву кладку [Кучера, 1999, с. 77; Раппопорт, 1953, с. 17-24; Раппопорт, 1956, с. 73-91].

Із внутрішнього боку до дерев'яних стін примикали довгі будинки, а на городищах X ст. – житлово-господарські зруби. Довгі будинки досліджувались на городищах у Горішніх Ширівцях I, Добринівцях, Верхніх Станівцях, Кобаках, Карапчеві, Білій, Магалі та ін. Найкраще вони вивчені

в Ревному. У північній частині Ревнянського городища розкопано наземний довгий будинок № 2 [Михайлина, 1997, рис. 13, *2*]. Від нього зберігся культурний шар темного кольору товщиною 0,1-0,2 м, у якому знайдено багато уламків ліпної та гончарної кераміки, а також шматки глиняної обмазки з відбитками дерева та обпалене каміння. На межі поширення культурного шару інколи простежені стовпові ямки. Завдяки цьому вдалося визначити його розміри – довжина будинку складала 37 м, а ширина – 5 м. Будинок був прямокутної форми, але ледь вигнутий, повторюючи конфігурацію оборонної лінії. На його підлозі розчищено кілька ям. В одній з них, у південній частині будинку, знаходились перепалені кістки, необпалені кістки тварин, обпалене каміння та уламки кераміки, які повторно побували у вогні.

У східній частині Ревнянського городища розкопано ще один довгий будинок [Михайлина, 1997, рис. 13, *1*]. Це наземна будівля розмірами 85 х 5 м з дерев'яними стінами, обмазаними глиною. У ньому виявлені 9 нішеподібних печей однакової конструкції діаметром 1,2-1,5 м, вирізаних у стіні, утвореній виступом довгого будинку. Перед кожною піччю розташовувалася передпічна яма. Черені печей знаходилися на 5-10 см вище від дна передпічної ями. Крім печей, у будинку виявлені 3 господарські ями й одне вогнище.

У конструкцію дерев'яних оборонних стін, підпираючи їх із внутрішньої сторони, могли входити і зруби. Їхня нижня частина опущена у материк і найчастіше використовувалась як житло. Показовим у цьому відношенні є житло № 21 на городищі Ревне-І [Михайлина, 1997, с. 29-30, рис. 15]. Воно становило типове житло-напівземлянку зрубної конструкції з піччю-кам'янкою у кутку. Зруб примикав до оборонної стіни, залишки якої у вигляді канавки (відбиток нижньої колоди) глибиною 0,1 м і шириною 0,15 м розчищені на давній поверхні.

17 зрубів-опор, що примикали до дерев'яних оборонних стін, досліджені на городищі в Добринівцях. Вони відомі також із розкопок у Грозинцях і Горішніх Ширівцях [Тимощук, 1976, с. 74-79].

Із вищевикладеного випливає, що основу фортифікаційних споруд городищ складали дерев'яні оборонні стіни. Із зовнішнього боку вони зміцнені глиняними укосами, які часто мали крепіду – кам'яну або з цегли-сирцю. З внутрішнього боку дерев'яні оборонні стіни скріплювалися наземними довгими будинками або житлово-господарськими зрубами, що примикали до них.

Важливу роль у системі оборони городищ відігравали в'їзди, вивченість яких, однак, ще недостатня [Кучера, 1999, с. 85-86]. Як правило, вони простежуються нині у вигляді розривів земляних укріплень. Лише в деяких випадках вдалося простежити і відтворити деталі їхнього влаштування. Так,

в'їзд на центральний майдан городища Ревне ІБ (X ст.) до початку розкопок виступав у вигляді розриву земляного валу шириною 4,5 м. Під час розкопок на території в'їзду виявлені рештки зотлілого дерева, обгорілі деревини, перепалені камені, шматки глиняної обмазки з відбитками колод, шар глини, змішаної з вугіллям тощо. Вивчення цих решток показало, що на місці в'їзду стояла дерев'яна прямокутна башта зрубної конструкції розмірами 6 х 4 м. Нижні деревини зрубу очевидно лежали не на землі, а були покладені на камені (вони частково збереглися від західної стінки зрубу). Зверху зруб був перекритий кругляками дерева і вкритий тонким шаром глини. В передній частині дерев'яно-глиняного перекриття башти-зрубу була влаштована бойова площадка, рештками якої є кам'яна доріжка шириною 1,6 м, викладена з дрібних плоских каменів. Шар каменів товщиною до 10 см, який є рештками бойової площадки, лежав на шарі глини товщиною до 10 см. В'їзна башта виступала за зовнішню лінію оборонних зрубів на 1,7 м. Саме на дерев'яно-глиняному перекритті цього виступу була влаштована бойова площадка, з якої можна було вести вогонь і вздовж оборонних стін.

Під час дослідження в'їзної башти на давній поверхні виявлений суцільний шар порохна від зотлілого дерева. Стратиграфічно воно знаходилося під рештками завалу башти. Не виключено, що долівка приміщення башти, через яке проходив в'їзд, була вимощена деревом. Очевидно, і дорога, що вела до башти у внутрішньому подвір'ї фортеці, була мощена деревом. Свідченням цього можуть бути відбитки на давній поверхні двох поздовжніх лаг шириною 0,2 м, що проходять паралельно одна одній на відстані 1,5 м. Спостереження над заляганням спорохнявілого дерева та відбитками повздовжніх лаг від мостової показали, що ширина останньої становила приблизно 2,5 м. Отже, головний в'їзд на площадку городища Ревне ІБ був оформлений у вигляді прямокутного зрубу, на дерев'яному перекритті його була влаштована бойова площадка, з якої можна було вести як фронтальний, так і фланговий обстріл наступаючого ворога.

Суттєво доповнювали оборонну міць фортець досліджуваного часу ескарпи – штучні підрізки ґрунту з метою збільшення крутизни схилів підвищень, на яких знаходилися майдани городищ. Вони виявлені у найбільш вразливих місцях багатьох городищ як Лівобережжя [Сухобоков, 1992, с. 133], так і Правобережжя Дніпра [Тимощук, 1976, с. 67, 79], а на городищі Ревне І вони влаштовані майже по всьому його периметру.

1.2.3. Могильники

Могильники є одною із сталих консервативних складових, що визначають загальні риси культури [Смирнов, 1964, с. 3], а матеріали їхнього дослідження важливі не тільки для відтворення поховального обряду і релігійних вірувань, а й несуть інформацію про рівень соціального, економічного і культурного розвитку населення.

У порівнянні з іншими категоріями пам'яток могильники райковецької культури вивчені менше. Значною мірою це пояснюється поганим їхнім збереженням. Через незначну глибину ґрунтових могильників і невисокі насипи курганних вони легко руйнуються оранкою та іншими видами земляних робіт. Крім того, навіть спеціальні пошуки ґрунтових (безкурганних) могильників не завжди дають позитивні результати, і в більшості такі могильники виявлені за випадкових обставин. Легше виявити курганні могильники, але за умови, що ділянки, на яких вони знаходяться, не перебувають під ріллею і не розорювалися.

Одним з добре вивчених є безкурганний могильник райковецької культури на Верхньому Пруті, розташований у західній частині селища X ст., що примикало до городища Ревне ІБ.

Територія могильника вкрита лісом і не розорювалась. Завдяки цій обставині він досить добре зберігся, лише деякі його поховання порушені кореневою системою дерев.

На могильнику відкрито площу близько 500 м^2, що дозволило дослідити 53 ямних безкурганних поховання (рис. 30), культове місце та місце спалення померлих (рис. 30, *Б*). Поховання здійснені в круглих (90,6%), рідше – овальних (9,4%) ямах, влаштованих у верхньому гумусному шарі, через що їхні обриси чітко прослідковуються лише в нижній частині. Вони мають плоске або округле дно в більшості випадків (74%) на глибині 0,3-0,4 м, і розширені до верху стінки [Михайлина, 1997, рис. 35].

Основну кількість складають круглі могильні ями діаметром 0,3-0,5 м (71%), хоча іноді зустрічаються ями значно більшого діаметру. Прикладом можуть бути поховання № 21 і 41, діаметр яких сягає 0,7 м, а в одному випадку (поховання № 53) – 1,6 м. Овальні ями зустрічаються на могильнику значно рідше – відомо всього п'ять випадків (поховання № 22, 27, 30, 37, 38), що складає 9,4 %. Їхні середні розміри дещо більші від звичайних округлих ям – 0,5-0,7 м.

У всіх могильних ямах виявлені залишки поховального вогнища у вигляді темної землі, перемішаної з вугіллям, попелом і перепаленими кістками. Поховання містять як велике скупчення перепалених кісток, так і незначну їхню кількість або кістковий попіл.

У більшості поховань (39 поховань – 73%) виявлені уламки ліпного і гончарного посуду, значна частина яких має сліди вторинного випалу, а іноді ошлакована. Серед поховань з керамікою переважають такі, в яких виявлена лише гончарна кераміка (43%). У дев'яти випадках знайдена тільки ліпна кераміка (23,07%), а в шести похованнях, що складають 15,38%, ліпний і гончарний посуд співіснує (з перевагою останнього). В семи похованнях через сильне ошлакування або погане збереження визначити належність кераміки до ліпної або гончарної неможливо. Такі поховання складають 17,94%.

Крім кераміки, в заповненні могильних ям часто зустрічаються дрібні шматки обпаленої глини (71,7% всіх поховань). Іноді в могильних ямах знаходились поодинокі камені (поховання № 2, 3, 7), що складає 20,8% всіх поховань. У похованнях № 7, 12 виявлене ошлаковане залізо (3,8% всіх поховань), а в похованнях № 5, 7, 13 (5,7%) – оплавлене скло.

Аналогічні 20 ямних поховань досліджені на зруйнованому оранкою могильнику біля відомого святилища у Шумську [Русанова, 1973, с. 37]. Поховання здійснені у ямках діаметром 0,3-0,4 м і глибиною 0,1 м. Вони містили рештки кремації та фрагменти кераміки.

На могильнику № 1 у Великій Андрусівці [Березовець, 1969, с. 60-66] виявлені як ямні, так і урнові поховання. Ямні (№ 14, 18-20, 22, 24), що складали незначну частину поховань, простежені у вигляді скупчення фрагментів ліпного та гончарного керамічного посуду та кальцинованих людських кісток діаметром 0,15-0,25 м, заглиблених на 0,35-0,45 м від сучасної поверхні. У похованні № 24 виявлене конусовидне скупчення кальцинованих кісток завтовшки 0,25 м, що містило фрагменти черепів дорослої людини і дитини. Там само знаходилися уламки трьох посудин, складених одна в одну.

Переважну більшість на могильнику у Великій Андрусівці складали урнові поховання, в яких рештки кремації знаходилися у ліпних і гончарних горщиках або їхніх нижніх частинах. Як правило, кожне поховання складалося з одної урни. Лише у похованнях № 7 і 15 виявлені відповідно дві та чотири урни, причому в одній з урн у кожному похованні містилися кістки дитини. Урнові поховання, як і ямні, у більшості своїй не супроводжувалися поховальним інвентарем. Лише три поховання складають виключення. У похованні № 16 виявлений астрагал з просвердленим отвором, бронзове дротяне кільце і оплавлені скляні намистини, у похованні № 23 – оплавлені скляні намистини і бронзове кільце, у похованні № 24 – 3 астрагали і 2 дротяних бронзових кільця.

Значно рідше зустрічаються урнові ґрунтові (безкурганні) могильники. Два урнових поховання виявлені у с. Звиняч. Рештки кремації містилися у ліпних горщиках, прикрашених по вінчику ямками [Баран, 1972, с. 166-167]. Одне поховання в урні виявлене на краю внутрішнього майдану городища Бабка [Кухаренко, 1961, с. 35; Русанова, 1973, с. 43].

Другий тип поховальних пам'яток райковецької культури складають курганні могильники, відмінність яких від попередніх полягає у наявності ґрунтового насипу над місцем поховання. В залежності від розташування решток кремації, а також наявності внутрішніх конструкцій, курганні поховання поділяються на ряд видів.

До першого виду належать поховання, в яких рештки кремації знаходяться в ґрунтових ямках. Понад 80 курганів налічує Чорнівський могильник

(рис. 31), розташований у верхів'ях лівої притоки Пруту – р. Мошків [Русанова, 1980, с. 331; Михайлина, 1997, с. 73-75; Михайлина, Тимощук, 1983, с. 216-217; Тимощук, 1982, с. 168]. Могильник розташований у лісі і не піддавався оранці та іншим руйнуванням. Кургани являють собою невисокі (0,2-0,5 м) насипи круглої або овальної форми, діаметр яких не перевищував 5,0 м. Біля підніжжя курганів навіть до розкопок простежувались заплилі ровики.

Під ґрунтовими насипами всіх десяти розкопаних курганів на попередньо знівельованому стародавньому горизонті знаходились залишки вогнища у вигляді шару вугілля та попелу (рис. 31, *1-6*). Під цим шаром земля необпалена, з чого видно, що вугілля та попіл принесені сюди зі сторони. Під полою курганних насипів виявлені неглибокі ямки (глибина 0,3 м, діаметр 0,2-0,4 м). У них знаходилась основна частина поховального вогнища: вугілля, попіл, дрібні перепалені кісточки, уламки кераміки. Під кожним насипом зафіксовано від однієї до трьох таких ямок [Тимощук, Русанова, Михайлина, 1981, с. 89; Михайлина, 1997, с. 73-74]. Площа, на якій були описані залишки вогнища та ямки з рештками кремації, в усіх випадках обмежена ровиками шириною до 0,5 м і глибиною 0,2-0,4 м. Ровики мають прямовисні стінки і заповнені вуглистою землею, вугликами тощо.

У чотирьох курганах (№ 1, 3, 8, 10) на стародавньому горизонті, у поховальних ямках і ритуальних ровиках виявлені фрагменти ліпного та гончарного посуду, частина якого обпалена вдруге. В деяких курганах зустрічаються окремі необроблені камені, в тому числі правильної прямокутної форми, а в кургані № 3 знайдено фрагмент видовженого залізного предмета [Тимощук, Русанова, Михайлина, 1981, с. 89]. Взагалі ж поховальний інвентар досить бідний.

Другий вид складають поховання на давньому горизонті. Вони досліджені на могильнику біля с. Головно на Волині. Під насипом одного із досліджених курганів на давньому горизонті виявлений прошарок вугілля і золи у вигляді плями діаметром 5,0 м із рештками кремації [Кухаренко, 1961, с. 32; Русанова, 1973, с. 45]. Тілопальне поховання на горизонті виявлене також в одному із 26 досліджених курганів біля Коростеня [Русанова, 1973, с. 39].

До третього виду віднесено підкурганні урнові поховання. Вони виявлені на могильнику у с. Лозниця на Житомирщині, де розкопано 17 курганів. Під ґрунтовими насипами виявлені кострища, а в насипах – урни з перепаленими кісточками [Русанова, 1973, с. 39].

Четвертий вид представлений похованнями, оточеними кільцевою дерев'яною огорожею (рис. 32, *4*). Таким виявилося поховання у кургані № 2 могильника Головно [Кухаренко, 1961, с. 32, табл. 13: *2*; Русанова, 1973, с. 45]. Тут, під курганним насипом, на давньому горизонті простежена пляма вугілля і золи діаметром 13 м, що містила перепалені людські кісточки.

Дана пляма по колу була оточена горизонтальними деревинами, скріпленими вертикальними стовпами. Значно частіше дерев'яні оградки зустрічаються у курганних могильниках боршевської культури, де під курганними насипами простежено сліди огорожі у вигляді вертикальних дерев'яних стовпів, розташованих по колу [Москаленко, 1970, с. 109; Москаленко, 1981, с. 117, рис. 23].

П'ятий вид складають поховання, що знаходяться у дерев'яних конструкціях прямокутної форми під курганним насипом. Дерев'яні конструкції виявлені під час дослідження трьох курганів на могильнику у Межирічках на Волині [Русанова, 1959, с. 15-16, рис. 9; Русанова, 1973, с. 39]. На горизонті під насипом кургану № 1 (рис. 32, *1*) виявлені рештки кострища. На ньому стояли 4 камені, між якими знаходилися обгорілі деревини, що утворювали прямокутник розмірами 3,2 х 3,6 м. У його південно-західній частині знаходилися кальциновані кісточки та уламки кераміки. Аналогічна ситуація простежена у курганах № 2 (рис. 32, *2*) і № 3, де виявлені обгорілі деревини, що утворювали прямокутники розмірами відповідно 2,6 х 1,8 м і 4,4 х 4,4 м. У центральній частині обох камер виявлені рештки кремації й уламки гончарного посуду. Прямокутна дерев'яна конструкція розмірами 1,6 х 0,8 м із рештками тілоспалення виявлена в одному із досліджених курганів у Великих Горбашах (рис. 32, *3*) на Житомирщині. Вона орієнтована по лінії схід-захід, а кістки черепа концентрувалися у західній її частині [Русанова, 1961, с. 11-12, рис. 15; Русанова, 1973, с. 41]. Очевидно до цього ж виду слід віднести поховання, досліджене на могильнику у Миляновичах [Русанова, 1973, с. 44-45]. На давньому горизонті центральної частини кургану виявлені рештки кострища діаметром 0,5 м, що складалося з вугликів, попелу і містило кальциновані кісточки. Поховання знаходилося в середині орієнтованого по лінії схід-захід прямокутника розмірами 2,8 х 2,0 м, утвореного канавкою шириною 0,1-0,3 м і глибиною 0,10-0,15 м.

Поховання у прямокутних дерев'яних конструкціях добре відомі в могильниках боршевської культури, де вони зафіксовані у 78% курганів [Москаленко, 1970, с. 109; Москаленко, 1981, с. 115-120]. Дерев'яні поховальні камери зустрічаються самостійно або знаходяться в середині кільцевої огорожі у вигляді вертикальних дерев'яних стовпів. Розміри поховальних камер 1,3-2,45 х 0,75-1,45. Вони являли собою прямокутні зруби в 2-4 вінця, зверху перекривалися дошками і мали глинобитну або дощату підлогу.

Аналогічні прямокутні дерев'яні поховальні камери виявлені на двох слов'янських курганних могильниках у Румунії. На могильнику Сомешень (рис. 33; 34) під курганними насипами на незначній глибині від давньої поверхні виявлені прямокутні або квадратні (один випадок) зруби з

дерев'яною підлогою, орієнтовані по лінії схід-захід [Макря, 1958, с. 352-368; Makrea, 1959, p. 515-522]. Краще з восьми розкопаних зберігся курган № 1 (рис. 33). Перепалені людські кісточки лежали двома купками безпосередньо на дерев'яній підлозі й належали не одній особі, а принаймні двом – одне чоловіку, а друге молодій жінці [Макря, 1958, с. 362]. Тут же знаходився поховальний інвентар, що складався з решток двох дерев'яних відер і шести ранньогончарних горщиків, орнаментованих хвилястими і прямими горизонтальними лініями. В одному із скупчень кальцинованих кісток виявлені декілька срібних предметів від поясного набору. Всі предмети без слідів дії вогню і були принесені на місце поховання після спалення тіла покійного на стороні. У двох курганах могильника Сомешень виявлені вертикальні стовпи дерев'яної огорожі, що оточувала місце поховання.

На другому могильнику у Румунії біля с. Нушфалеу досліджено 3 кургани [Комша, 1959, с. 525-534]. Під насипами курганів на давньому горизонті або у незначних заглибленнях виявлені перегнилі рештки прямокутних зрубів, що мали дерев'яну підлогу. На підлозі виявлені рештки поховання у вигляді кальцинованих кісток і поховальний інвентар, що складався з ритуально розбитого керамічного посуду, залізних деталей дерев'яних відер, ножів тощо. Кращою збереженістю відзначається поховальна камера кургану № 2 (рис. 35). Зруб був орієнтований по лінії схід-захід і мав прямокутну форму розмірами 2,20 х 1,20 м. Його основу складали колоди товщиною 0,17 м, що пересікалися у кутах. На цьому зрубному „фундаменті" були поставлені дощаті стіни висотою 0,55 м. Зверху зруб перекривався дощатим плоским дахом [Комша, 1959, рис. 3-4]. У ґрунтових насипах курганів вище поховальної камери зустрічаються напівобгорілі людські кісточки, що, на думку М.Комші, належали людям, залежним від похованих у дерев'яних камерах [Комша, 1959, с. 530]. Під курганними насипами виявлені також невеликі вогнища, які призначалися не для спалення тіла покійного, а використовувалися під час поховального обряду з ритуальною метою.

Попри значне розмаїття типів і видів могильників райковецької культури, вони відзначаються стійкістю поховального обряду. У ґрунтових (безкурганних) і курганних могильниках виявлені виключно тілоспалення на стороні – в спеціально відведеному для всіх місці з наступним захороненням решток кремації. Спільне місце спалення виявлене в північно-східній частині Ревнянського могильника [Михайлина, Русанова, 1980, с. 305; Михайлина, Тимощук, 1983, с. 217-218; Тимощук, Русанова, Михайлина, 1981, с. 87-88, рис. 6, *3*]. Воно являло собою глинобитне коритовидне заглиблення шириною 1,1 м, витягнуте по лінії схід-захід на 2,65 м (рис. 30, Б). Його глибина від давньої поверхні 0,35 м. Плоске дно заглиблення та його вертикальні стінки сильно випалені. На дні виявлені рештки поховального вогнища: перепалені кістки, розкидані по всій площі

ями (особливо в її західній частині), а також обпалене каміння, уламки ліпного і гончарного слов'янського посуду IX-X ст. Перепалене каміння, фрагменти кераміки, перепалені кістки, перемішані з чорною, насиченою вугіллям землею, складали шар на дні ями товщиною 0,2 м, який зверху був перекритий жовтою з вугликами глиною завтовшки 0,15 м.

Наявність спеціально відведеного для всієї общини місця кремації померлих [Моця, 1979, с. 120] є характерною для могильників з обрядом тілоспалення на стороні [Березовець, 1953, с. 36; Єфименко, Третьяков, 1948, с. 82; Москаленко, 1981, с. 123; Русанова, 1973, с. 37; Русанова, 1976, с. 52; Поболь, 1973, с. 225; Димитров, 1973, с. 76]. Такі "крематорії" відомі з часів пшеворської культури [Козак, 1984, с. 14].

Могильники райковецької культури своїм корінням сягають слов'янських старожитностей попереднього часу. Так, безкурганні могильники характерні для празької [Баран, 1972, с. 31-32; Русанова, 1973, с. 43] і пеньківської [Березовець, 1969, с. 69] культур, а курганні – лише для празької [Русанова, 1973, с. 43-44; Приходнюк, 1975, с. 41; Тимощук, 1976, с. 94-95].

Існування у райковецькій культурі двох одночасних типів поховальних пам'яток – ґрунтових (безкурганних) і курганних і єдиного обряду тілоспалення на стороні, що мав різні варіанти, свідчить, з одного боку, про єдність слов'янського населення VIII-X ст. між Дніпром і Карпатами та його спорідненість із всім слов'янським світом, а з іншого – про регіональні особливості та належність пам'яток різним східнослов'янським племінним угрупованням, що мешкали на досліджуваній території. Разом з тим, існування на мікрорегіональному рівні і навіть на одному могильнику різних типів і варіантів поховань потребує додаткових пояснень, які варто відкласти до відкриття і дослідження нових поховальних пам'яток.

Розділ 2
ТИПОЛОГІЯ ЖИТЕЛ VIII-X СТ. МІЖ ДНІПРОМ І КАРПАТАМИ

Житлові споруди є наймасовішою категорією археологічних об'єктів, досліджених на пам'ятках VIII-X ст. між Дніпром і Карпатами. Житла справедливо вважаються не лише одним із визначальних елементів кожної археологічної культури [Смирнов, 1964, с. 3], вони є "найдрібнішою часткою, неподільним атомом стародавнього суспільства" [Рыбаков, 1988, с. 460]. Вони несуть також інформацію про основні сторони життя населення, що їх збудувало, віддзеркалюють рівень соціального і економічного розвитку суспільства, знання та навики будівничих, смаки, традиції та раціональний побут їхніх мешканців.

Під час дослідження слов'янських пам'яток VIII-X ст. між Дніпром і Карпатами виявлена значна кількість жител. Лише на селищах і городищах, які розкопувалися широкою площею (Лука Райковецька, Канівське, Луг I, Луг II, Макарів Острів, Сахнівка, Стецівка, Монастирок, Рашків I, Гульськ, Ревне, Кодин I, Кодин II, Добринівці, Глинжени V, Скок тощо) досліджені понад 400 жител, що дає можливість всебічно охарактеризувати цей тип споруд.

Житла були прямокутними або квадратними заглибленими спорудами, що мали дерев'яні стіни й опалювалися печами, спорудженими переважно з каменю, а також з глини. В основу їхньої типології покладено глибину ґрунтового котловану, конструкцію стін, а також внутрішнє планування й облаштування. Варто відзначити, що велика кількість розкопаних ранньослов'янських жител сприяла їхній класифікації та створенню різних типологій, які відбивали ті чи інші конструктивні особливості будівель. Ранньослов'янське житло стало предметом спеціальних досліджень цілої плеяди археологів [Воронин, 1951, с. 204-233; Каргер, 1951, с. 3-11; Каргер, 1958, с. 285-368; Ляпушкин, 1957, с. 3-13; Ляпушкин, 1958; Гончаров, 1963, с. 283-315; Русанова, 1973, с. 44; Раппопорт, 1975; Русанова, Тимощук, 1984, с. 28-40, 46-64; Вакуленко, Приходнюк, 1984, с. 44-98; Баран, 1988, с. 33-48, 83-148, Филипчук, 1995, с. 219-233; Михайлина, 1997, с. 31-70]. Однак зараз єдина типологія житлових споруд відсутня. У зв'язку з цим є необхідність узагальнення характерних особливостей ранньослов'янських жител, визначення загальних засад їхнього поділу на типи, що дасть змогу розробити їх типологію.

2.1. Загальні засади типології житлових споруд

У залежності від глибини ґрунтового котловану, житла прийнято поділяти на три типи: напівземлянка, землянка і наземне житло. Незважаючи на те, що ці терміни загальновживані й увійшли в науковий обіг вже давно, через відсутність єдиних критеріїв дослідники вкладають в них різний зміст [Толочко, 1980, с. 51; Кравченко, Струнка, 1984, с. 85-86; Петрашенко, 1982, с. 51; Тельнов, 2003, с. 197].

Типологія жител базується на деяких відносно сталих їхніх параметрах, які визначаються доцільністю і зручністю проживання у них людини. У першу чергу, до них належить висота житлового приміщення. Важливим, якщо не головним фактором у відтворенні висоти приміщення, є зріст людини і створювані нею самою умови для життя і діяльності [Борисевич, 1978, с. 284]. Оскільки житла опалювалось "по-чорному", жити в них можна було лише за умови, що дим підіймався і збирався вище зросту його мешканців. Спеціальні дослідження ранньослов'янського житла із залученням етнографічних матеріалів свідчать, що найбільша відстань між підлогою житла і його дахом сягала трьох метрів [Приходнюк, 1971, с. 35; Приходнюк, 1975, с. 24; Филипчук, 1995, с. 230, табл.].

Відносною сталістю відзначається і кут нахилу даху, який залежить від матеріалу покриття даху (солома чи глина) і складає приблизно 35-45° [Приходнюк, 1975, с. 24].

Знаючи кут нахилу даху, внутрішню висоту житла, а також беручи до уваги довжину стін, яка в середньому складає 3,0-3,2 м, можна розрахувати висоту дерев'яних стін (рис. 36, *1, 2*). Висота стін житла знаходиться у зворотній залежності від їхньої довжини – чим довша стіна, тим менша її висота. Шляхом введення до графіку результатів вимірів конкретних об'єктів встановлено, що висота дерев'яних стін складає 1,5-1,8 м, а отже завжди більша, ніж глибина материкового котловану, яка переважно становила 1,0-1,5 м. Таким чином, заглиблені житла мали дерев'яні стіни, що виступали вище ґрунтових стін котловану, і відносяться до типу напівземлянок (рис. 37).

Напівземлянки складають переважну більшість розкопаних жител VIII-X ст. між Дніпром і Карпатами [Ауліх, 1963, с. 367, 369, рис. 1; Баран Я., 1997, с. 27; Березовец, 1963, с. 157-161, 163-169, 171-173, 178-182; Бернякович, 1954, с. 39-48; Звіздецький, Готун, 1997, с. 35-38; Мезенцева, 1965, с. 23-32, 34-48; Максимов, Петрашенко, 1980, с. 5-9; Петрашенко, 1982, с. 51; Приходнюк, 1980, с. 25, 27; Пеняк, 1980, с. 94; Федоров, 1960, с. 188-189; Русанова, 1973, с. 23; Смиленко, Юренко, 1990, с. 267; Тимощук, 1976, с. 51; Хавлюк, 1963, с. 322-323, 326, 329, 331, 346].

Аналогічна картина слов'янського житлового будівництва VIII-X ст. простежена на Лівобережжі Дніпра [Ляпушкин, 1961, с. 225; Ляпушкин,

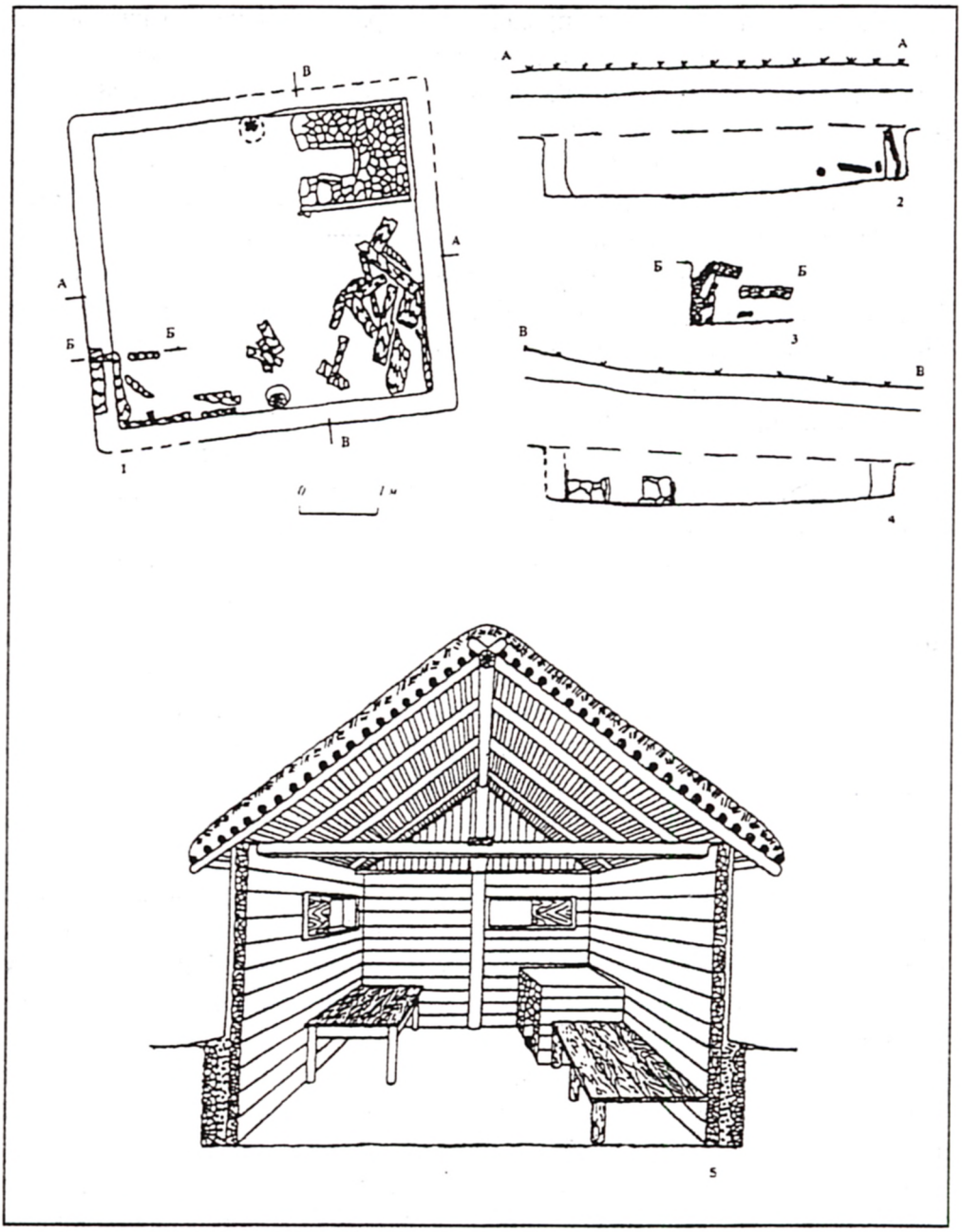

Рис. 37. Реконструкція житла з Монастирка (Східне городище) [Максимов, Петрашенко, 1988].
1 – план збереженої частини житла; 2 – переріз по лінії А-А; 3 – переріз по лінії Б-Б; 4 – переріз по лінії В-В; 5 – загальний вигляд житла.

1968, с. 128; Сухобоков, 1975, с. 66; Сухобоков, 1992, с. 20, 39; Юренко, 1984, с. 36; 44], на Дону [Москаленко, 1981, с. 79-80].

Напівземлянки VIII-X ст. продовжують традиції місцевого житлобудівництва попереднього періоду. Ілюстрацією цього твердження слугують матеріали розкопок поселень Рашків II і III на Дністрі [Баран В., 1988, с. 33-47], Кодин, Чорнівка та Гореча на Прикарпатті [Русанова, 1978, с. 141; Русанова, Тимощук, 1979, с. 397; Русанова, Тимощук, 1984, с. 28-34; Русанова, Тимощук, Михайлина, 1977, с. 364; Тимощук, 1976, с. 51; Тимощук, 1978, с. 187-188; Тимощук, Русанова, Михайлина, 1981, с. 83-84].

Напівземлянки відомі на слов'янських поселеннях VI-VII ст. не тільки Східної, але й Центральної Європи [Hoczyk-Siwkova, 1978, rys. 3-B, 4; Kruger, 1967, abb. 13; Poulik, 1937, rys. 42], що доводить його широке поширення і загальнослов'янський характер.

Цей тип продовжує побутувати і в наступний період – у XI-XIII ст. – за часів Київської Русі [Максимов, Петрашенко, 1988, с. 39-51; Петрашенко, 1997, с. 123-125; Петрашенко, 2005а, с. 140; Петрашенко, 2005а, с. 35, 207, 209, 213; Оприск, 1999, с. 103-124; Сєров, 1997, с. 107; Готун, 2003, с. 157; Тимощук, 1976, с. 399; Михайлина, 1997, с. 36; Шекун, Веремійчик, 1997, с. 71]. У цей час напівземлянкові житла співіснують з наземними, двоповерховими на холодній підкліті, а також двокамерними житлами [Готун, 2003, с. 156; Петрашенко, 2005, с. 149, рис. 3.33; Петрашенко, 2005а, с. 35]. Картографування напівземлянок XI-XIII ст. свідчить про їхнє поширення також й у басейні Верхнього Дніпра, на Оці, Клязьмі, Волзі [Раппопорт, 1975, с. 121-128, рис. 32, 36].

За конструкцією дерев'яних стін житла-напівземлянки поділяються на два види: каркасно-стовпові та зрубні. Належність напівземлянок до названих видів визначається рештками дерев'яних конструкцій у вигляді ямок від стовпів, обвугленого дерева, відбитків колод на підлозі та, особливо, перехрестя колод у кутах житла. Якщо конструктивні особливості зрубних жител практично з'ясовані, то характеристика каркасно-стовпових споруд одностайністю не відзначається.

І.І. Ляпушкін виключав наявність дерев'яних стін, що виступали вище рівня материкового котловану [Ляпушкин, 1958, с. 51, 202, 204-205]. Дах такої споруди спирався на гребінь і стародавню поверхню [Ляпушкин, 1968, с. 128]. Дослідник вважав, що Новотроїцьке городище було забудоване житлами-землянками і своїм виглядом "було схоже на середньовічний могильник" [Ляпушкин, 1958, с. 133]. У запропонованій реконструкції І.І.Ляпушкін виходив із єдино можливої, на його думку, конструкції стін, що використовувалась у слов'янському житлобудівництві, яка складалася з горизонтальних колод, притиснутих до материкових стін котловану вертикальними стовпами-стояками [Ляпушкин, 1958, с. 193].

Д.Т. Березовець теж вважав єдино можливою конструкцію стін житла, що складалась з горизонтальних плах, затиснутих між вертикальними

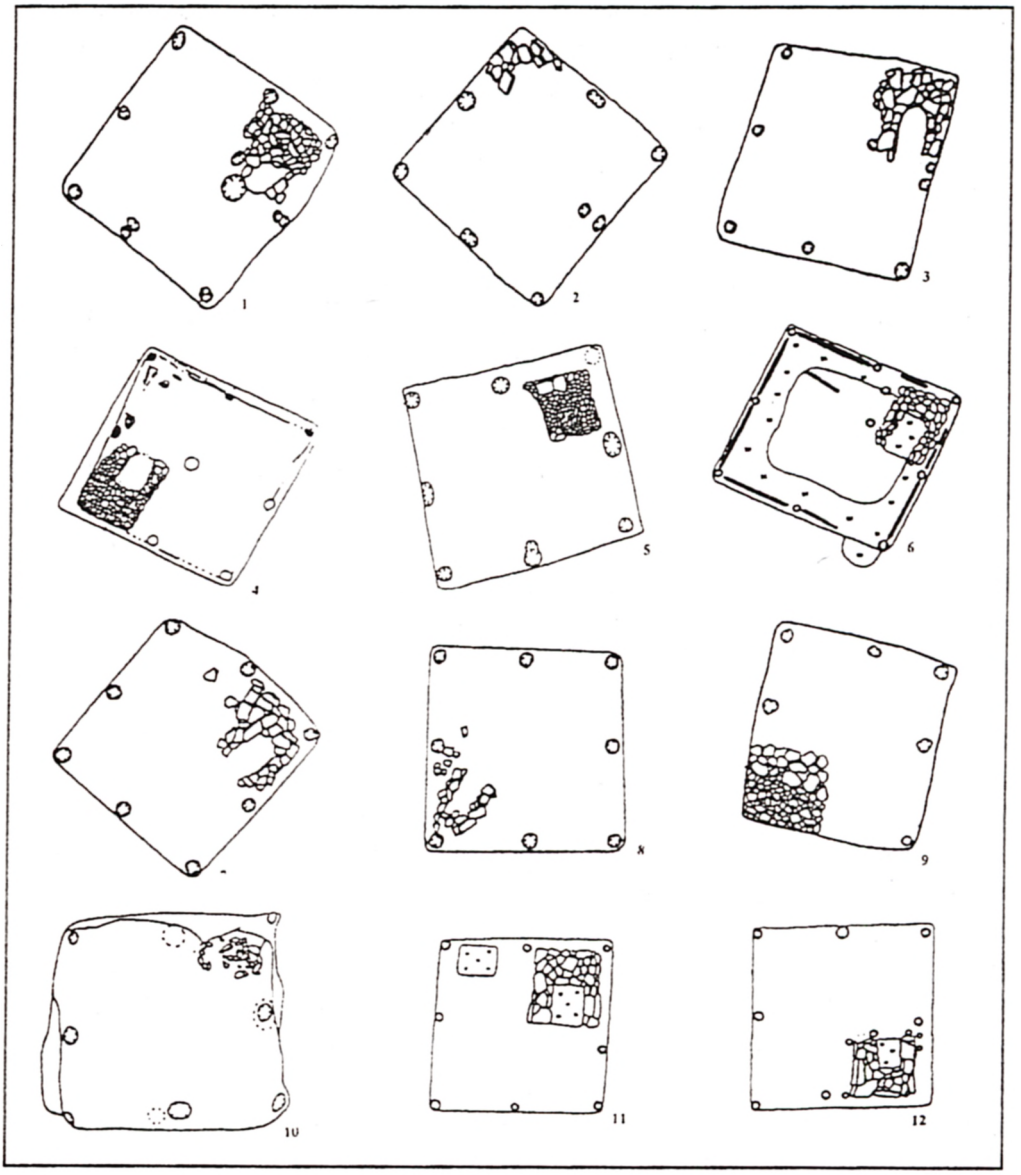

Рис. 38. Житла-напівземлянки першого варіанту стовпової конструкції.
1 – Луг II, ж. 5 [Березовец, 1963]; 2 – Луг I, ж. 21 [Березовец. 1963]; 3 – Рашків I, ж. 65 [Баран Я., 2004]; 4 – Монастирок (Західне городище), ж. 1 [Максимов, Петрашенко, 1988]; 5 – Монастирок (Східне городище), ж. 42. [Максимов, Петрашенко, 1988]; 6 – Ревне II, ж. 10; 7 – Семенки, ж. 10 [Хавлюк, 1963]; 8 – Семенки, ж. 9 [Хавлюк, 1963]; 9 – Скок, ж. 3 [Тельнов, 2003]; 10 – Пастирське, ж. 1 [Приходнюк, 2005]; 11 – Ревне I, ж. 4; 12 – Карапчів, ж. 1.

стовпами-стояками і материковими стінами котловану. Він зазначав, що у житлах стовпової конструкції стіни обшивались дошками або плахами, покладеними між земляною стіною і стовпами [Березовец, 1963, с. 157].

Такої ж думки дотримується П.О. Раппопорт, вважаючи, що у більшості випадків стіни зводилися з плах, притиснутих до материкових стін котловану вертикальними стовпами [Раппопорт, 1975, с. 119]. Щоправда, дослідник не відкидає можливості кріплення горизонтальних плах у вертикальних пазах стовпів-стояків [Раппопорт, 1975, с. 119].

Реконструкція стін слов'янського житла каркасно-стовпової конструкції, запропонована І.І. Ляпушкіним, Д.Т. Березовцем та П.О. Раппопортом, викликає деякі зауваження та заперечення. Так, у більшості жител Новотроїцького городища (житла № 9, 10, 15, 17, 19, 22, 26, 35), які лягли в основу реконструкції І.І. Ляпушкіна, стовпові ями щільно прилягають до материкових стін, не залишаючи місця для закладки колод або плах між стовпами і материковими стінами. Водночас досконало виконані креслення і плани горизонтів горілого дерева в деяких з них (наприклад, житла № 10, 15, 22, 35) [Ляпушкин, 1958, табл. 11, 12, 22, 24, 28, 29, 36, 46, 47] вказують на іншу, складнішу конструкцію стін. Розміщення стовпових ям і горілого дерева відносно материкових стін свідчить, що горизонтальні плахи кріпились у повздовжніх пазах вертикальних стовпів-стояків. Це фактично зафіксовано кресленнями жител.

Не дуже переконливим аргументом прибічників описаної конструкції стін є простір між стовповими ямками і материковою стіною котловану, який нібито служив для закладки горизонтальних плах. Не заперечуючи принципово проти такої реконструкції, зазначимо, що під час будівництва житла його котлован міг бути більшим, ніж корисна площа житла. У цьому випадку простір між дерев'яною і материковою стіною забутовувався глиною, що чітко простежено під час дослідження жител № 7, 16, 21, 22, 28, 30, 37, 42 східного [Максимов, Петрашенко, 1988, с. 19, 22, 24-25, 30, 32, 35] та № 1 західного городища [Максимов, Петрашенко, 1988, с. 52] в уроч. Монастирок на Середньому Дніпрі. У трьох житлах східного городища у Монастирку (№ 26, 29, 40) площа материкового котловану більша від власне житла, розміри якого визначаються дерев'яними стінами [Максимов, Петрашенко, 1988, с. 26, 29, рис. 26].

Забутовка простору між материковими стінами котловану і дерев'яними стінами житла простежена під час розкопок житла № 39 на поселенні Обухів II [Абашина, 2004, с. 294], а також принаймні у 12 житлах райковецької культури у Молдові (Глинжени V – напівземлянки № 2, 10, 11, 12, 14; Алчедар – № 32, 33; Ханска-Лимбарь-Кепрерія – № 1, 2, 9, 11) [Гольцева, Кашуба. 1995, с. 66; Тельнов, 2003, с. 201]. Показовим у цьому плані є також житло з індивідуальної садиби, досліджене у Ревному (ур. Кидрина). Там між материковими стінами котловану жовтого кольору і рештками дерев'яних стін у вигляді спаленини чітко простежувався прошарок жовто-синьої глини. Остання за етнографічними даними

використовувалася для гідроізоляції та влаштування призьб буковинських селянських хат.

Звичай забутовки простору між материковою стіною котловану і дерев'яною стіною відомий також у житлових спорудах попереднього часу. Прикладом може слугувати житлова споруда № 28 на поселенні празької культури Гореча II у Чернівцях.

Така ж забутовка при будівництві житлових споруд відома й на інших східнослов'янських територіях. Зокрема вона простежена під час дослідження житла № 9 на городищі Тітчиха боршевської культури на Дону [Москаленко, 1965, с. 43].

Про конструкцію стін опосередковано говорить глибина котловану житла. Оскільки глибина котлованів завжди менша від висоти дерев'яних стін, останні виступали над поверхнею землі. Звести стіни, що виступають вище рівня материкового котловану, можна, лише закріпивши горизонтальні плахи у повздовжніх пазах вертикальних стовпів [Ефименко, Третьяков, 1948, с. 54; Тимощук, 1976, с. 53-54] або побудувавши зруб. Тут є непридатною конструкція стін, що складаються з горизонтальних плах, притиснутих до материкових стін котловану стовпами-стояками, оскільки стіни такої конструкції можна побудувати лише на висоту ґрунтових стін котловану, що явно недостатньо для нормального функціонування житла. Спроба П.О.Раппопорта показати можливість використання стін такої конструкції не підтверджується новими матеріалами. Зовнішня підсипка до наземних стін, у якій дослідник бачить засіб зміцнення і нарощування їхньої висоти [Раппопорт, 1975, с. 132], мабуть, служила для тепло- та гідроізоляції, а також відводу дощової й талої води від стін житла. Наземна частина житла, побудована у такий спосіб, була би нетривкою спорудою, бо насипна земля не може бути достатньо міцною зовнішньою опорою горизонтальних плах, на відміну від материкових стін котловану. Крім того, незначна у перерізі підсипка не може створити необхідні горизонтальні зусилля для достатньо міцного притискання плах або дощок до стовпів [Борисевич, 1978, с. 284].

Проблематичним видається і процес зведення наземних стін. Побудувати дерев'яні стіни вказаним способом вище рівня материкового котловану неможливо за відсутності земляної підсипки-опори, яку, у свою чергу, неможливо зробити до будівництва стін.

Важливі і переконливі дані щодо реконструкції стін каркасно-стовпової конструкції одержані під час дослідження житла № 10 на городищі Ревне II (рис. 36, *3-5*), яке загинуло в результаті пожежі. Згорілі дерев'яні стіни житла збереглись на висоту 0,5 м. У кутках і посередині материкових стін котловану знаходились обгорілі дерев'яні стовпи, а між ними – обгорілі, горизонтально покладені колоди шириною 0,15-0,2 м. Розміщення стовпів і колод, а також

їхнє розташування щодо материкових стін таке, що горизонтальні колоди могли бути закріплені тільки в повздовжніх пазах вертикальних стовпів (рис. 36). Аналогічна конструкція обгорілих дерев'яних стін простежена Б.О. Тимощуком на городищі Ревне I [Тимощук, 1976, с. 52-53].

Стіни жител, що складалися із горизонтальних плах, врізаних у вертикальні стовпи, досліджено на селищі Семенки на Південному Бузі [Хавлюк, 1963, рис. 12]. П.І. Хавлюк вважав, що їхню конструкцію складали вертикальні стовпи, "простінки між якими, очевидно, заповнювались розколотими колодами, а в стовпах для них були жолобки-пази" [Хавлюк, 1963, с. 323].

Ознайомлення з графічними матеріалами розкопок вказує, що житла з описаною вище конструкцією стін були характерні і для інших слов'янських територій: у Подніпров'ї [Ляпушкин, 1958, табл. 11, 13, 28, 29, 34, 36, 46-48; Березовец, 1963, рис. 27-29], на Дону [Москаленко, 1965, с. 216-223, 225, 228, 235, 266]. Вони відомі також у південних [Выжарова, 1965, рис. 10, *1*; 29, *1*] і західних слов'ян [Kruger, 1967, abb. 7, *2*; 10, *5*].

Житла зі стінами аналогічної конструкції досліджені на городищі Тітчиха. На думку Г.М.Москаленко, розташування стовпових ямок відносно материкових стін котловану при невеликій глибині останнього, доводить, що висота жител визначається не тільки висотою даху, але і стін [Москаленко, 1965, с. 54]. Досягти ж потрібної висоти стін житла, на думку дослідниці, можна було, лише врізавши горизонтальні плахи у вертикальні стовпи-стояки [Москаленко, 1965, с. 43].

Прямим свідченням такої конструкції дерев'яних стін є споруда № 12А, розкопана на київському Подолі [Харламов, 1976, с. 51-52, рис. 6; Новое в археологии Киева, 1981, с. 124, рис. 45]. Дерево, яке збереглося, дозволяє наочно побачити стіни, зведені з товстих колотих дощок, кінці яких запазовані в чотири кутові і два бокові стовпи [Новое в археологии Киева, 1981, с. 124].

Етнографічні спостереження у Прикарпатті вказують на можливість використання у житловому будівництві східнослов'янського населення райковецької культури також стовпової конструкції "в соху" [Филипчук, 1995, с. 231]. За такої конструкції товщина вертикального стовпа була меншою від товщини горизонтальних деревин, в яких робилися пази для з'єднання з стовпом. Така конструкція пояснює наявність стовпових ям малого діаметру (0,1-0,15 м) у розкопаних житлах.

Ознакою житла стовпової конструкції є наявність ямок від вертикальних стовпів, що простежуються на долівці споруди. Однак відсутність ямок не завжди свідчить проти стовпової конструкції стін житла і, отже, на користь зрубної конструкції [Раппопорт, 1975, с. 120; Тимощук, 1976, с. 52; Михайлина, 1997, с. 36; Петрашенко, 1982, с. 52; Тельнов, 2003, с. 200]. За

етнографічними матеріалами відомі стіни стовпової конструкції, стовпи-стояки яких не вкопувались в землю [Самойлович, 1972, с. 14] і не могли залишити слідів у вигляді ямок. Водночас стовпові ями не завжди вказують на каркасно-стовпову конструкцію, адже вони зустрічаються і в житлах зрубної конструкції. Прикладом може слугувати житло № 21 на Ревнянському городищі, в якому виявлені ямки від стовпів і переконливі ознаки зрубної конструкції – перехрестя нижніх вінців у кутах житла (рис. 41, *5*). Аналогічна картина простежена у житлах № 26 (рис. 41, *1*) і 28 (рис. 41, *2*) Східного городища у Монастирку [Максимов, Петрашенко, 1988, с. 24-25, 28, рис. 21-22]. Надійною ознакою зрубного виду варто вважати обгорілі деталі конструкції зрубу – перетин колод у кутах жител. Таким чином, при визначенні виду житла необхідно враховувати не тільки факт наявності чи відсутності стовпових ямок, але й усі інші наявні деталі конструкції стін.

2.2. Напівземлянки каркасно-стовпової конструкції

За кількістю розміщен ням стовпових ямок напівземлянкові житла каркасно-стовпової конструкції можна поділити на кілька варіантів.

Перший варіант напівземлянкових жител стовпової конструкції становлять споруди, каркас яких складається з восьми вертикальних стовпів, розміщених по кутах і середині стін котловану (рис. 38, *1-12*). Житла з стінами такої конструкції виявлені на поселеннях Луг I (житла № 16, 21, 23, 26), Луг II (житла № 4-6) [Березовець, 1963, с. 166, 169, 171, 179, рис. 27: 2, рис. 28: 1, рис. 29: 2, 5, рис.31: 1, 2, 4], Монастирок (східне городище – житло № 42, західне городище – житло №1) [Максимов, Петрашенко, 1988, рис. 42, 45], Кодин I (житло № 26) та Кодин II (житла № 17, 30) [Русанова, Тимощук, 1984, табл. 5: 2; табл. 6: 6, табл. 8: 4], Гульськ (житла № 4, 6, 9, 11) [Звіздецький, Готун, 1997, с. 36] Семенки (житла № 9-10) [Хавлюк, 1963, с. 330, рис. 12], Сахнівка (житла № 6, 13) [Приходнюк, 1976, с. 103, 106, рис. 6], Сокіл (Острів) [Вакуленко, Приходнюк, 1984, с.96, рис.41-42], Скок (житла № 3-4, 39, 41, 45) [Тельнов, 1988, с. 103-104, рис. 2: 1,2; Тельнов, Рабинович, 1992, с. 216-218, рис. 4: 3-4, рис. 5: 2], Глинжени V (житла 3, 11) [Гольцева, Кашуба, 1995, с. 66, табл. CXXXVI, CXLIII] тощо. Зведена таблиця типів і варіантів житлових споруд VIII-X ст. у Верхньому Попрутті засвідчує, що цей варіант напівземлянкових жител найчисельніший від усіх інших [Михайлина, 1997, табл. 1].

Житла, каркас стін яких складали шість вертикальних стовпів у кутах і посередині стін, добре відомі на поселеннях Правобережжя дніпра у попередній час. Зокрема, вони досліджені на пам'ятках празької [Русанова, Тимощук, 1984, табл. 8: *5-7*] та пеньківської культур [Приходнюк, 1980, рис. 5].

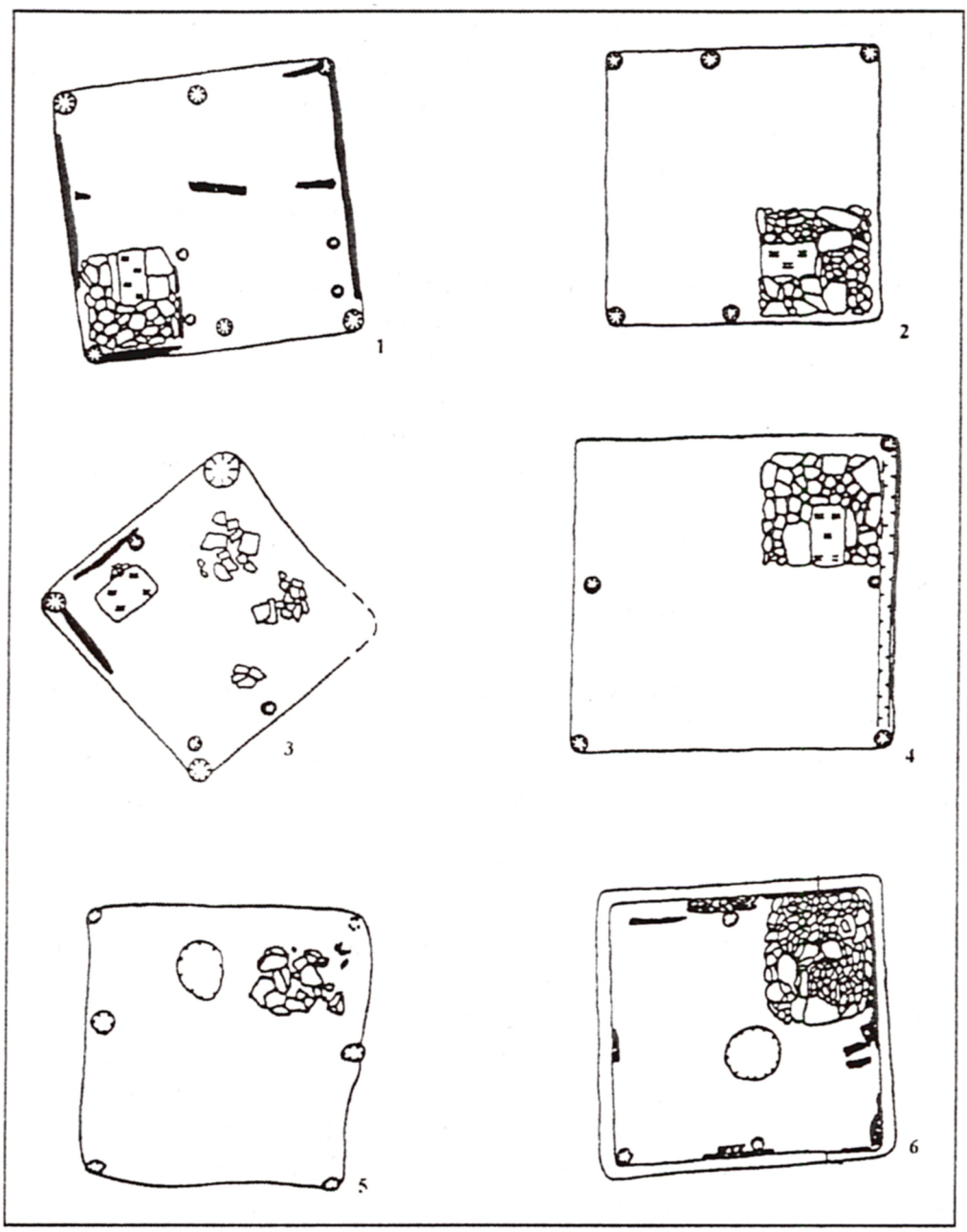

Рис. 39. Житла-напівземлянки другого варіанту стовпової конструкції.
1 – Ревне I, ж. 25; 2 – Ревне I, ж. 7; 3 – Кодин I, ж. 20 [Русанова, Тимощук, ___]; 4 – Цецин, ж. 1; 5 – Пастирське, ж. 2 [Приходнюк, 2005]; 6 – Монастирок, ж. 29 [Максимов, Петрашенко, 1988].

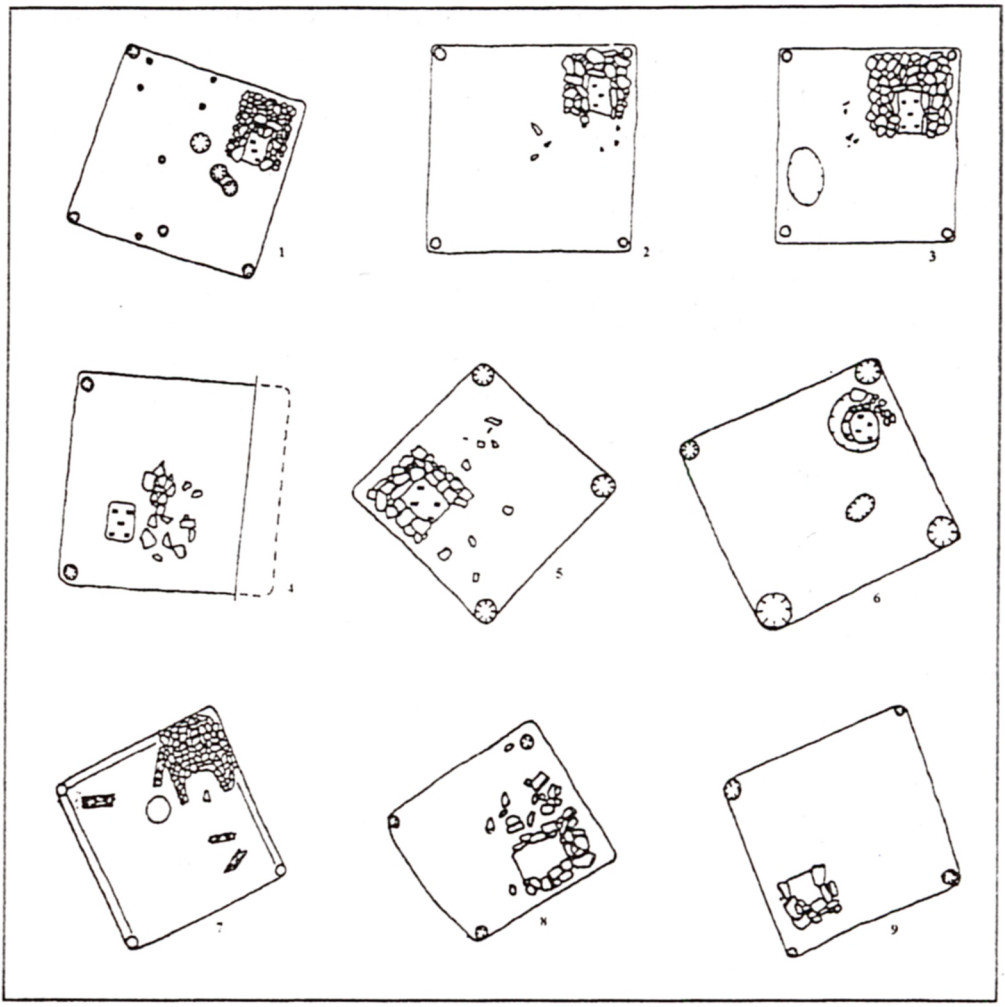

Рис. 40. Житла-напівземлянки третього варіанту стовпової конструкції.
1 – Ревне I, ж. 13; 2 – Ревне II (Ріпа), ж. 13; 3 – Ревне II (Ріпа), ж. 12; 4 – Ревне II, ж. 2; 5 – Добринівці, ж. 27; 6 – Кодин II, ж. 21; 7 – Монастирок, ж. 7 [Максимов, Петрашенко, 1988]; 8 – Луг I, ж. 7 [Березовец, 1963]; 9 – Луг I, ж. 10 [Березовец, 1963, с.203, рис. 27].

Аналогічні за конструкцією стін житла виявлені на пам'ятках роменської [Сухобоков, 1975, рис. 39] та боршевської культур [Москаленко, 1981, с. 80]. Відомі вони також на території Румунії [Teodor, 1984, fig. 60:*f*].

Другий варіант напівземлянок стовпової конструкції складають житла, які за принципом спорудження дерев'яних стін нагадують перший варіант, а відмінність полягає у тому, що каркас цих напівземлянок складають не вісім, а шість стовпів. Чотири стовпи-опори розташовані у кутках, а два – посередині двох протилежних стін (рис. 39, *1-6*). Таке розташування стовпів передбачає закріплення горизонтальних деревин у вертикальних пазах стовпів-стояків, розташованих у кутах котловану. Два стовпи у середній

частині стін також входили у конструкцію останніх, але одночасно несли гребінь даху і могли розташовуватись впритул до стіни котловану (рис. 39, *2, 5*) або дещо відступати від неї (рис. 39, *1, 3-5*). Так, у житлі № 7 Ревнянського поселення стовпи, що несли гребінь даху, знаходилися безпосередньо біля материкових стін і розташовані в одну лінію з кутовими стовпами (рис. 39, *2*). Це дозволяло використовувати їх разом з кутовими як стовпи-опори, у вертикальних пазах яких кріпилися горизонтальні деревини. Іншим було розташування такої ж пари стовпів у житлі № 25 Ревнянського поселення. Тут стовпи, що несуть гребінь даху, трохи відступали від стін котловану і могли лише притискати до них горизонтальні деревини. Пара стовпів-опор гребеня даху могла розташовуватись як уздовж (рис. 39, *1*), так і поперек (рис. 39, *2, 4*) устя печі.

Житла із вказаною конструкцією стін виявлені на східному городищі у Монастирку (житло № 5) [Максимов, Петрашенко, 1988, рис. 10], на поселеннях Кодин II (житла № 12, 42) [Русанова, Тимощук, 1984, табл. 6:4; 8: 2] та Одая (житло № 4) [Рафалович, 1972, рис. 13].

Напівземлянки стовпової конструкції другого варіанту продовжують існувати і в XI ст. Зокрема, така будівля розкопана на поселенні XI ст. Графська Поляна у Прикарпатті. У кутках і посередині двох протилежних стін житла № 1 (рис. 39, *4*) знаходилися стовпові ямки: кутові – впритул до стін котловану, а ямки у середній частині стін, які тримали гребінь даху, відступали від ґрунтових стін. Відстань між цими стовпами і материковою стіною відповідала товщині деревини, яка кріпилась у вертикальних пазах стовпів і відбилась на долівці житла.

Напівземлянки стовпової конструкції, основу яких складали шість вертикальних стовпів, відомі на всій території поширення райковецької культури. Зустрічаються вони і на Лівобережжі Дніпра, прикладом чого може служити житло № 15 на Новотроїцькому городищі [Ляпушкин, 1958, с. 253-254, табл. 19].

До третього варіанту напівземлянок стовпової конструкції відносяться житла, каркас яких складався з чотирьох стовпів (рис. 40, *1-9*). У вертикальних пазах цих стовпів, які розташовувались у кутах материкового котловану, кріпились горизонтальні деревини. Така конструкція напівземлянкових жител зафіксовано розкопками на східному городищі у Монастирку (житла № 4, 7, 12, 25) [Максимов, Петрашенко, 1988, с. 16, 19, рис. 6, 11, 12, 18], на городищах Ревне I (житло № 13), Ревне II (житла № 12-13), Добринівці (житло № 27) [Михайлина, 1997, рис. 20], Алчедар [Раппопорт, 1975, рис. 14], на поселенні Луг I [Березовец, 1963, рис. 27, *3, 6*].

Відомі вони також на городищах боршевської культури [Москаленко, 1965, с. 230-231; Пряхин, Винников, 1980, с.141, рис. 5, *1*] і на території західних слов'ян [Hoczyk-Siwkova, 1978, rys.3, *8*].

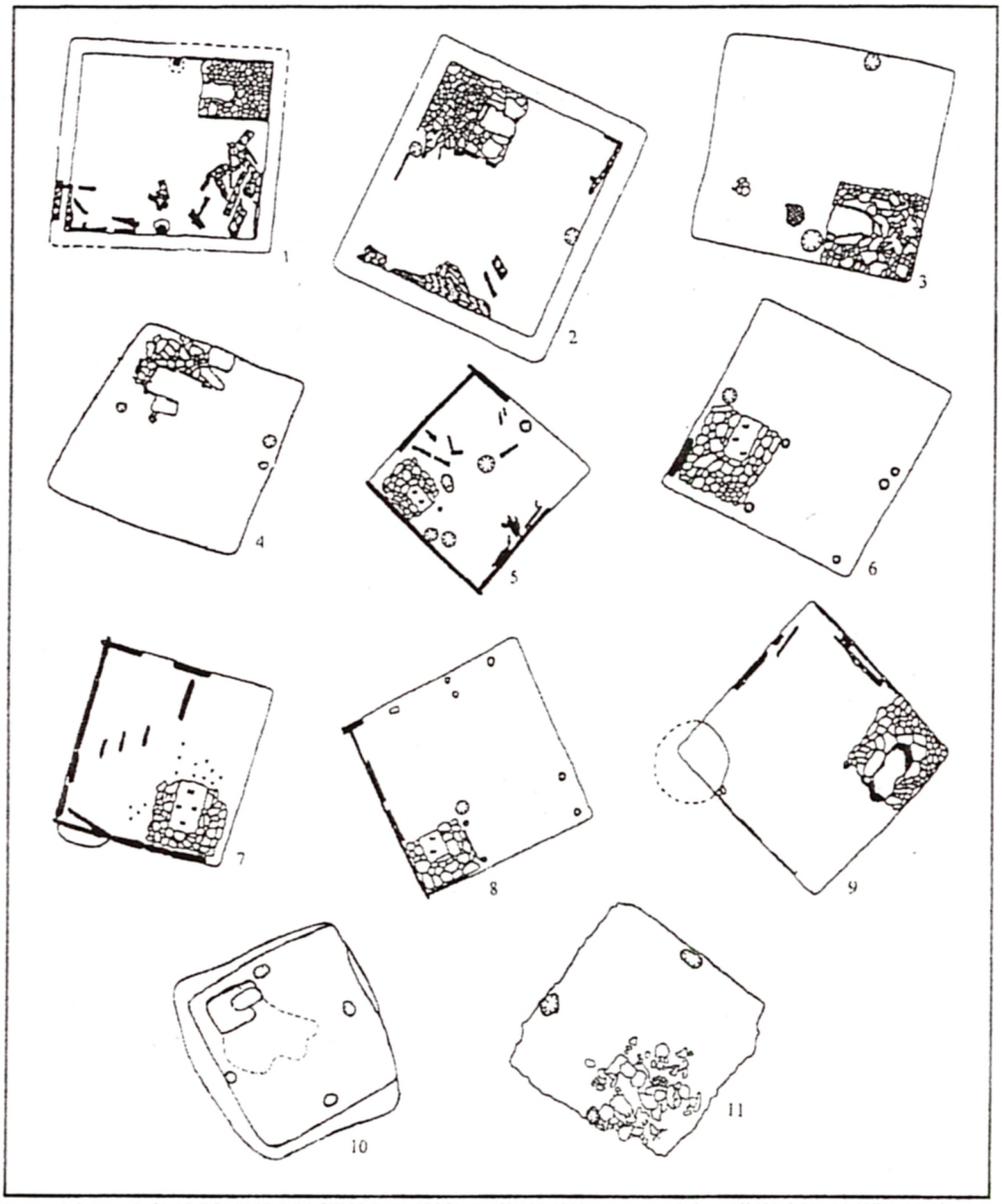

Рис. 41. Житла-напівземлянки зрубної конструкції.
1 – Монастирок, ж. 26 [Максимов, Петрашенко, 1988]; 2 – Монастирок, ж. 28 [Максимов, Петрашенко, 1988]; 3 – Монастирок, ж. 22 [Максимов, Петрашенко, 1988]; 4 – Рашків I, ж. 50 [Баран Я., 2004]; 5 – Ревне I, ж. 21; 6 – Цецин, ж. 2; 7 – Ревне I, ж. 3; 8 – Коростувата, ж. 1; 9 – Монастирок (Західне городище), ж. 6 [Максимов, Петрашенко, 1988]; 10 – Сахнівка, ж. № 14 [Приходнюк, 1976]; 11 – Луг I, ж. 30 [Березовец. 1963].

Житла-напівземлянки каркасно-стовпової конструкції третього варіанту з'явилися на досліджуваній території в середині I тис. н.е., про що свідчать житло № 10 на поселенні Кодин I та житло № 21 на поселенні Кодин II

[Русанова, Тимощук, 1984, с.48, 58, табл. 7, *1, 3*]. Що ж до подальшої долі цього варіанту напівземлянок стовпової конструкції, то матеріали з Монастирка вказують на їхнє широке поширення у XII-XIII ст. [Максимов, Петрашенко, 1988, с. 39, 43, 44-45, 48, рис. 34, 36, 40, 43].

2.3. Напівземлянки зрубної конструкції

Другий вид нап івземлянкових жител складають споруди зі стінами зрубної конструкції. Надійною ознакою такої конструкції стін можна вважати, перш за все, обгорілі деталі конструкції зрубу. До них треба віднести перехрестя горизонтальних деревин у кутах житла (рис. 41, *1, 2, 5, 7*). Опосередковано про зрубну конструкцію стін може свідчити відсутність стовпових ямок у кутах житла.

У напівземлянкових житлах зрубної конструкції деколи зустрічаються ямки від стовпів, які розташовані у середній частині двох протилежних або посередині всіх чотирьох с тін. Вони могли відступати від материкових стін на відстань, рівну товщині колоди або знаходилися впритул до стін котловану. Наявність чи відсутність таких вертикальних стовпів, а також їхня кількість служить основою для поділу жител зрубної конструкції на три варіанти.

До першого варіанта напівземлянкових жител зрубної конструкції належать споруди, стіни яких зроблені методом врубки і часто мають виступаючі "відростки" в місцях перетину колод. Прикладом може бути житло № 1, розкопане на поселенні Коростувата (рис. 41, *8*). Споруда загинула від пожежі, яка частково "законсервувала" дерев'яні конструкції. Збереглась на всю довжину колода південно-східної стінки, яка перетиналась з колодами північно-західної та південно-східної стін. Зафіксовано перетин колод у двох кутах житла з виступаючими "відростками" довжиною 10-12 см. У споруді виявлені також і стовпові ямки, які, однак, не мають відношення до конструкції стін. Вони несуть інформацію про внутрішнє облаштування житла.

Такі ж житла виявлені на поселеннях Луг I [Березовец, 1963, с. 157], Тетерівка [Русанова, 1973, с. 36], Бранешти I, Одая [Рафалович, 1972, с. 73], на городищах в Грозинцях та Добринівцях [Тимощук, 1976, с. 55] тощо. Відомі вони також на синхронних пам'ятках інших східнослов'янських територій [Ефименко, Третьяков, 1948, с. 10, 21, 23; Москаленко, 1965, с. 44].

До другого варіанту належать напівземлянкові житла, в яких зруб поєднувався з вертикальними стовпами, що знаходилися посередині двох протилежних стін. Така конструкція детально вивчена у споруді № 21 (рис.41, *5*) городища Ревне I. Житло загинуло у пожежі і тому частково збереглись його обгорілі дерев'яні стіни. Їхнє вивчення показало, що горизонтальні колоди були з'єднані шляхом врубки "в обло" з виступаючими

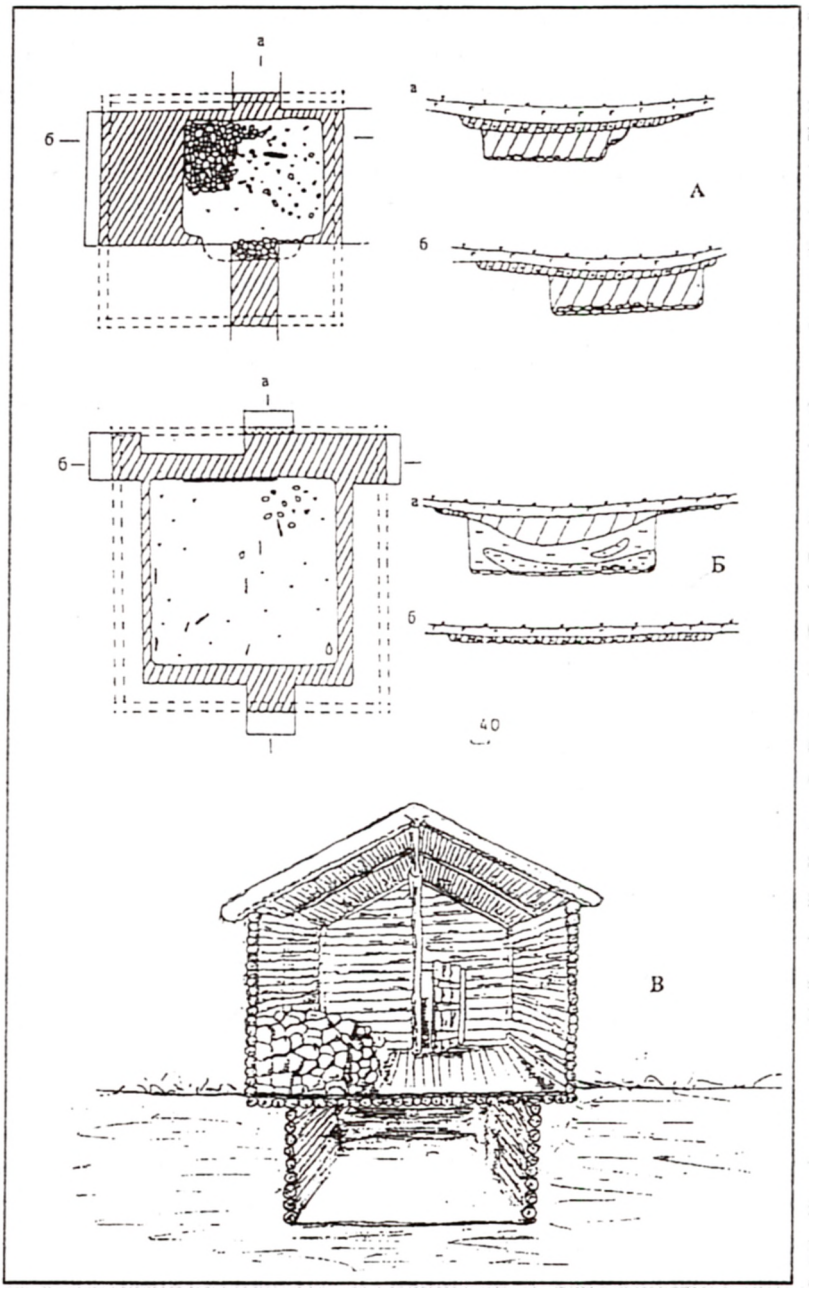

Рис. 42. Ревне I. Наземні зрубні житла з підвалами.
А-Б – плани та перерізи досліджених жител з підвалами. В – реконструкція.

кінцями довжиною 10 см. Посередині двох протилежних стін, ніби притискаючи горизонтальні колоди до материкових стін котловану, знаходились стовпи, від яких збереглись ямки у підлозі житла. На цій парі стовпів, очевидно, кріпився гребінь даху.

Аналогічні житла з двома стовповими ямками посередині протилежних стін виявлені на Східному (житла № 22, 26, 28) та Західному (житло № 4) городищах [Максимов, Петрашенко, 1988, с. 25-28, рис. 19, 21, 22]. Досить часто житла такої конструкції зустрічаються на Лівобережжі Дніпра. Так, на Новотроїцькому городищі такими виявилися 10 жител (№ 3, 4, 7, 28, 31, 39, 40, 43, 46, 47) [Ляпушкин, 1958, с. 55, 64, 101, 106, 118, 123, 129, табл. V, VI, IX, XXXVII, XLI, XLII, LII-LIII, LVI, LX, LXI] з 47 розкопаних, що складає 21%. Три житла (№ 2, 6, 7) такої ж конструкції досліджено в Опішні [Сухобоков, 1975, рис. 38].

Другий варіант напівземлянок зрубної конструкції відомий і в XI ст. Таким було житло № 2 на поселенні Графська Поляна неподалік від Чернівців (рис. 41, *б*). У середній частині двох протилежних стін виявлені ямки від стовпів, що підтримували гребінь даху. Сліди стовпових ям у цьому житлі проступають досить чітко, але, тим не менше, вони не виявлені у кутах котловану, що вказує на зрубну конструкцію споруди.

Третій варіант жител зрубної конструкції схожий до другого. Тут також не виявлено стовпових ямок у кутах житла, але вони простежені посередині кожної стіни материкового котловану (рис. 41, *10, 11*). Вони значно рідше зустрічаються на досліджуваній території, де виявлені лише на поселеннях Луг I (житла № 29, 30) [Березовец, 1963, с. 172-173, рис. 30: 2-3], Сахнівка (житло № 14) [Приходнюк, 1976, с. 107, рис. 9], Скок (житло № 36) [Тельнов, 1992, с. 214, рис. 4, *1*]. Значно більша їхня кількість виявлена на Дніпровському Лівобережжі. На Новотроїцькому городищі досліджено 17 жител такої конструкції (житла № 12-14, 15а, 16, 18, 20, 21, 23, 29, 37, 38, 41, 42, 44, 45) [Ляпушкин, 1958, с. 74, 79, 84, 87, 93, 101, 112, 115, 121, 123. 127, 129, табл. XVI-XIX, XXI, XXIII, XXVI-XXVII, XXX, L, LI, LIV-LV, LVII-LIX], що складає понад 36% від загальної їхньої кількості.

2.4. Наземні житла з підвалами

Другий тип житлових споруд складають наземні будівлі з підвалами. Житлова частина цих жител не заглиблена в землю і повністю знаходиться на поверхні. На відміну від напівземлянок, наземні будинки зустрічаються значно рідше. Пояснюється це не тільки і не стільки поганою збереженістю (хоча цей факт має значення), викликаною малою глибиною залягання. Навіть на селищах, не займаних оранкою та іншими видами земляних робіт, наземні житла не виявлені.

Найповніше житла другого типу досліджені на городищі Ревне I. Одне таке житло досліджено у південній частині майдану городища (рис. 42, *А*). Від нього збереглась квадратна западина розмірами 7 х 7 м. На місці западини розкопано котлован розмірами 3,1 х 2,6 м, глибиною 1,8 м від сучасної

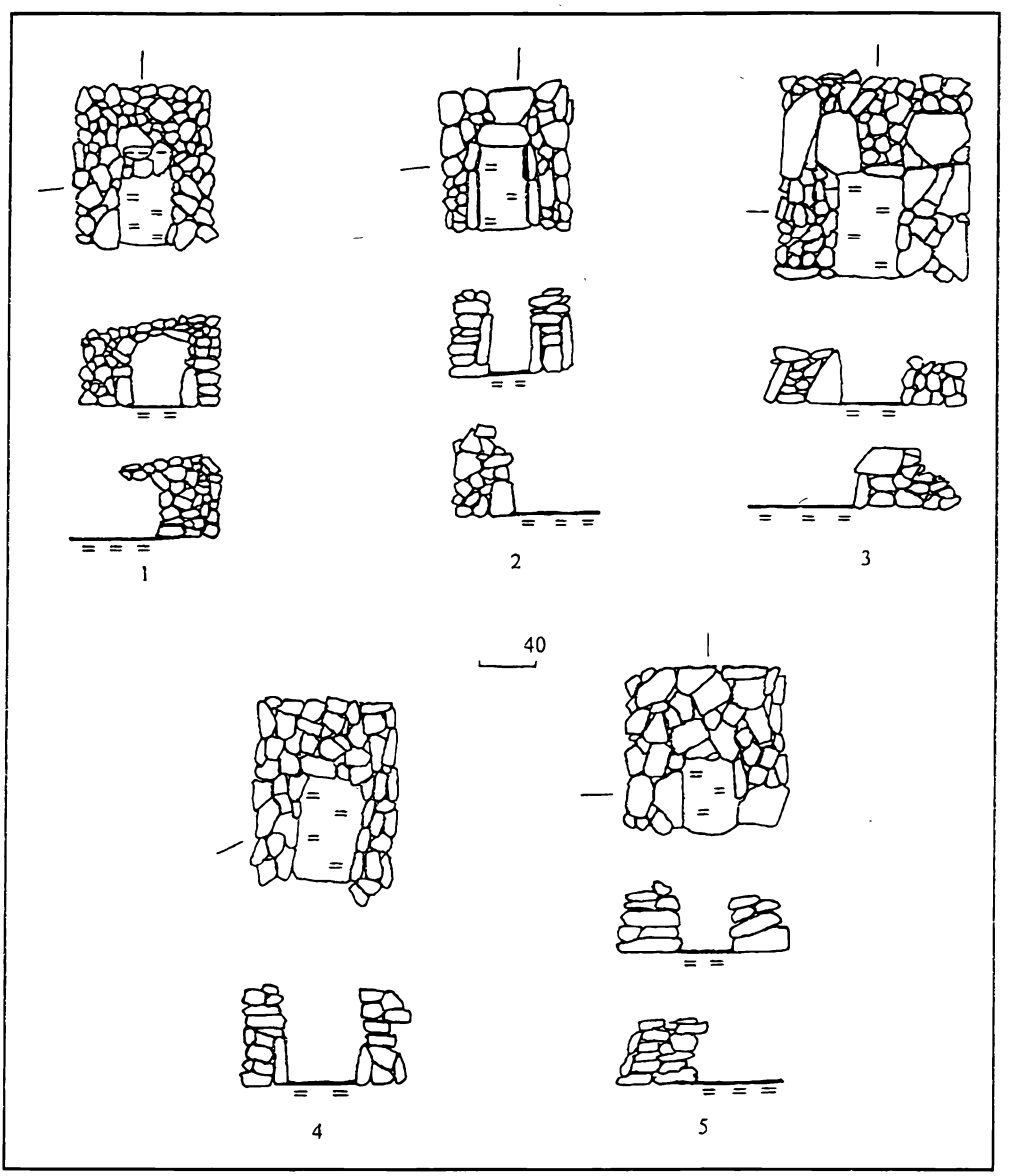

Рис. 43. Плани та перерізи печей-кам'янок з житлових споруд Ревнянського поселення.
1 – піч житла № 13; 2 – піч житла № 6; 3 – піч житла № 7;
4 – піч житла № 21; 5 – піч житла № 28.

поверхні. На його глиняній долівці лежало обгоріле дерево, вугілля, а на них – розкидане по всій площі котловану обпалене каміння. Найбільша його кількість знаходилась у північно-західному кутку. Очевидно, обгоріле дерево й обпалене каміння впали у котлован зверху. Вони були рештками наземного зрубного будинку, який знаходився над котлованом, що слугував підвалом

житла. Останній перекривався зверху дерев'яним накатом, який одночасно був і підлогою житлового приміщення. На цій підлозі розташовувалася пічкам'янка, котра впала на дно підвалу. Від наземного дерев'яного зрубу збереглись незначні рештки – відбитки нижніх колод. Завдяки цим рештками встановлено, що зруб мав розміри 5 х 4 м. Отже, наземний будинок являв собою зрубну будівлю, що складалася з наземного житлового приміщення й заглибленого в материк підвалу [Михайлина, 1981, с.102].

Аналогічною виявилась конструкція зрубного наземного будинку, розкопаного у східній частині городища Ревне I (рис. 42, *Б*). Тут під підлогою наземного зрубу знаходився підвал розмірами 3,8 х 3,6 м, опущений у материк на 1,5 м. Житлове приміщення, судячи з контурів культурного шару і відбитків нижніх колод, мало розміри 5,4 х 5,4 м.

Залишки таких же споруд простежувались на городищі Ревне I в зоні будівництва дороги. Всі вони мали наземну житлову частину і заглиблену господарську, яка виконувала функції складського приміщення.

Наземні будинки з підвалами, очевидно, з'явилися не раніше X ст. Показовим у цьому відношенні є двошарове городище Ревне I. Так, на городищі Ревне IA, яке датується IX ст. [Тимощук, 1976, с. 67-68], житлові споруди другого типу з підвалами не виявлені, зате вони добре відомі на городищі X ст. Ревне IБ [Тимощук, 1976, с. 67-68], збудованому на місці вже названої фортеці IX ст. Житла такого типу набули широкого поширення на Русі XII-XIII ст. [Толочко, 1980, с. 70-71; Тимощук, 1969, с. 104-105; Седов, 1960, с. 95, 136; Даркевич, 1976, с. 61-62; Комаров, 1971, с. 43; Раппопорт, 1975, с. 130; Петрашенко, 1985, с. 33, рис. 19].

2.5. Печі

Функціональною ознакою житлової споруди є печі, які слугували для обігріву приміщення та приготування їжі. Житла VIII-X ст. між Дніпром і Карпатами обладнані печами-кам'янками, а також глинобитними печами. При спорудженні останніх могло використовуватись і каміння.

Переважну більшість складають прямокутні або квадратні в плані печі-кам'янки. На всій досліджуваній території вони мають приблизно однакові параметри. Так, у Монастирку вони виявлені у всіх, крім одного із досліджених жител і мали середні розміри 1,4 х 1,3 м при площі череня 0,4 х 0,7 м [Максимов, Петрашенко, 1988, с. 12-39, 52-58, 63]. Середня площа печей та черенів на поселеннях Луг I і Луг II відповідно становили 1,3 х 1,2 м (0,7 х 0,5 м) [Березовець, 1963, с. 157-173, 178-182], Лука Райковецька – 1,3 х 1,1 м (0,7 х 0,6 м) [Гончаров, 1963, с. 294, 298-299, 302, 304], Скок – 1,6 х 1,3 м (0,7 х 0,5 м) [Тельнов, 1988, с. 103-108; Тельнов, 1992, с. 214, 216-219], Глинжени V – 1,3 х 1,2 м (0,65 х 0,50 м) [Гольцева, Кашуба, 1995,

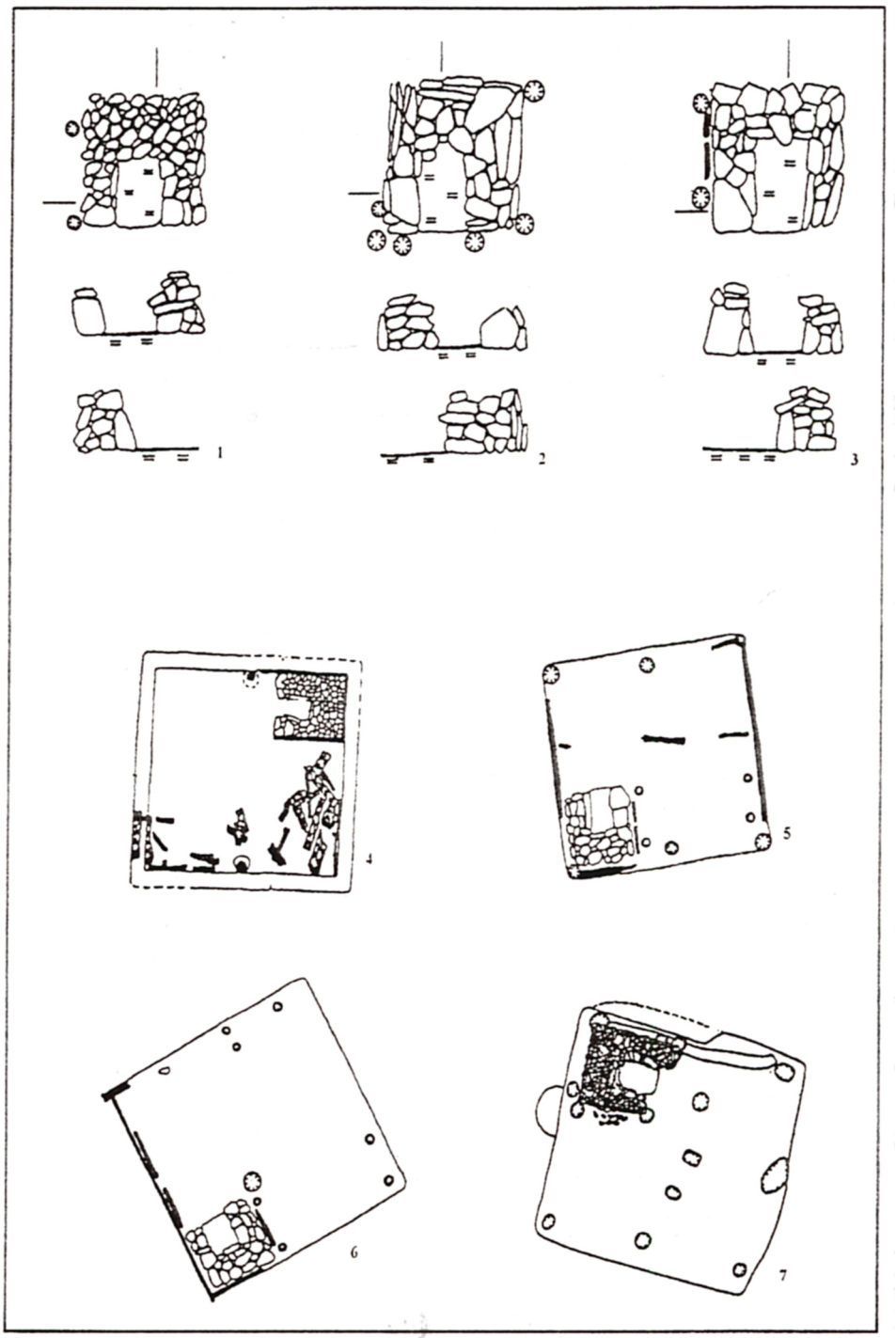

Рис. 44. Печі-кам'янки із слідами дере'яних конструкцій.
1 – Ревне I, ж. 20; 2 – Карапчів, ж. 1; 3 – Біла, ж. 2; 4 – Монастирок, ж. 26 [Максимов, Петрашенко, 1988]; 5 – Ревне I, ж. 25; 6 – Коростувата, ж. 1; 7 – Глинжени V, ж. 11 [Гольцева, Кашуба, 1995].

с. 65-76]. У Верхньому Попрутті середні розміри печей-кам'янок складали 1,2 х 1,1 м (черінь 0,6 х 0,4 м). У деяких випадках тут зустрічаються і більші печі. Так, на Добринівському поселенні піч житла № 22 була розмірами 1,6 х 1,2 м, а у житлі № 3 – 1,6 х 1,4 м. У той же час є печі, довжина яких не перевищує одного метра, а на поселенні Коростувата I піч у житлі № 1 мала розміри 0,9 х 0,9 м.

Стінки печей-кам'янок у більшості випадків зберігаються порівняно добре. Дослідження показали, що найбільш потужною була задня стінка печі, ширина якої в середньому дорівнювала 0,5-0,6 м. Бокові стінки печі за своєю шириною у більшості однакові – в середньому вони складали 0,4 м.

На відміну від стінок, склепіння печі зберігаються досить рідко. Ймовірно, камені склепіння печі провалювались в середину опалювальної камери під вагою падаючого даху і тому лежать на черені печі. Повністю збережена піч-кам'янка розкопана на поселенні Кодин II [Русанова, Тимощук, 1978, с. 381]. Частково збереглось склепіння печі в житлі № 13 на городищі Ревне I (рис. 43, *1*). Як показали дослідження, в обох випадках висота опалювальної камери була приблизно 0,4 м.

Параметри опалювальних споруд продиктовані їхнім функціональним призначенням (джерело обігріву житла і місце приготування їжі). Площа печей прямо пропорційна об'єму жител. Вона становить від 2,8 до 4,0 м^2 при об'ємі приміщень 18-23 м^2. Отже, 1 м^2 площі печі обігрівав від 6 до 8 м^3 домівки.

Спостереженнями встановлено, що при пропорційній зміні внутрішнього об'єму споруди та печей-кам'янок висота останніх залишається незмінною і становить приблизно 0,6-0,65 м. Очевидно, це зумовлено іншою функцією печі як місця приготування їжі. На думку М.А.Филипчука, ці параметри печі узгоджуються з розмірами та формою посуду для приготування їжі. Висота тогочасних горщиків і їхнє розширення у верхній частині пов'язане з спеціальним отвором у склепінні печі. Важливу роль в отриманні оптимальної температури для приготування їжі відігравали також розміри череня і внутрішній об'єм печі [Филипчук, 1995, с. 231-232].

Зазвичай печі-кам'янки споруджувалися безпосередньо на долівці житла. Однак досить частими є випадки, коли піч ставили вище рівня підлоги. Своєрідною платформою слугувала глиняна підсипка або материковий останець. На Східному городищі у Монастирку досліджено 5 жител (№ 10, 17, 22, 26, 37) [Максимов, Петрашенко, 1988, с. 20, 23, 28, 33], у яких печі знаходилися на підсипці висотою 0,05-0,07 м, а у житлі № 22 піч знаходилася вище рівня підлоги на 0,25 м. Ще одне житло з пічкою-кам'янкою на підсипці вище рівня долівки виявлене на селищі у Монастирку [Максимов, Петрашенко, 1988, с. 63]. Така ж ситуація простежена у житлі № 2 на поселенні Глинжени V (Молдова), де піч-кам'янка знаходилася вище підлоги житла на 0,05-0,1 м [Гольцева, Кашуба, 1995, с. 66].

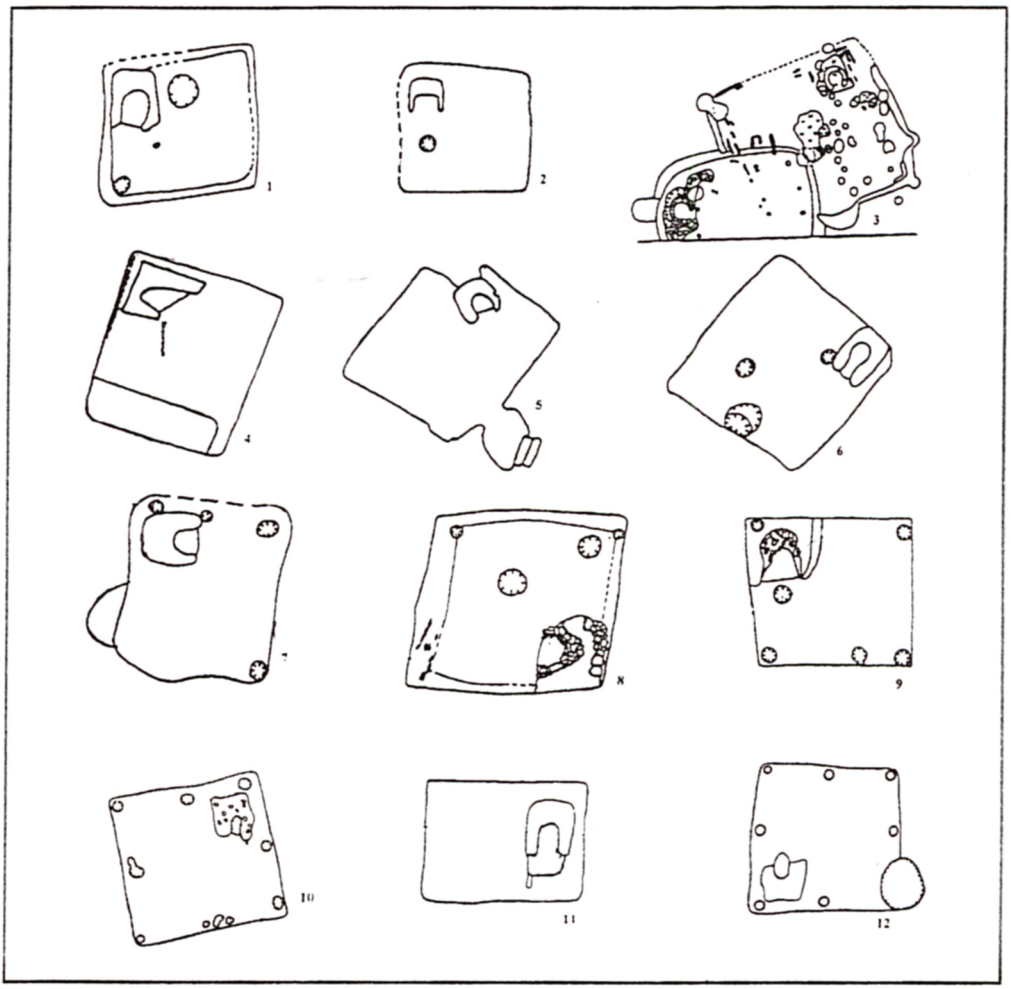

Рис. 45. Житла-напівземлянки з глинобитними печами.
1 – Ріпнів II, ж. 9 [Баран В., 1963]; 2 – Ріпнів II, ж. 10 [Баран В., 1963]; 3 – Підріжжя, ж. 5 і 7 [Русанова, 1973]; 4 – Обухів II, ж. 6 [Абашина, 2004]; 5 – Обухів II, ж. 18 [Абашина, 2004]; 6 – Хрінники, ж. 14 [Козак, Прищепа, Шкоропад, 2004]; 7 – Хрінники, ж. 34 [Козак, Прищепа, Шкоропад, 2004]; 8 – Монастирок (Східне городище), ж. 4 [Максимов, Петрашенко, 1988]; 9 - Монастирок (Східне городище), ж. 16, [Максимов, Петрашенко, 1988]; 10 – Сахнівка, ж. 6 [Приходнюк, 1980]; 11 – Сахнівка, ж. 10 [Приходнюк. 1980]; 12 – Сахнівка, ж. 13 [Приходнюк, 1980].

Спеціальні польові дослідження печей-кам'янок у житлах Ревнянського поселення (рис. 43, *1-5*) та вивчення графічних матеріалів з інших поселень райковецької культури дозволяють встановити деякі деталі послідовності будівництва печей-кам'янок. У першу чергу, споруджувалась опалювальна камера, для чого по периметру майбутнього череня ставились на ребро великі камені, які складали її основу. Топка печі-кам'янки могла також

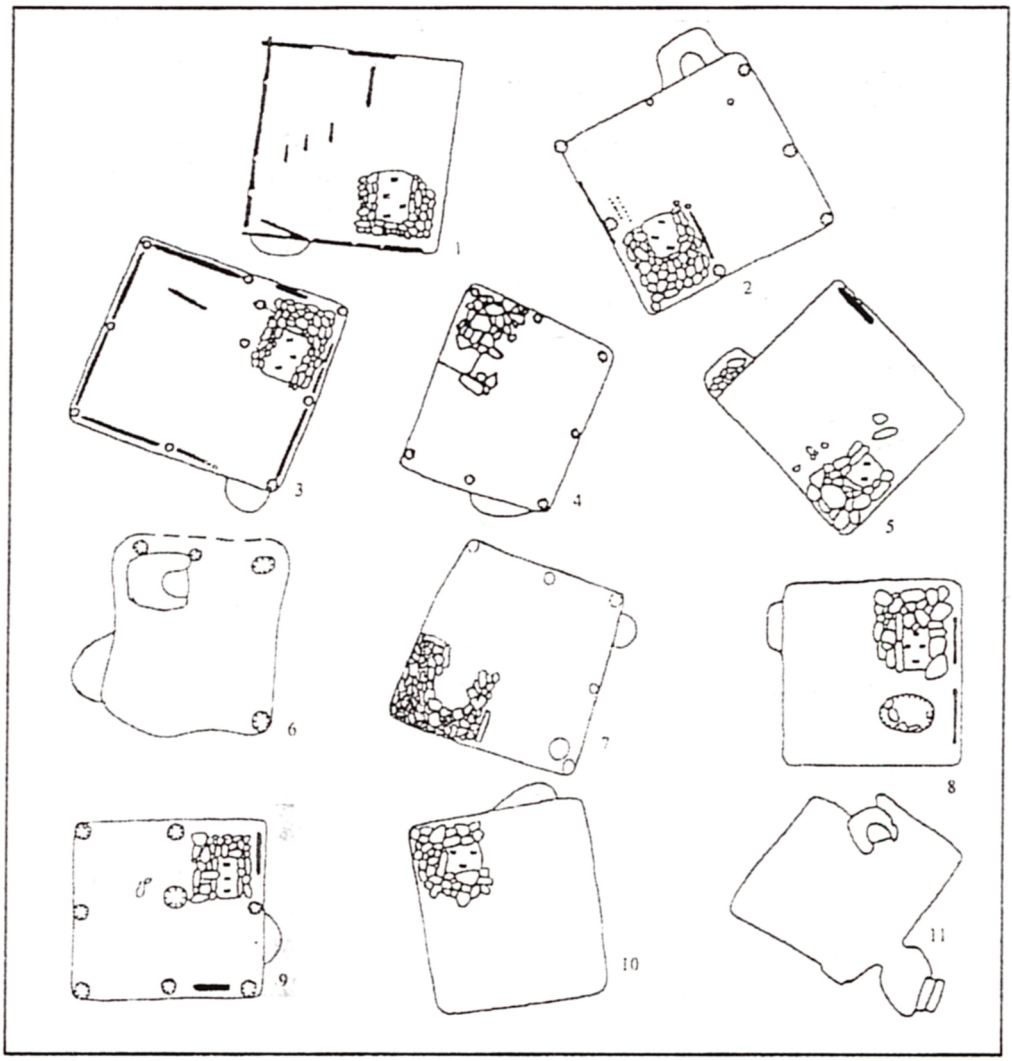

Рис. 46. Житла-напівземлянки з конструкцією входу першого типу.
1 – Ревне I, ж. 3; 2 – Ревне (Кидрина), ж. 1; 3 – Ревне II, ж. 10; 4 – Луг I, ж. 16 [Березовец, 1963]; 5 - Добринівці, ж. 12; 6 – Хрінники, ж. 34 [Козак, Прищепа, Шкоропад, 2004]; 7 – Рашків I, ж. 26 [Баран Я., 2004]; 8 – Добринівці, ж. 26; 9 – Широка Поляна, ж. 2; 10 – Добринівці, ж. 33; 11 – Обухів II, ж. 18 [Абашина, 2004].

споруджуватись методом "кладки" (рис. 43, *5*). Дрібніше каміння закладалось між каменями облицювання опалювальної камери і дерев'яними стінами житла. Дрібне каміння кріпило кам'яний каркас топки, а дерев'яні стіни житла заважали його розповзанню.

Складнішою була бокова стіна печі, яка виходила до середини приміщення. Прикладом слугує піч житла № 25 на поселенні Ревне I (рис. 44, *5*). В цьому житлі піч-кам'янка з зовнішнього боку обшита деревом. Слідами

цієї обшивки є обгорілі горизонтальні плахи, які збереглись між стіною печі і ямками від стовпів, що притискали їх до каміння. Дерев'яна обшивка печі простежена також під час дослідження житла № 20 на поселенні Ревне I (рис. 44, *1*), житла № 2 біля городища в Білій (рис. 44, *3*), житла № 1 на поселенні Коростувата (рис. 44, *6*), жител № 26 (рис. 44, *4*), № 37, 42 Східного городища та житла № 4 Західного городища у Монастирку, житла № 11 на поселенні Глинжени V (рис. 44, *7*) та ін.

В одному випадку, при спорудженні печі в житлі № 1 на Карапчівському городищі, горизонтальні плахи обшивки печі замінені великими кам'яними плитами, поставленими на ребро. Останні також притискались до зовнішньої бокової стіни печі вертикальними стовпами (рис. 44, *2*).

Часто парі стовпів, які кріпили "облицювання" зовнішньої бокової стіни печі, відповідала пара стовпів біля протилежної дерев'яної стіни житла. Ямки від двох пар таких стовпів знайдені на поселенні Ревне I в житлі № 25 (рис. 44, *5*), в житлі № 1 на поселенні Коростувата (рис. 44, *6*). Взаємне розташування двох пар вертикальних стовпів вказує, що на них закріплювались лави-лежанки. Вертикальні стовпи обшивки печі одночасно були і її опорами. Ніжки-опори лежанки біля протилежної від печі стіни житла не завжди простежуються при спеціальних пошуках. У цьому випадку можна допускати, що дерев'яний настил лежанки врубувався безпосередньо в стіну житла. Лави-лежанки виявлені й на інших територіях, зокрема на Дону [Пряхин, Винников, 1980, с.143, рис. 6, *11*].

Печі-кам'янки VIII-X ст. між Дніпром і Карпатами продовжують місцеві традиції попереднього часу. Вони добре відомі з розкопок пам'яток празької [Баран, 1988, с. 36-38; Русанова, Тимощук, 1984, с. 33-34] та пеньківської культур [Приходнюк, 1980, с. 19, 24-25] і продовжують існувати в подальших слов'яно-руських старожитностях до XI ст. включно і як пережиток зустрічаються в XII ст. Наприклад, напівземлянка № 28 з піччю-кам'янкою XII ст. розкопана на території Добринівського городища [Михайлина, 1981, с. 103; Тимощук, 1976, с. 399].

Печі-кам'янки виявлені на всій території розселення слов'ян – як східних [Раппопорт, 1975, с. 144-156] і західних [Donat, 1975, s. 113-125; Herrmann, 1978, bild. 10], так і південних [Выжарова, 1968, с. 148, рис. 2]. Дослідники вважають печі-кам'янки однією з етновизначальних рис слов'янських археологічних пам'яток [Русанова, 1976, с. 197; Тимощук, 1976, с. 57; Баран, 1988, с. 57, 58], а виявлення їх на пам'ятках іншого етносу пояснюють слов'янським впливом [Плетнева, 1967, с. 61].

Значно рідше на пам'ятках VIII-X ст. між Дніпром і Карпатами в житлах зустрічаються глинобитні печі (рис. 45, *1-12*). Вони мають два компактних регіони поширення. Перший із них – це Подніпров'я, а другий – північні райони Полісся та Західна Волинь. Ці два регіони поширення глинобитних

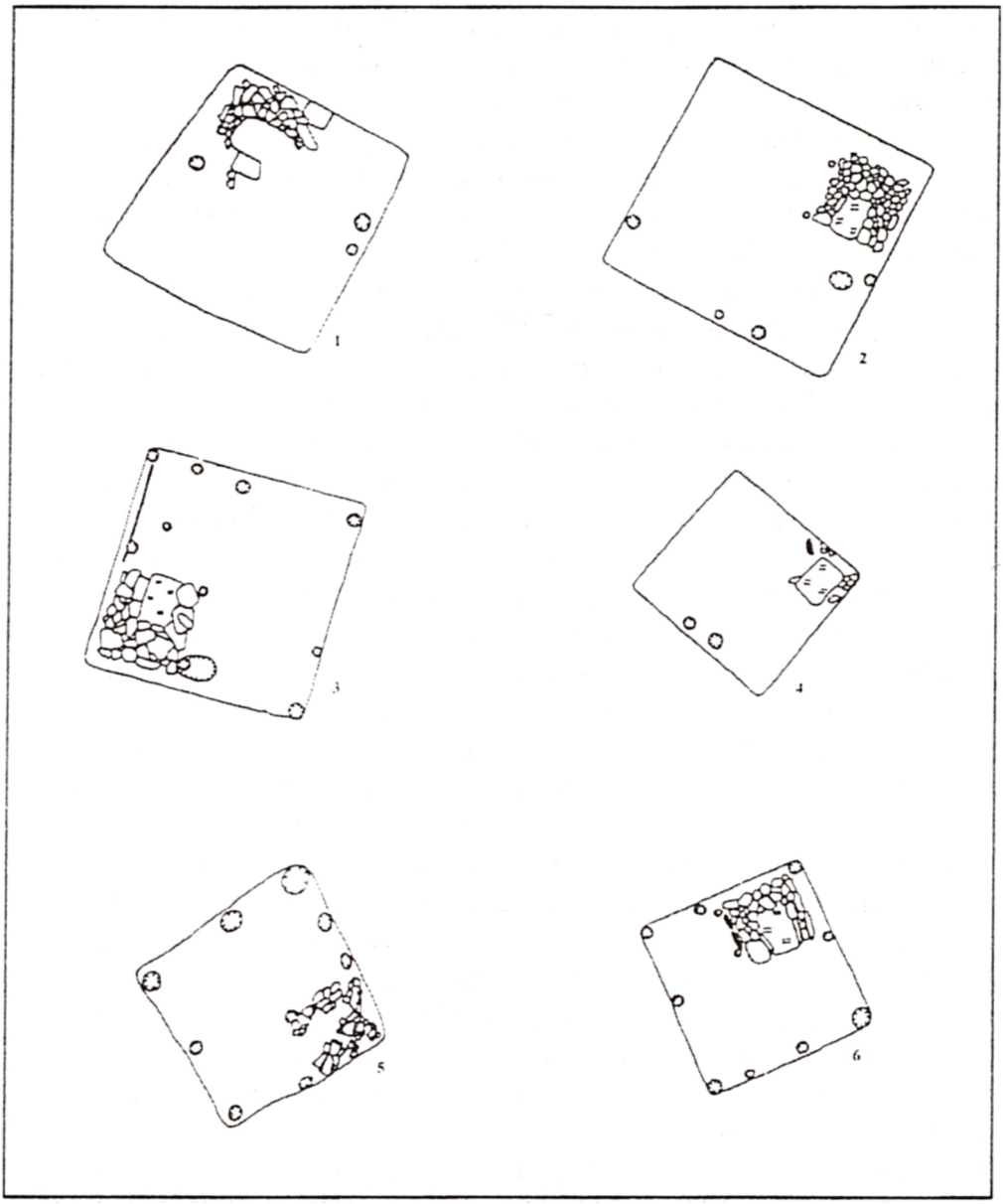

Рис. 47. Житла-напівземлянки з конструкцією входу другого типу.
1 – Рашків I, ж. 50 [Баран Я., 2004]; 2 – Ревне I, ж. 20; 3 – Ревне (Кидрина), ж. 2; 4 – Ревне I, ж. 16; 5 – Луг I, ж. 7 [Березовец, 1963]; Біла II, ж. 2.

печей мають свої особливості. Так, у Подніпров'ї при спорудженні стін і склепіння глинобитних печей використовувалося каміння, а в північних районах Полісся та на заході Волині вони були чисто глиняними і зводилися на дерев'яному каркасі.

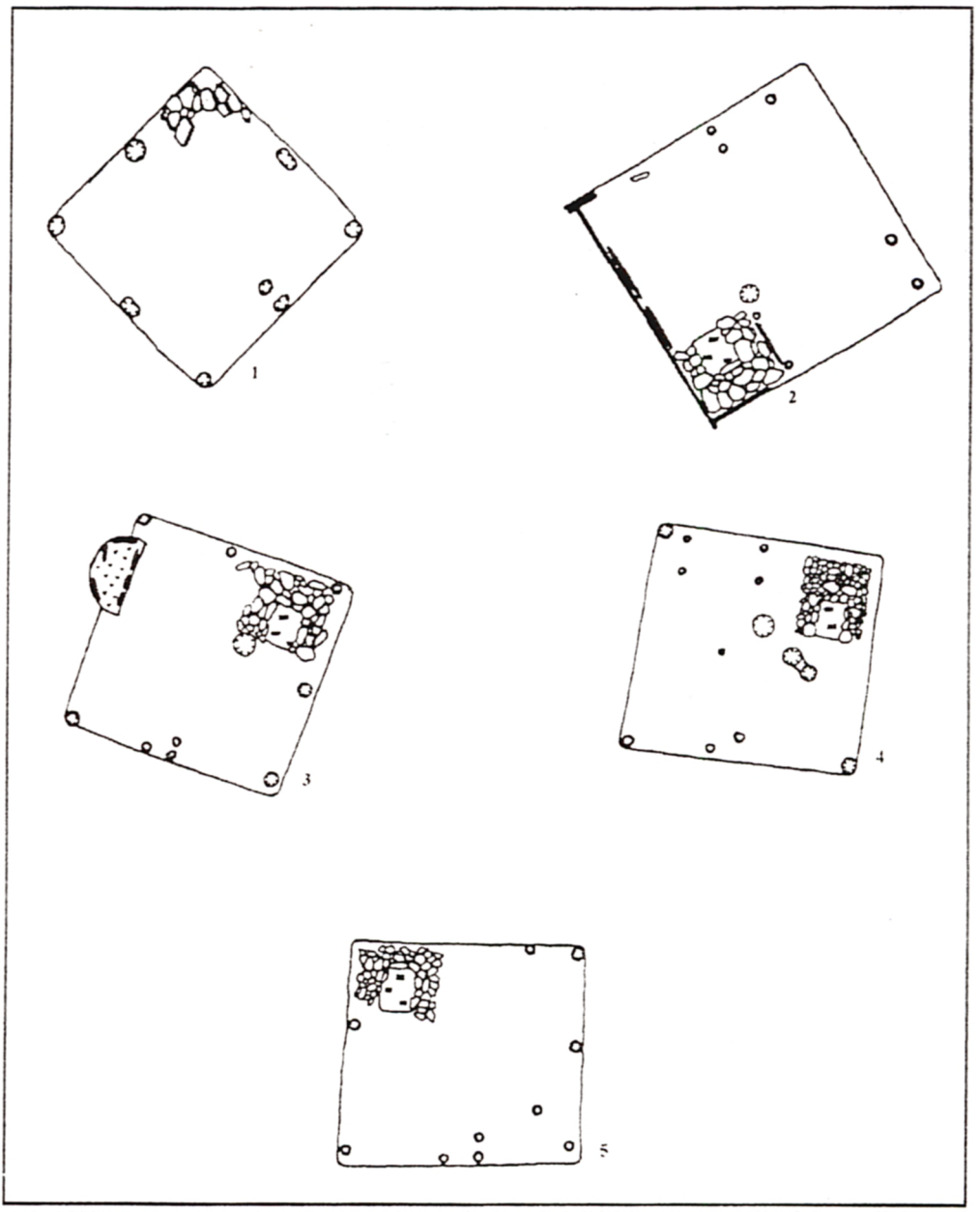

Рис. 48. Житла напівземлянки з конструкцією входу третього типу.
1 – Луг I, ж. 21 [Березовец, 1963]; 2 – Коростувата, ж. 1; 3 – Ревне I, ж. 17; 4 – Ревне I, ж. 8; 5 – Ревне I, ж. 13.

Цікава піч, що поєднувала в собі риси кам'янки і глинобитної, виявлена у житлі № 16 Східного городища у Монастирку [Максимов, Петрашенко, 1988, с. 22]. Нижня частина (топка) цієї печі вирізана у материковому останці й облицьована всередині великими плоскими каменями. Решта печі

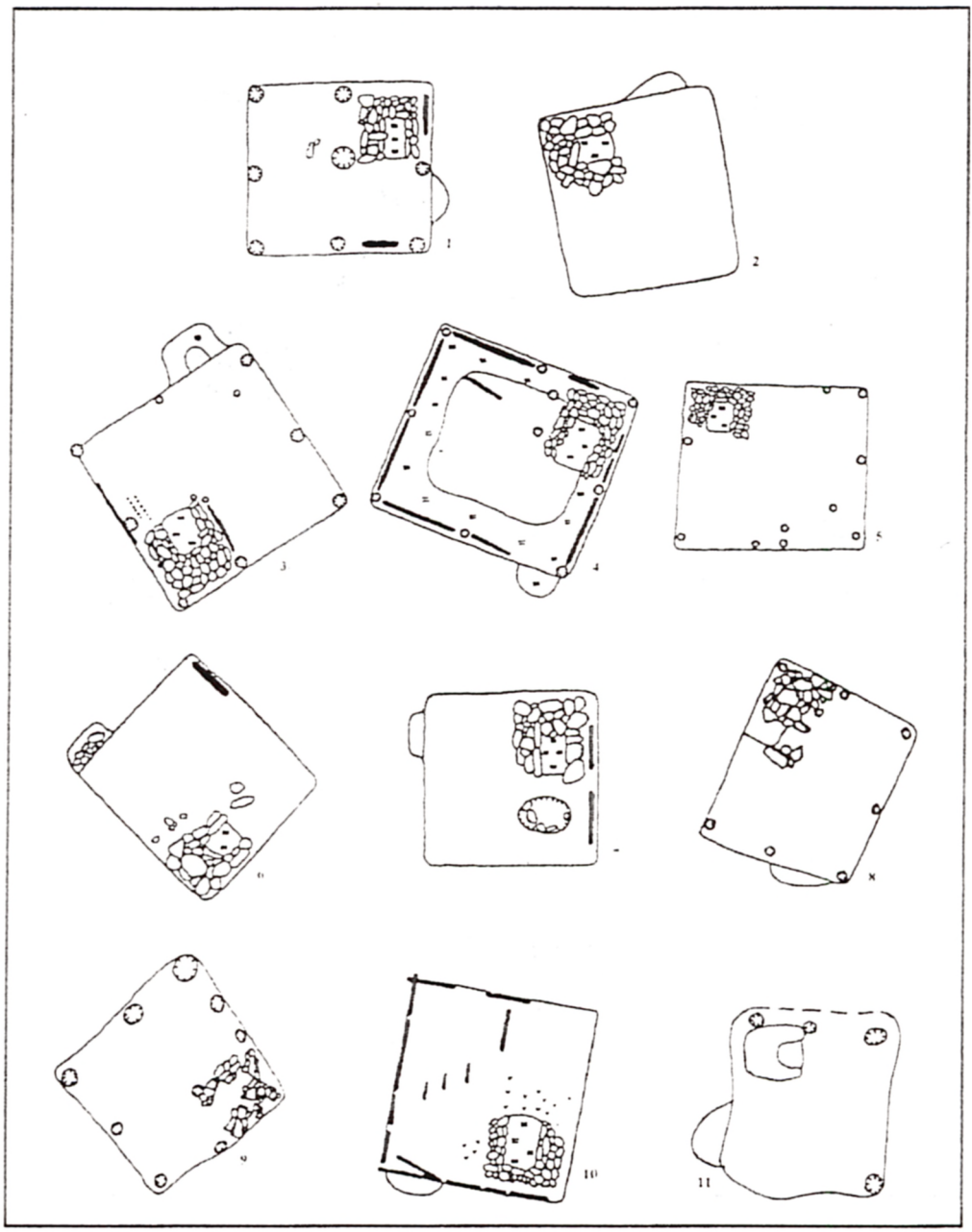

Рис. 49. Типи планової структури жител-напівземлянок райковецької культури.
1-2 – перший тип; 3-5 – другий тип; 6-8 – третій тип; 9-11 – четвертий тип.
1 – Широка Поляна, ж. 2; 2 – Добринівці, ж. 33; 3 – Ревне (Кидрина), ж. 1; 4 – Ревне II, ж. 10; 5 – Ревне I, ж. 13; 6 – Добринівці, ж. 12; 7 – Добринівці, ж. 26; 8 – Луг I, ж. 16 [Березовец, 1963]; 9 – Луг II, ж. 7 [Березовец, 1963]; 10 – Ревне. I, ж. 3; 11 – Хрінники, ж. 34 [Козак, Прищепа, Шкоропад, 2004].

споруджена з глини. Склепіння печі складалося з глиняних конусів-вальків. Подібна піч, нижня частина якої вирізана у материковому останці і обкладена камінням, виявлена у житлі № 1 із Сахнівки (Гончариха). Вона відрізнялася від печі з Монастирка тим, що її глиняне склепіння споруджене з домішкою дрібного каміння [Довженок, Линка, 1959, с. 110].

Глинобитні печі виявлені у всіх десяти досліджених житлах поселення Дівиця у Сахнівці [Довженок, Линка, 1959, с. 104-106, 108, рис. 3, 6, 7; Приходнюк, 1976, с. 102-103, 105-107]. Характерною особливістю цих печей є те, що при спорудженні глиняних стінок та склепіння використовували і дрібне каміння.

Глинобитними виявилися всі 14 досліджених жител на поселенні Обухів II [Абашина, 2004, с. 278-281, 283-285, 288-291, 294, 296, 297]. Печі раннього періоду розташовувалися на долівці жител, мали округлу форму (діаметр 0,8-0,9 м) і товщину стінок 10-20 см. Наступний період існування поселення представлений житлами з підковоподібними печами, влаштованими на материкових останцях висотою 5-30 см. Товщина стінок цих печей становить 20-30 см. При спорудженні склепіння печі у житлі № 43 використано дрібне каміння, а у житлі № 31 піч частково вирізана у материковому останці. У житлах пізнього етапу печі розташовувалися на материкових останцях висотою 5-15 см, мали підпрямокутну форму 0,9-1,4 х 0,9-1,0 м і товщину стін 30-60 см. Нижня частина печі у житлі № 6 вирізана у материковому останці, а біля неї знайдено фрагмент жаровні, яка очевидно перекривала верхній отвір печі.

У всіх трьох розкопаних житлах поселення Ріпнів I виявлені виключно глинобитні печі [Аулих, 1963, с. 367, 378]. Вони мали чотирикутну форму з округленими кутами і мали розмір 1,1 х 0,9 м. Значна частина печі вирізалася у материковому останці. Стінки і склепіння печей споруджені із глиняних вальків. Цікаво, що на поселеннях Ріпнів II (житла № 1, 5, 6, 9, 10, 15, 28-31) [Баран, 1972, с. 209, 210, 213-220, рис. 69-74, 76] Ріпнів III [Баран, 1972, с. 226], Городок (житла № 3, 6) [Баран, 1972, с. 159], Підріжжя (житло № 7) [Баран, 1972, с. 205] які відносяться до VI-VII ст., також виявлені виключно глинобитні печі [Баран, 1963, с. 353-355], які зводилися на материкових останцях або на спеціально утрамбованій глиняному помості. Стіни і склепіння печей споруджені з овальних або конусовидних глиняних вальків. Печі були напівовальної або підпрямокутної форми і мали розміри від 0,4 х 0,5 м до 0,8 х 0,8 м.

На селищі поблизу відомого городища Хотомель досліджено 16 жител, у яких виявлені виключно глинобитні печі круглої або підковоподібної форми. Вони зводилися на дерев'яному каркасі, свідченням чого є численні ямки від стовпчиків, які складали основу каркасу, а також фрагменти глиняних стінок печей із відбитками дерева [Кухаренко, 1957, с. 90-97;

Кухаренко, 1961, с. 7; Русанова, 1973, с. 43]. Такі ж печі виявлені у Скорбичах [Русанова, 1973, с. 46], Бабці [Кухаренко, 1961, с. 36; Русанова, 1973, с. 43], Підріжжі [Русанова, 1973, с. 44] та Городку [Багрій, 1962, с. 120-121; Русанова, 1973, с. 42].

Наявність глинобитних печей серед суцільного масиву печей-кам'янок VIII-X ст. між Дніпром і Карпатами говорить про певні зв'язки та впливи або, можливо, й міграційні процеси. Разом з тим, не слід також нехтувати природним фактором, адже не скрізь були достатні виходи каменю [Русанова, 1976, с. 47].

Глинобитні печі, нижня частина яких вирізана у материковому останці або в спеціально утрамбованій глиняній платформі з подальшим нарощенням стін і склепіння спеціально виготовленими глиняними вальками, є характерною рисою житлобудування другої половини I тис. н.е. на Лівобережжі. Вони є єдиними типом печей волинцівської [Сухобоков, 1975, с. 50; Этнокультурная карта территории Украинской ССР, 1985, с. 118] та роменської культур [Ляпушкин, 1958, с. 52; Сухобоков, 1975, с. 69-70]. Вони також зустрічаються, поряд з іншими типами печей, серед боршевських старожитностей на Дону [Москаленко, 1981, с. 80, табл. 1]. Тут же, на Дону, відомі глинобитні печі, при спорудженні яких використовували каміння [Москаленко, 1981, табл. 1]. Пошуки найраніших глинобитних печей привели В.О.Петрашенко до висновку, що традиція їхнього спорудження походить із західної України [Петрашенко, 1999, с. 236].

Хатні побутові печі, як кам'янки, так і глинобитні знаходились в одному з кутів житла, розміщуючись впритул до двох його дерев'яних стін. У переважній більшості випадків піч розташована у північній частині житла. На східному городищі у Монастирку, де досліджено 22 напівземлянки, у 15 випадках (68%) печі розташовані у північній частині житла, причому у 13 житлах печі знаходилися у північно-східному кутку.

Дещо інше розташування печей простежене на Західному городищі Монастирка. Тут печі знаходилися переважно у східному куті житла. На поселенні Обухів II печі переважно знаходилися у північній частині жител. На пам'ятках Верхнього Попруття переважна більшість печей-кам'янок також розташовані у північній частині житла (69%), причому у 53% випадків піч знаходилась у північно-східному кутку. На поселенні Глинжени V (Молдова) у половині з 16 досліджених жител піч теж знаходилась у їхній північній частині.

2.6. Вхід у житло

Важливим елементом кожного житла є вхід. Входи в житла VIII-X ст. за своєю конструкцією неоднакові. Конструктивні відмінності покладені в основу поділу входів на види.

До першого виду відносяться входи, збудовані у вигляді тамбура, який похило спускається від рівня стародавньої поверхні до рівня долівки житла, або влаштований у вигляді сходів. Прикладом такої конструкції є вхід у житло № 10 на городищі Ревне II (рис. 46, *4*). Вхід у це житло у вигляді своєрідного тамбура шириною 0,6 м виявлений навпроти устя печі-кам'янки. Тут лежало багато шматків глиняної обмазки з відбитками лози (на відміну від глиняної обмазки з відбитками деревин, знайденої на долівці житла). Напевно, стіни тамбура були сплетені з лози й обмазані глиною. Таку ж конструкцію мав вхід до напівземлянки на поселенні Кидрина у Ревному [Тимощук, 1990, с. 135, рис. 5]. Аналогічні входи виявлені у житлі № 4 на поселенні Лука-Райковецька [Гончаров, 1963, с. 299, рис. 9], а також у житлах № 1 і № 17 Канівського поселення [Мезенцева, 1965, рис. 24, 25]. Такі ж входи відомі на Сіверському Донці [Шрамко, 1960, с. 320-321, рис. 2] та на території Румунії [Comsa, 1978, fig. 10, 11].

Вхід у вигляді тамбура-приямка відомий на пам'ятках третьої чверті I тисячоліття н.е. Поділля [Приходнюк, 1975, с. 23-24, табл. 2, *1*, 8, *1*, 9, *1*, 27, *1*; Приходнюк, 1971, с. 35] та Волині [Русанова, 1973, с. 25; Русанова, 1976, с. 47].

На іншу конструкцію входу вказують додаткові ями від стовпів біля стін жител (рис. 47, *1-б*). Цілком імовірно, що стовп, розташований між кутовим стовпом та стовпом біля центральної частини стіни житла, служив косяком дверей [Белецкий, 1959, с. 84; Москаленко, 1965, с. 56; Раппопорт, 1975, с. 138]. Такий вхід простежено у житлі № 2 на поселенні Біла (рис. 47, *6*). Тут біля південної стіни розчищена додаткова стовпова яма, яка знаходилась між стовпом у південно-західному кутку житла і стовпом посередині південної стіни. Вхід до цього житла розташований у протилежній від печі-кам'янки стіні житла, навпроти устя печі.

Уздовж стін житла зустрічаються також і два додаткових стовпи. Їхнє взаємне розташування вказує, що між ними знаходилась дверна пройма. Ілюстрацією такої конструкції служать входи у житло № 5 на поселенні Макарів Острів [Линка, Шовкопляс, 1963, рис. 5, *3*] і житло № 16 (рис. 47, *4*) і № 20 (рис. 47, *2*) на селищі-супутнику городища Ревне I. Конструкція входів у житла, яка складається з одного або двох додаткових стовпів, розташованих уздовж стіни, віднесена до другого типу.

Третій тип конструкції входу має багато спільного з попереднім. Відмінність полягає в тому, що в конструкції третього типу існує ще один стовп, який знаходиться навпроти одного з двох стовпів дверної пройми перпендикулярно до стіни житла або посередині дверної пройми (рис. 48). Така конструкція входу простежена, наприклад, у житлі № 8 селища-супутника городища Ревне I (рис. 48, *4*). Тут по центру південної стіни житла розчищені дві стовпові ямки діаметром 0,12-0,15 м. Вони знаходились

на відстані 0,4 м одна від одної і розташовані уздовж стіни житла. Навпроти однієї з ямок дверної пройми, в одну лінію з нею, перпендикулярно до стіни житла знаходилась ще одна ямка від стовпа діаметром 0,12 м. Призначення останнього стовпа прояснюють збережені дерев'яні конструкції споруди № 3 на київському Подолі [Харламов, 1976, с. 499, рис. 3]. Навпроти одного із стовпів дверної пройми цієї будівлі розташований ще один. Він слугував опорою драбини, яка вела в приміщення. Можна також припустити, що на ньому кріпилось поруччя. Правомірність такого припущення продиктована зручністю користування входом. Якщо при побудові входу у вигляді тамбура-приямка необхідності у поруччі не було, то за його відсутності, коли рівень підлоги житла знаходився нижче від стародавньої поверхні в середньому на 1 м, поруччя значно полегшувало мешканцям житла вхід і вихід з нього.

Житла з такими входами досліджені у Сахнівці (житло № 6) [Приходнюк, 1976, с. 103, рис. 6, *1*; Приходнюк, 1980, рис. 7, *1*], у житлах № 8, 21, 23, 26 на поселенні Луг I [Березовец, 1963, рис. 27, *4*, 28, *5*, 29, *2, 5*;], у Пліснеську [Старчук, 1952, с. 381]. Відомі вони також на Дону [Ефименко, Третьяков, 1948, с. 24-25, 31, 70; Москаленко, 1965, с. 56], в Саркелі-Білій Вежі [Белецкий, 1959, с. 84] тощо.

Спеціальне вивчення співвідношення різних типів конструкції входів та їхнє хронологічне поширення у Верхньому Попрутті показує, що всі три типи співіснують протягом всього досліджуваного періоду. Проте їхній кількісний розподіл по століттях різний. Починаючи з X ст., число жител з конструкцією входів першого типу різко зменшується, а в той же час збільшується питома вага жител з конструкцією входів другого і третього типів.

2.7. Планова структура жител

Археологічні дослідження засвідчують, що вхід у житло завжди знаходився у тісному взаємозв'язку з розташуванням печі [Самойлович, 1961, с. 28; Раппопорт, 1975, с. 137; Рафалович, 1964, с. 36; Михайлина, 1997, с. 51-54, табл. 2]. Цей взаємозв'язок узгоджує розміщення печі з місцем розташування входу в житло і навпаки. Таке взаєморозташування мало пряме функціональне призначення, а саме дозволяло диму виходити назовні, оскільки піч опалювалася "по-чорному". Очевидно, над піччю у стіні житла був спеціальний отвір назовні. Його розташування узгоджувалося з входом і дозволяло створювати протяг, який швидко вивітрював дим із приміщення. Крім того, розташування печі та входу залежало також від рози вітрів, а також місця розташування споруди на місцевості (північний чи південний схил рельєфу, висота розташування тощо). Етнографічні спостереження доводять, що народне житло східних слов'ян має чотири

типи взаєморозташування входу і печі, які визначають його планову структуру [Бломквист, 1956, с. 212].

Використання етнографічної типології П.О. Раппопортом дало позитивні результати і при аналізі слов'яно-руських жител, досліджених під час археологічних розкопок [Раппопорт, 1975, с. 137-141]. Досвід застосування цієї типології використаний для аналізу та реконструкцій жител VIII-X ст. досліджуваного регіону.

Визначення типу взаєморозташування входу в житло і печі має певні складності. Так, якщо печі збереглись і вивчені у переважній більшості жител, то входи в житлові приміщення простежені значно рідше. В деяких випадках, наприклад, у житлі № 31 на Добринівському городищі мало місце явище зворотного характеру – знайдено вхід в житло, а піч-кам'янка прорізана більш пізнім об'єктом або знаходиться в такому стані, що встановити напрямок її устя неможливо. Визначення початкового напрямку устя печі за витягнутістю поду не завжди прийнятне, оскільки іноді зустрічаються квадратні поди і навіть такі, у яких довга сторона проходила поперек устя. Ці причини стали наслідком зменшення кількості житлових споруд, які аналізувалися, що певною мірою знижує кількісну характеристику типів розташування входів, але й не спотворює загальної тенденції їхньої еволюції та відсоткового співвідношення.

Дослідження показали, що в житлах VIII-X ст. представлені всі чотири типи взаєморозташування входів та печей, виділених Є.Е.Бломквіст [Бломквист, 1956, с. 212; Раппопорт, 1975, с. 137]. Кількісне співвідношення цих типів неоднакове, як неоднаковий і хронологічний діапазон їхнього існування.

Найпоширенішим виявився другий тип планової структури жител. До цього типу належать житла, у яких вхід знаходиться навпроти устя печі (рис. 49, *3-5*). Цей тип характерний для жител досліджуваного регіону попереднього часу [Русанова, 1976, с.47; Тимощук, 1976, с.58] і існує тут, принаймні, до XI ст. включно. Протягом усього цього часу другий тип є домінуючим.

Зокрема, на поселеннях VIII-X ст. на Буковині цей тип планової структури жител складає 70% [Михайлина, 1997, с. 53, табл. 2]. Його переважання зафіксовано практично на всіх слов'янських пам'ятках другої половини I тисячоліття н.е. [Раппопорт, 1975, с. 138-140]. Інші три типи планової структури жител зустрічаються на пам'ятках досліджуваного часу і регіону значно рідше. Будучи домінуючими, житла другого типу планової структури співіснують з трьома іншими. У VIII-IX ст. – із першим типом, у IX ст. – із третім, у IX-X ст. – із четвертим. Показово, що загальна тенденція еволюції планової структури жител на пам'ятках досліджуваного періоду аналогічна на слов'янських пам'ятках інших територій [Раппопорт, 1975, с. 138-140].

Розділ 3
ГОСПОДАРСТВО НАСЕЛЕННЯ РАЙКОВЕЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Період існування райковецької культури, що припадає на VIII-X ст., був одним із найважливіших етапів у історичному розвитку східнослов'янського суспільства. Саме в цей час відбулися кардинальні зрушення в основних галузях економіки стародавніх слов'ян та їхніх соціальних відносинах і, тим самим, були закладені підвалини Київської держави.

Аналіз скупих повідомлень писемних джерел, а головним чином археологічний матеріал, дозволяють скласти уяву про рівень та основні напрямки господарської діяльності східнослов'янських племен VIII-X ст.

3.1. Землеробство

Провідною галуззю господарства східних слов'ян заключної чверті I тисячоліття н.е. залишалось орне землеробство, яке переживало значні прогресивні зміни, викликані подальшим розвитком продуктивних сил. Одним із найважливіших показників цих змін був перехід до нової системи землеробства.

Дані палеоботаніки, остеології, археологічний матеріал з ряду пам'яток культури дають змогу констатувати, що в цей період поряд з підсічно-вогневою та перелоговою системами землеробства, характерними для слов'янського господарства V-VII ст. [Возникновение и развитие земледелия, 1967, с. 182-187; Третьяков, 1948, с. 54-55; Рыбаков, 1964, с. 16; Рафалович, 1972, с. 102-105; Тимощук, 1976, с. 101-102; Баран, 1988, с. 48-49], з'являється більш досконала система землеробства – парова, яка стала пануючою у часи Київської держави [Довженок, 1961, с. 100-128; Кирьянов, 1959, с. 306-362; Левашова, 1956, с. 104-105; Коробушкина, 1979, с. 96-103].

Виникнення нової системи землеробства було пов'язано з рядом факторів соціально-економічного життя носіїв райковецької культури, що мешкали між Дніпром і Карпатами у VIII-X ст. До них слід віднести: а) появу нових знарядь обробітку ґрунту, що викликали зміну системи землеробства; б) впровадження у виробництво нових видів зернових культур, пов'язаних із появою нової системи рільництва; в) новий рівень розвитку тваринництва, без якого неможливо було в умовах того часу відновлювати родючість ґрунтів; г) новий рівень розвитку ремісничого

виробництва, здатного забезпечити потреби землеробства необхідними знаряддями праці; д) ріст щільності населення й утвердження нових соціально-економічних структур, що змусили перейти до постійного обробітку одних і тих же орних земель [Тимощук, 1988, с. 140]. Комплексний аналіз цих факторів дає змогу встановити картину становлення парової системи землеробства.

Появу нової системи рільництва слід розглядати у тісному взаємозв'язку з удосконаленням знарядь обробітку ґрунту. У попередню епоху (V-VII ст.), при пануванні підсічно-вогневої та перелогової систем землеробства, переважно використовувалися дерев'яні рала без металевих наральників та найпростіші борони-суковатки [Шмидт, 1989, с. 71; Кирьянов, 1967, с. 164]. Перехід до парової системи землеробства був можливим лише при появі орних знарядь, здатних перевертати ґрунт і завдяки цьому знищувати бур'яни, а також заорювати добрива. Найдавнішими знаряддями такого типу були дерев'яні рала з полозами, які були оснащені залізними наральниками з плечиками та ножами-череслами [Краснов, 1970, с. 35-46; Краснов, 1987, с. 72-73; Чернецов, 1972, с. 137-139].

Знахідки такого типу залізних наральників VIII-X ст. відомі на досліджуваній території з розкопок у Сахнівці (рис. 50, *8*) [Приходнюк, 1980, с. 68], Пеньківці (Макарів Острів) (рис. 50, *5*; 52, *2*) [Линка, Шовкопляс, с. 234-242; Березовец, 1963, рис. 20, *2*], Рашкові (рис. 50, *10*) [Баран Я., 2004], Хотомелі (рис. 50, *1, 2*) [Кухаренко, 1961, табл. 9, рис. 15, 16], Ревному (рис. 50, *9*) [Михайлина, 1987, с. 99, рис. 47, 48], Єкимауцах (рис. 50, *4*) [Федоров, 1953; Федоров, 1954] . Їхня довжина коливається в межах 14-20 см, максимальна ширина робочої частини – 10-13 см, ширина втулки – 7-9 см, а довжина останньої – 4-6 см. Наральники, у яких лопать ширша за втулку, належать до типу широколопатевих [Довженок, 1961, с. 56, 64] наральників з плічками [Чернецов, 1972, с. 32-33], або до типу IB2, за класифікацією Ю.А. Краснова [Краснов, 1978, с. 113]. Наральники такого типу часто зустрічаються на пам'ятках салтівської культури [Михеев, 1985, с. 33-35, рис. 22]. Відомі вони і на пам'ятках культури Дріду в Румунії, зокрема в Монастирештах [Teodor, 1997, p. 105, fig. 18, *6*].

Відносно вузька втулка наральника вказує на те, що він встановлювався не під кутом, як це було у рала без полоза, а майже горизонтально. Таке рало мало точку опори на полозі і підрізало ґрунт по горизонталі, наближаючись до знарядь плужного типу. Завдяки цьому рало з полозом на староорних землях могло не тільки зсувати ґрунт у бік борозни, але й при незначному нахилі навіть перевертати його [Кирьянов, 1967, с. 177; Краснов, 1987, с. 116-117]. Знаряддя такого типу проіснували досить тривалий час і, за даними етнографії, відомі ще у XIX ст. в Україні [Павлюк, 1986, с. 116-117; Горленко, Бойко, Куницький, 1971, с. 76-77] та Молдові [Рафалович, 1972, с. 107].

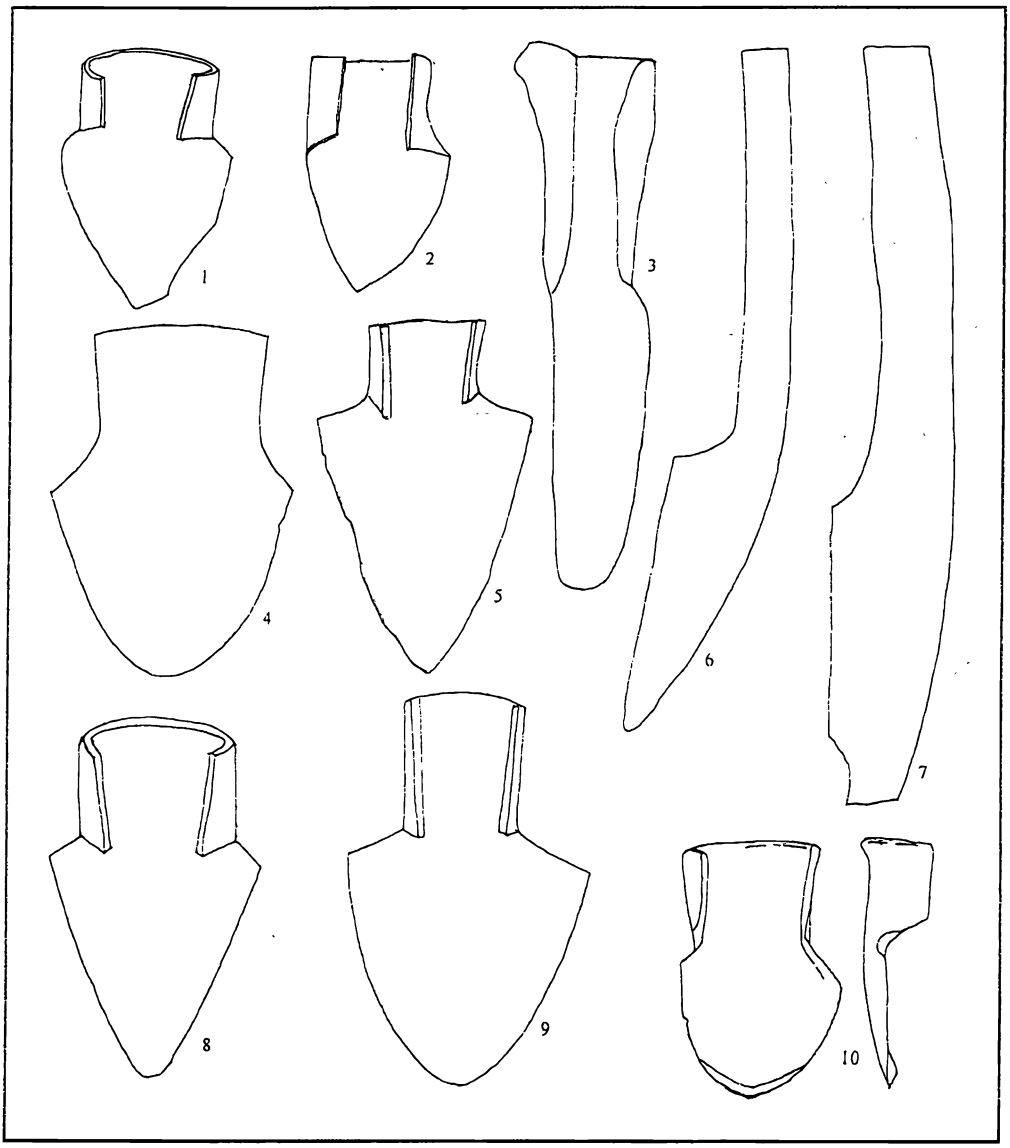

Рис. 50. Залізні наральники та чересла з пам'яток райковецької культури.
1-2, 6 – Хотомель [Кухаренко, 1957; Кухаренко, 1961]; 3, 10 – Рашків I [Баран Я., 2004]; 4, 7 – Єкимауци [Федоров, 1953; Федоров, 1954]; 5 – Макарів Острів [Березовец, 1963; Приходнюк, 1980]; 8 – Сахнівка [Приходнюк, 1980]; 9 – Ревне.

Ще одним конструктивним елементом рала з полозом було залізне чересло, яке різало ґрунт вертикально і тим самим полегшувало його часткове перевертання наральником. Залізні чересла виявлені на пам'ятках райковецької культури Хотомель (рис. 50, *б*) [Кухаренко, 1961, с. 24, табл. 9, *17*], Рашків I (рис. *3*) [Баран Я., 2004, рис. 37, *б*], в Єкимауцах (рис. 50, *7*)

[Федоров, 1953, рис.52, *2*] і Лопатній [Федоров, 1960, с. 290]. Відомі вони також з розкопок Новотроїцького городища [Ляпушкин, 1958, табл. 67] і в Драгословенах у Подунав'ї (культура Дріду) [Teodor, 1997, p. 105, fig. 18, *5*]. Вони свідчать, що не пізніше IX ст. слов'яни почали користуватися полозовими ралами із залізними наральниками та череслами, пристосованими до часткового перевертання ґрунту. З появою такого типу орних знарядь був можливий перехід до парової системи землеробства.

Із запровадженням нової системи рільництва відбувається перебудова не лише орних, але і всього комплексу землеробських знарядь. Серед знарядь обробітку ґрунту з'являються залізні мотички (рис. 51). Вони мали втулку і плоске коротке ледь загострене лезо і досягали розмірів 8-10 см. Зустрічаються також і кістяні мотички (рис.), що виготовлялись із лопатки рогу благородного оленя. Крім свого прямого призначення, залізні і кістяні мотички могли використовуватись для очищення наральників від налиплого ґрунту [Федоров, 1960, с. 205; Хавлюк, 1962, с. 120; Михеев, 1985, с. 38-39]. Такі знаряддя виявлені під час досліджень на поселеннях Семенки і Коржівка у Побужжі [Хавлюк, 1962, с. 120], Пеньківка у Подніпров'ї [Березовец, 1963, с. 162], Добринівці на Буковині [Михайлина, 1997, с. 103, рис. 49, *1, 15*], Одая і Бранешти-І в Молдові [Рафалович, 1972, с. 110].

На зміну слабовигнутим серпам попереднього часу, лезо яких безпосередньо переходило у черешок [Баран В., 1988, с.160; Баран В., Пачкова, 1975, с. 94; 33, рис. 10, *5*; Рафалович, 1973, табл. 10, *2*], у VIII ст. приходять залізні серпи, які за формою наближаються до еліпсоподібної кривої. Вони мають максимальне розширення у місці згину, звідки звужуються до носика і ручки (рис. 53, *1-7*). Довжина серпа від кінця леза до ручки сягала 25-30 см. Їхньою особливістю був довгий черешок, вісь якого знаходилась під кутом до початкової осі леза серпа. Край черешку часто загинався і закріплював дерев'яний держак. Такі серпи за класифікацією Р.С. Мінасяна, належать до варіанту Б групи VI [Минасян, 1978б, с. 82-85, рис. 6], до серпів групи II, за В.К. Міхєєвим [Михеев, 1985, с. 44-48, рис.25, *9-16*], і є попередниками давньоруських [Коробушкина, 1979, с. 46-48]. Вони виявлені під час досліджень поселень VIII-X ст. Макарів Острів [Березовец, 1963, с. 183], Добринівці [Тимощук, 1976, с. 43, рис. 18: 32], Ревне [Михайлина, 1997, с. 101, рис. 47], Ігрень, Сахнівка [Приходнюк, 1980, с. 68], Стецівка [Петров, 1963а, с. 221, рис. 6, *6*] Ханска [Рафалович, 1972, с. 113]. Відомі вони і на інших східнослов'янських територіях [Ляпушкин, 1958, с. 18, табл. 88; Сухобоков, 1975, рис. 52, *8*, Никольская, 1959, с. 62, рис. 26, *1*], а також серед слов'янських старожитностей Румунії, Болгарії, Польщі, Словаччини і Східної Німеччини [Teodor, 1978, fig. 26, *4*; Выжарова, 1968, с. 147-148; Historia kultury materialnej, 1978, rys. 41; Herrmann, 1976, bild. 2], а також на пам'ятках салтівської культури [Михеев, 1985, с. 44]. Серпи

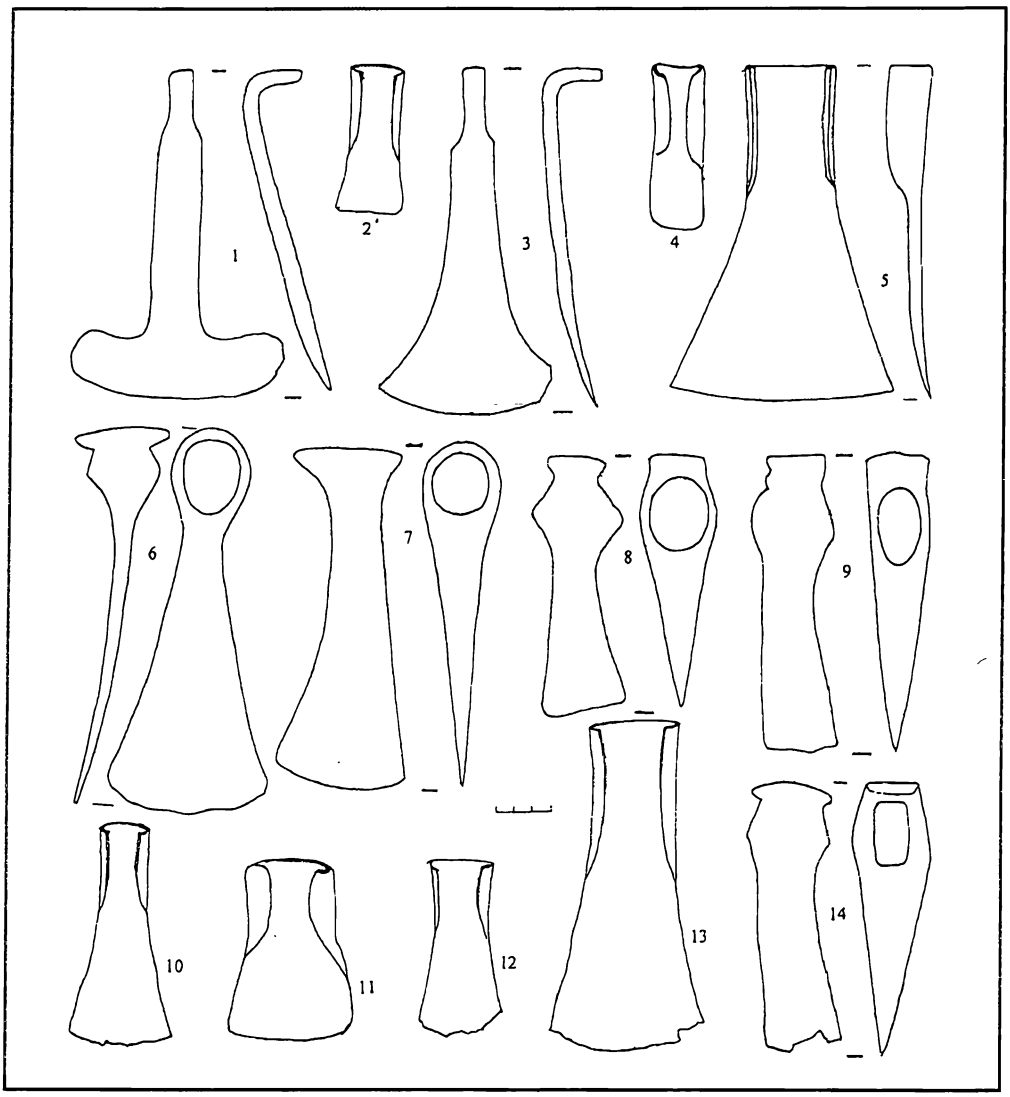

Рис. 51. Залізні знаряддя праці з пам'яток райковецької культури.
1, 3, 8, 9 – Макарів Острів [Березовец, 1963]; 2, 5, 10-13 – Рухотин;
4 – Глинжени V [Гольцева, Кашуба, 1995]; 6 – Монастирок [Максимов, Петрашенко, 1988]; 7 – Перерита [Рафалович, 1972]; 14 – Стецівка [Приходнюк, 1980].

такого типу мали набагато кращі робочі характеристики ніж аналогічні знаряддя попереднього часу. Визначення кутів різання (між радіусом з точки обертання серпа і дотичною в цих точках) показує, що лінія кутів різання наближається до 50 градусів. Це свідчить про гарні робочі властивості серпів [Кробушкина, 1979, с. 44].

Змінилася також у VIII-X ст. конструкція слов'янського жорнового поставу. Жорна попереднього часу мали, як правило, плоскі верхній і нижній

кам'яний постав. У досліджуваний час у вжиток входять ручні млини, у яких нижній жорновий камінь вигнутий, а верхній – випуклий. Такі жорна знайдені у багатьох пунктах ареалу культури. Зокрема вони виявлені на поселеннях Лопатна, Бранешти-І, Ханська [Рафалович, 1972, с. 115]. Їхні розміри коливаються від 32 до 48 см у діаметрі при товщині від 5 см. У центрі верхнього жорнового каменю знаходиться отвір діаметром 4-5 см. Такі жорна були більш ефективними у роботі і дозволяли отримувати досить високий рівень помелу зерна. За класифікацією Р.С.Мінасяна, жорна такого типу відносяться до ручних млинів першої групи [Минасян, 1978в, с. 103]. Матеріалом для виготовлення таких жорен слугували різні породи граніту, грубозернистий піщаник, вапняк та інші породи каменю. Такого типу жорна (ручні млини) були в той час, очевидно, єдиним пристосуванням для отримання борошна.

Поряд із жорновим поставом, вірогідно, існували й інші знаряддя для переробки врожаю. Це могли бути різноманітні дерев'яні ступи з товкачами різних конструкцій (ручні та ножні), відомі за матеріалами давньоруського часу та етнографічними матеріалами [Коробушкина, 1979, с. 62-67; Кожолянко, 1999, с. 106-109].

Значні зміни відзначені також у асортименті злаків, які вирощувались східнослов'янськими племенами. Набір цих культур у VIII-X ст., у порівнянні з VI-VII ст., стає більш різноманітним. Палеоботанічними дослідженнями встановлено, що основними зерновими культурами VI-VII ст. були плівчастий та голозерний ячмінь, м'яка та карликова пшениця, пшениця двозернянка, жито, горох, конопля, льон у Подністров'ї (Рашків) [Баран, 1988, с. 48], на пам'ятках Молдови (Хуча, Ханска-II, Реча, Лопатна, Крокмаза. Селиште-І) – м'яка пшениця, овес, ячмінь, просо, серед яких переважало останнє [Рафалович, 1972, с. 236].

У VIII-X ст., крім цих культур, набули поширення овес, горох, бобові, полба, конопля тощо [Кирьянова, 1979, с. 72-84]. Показовими у цьому плані є палеоботанічні матеріали, виявлені на городищі Монастирок у Середньому Подніпров'ї та Ревне у Верхньому Попрутті.

На городищі Монастирок у культурному шарі VIII-X ст. виявлено багато обвугленого зерна. Дослідженнями встановлено, що на першому місці знаходиться пшениця декількох видів: полба, двозернянка, спельта-двозернянка, карликова м'яка та м'яка [Пашкевич, Янушевич, 1978, с. 69-96; Пашкевич, Петрашенко, 1982, с. 1982]. Серед них основною культурою була полба. Лише в одній господарській ямі № 15 на городищі Монастирок знаходилось 20 кг цього злаку [Максимов, Петрашенко, 1988, с. 46-62].

Полба-двозернянка є однією із найдавніших пшениць [Янушевич, Маркевич, 1970, с. 97]. Широке її культивування було викликано можливістю вирощування на різних ґрунтах, високою посухо- та морозостійкістю.

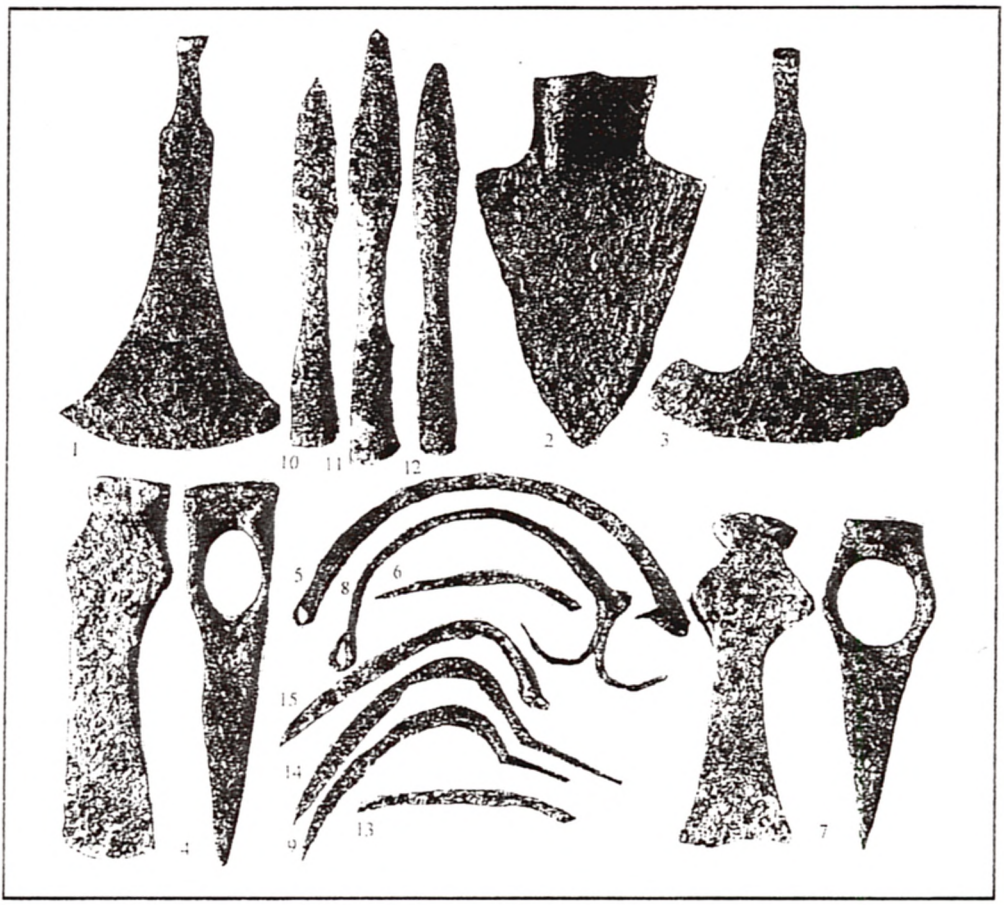

Рис. 52. Макарів Острів. Речі з житла № 1 [Березовец, 1963].
1, 3 – тесла; 2 – наральник; 4, 7 – сокири; 5, 8 – дужки від відер; 6, 9, 13-15 – серпи; 10-12 – наконечники списів.

Завдяки цим якостям вона культивувалась (переважно у районах лісової зони України) аж до XVIII ст. Зернівки полби щільно закриті лускою, що ускладнює її обробку. Перед вживанням полбу треба було спочатку підсушити, а потім товкти у ступах [Пашкевич, Янушевич, 1978, с. 93]. Очевидно саме для підсушування полби слугували великі глиняні жаровні, виявлені на багатьох пам'ятках досліджуваного часу. Фрагменти таких жаровень відомі на поселеннях Ревне, Коростувата, Монастирок [Максимов, Петрашенко, 1988, рис. 9, 12], Канівське [Мезенцева, 1965, с. 85], Сахнівка [Приходнюк, 1980, рис. 36, *8*], Скок, Ханска, Глинжени, Рудь [Рафалович, 1972, с. 153; Тельнов, 2003, с. 233; Гольцева, Кашуба, 1995, с. 49] тощо. Вони мали розміри близько 0,6 х 0,5 м, товщину стінок 0,10-0,15 м, а висоту бортиків 0,07-0,1 м.

Поряд із полбою у Монастирку виявлені плівчасті пшениці – спельта і спельта-двозернянка. Певного поширення набули і голозерні пшениці – карликова і карликова м'яка. Такі пшениці також характеризуються високою стійкістю до полягання та засухи, швидко дозрівають і при помелі дають муку високої якості [Пачкова, 1974, с. 18].

У ряді жител городища Монастирок виявлені зернівки проса звичайного, яке широко культивувалось давніми слов'янами. Воно використовувалось не лише як цінна круп'яна культура, але і для виробництва муки [Краснов, 1971, с. 18]. Ця культура більш поширена у степовій і лісостеповій зонах, тому що, крім вимогливості до ґрунтів, просо погано переносить заморозки [Левашова, 1956, с. 55].

Поширеною культурою був ячмінь. Він представлений як плівчастими, так і голозерними сортами. На думку науковців, голозерним формам надавалась перевага, оскільки останні були більш стійкими і не вимагали додаткових зусиль для очищення [Максимов, Петрашенко, 1988, с. 99].

Великий інтерес становлять знахідки вівса, який на городищі культивувався як самостійна культура. Відомі на городищі і знахідки жита, але кількість зернівок надзвичайно мала, щоб говорити про самостійне його вирощування. Те ж саме можна сказати і про горох – виявлена лише одна зернівка. З масляно-волокнистих культур знайдено насіння льону [Максимов, Петрашенко, 1988, с. 99].

Важливе значення для встановлення рівня землеробства та ступеня окультуреності ґрунтів мають відомості про бур'яни, їхній видовий склад і кількісне співвідношення. На Монастирку виявлене насіння таких бур'янів: пажитниця, стоколос польовий, щавель, мишій сизий, плоскуха звичайна (півняче просо), лобода, бурячок рудий, стоколос житній, гірчак березкоподібний [Пашкевич, Петрашенко, 1982, с. 60-61]. З цих бур'янів лобода є типовим для староорних земель і слугує надійним показником окультуреності ґрунтів. Видовий склад бур'янів свідчить, що на поселенні існували як ярові, так і озимі посіви зернових культур [Максимов, Петрашенко, 1988, с. 99-100].

На городищі Ревне ІБ у заповненні господарських ям та споруді-сховищі під валом знайдено значну кількість обгорілих зернівок, визначення яких було проведено Г.О.Пашкевич. Переважну більшість серед виявленого зерна становили зернівки жита (847 екз.) та проса (248 екз.). Пшениця представлена переважно голозерними сортами, а саме – двозернянкою і спельтою. Серед інших видів зернових культур слід відзначити ячмінь плівчатий та овес посівний. Інші види культурних рослин представлені горохом посівним, сочевицею, льоном звичайним і посівними коноплями.

Знайдені культурні рослини знаходились у спорудах, які датуються за виявленою керамікою IX-X ст. На особливу увагу серед матеріалів

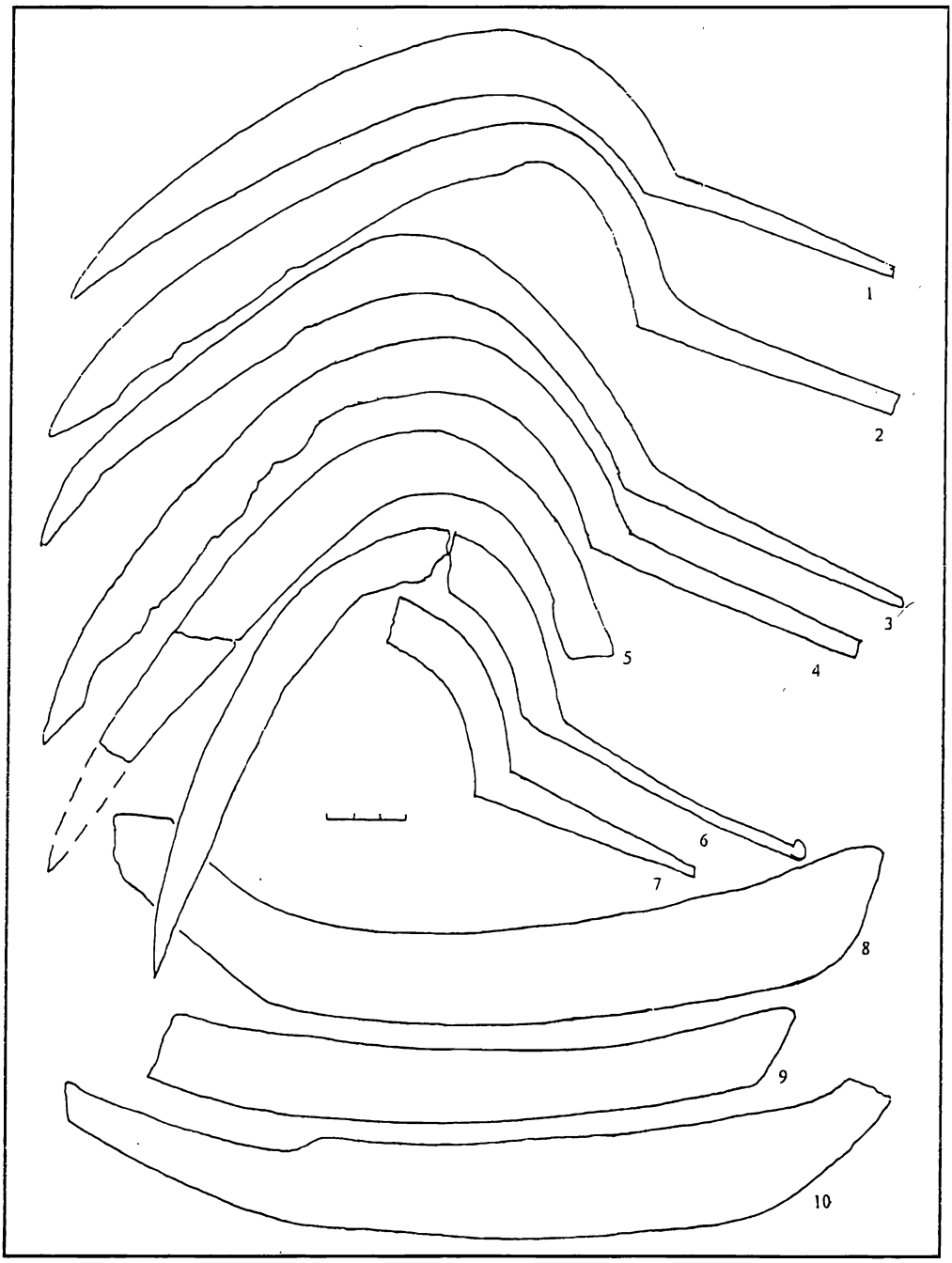

Рис. 53. Залізні серпи та коси з пам'яток райковецької культури.
1 – Добринівці; 2, 4 – Макарів Острів [Березовец, 1963; Приходнюк, 1980]; 5 – Ревне; 3, 6 – Ханска [Рафалович, 1972]; 7 – Сахнівка [Приходнюк, 1980]; 8 – Канівське [Мезенцева, 1965]; 9 – Рухотин; 10 – Єкимауци [Федоров, 1953].

палеоботанічного аналізу заслуговують знахідки зернівок жита, що говорить про використання у Верхньому Попрутті нової системи землеробства.

Жито – це рослина, що добре пристосовується до різноманітних ґрунтів, не потребує великої кількості поживних речовин у ґрунті. На чорноземах дає найбільші врожаї, добре росте на підзолистих ґрунтах, на важких глинистих і дерново-підзолистих ґрунтах при внесенні добрив. Жито найбільш морозостійке серед інших зернових культур і менше потребує тепла, ніж пшениця при проростанні. У Європі вирощується там, де річна сума опадів дорівнює 600-700 мм. Завдяки невибагливості до ґрунтів та великій пристосованості жито відоме як рослина – піонер, що використовується на нових землях. Жито також має властивість очищати землю від бур'янів. Весною або восени рослина дуже кущиться, утворює затемнюючу завісу, під якою гинуть сходи бур'янів. Відоме жито як ярових, так і озимих форм [Пашкевич, Янушевич, 1978, с. 86-96; Пашкевич, 1993, с. 88; Жуковский, 1971, с. 139].

На Ревнянському городищі виявлені бур'яни (стоколос житній, стоколос польовий, кукіль звичайний), які є типовими засмічувачами озимого жита [Кирьянов, 1959, с. 329-330; Янушевич, 1976, с. 126; Коробушкина, 1979, с. 70-73; Ляпушкин, 1958]. Це незаперечно свідчить про культивування місцевим слов'янським населенням озимого жита. Приблизно в цей же час озиме жито вирощувалося і в більш північних землях східнослов'янського ареалу. Зокрема, його знахідки зафіксовані на городищі поблизу с. Свіла І Вітебської обл. у Білорусі [Коробушкина, 1979, с. 72-74]. У давньоруський час озиме жито стало однією з основних землеробських культур [Кирьянова, 1972, с. 356; Коробушкина, 1979, с. 80-81].

Факт наявності озимого жита свідчить про складання нової системи землеробства, а саме парової. На думку вчених, парова система могла отримати повне і остаточне завершення лише при наявності озимого жита [Кирьянов, 1959, с. 333; Кирьянова, 1992, с. 53-56]. Парова система передбачала наявність у сівозміні пара (парового клину) – поля, що протягом усього вегетативного періоду або його частини були вільними, відновлювало родючість грунту й формувало сприятливі умови для розвитку майбутніх посівів [Кирьянова, 1992, с. 36-48].

Вирощування жита сприяло не тільки переходу до трипілля, але й запровадженню системи сівозмін, що сприяло меншому виснаженню ґрунтів. У більшості палеоботанічних комплексів, які походять із слов'янських пам'яток VIII-X ст., жито завжди зустрічається з домішкою інших злаків. Помічено, що при переважанні зерен одного виду обов'язково є зернівки інших злаків. Усе це доводить існування певної системи сівозмін. На думку дослідників, для IX ст. вона виглядала наступним чином: жито-просо-пар-пшениця-жито [Герман, 1980, с. 85, 91, рис. 12].

Характеристика сільськогосподарського виробництва буде неповною, якщо не згадати про ями-сховища для зберігання зерна. Вони різної форми, але переважають ями дзвоноподібної або грушоподібної форми. Такі ями виявлені практично на всіх східнослов'янських пам'ятках від Дону до Карпат [Михайлина, 1997, с. 68-70]. Більшість із них мають спеціально випалені до червоного кольору стінки. Зверху такі ями закривалися глиняним або дерев'яним корком. Завдяки цьому в ямі-сховищі утворювався мікроклімат, який давав змогу "дихати" зерну, що тут зберігалося. Разом з тим, випалені стінки захищали зерно від вологи і гризунів. Завдяки ямам-сховищам зерно зберігалося від осені до весняного посіву [Herrman, 1978, s. 36, abb. 6]. Показовими з цього приводу є матеріали з Монастирка, де такі ями були заповнені зерном [Петрашенко, 1985, с. 80].

Перехід до нової системи землеробства був тісно пов'язаний з новим етапом розвитку тваринництва. Адже тільки воно в умовах того часу могло забезпечити поля органічними добривами, транспортними засобами для вивозу цих добрив на поля і тягловою силою для оранки полів.

Значні зрушення у розвитку землеробства і скотарства, які мали місце у VIII-IX ст., торкнулися й інших галузей господарської діяльності східнослов'янського населення, перш за все ремесла. Важливим показником цих перемін є ремісничі поселення. Серед слов'янських старожитностей попереднього часу (за виключенням поселення Гайворон) вони практично невідомі. В той період кожна община утримувала за свій рахунок одного чи декількох ремісників-універсалів, які задовольняли потреби членів общини у ремісничих виробах. У VIII-IX ст., як свідчать археологічні матеріали, йшов активний процес виділення ремесла. Окремі поселення ремісників досліджені на Буковині (Добринівці, Ревне, Горішні Ширівці, Чорнівка, Магала) [Тимощук, 1976, с. 109-115; Тимощук, 1982, с. 164-166, 168-171, 187-188; Тимощук, 1995, с. 149-150], Поділлі (Григорівка) [Артамонов, 1955, с. 100-116], у Верхньому Подніпров'ї (Гньоздово) [Петрухин, Пушкина, 1979, с. 100-112] тощо.

Ремісничі поселення могли виникнути лише тоді, коли з'явилась потреба у масовому виробництві ремісничої продукції. Одним з основним споживачів ремісничих виробів у той час були землероби, які вели перебудову свого господарства, переходили до нової системи рільництва і через це мали потребу, зокрема, у знаряддях праці . Саме в цей час створювався додатковий продукт, який міг стати предметом обміну на ремісничі та інші вироби.

Таким чином, зрушення економічного характеру VIII-X ст. торкнулися всіх галузей господарської діяльності слов'янського населення. Ці зрушення супроводжувалися різким зростанням кількості населення – основної продуктивної сили суспільства. Показовими у цьому плані є матеріали,

одержані під час суцільного обстеження слов'янських пам'яток VI-X ст. на Буковині. Тут виявлене 21 поселення культури празького типу і понад 130 пам'яток райковецької культури. Більше того, площа поселень VIII-IX ст. і кількість жител на них у декілька разів перевищують аналогічні показники поселень VI-VII ст. Наприклад, Ревнянське поселення займає територію діаметром до 3 км [Михайлина, 1997, с. 21]. Поселення таких розмірів у VI-VII ст невідомі.

У зв'язку із таким своєрідним демографічним "вибухом" заключної четверті I тисячоліття н.е. відбувається розселення в середині "гнізда" поселень, виникають нові селища. Надлишкове населення заселяє лісові простори, розорює пустки [Тимощук, 1995, с. 146]. З метою збільшення продуктивності землеробства слов'янські общини VIII-X ст. переходять від підсічної та перелогової системи до постійної обробки одних і тих же орних земель, тобто до парової системи рільництва.

Запровадження більш інтенсивної системи орного землеробства створило сприятливі умови для розвитку інших явищ соціально-економічного життя населення. Воно дозволило шляхом розширення посівних площ і підвищення врожайності полів збільшити щільність населення, приступити до масового будівництва укріплених общинних центрів, святилищ тощо.

Парова система рільництва спочатку могла запроваджуватися тими патріархальними сім'ями, які почали вести відособлене господарство. Це був перехідний етап до запровадження індивідуальних форм господарювання. Сімейно-індивідуальні господарства відіграють дедалі більшу роль у підвищенні продуктивності праці і поступово змінюють форми ведення господарства [Тимощук, 1990, с. 103-104].

Запровадження парової системи землеробства було процесом тривалим і відбувалось поступово. У VIII-X ст. воно тільки започатковувалось. Зберігалась, а в окремих регіонах переважала підсічна і перелогова система землеробства. Таким чином, східнослов'янське населення досліджуваного часу знало три системи рільництва, а їх застосування у різних регіонах залежало від природних умов і рівня соціально-економічного розвитку.

Аналіз матеріалів райковецької культури засвідчує, що складання парової системи землеробства було закономірним явищем, яке справило значний вплив на всі сторони соціально-економічного розвитку східнослов'янського суспільства напередодні утворення Київської Русі.

3.2. Скотарство

Поряд із землеробством чільне місце у господарській діяльності племен райковецької культури займало скотарство. Дослідження цієї проблеми, як і питань розвитку землеробства, спирається на значну

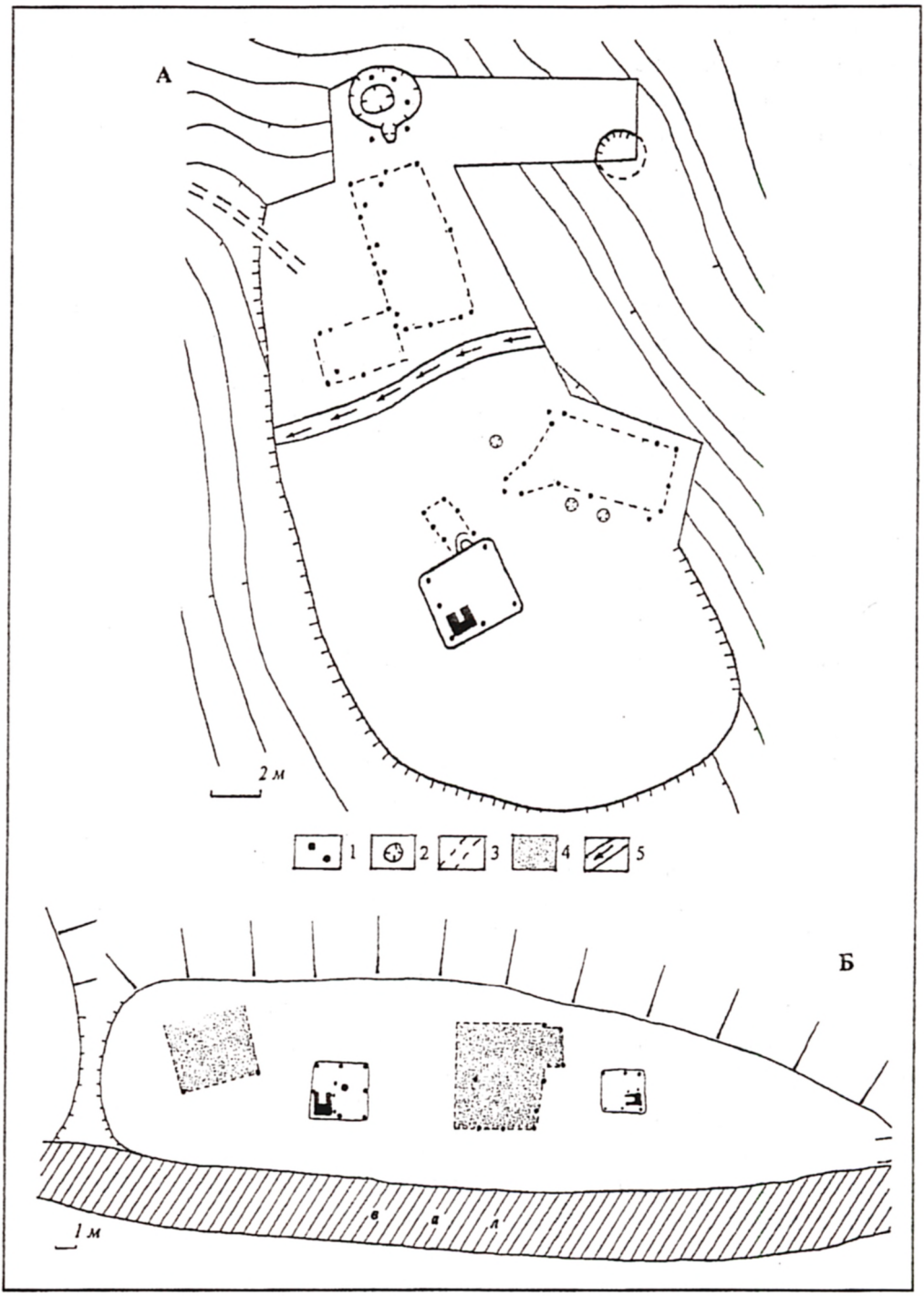

Рис. 54. Селянські садиби Ревнянського поселення [Тимощук, 1995].
А – селище Кидрина; Б – селище-супутник городища Ревне ІБ.
1 – стовпові ямки; 2 – господарські ями; 3 – дорога; 4 – наземні господарські споруди; 5 – сліди потічка.

джерельну базу. Це повідомлення писемних джерел, а також археологічний та остеологічний матеріал. Як і землеробство, скотарство в ареалі культури розвивалося нерівномірно, що було пов'язано, як з природно-географічними умовами, так і ступенем соціально-економічного розвитку носіїв культури певного регіону.

Для розуміння якісних змін у тваринництві слов'янського населення досліджуваного часу та їх висвітлення необхідно залучити матеріали попереднього часу. Завдяки порівнянню даних з пам'яток празько-корчацької та райковецької археологічних культур видається можливим простежити не тільки постпальний розвиток скотарства східнослов'янських племен, а й намітити зміни та нові явища у цій галузі господарства.

У період VI-VII ст. н.е., а саме в часи існування празько-корчацької культури, її носії поряд із землеробством належну увагу приділяли скотарству. Про це довідуємося з повідомлень візантійських авторів Маврикія, Іоанна Ефеського, Прокопія та інших. Зокрема Прокопій повідомляв, що слов'яни "вважають, що один тільки бог, творець блискавок, являється владикою над усіма і йому приносять в жертву биків і здійснюють інші обряди" [Прокопий из Кесарии, 1950, с. 297]. Про значну роль великої рогатої худоби у слов'ян писав і Маврикій Стратег. Він зазначав, що у них "велика кількість різної худоби" [Маврикий, 1991, с. 22]. Іоанн Ефеський у своїй "Церковній історії" також зауважив, що слов'яни захоплювали у візантійських провінціях велику кількість худоби і, що в них "табуни коней" [Иоанн Эфесский, 1991, с. 22]. Отже писемні джерела прямо засвідчують значну роль скотарства у житті східнослов'янського населення.

Детальнішу інформацію про скотарство та склад стада у носіїв празько-корчацької археологічної культури надає остеологічний матеріал, виявлений на численних пам'ятках, в тому числі й в закритих комплексах. Щоправда, він не може бути єдиним критерієм для визначення видового складу тварин у стаді, оскільки є показником скоріше вживання їх м'яса в їжу та його місця в харчовому раціоні населення. У нашому розпорядженні, стосовно цього періоду, є матеріали з поселень культури в Ріпневі, Зеленому Гаї, Рашкові, Луці-Каветчинській, Хучі, Ханській, Кодині та інших слов'янських пам'яток VI-VII ст. Так, кістки тварин, виявлені на поселенні Кодин засвідчують, що його мешканці розводили переважно велику рогату худобу та свиней і меншою мірою – малу рогату худобу. Там само в господарських спорудах виявлені поодинокі кістки коня. На поселенні також знайдено невелику кількість кісток диких тварин: зайця, лося та оленя [Русанова, Тимощук, 1984, с. 22].

Дещо інша картина спостерігається на синхронному поселенні Рашків у Середньому Подністров'ї. Тут було знайдено в різних об'єктах 506 кісток тварин, які піддавалися визначенню. Із цих кісток лише одна належала

благородному оленю, решта – домашнім тваринам. Їхній розподіл за видами дав можливість визначити, що найбільше кісток (222 знахідки, 19 особин) належать великій рогатій худобі. На другому місці кістки свині (87 знахідок, 19 особин), а на третьому – вівці чи кози (76 знахідок, 13 особин). Лише 15 кісток (3 особини) належало коневі і 5 кісток птахам (2 особини). Отже за кількістю особин головне місце займали велика рогата худоба 35,2% та свині 35,2%, в меншій кількості розводилася дрібна рогата худоба 24,1%, і ще менше коні 5,5% [Баран, 1988, с. 49]. Приблизно так само розподіляється остеологічний матеріал на пам'ятках Ріпнів I та Зелений Гай. Тут головне місце в стаді належало великій рогатій худобі, на другому місці була свиня, на третьому дрібна рогата худоба та коні [Археология Украинской ССР, 1986, с. 150].

Аналогічна картина спостерігається ще на одному поселенні культури Лука-Каветчинська в Середньому Подністров'ї. Тут серед остеологічного матеріалу з жител та господарських споруд найбільше кісток належало домашньому бику та свині домашній, потім – вівці та козі і найменше коню [Вакуленко, Приходнюк, 1984, с. 71, табл. 9].

На території Нижнього Подністров'я та в Пруто-Дністровському межиріччі (Молдова) на слов'янських пам'ятках VI-VII ст. спостерігається схожа ситуація. Так, за даними остеологічного аналізу кісток з поселень Хуча та Ханська з'ясовується, що відповідно 55% і 41% кісток належали великій рогатій худобі, 15% і 25% - свині, 15% і 19% - коню, та 15% і 14% дрібній рогатій худобі [Рафалович, 1972, с. 120]. Приблизно така сама ситуація характерна і для синхронних слов'янських пам'яток Середнього Подніпров'я. Тут також в стаді переважала велика рогата худоба, на другому місці було розведення свиней, потім дрібної рогатої худоби та коней [Этнокультурная карта..., 1985, с. 147].

У цілому дослідники сходяться на тому, що 50% стада у носіїв празько-корчацької культури складала велика рогата худоба, друге місце посідала домашня свиня, на третьому була дрібна рогата худоба і на останньому – кінь [Седов, 1982, с. 238].

Вважається, що велика рогата худоба була основним багатством слов'янської общини. Її м'ясо використовували для їжі, крім того, велика рогата худоба давала молоко та молочні продукти. Окремі тварини, очевидно, були тягловою силою. В зв'язку з тим, що велика рогата худоба займала важливе місце в господарстві слов'ян, стає цілком зрозумілим її ритуальне значення в багатьох культових дійствах. Крім того, наявність у слов'янському пантеоні бога покровителя стад "скотьего бога" – Велеса також підтверджує цю думку. Друге місце в тваринному стаді носіїв культури займали домашні свині, яких розводили заради м'яса. На третьому були вівці та кози, які використовувалися для отримання молочних продуктів і

шерсті. Відсутність значної кількості кісток коня в остеологічних матеріалах з слов'янських поселень ще не свідчить про його незначну роль в господарстві слов'ян. Очевидно, м'ясо коня в звичайний час майже не вживалося в їжу, а цю тварину переважно використовували для господарських потреб. Тому кісткові рештки, які є головним чином харчовими відходами, не визначають місце коня в складі стада.

Новим рівнем розвитку скотарства можна пояснити і той факт, що у харчовому раціоні носіїв райковецької культури помітно збільшився процент вживання м'яса домашніх тварин. Якщо в остеологічному матеріалі поселень VI-VII ст. кістки диких тварин складають більше 36% [Бєлан, 1977, с. 30], то у VIII-X ст. цей відсоток різко падає. Так, на поселенні цього часу Рашків-І у Середньому Подністров'ї кістки диких тварин складають лише 3% [Бєлан, 1977, с. 30].

Свідченням якісних змін у розвитку тваринництва, що відбулися починаючи з кінця VII ст. і протягом VIII-IX ст. є остеологічні матеріали з ряду пам'яток культури. Зокрема, одержано цінні дані про фауну городища Монастирок, Сахнівського та Канівського поселень [Максимов, Петрашенко, 1988, с. 100; Приходнюк, 1976, с. 115; Корнєєв, 1962, с. 151-152]. Надзвичайно цікавий матеріал стосовно скотарства у населення Попруття отриманий з Ревнянського гнізда поселень.

Остеологічний матеріал з городища Монастирок у Середньому Подніпров'ї дозволяє констатувати, що в даному регіоні ще більше, ніж в попередній час, зростає роль великої рогатої худоби, що використовувалася як тяглова сила у землеробстві [Белан, 1978, с. 97-100]. Разом з тим велика рогата худоба розводилася і спеціально для вживання її м'яса та молока в їжу. Про це красномовно свідчить той факт, що 70% кісткових решток бика з городища належать молодим і напівдорослим особинам [Максимов, Петрашенко,1988, с. 100]. Необхідно зазначити, що свійський бик в той час був досить великою твариною, яка в холці досягала 112,13 см [Бєлан, 1977, с. 34].

В цілому на городищі кістки великої рогатої худоби становлять 40,8%, свині – 26,6%, вівці та кози – 24,5%, коня – 8,2% [Белан, 1978, с. 96-109; Бєлан, 1977, с. 34, табл. 3]. Отже, велика рогата худоба була домінуючим видом в стаді слов'янського населення Середнього Подніпров'я. Невелика кількість кісток коня на городищі ще не свідчить про його незначну роль в господарстві. Малий відсоток кінських кісток на пам'ятці вимагає деяких уточнень. Загальновідомо, що остеологічний матеріал лише засвідчує факт вживання м'яса конкретної тварини в їжу. Тобто відсутність кісток коня серед остеологічного матеріалу, не є надійним показником щодо кількості коней в господарстві носіїв культури. Очевидно, м'ясо коней вживали в їжу тільки у виключних випадках, як це зафіксовано писемними джерелами

та остеологічним матеріалом давньоруського часу [Потапов, 1990, с. 39-40; Тимченко, 1972, с. 171-172]. На окремих територіях, зокрема в ареалі поширення роменської культури та давньоруській Чернігівщині, традиційним було вживання м'яса коня в їжу. Тут кістки коня складають від 20 до 30 % від загальної кількості остеологічного матеріалу [Потапов, 1992, с. 57-59; Цалкин, 1956, с. 142-143; Цалкин, 1969, с. 99-101]. На землях райковецької культури м'ясо коня практично не вживалося в їжу. Тому коней у населення було набагато більше, ніж це засвідчує остеологічний матеріал, і вони широко використовувалися як тяглова сила.

Приблизно така ж картина простежується на Канівському поселенні. Тут бик домашній складав 26,5%, кози і вівці – 33,3%, коні – 13% [Пашкевич, Петрашенко, 1982, с. 60]. Дещо інша картина спостерігається на селищі Сахнівка. За даними остеологічного аналізу на цій пам'ятці значно менше розводили овець (14,3%), а більше уваги приділяли вирощуванню свиней (28,6%). На поселенні виявлена відносно велика кількість кісток коня (21,4%), що може свідчити про значний відсоток м'яса коней в харчовому раціоні сахнівців. Таке явище, як уже відзначалося вище, не типове для слов'янського населення, очевидно, тут позначився вплив кочівників. Самі природно-географічні умови розташування поселення на порубіжжі лісостепу і степу, де відбувалися постійні контакти з номадами, певною мірою пояснює це явище [Пашкевич, Петрашенко, 1982, с. 60-61].

У цілому для пам'яток райковецької культури в Подніпров'ї, як і в попередню епоху, було характерним переважання в стаді великої рогатої худоби. На відміну від ареалу райковецької культури, на території боршевської та роменської культур переважало розведення домашніх свиней [Пашкевич, Петрашенко, 1982, с. 61, табл. 6].

Важливу інформацію про розвиток скотарства у населення райковецької культури на території Верхнього Попруття надають остеологічні матеріали, отримані під час археологічного вивчення гнізда поселень поблизу с. Ревне на Буковині. Виявлена на городищі, посаді та селищах-супутниках величезна кількість кісток тварин (діагностувалося понад 2400 кісток), дозволяють визначити склад стада у місцевого населення та прослідкувати динаміку його розвитку на протязі VIII-X ст. Визначення кісток здійснено О.П. Журавльовим.

Остеологічний матеріал із споруд, які датуються VIII ст. в урочищах Царина та Ріпа, доводить, що головне місце займала домашня свиня. В археологічних об'єктах знайдено кістки 19 особин цієї тварини. На другому місці знаходилася велика рогата худоба – їй належали кістки 13 особин. Далі йде дрібна рогата худоба – вівці та кози (виявлені кістки 10 особин) та кінь (кістки 3 особин). Отже, для VIII ст. було характерним переважання в стаді домашньої свині.

Картина дещо змінюється протягом IX-X ст., про що свідчать остеологічні матеріали, виявлені в житлах, господарських спорудах, ямах-сховищах в урочищах Городище, Царина, Микулинка. Так, встановлено, що основу стада складала велика рогата худоба – 31 особина та домашня свиня – 30 особин, на другому місці знаходилася дрібна рогата худоба – 22 особини і на останньому кінь – 2 особини. Отже, в цей період відбулися значні зміни в порівнянні з попереднім століттям. Для харчування все більше починає вживатися м'ясо великої рогатої худоби. Причому в їжу використовували м'ясо здебільшого молодих та напівдорослих особин.

Значне збільшення кількості великої рогатої худоби в господарстві носіїв культури у Верхньому Попрутті є свідченням зростання продуктивності скотарства. Для харчування вживалося не тільки м'ясо тварин, а й молочні продукти. Підтвердженням останньої тези є знахідки на багатьох пам'ятках культури глиняного посуду, пов'язаного саме з молочним господарством. Йдеться про миски-цідила, які використовувалися для виготовлення сиру. Їх знахідки на поселеннях VI-VII ст. невідомі. Очевидно, у VI-VII ст. молоко не переробляли через низькі його надої [Краснов, 1971, с. 112-113]. У той самий час, численні знахідки мисок-цідил на поселеннях VIII-IX ст. вказує на розвинуте молочне господарство та на більш високий рівень розвитку скотарства досліджуваного часу [Тимощук, 1995, с. 149]. Такі самі миски-цідила виявлені на всій території поширення райковецької культури.

Підвищення продуктивності скотарства значною мірою було пов'язане з переходом до стійлового утримання худоби і забезпечення її фуражем на зимовий період. Свідченням стійлового утримання худоби є рештки хлівів, виявлені під час розкопок. Про їхнє існування у VI-VII ст. даних немає. Разом з тим, вони відомі на пам'ятках IX ст. Прикладом можуть слугувати дві наземні споруди прямокутної форми, виявлені на поселенні Кидрина Ревнянського гнізда поселень [Тимощук, 1990, с. 134-135]. Тут повністю досліджено селянське подвір'я IX ст. (рис. 54, *А*).

Двір площею 0,5 га (35 х 14 м) був розділений невеликим струмком на дві частини – житлову і господарську. На господарському дворі розкопано рештки двох наземних споруд розмірами 7,5 х 3,5 та 3,0 х 2,5 м. Від них зберігся культурний шар товщиною до 0,2 м, в якому знайдені уламки ліпного і кружального посуду, шматки глиняної обмазки з відбитками плоту, вугілля і шматки згорілої деревини [Тимощук, 1990, с. 134].

Розташування і конструкція споруд дозволяють прийняти їх за рештки хлівів. Ймовірно, що аналогічне призначення мали також наземні споруди із селянської садиби селища-супутника городища Ревне ІБ (рис. 54, *Б*). Такого типу споруди, стіни яких сплітались з хмизу і з двох сторін обмащувались глиною, досліджені і на інших одночасних пам'ятках. Так, в Єкимауцах у подібних спорудах, які були знищені пожежею, були виявлені кістяки коней і рештки вуздечок [Тимощук, 1988, с. 144].

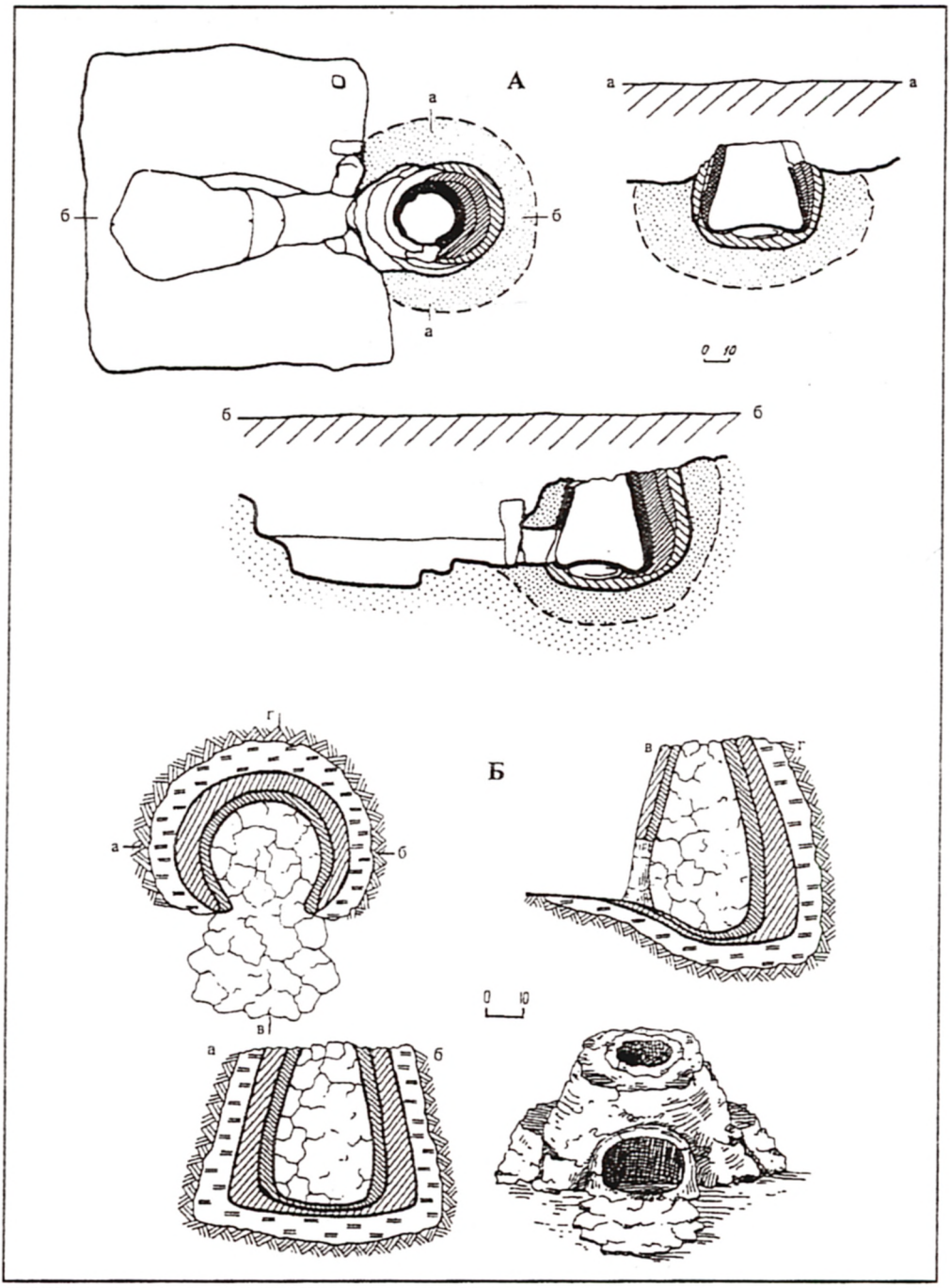

Рис. 55. Сиродутні залізоплавильні горни.
А – Григорівка, горн № 16 [Паньков, 2003];
Б – Скок, горн № 3 [Тельнов, 1988; Тельнов, 2003].

Знахідки на поселеннях VIII-X ст. кіс-горбуш (рис. 53, *8-10*), які застосовувались головним чином для заготівлі сіна [Коробушкина, 1979, с. 53-54], є ще одним аргументом на користь припущення про стійлове утримання худоби. За етнографічними даними, у більшості селянських садиб Буковини XIX ст. існували аналогічні споруди (стайні) для стійлового утримання худоби, інколи з спеціальним приміщенням для зберігання фуражу [Кожолянко, 1999, с. 132].

Як показують етнографічні спостереження, для стійлового утримання великої рогатої худоби в зимовий період на одну голову потрібно близько 3,7 т сіна, соломи, сухого листя, гілок тощо. Для збору такої кількості сіна слід було мати 18,75 га добрих угідь [Сухобоков, 1975, с. 105]. Околиці Ревнянського гнізда поселень (луки, лісові сінокоси), якраз і могли забезпечити значну кількість господарств необхідними ресурсами для стійлового утримання худоби в зимовий час.

Ще одним показником значення скотарства в житті місцевого населення є майже повна відсутність в археологічних комплексах Ревнянського гнізда поселень кісток диких тварин. Остання обставина доводить, що носії культури в регіоні повністю перейшли від привласнюючого ведення господарства до відтворюючого.

3.3. Мисливство, рибальство та промисли

Помітне місце у господарській діяльності східнослов'янського населення займало полювання, рибальство та лісові промисли. Природа лісостепу, де великі, вкриті віковими лісами райони межували з безлісими степовими місцевостями, а заболочені луки та плавні з залісненими балками та ярами сприяли розвитку полювання. Розгалужена гідросистема регіону з такими великими річками як Дніпро, Південний Буг, Дністер, Прут давали можливість для широкого розвитку рибальства [Полевой, 1961, с. 99-104].

Наявний у нашому розпорядженні матеріал доводить, що ранньослов'янське населення Східної Європи здавна займалося полюванням, рибальством та промислами. Про це свідчить наявність кісток диких тварин на переважній більшості слов'янських поселень VI-VII ст. Серед багатьох видів диких тварин, на яких полювали, переважали лось, благородний олень, дика свиня, козуля, заєць тощо. На інші види тварин, очевидно, полювали не регулярно [Федоров, 1960, с. 204].

Полювання на оленя та кабана переважало тому, що в разі успіху мисливці отримували найбільш відчутний результат. Крім цих тварин, наприклад, у Прутсько-Дністровському межиріччі, полювання велося на косуль, бурого ведмедя, дикого коня, турів, диких свиней, лисиць, зайців, вовків, лосів, бобрів і борсуків [Рафалович, 1972, с. 121-122, табл. 9].

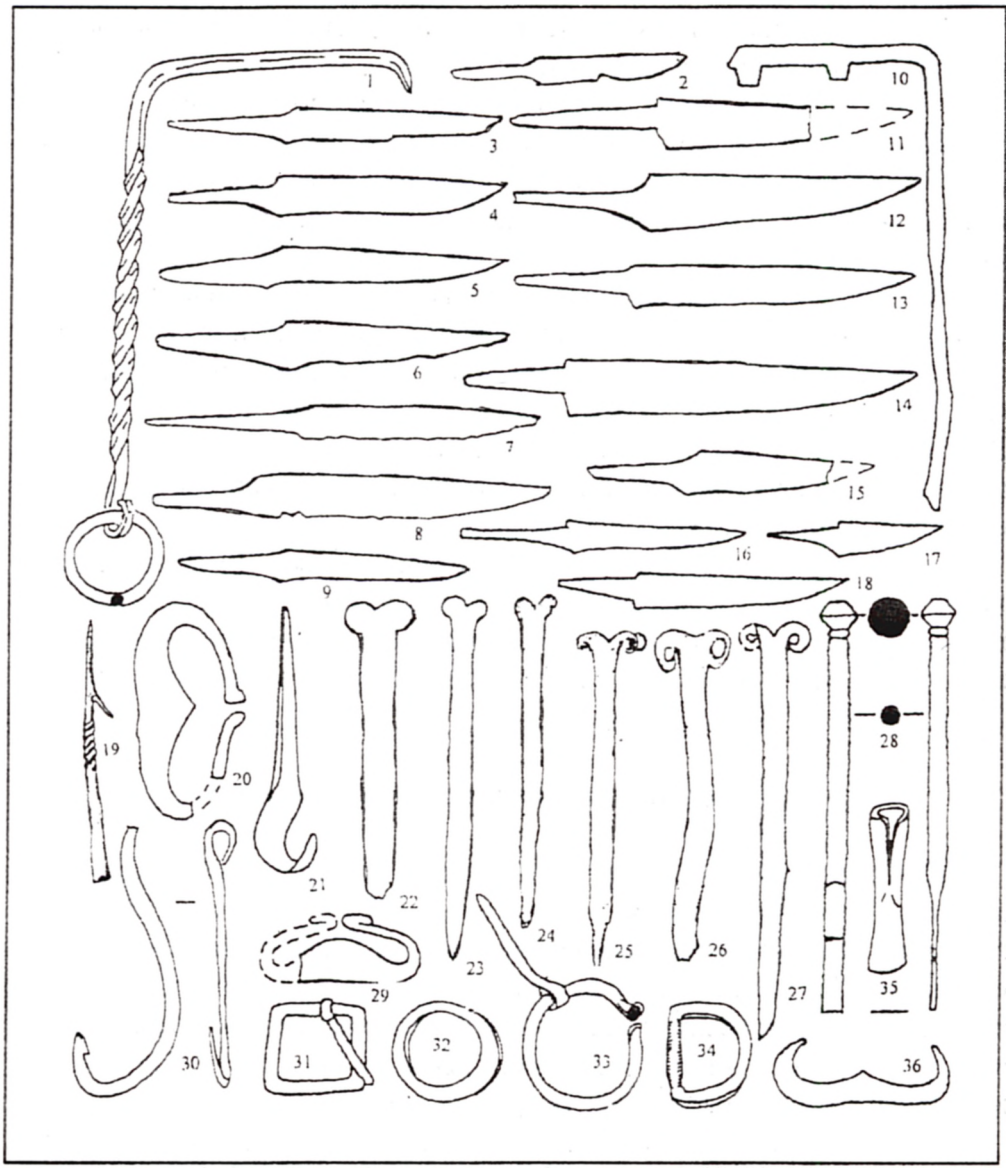

Рис. 56. Залізні вироби з пам'яток райковецької культури.
1-9, 21, 32-35 – Монастирок [Максимов, Петрашенко, 1988]; 10, 16, 27, 28, 29, 31 – Ревне; 11, 12, 14; 22 – Канівське [Мезенцева, 1965]; 13, 19, 23 – Рашків [Баран, 2004]; 17-18 – Добринівці; 20 – Одая [Рафалович, 1972]; 24 – Требужени [Рафалович, 1972]; 30 – Глинжени [Гольцева, Кашуба, 1995].

Постійно слов'яни полювали на птахів, кістки останніх виявлені в Ханській [Рафалович, 1972, с. 121], Рашкові [Баран, 1988, с. 49], Луці-Каветчинській [Вакуленко, Приходнюк, 1984, с. 71, табл. 9] та інших пунктах. На великих тварин полювання велося заради м'яса, а на дрібних – лисицю, бобра,

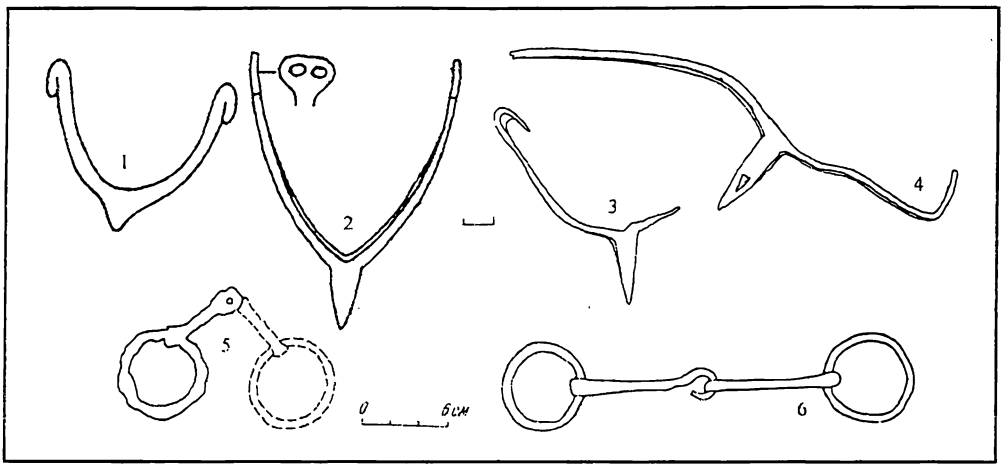

Рис. 57. Залізні шпори та вудила з пам'яток райковецької культури.
1 – Ревне I; 2 – Добринівці; 3, 4 – Рухотин; 5 – Ханська [Рафалович, 1972]; 6 – Хотомель [Кухаренко, 1957; Кухаренко, 1961].

куниць – для добування цінного хутра. Крім того, у той період широко використовували кістки і роги диких тварин для виготовлення різноманітних знарядь праці. Особливо це стосується рогів благородного оленя, з яких виготовляли найрізноманітніші вироби – від проколок до скребків для чищення від землі робочих частин рала. Такі вироби зафіксовані майже на всіх пам'ятках празько-корчакської культури, на яких проводилися широкомасштабні археологічні роботи [Бєлан, 1977, с. 26-27].

Основними знаряддями полювання на великих тварин були лук із стрілами, списи, дротики, рогатини. Застосовували також різноманітні пристосування – сітки, капкани, пастки [Давня історія України, 2000, с. 115]. Наконечники стріл та списів (рис. 50) виявлені на багатьох слов'янських пам'ятках (Рашків [Баран, 1988, с. 19, рис. 11], Лука-Каветчинська [Вакуленко, Приходнюк, 1984, с. 66, рис. 38: *1*], Хотомель, Тетерівка [Русанова, 1973, с. 83, табл. 31], Зимне [Ауліх, 1972, с. 48, 52; Ханська, Кобуска-Веке, Нові Братушани, Требужени, Перерита [Рафалович, 1972, с. 35, 121]). Хоча вони не були пристосовані безпосередньо лише для полювання, очевидно, застосовувалися і в цьому виді діяльності. Єдиною знахідкою, без сумніву пов'язаною з полюванням, вважаються наконечники стріл із тупими кінцями виявлені в Крокмазах [Федоров, 1960, с.204]. Двошипні втульчасті наконечники стріл використовувалися при полюванні на великих хижих тварин або на тварин, що швидко пересуваються (олень, дика коза) [Медведев, 1966, с. 56]. Безперечний зв'язок з полюванням мають кістяні наконечники стріл. Вони широко використовувалися при полюванні на хутрових звірів. Знахідки таких наконечників зафіксовані на городищі

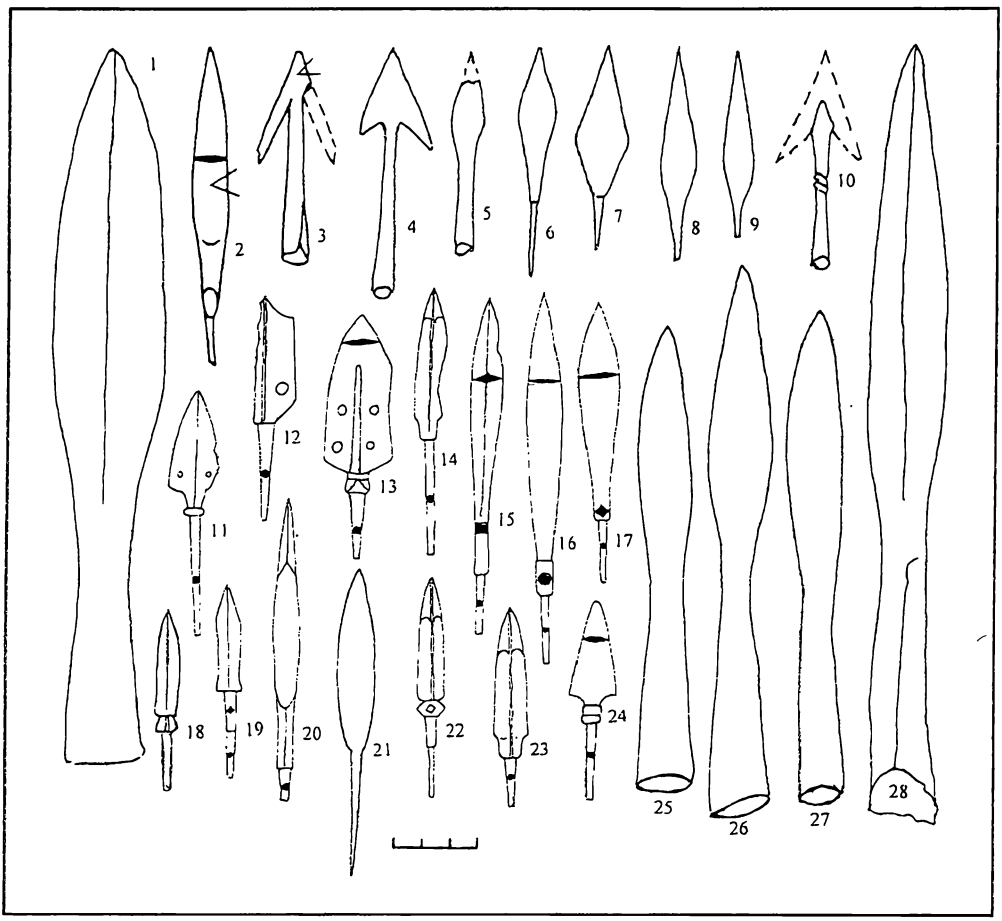

Рис. 58. Залізні наконечники стріл та списів з пам'яток райковецької культури.
1 – Сороки [Рафалович, 1972]; 2-3 – Монастирок [Максимов, Петрашенко, 1988]; 4-6 – Канівське [Мезенцева, 1965]; 7-10 – Ревне; 11-20, 22-24 – Рухотин; 21 – Рашків [Баран Я., 2004]; 25-27 – Макарів Острів [Березовец, 1963]; 28 – Бранешти [Рафалович, 1972].

Єкимауци [Федоров, 1953, с. 123, рис. 53, *3*], поселенні Скок [Тельнов, 1988, с. 104, рис. 3].

Ймовірно для полювання на птахів і дрібну дичину застосовувалися відомі нам із писемних матеріалів пізнішого часу різноманітні пастки, силки, ловчі сіті тощо [Седов, 1982, с. 239]. Такі сіті разом з птахами та рибами в них зображені на знарядді з рогу благородного оленя, яке слугувало, очевидно, для плетіння чи ремонту сітей [Рафалович, 1972, с. 123].

Крім сітей і силків, використовувалися засоби заманювання птиці. Це так звані манки, які імітували звуки птахів. Один з них, виготовлений з кістки, виявлений на поселенні Скок в Молдові [Тельнов, Рабинович, 1992, с. 210, рис. 2, *10*]. Такі манки відомі і в інших регіонах поширення

слов'янських старожитностей [Kiersnowska, 1951, s. 107-109]. Аналіз кісткових решток вказує, що об'єктами полювання були такі дикі птахи як, тетеря, глухар, сіра куріпка, дрофа, лебеді, дикі качки та гуси [Уманська, 1973, с. 45-47]. Серед остеологічного матеріалу зустрічаються також кістки свійських птахів, що свідчить про зародження птахівництва як окремої галузі господарства. Кістки свійських птахів виявлені в Ревному, Монастирку, Соколі, Зимному тощо. Більшість виявлених кісток свійських птахів належать курці, менше – гусці, качці, голубу [Уманська, 1973, с. 45-47].

Ранньослов'янські племена, крім полювання займалися також і рибальством. Про це свідчать знахідки кісток та луски риби на багатьох пам'ятках V-VII ст., зокрема на поселеннях Рашків [Баран, 1988, с. 49], Лука-Каветчинська [Вакуленко, Приходнюк, 1984, с. 71, табл. 9], Ханська, Одая, Бранешти-І [Рафалович, 1972, с. 123] тощо. Про зайняття рибальством слов'ян говорять знахідки великих залізних рибальських гачків довжиною 6-8 см. Вони були виявлені на поселеннях Лука-Каветчинська [Вакуленко, Приходнюк, 1984, с. 68: *8*] і Кетриш [Рафалович, 1972, с. 123, рис. 20] Вважають, що такі гачки були призначені для ловлі великої риби, а саме щук і сомів [Мальм, 1956, с. 118]. Для рибної ловлі широко застосовувалися різні сіті. На багатьох селищах культури виявлені глиняні та кам'яні грузила від них. Зокрема вони трапилися в Кодині [Русанова, Тимощук, 1984, с. 20, рис. 16, 17], Рашкові [Баран, 1988, с. 49], Ханській [Рафалович, 1972, с. 124] та інших пунктах.

Отже археологічні та остеологічні матеріали засвідчують, що полювання та рибальство відігравало значну роль у господарській діяльності слов'янського населення третьої четверті І тис. н.е. Ці види господарської діяльності, щоправда, носили допоміжний характер, але їх відсоток у ранніх слов'ян складав щонайменше 15 % [Рафалович, 1972, с. 124], за іншими даними досягав 36 % [Бєлан, 1977, с. 30; Тимощук, 1990, с. 91].

Проте, говорячи про роль цих видів діяльності у господарстві племен культури, необхідно чітко розрізняти регіональну нерівномірність. Носії культури мешкали в різних природно-географічних умовах, знаходилися на різних ступенях соціально-економічного розвитку, тому полювання та рибальство на різних землях культури відігравали не однакову роль.

На території Середнього Подніпров'я полювання та рибальство у господарській діяльності місцевих племен займали важливе місце. За даними остеологічного аналізу, кістки диких тварин на слов'янських поселеннях VIII-IX ст. становлять від 36,6% на Монастирку до 55-63% у Сахнівці та на Канівському поселенні [Пашкевич, Петрашенко, 1982, с. 61].

Зокрема, за матеріалами городища Монастирок, можна встановити, що зазначені промисли відігравали важливу роль в житті його мешканців. Близько 36,6% кісток знайдених на городищі належить диким тваринам.

Це говорить про те, що м'ясо дичини було важливим компонентом в харчовому раціоні жителів городища. Полювання переважно велося на турів, лосів, косуль, диких кабанів, благородного оленя та інших. Всього виявлені кістки 12 видів дичини, на яку велося полювання [Максимов, Петрашенко, 1988, с. 100].

Знахідки кісток і луски риби виявлені в багатьох житлах та господарських ямах городища Монастирок. Серед кісткового матеріалу городища Монастирок, Канівського поселення та Сахнівки дослідники визначили кістки щуки, ляща, в'язя, плітки [Пашкевич, Петрашенко, 1982, с. 61]. Про розвиток рибальства свідчать також знахідки глиняних грузил, кістяних знарядь для плетіння сіток та залізних рибальських гачків, виявлених на цих пам'ятках [Пашкевич, Петрашенко, 1982, с. 61].

Дещо іншу роль полювання та рибальство відігравали в господарській діяльності слов'янського населення Верхнього Попруття. Остеологічний матеріал з Ревнянського гнізда поселень показав майже повну відсутність кісток диких тварин. З понад двох тисяч кісток, які діагностувалися, лише близько десятка належало диким тваринам: кабану, козулі звичайній, зайцю-русаку, оленю (визначення остеологічного матеріалу проведено О.Журавльовим). Очевидно, даний факт свідчить, що місцеве населення головним чином займалося сільським господарством, а полюванню і рибальству приділяло не значну увагу. На Ревнянському гнізді поселень, яке, можливо, було племінним центром чи навіть протомістом, соціально-економічний розвиток місцевого населення відрізнявся від рядових селищ, тому промислами тут майже не займалися.

Надзвичайно цікавою знахідкою у Монастирку є рештки вуликів і сот. Під час дослідження жител № 21 і 22 та ями № 104 були виявлені бджолині соти та обвуглені частини бджіл. Палеозоологічний аналіз останніх підтвердив, що вони належать бджолі медоносній. Ще в одному з жител трапилися рештки круглої колоди-дуплянки, яка використовувалася як вулик [Максимов, Петрашенко, 1988, с. 100-101]. Очевидно, у місцевих жителів бджільництво вже існувало як галузь господарства, а вулики були залишені в житлі на зимівлю. Це може говорити про зародження такого поширеного в давньоруський час промислу, як бджільництво з використанням вуликів [Розов, 1972, с. 17]. Поряд з ним, очевидно, існували і такі види бджільництва, як природне дуплове та бортництво. Останні, на жаль, неможливо зафіксувати археологічним шляхом, але відомості про них часто зустрічаються в писемних джерелах давньоруського часу [Розов, 1972, с. 16-18].

Разом з тим, полювання, рибальство та бортництво не відігравали вирішального значення в господарській діяльності носіїв райковецької культури – їм належала другорядна роль. Проте слід зазначити, що такі продукти промислу, як цінні хутра, мед і віск віддавна були предметами

експорту з Східної Європи на зовнішній ринок. Тому в ранньофеодальний час вони ставали предметами данини і їх добування почало відігравати суттєву роль в економіці Давньої Русі.

3.4. Розвиток чорної металургії та металообробки

Вагоме місце у господарстві носіїв райковецької культури займали виробництво заліза та металообробка, які забезпечували населення сировиною і високоефективними знаряддями праці. Вони значною мірою визначали економічний потенціал та прогрес суспільства.

Розвиток металургії та металообробки у слов'янського населення VIII-X ст. базувався на традиціях племен празької та пеньківської культур, у період існування яких були закладені підвалини та головні напрямки розвитку техніки та технології добування заліза і ковальської справи. Аналіз археологічного матеріалу засвідчує наявність залізоробного виробництва на багатьох пам'ятках празької та пеньківської культур. Серед них слід назвати поселення Семенки та Самчинці [Хавлюк, 1963, с. 320-350], Корчак [Русанова, 1973, с. 32, 33], Гайворон [Бідзіля, 1963, с. 125-135], Кодин [Русанова, Тимощук, 1984, с. 46-60] тощо. В кінці періоду існування згаданих культур спостерігається перехід від домашнього ремесла, характерного для тогочасного виробництва [Рыбаков, 1948, с. 73], до нових форм організації видобування заліза та виготовлення виробів з нього, що знайшло відображення у старожитностях Правобережної України VIII-X ст.

Сировиною залізоробного виробництва носіїв райковецької культури були болотні та дернові бурі руди. Вони широко поширені на території Східної Європи [Рыбаков, 1948, с. 39], залягають на невеликій глибині та зручні для видобування. Крім того, відновлення заліза з таких руд починається при відносно невисокій температурі 400°С [Сухобоков, 1975, с. 167], що відігравало важливу роль у виборі сировини для виробництва заліза сиродутним способом. Суть сиродутного способу добування заліза полягала у його відновленні із оксидів заліза. Відновником заліза виступав оксид вуглецю (СО), який утворювався в результаті неповного згорання деревного вугілля.

Практично на всіх пам'ятках досліджуваного часу виявлені рештки цих галузей господарства у вигляді залізних шлаків, уламків сопел тощо. На деяких із них досліджено сиродутні залізоплавильні горни. Поряд з горнами часто зустрічаються печі для збагачувального випалу руди, майданчики для її подрібнення, ями або вогнища для добування деревного вугілля, майстерні з робочими майданчиками для обробки криці та виготовлення металевих виробів. Сліди залізоробного виробництва зафіксовані на наступних пам'ятках культури: Григорівка [Артамонов, 1955, с. 100-110; Артамонов,

1955а, с. 26-29], Рашків I [Баран Я., 1983, с. 12-18], Стільське [Корчинський, 1991, с. 56], Єкимауци [Федоров, 1966, с. 275; Федоров, Чеботаренко, 1974, с. 93], Алчедар [Федоров, 1964, с. 83-84; Федоров, Чеботаренко, 1974, с. 83-84;], Лопатна [Федоров, 1960, с. 206, 288; Федоров, Чеботаренко, 1974, с. 29], Глинжени [Гольцева, 1979, с. 485; Гольцева, Кашуба, 1995, с. 65-66, 76-77, табл. CXXXI, CLX: *2, 3*], Бранешти [Федоров, 1960, с. 280, 291, 303-304], Скок [Тельнов, 1987, с. 62, рис. 1], Калфа [Чеботаренко, 1973, с. 78-79], Рудь [Бейлекчи, Тельнов, Власенко, 1983, с. 172-173, 180-182, рис. 1; Тельнов, 1988а, с. 10], Крокмази I [Федоров, Чеботаренко, 1974, с. 39].

Вивчення залишків сиродутних горнів, що є головним джерелом для дослідження рівня розвитку техніки та технології добування заліза, дає можливість встановити, що в епоху існування культури відбулися прогресивні зміни у порівнянні з попереднім періодом. Аналіз наявних матеріалів показує, що відбувся перехід від екстенсивного добування заліза, для якого характерні ямні горни одноразового використання, до більш інтенсивних форм видобутку металу [Вознесенська, Недопако, Паньков, 1996, с. 32].

У старожитностях слов'ян другої половини I тис. н.е. для добування заліза використовувалися три типи наземних сиродутних горнів: 1) наземні шахтні горни; 2) ямні (заглиблені горни з шлаковипуском і передгорновою ямою); 3) горни з використанням кераміки для збереження земляних стінок горнової ями від контакту з розплавленими шлаками [Вознесенська, Недопако, Паньков, 1996, с. 32]. Для старожитностей райковецької культури характерні перші два типи горнів, у використанні яких спостерігаються певні локальні особливості. Зокрема, горни другого типу концентруються переважно у Середньому Подністров'ї. Слід також зазначити, що часто на одному й тому ж поселенні зустрічаються обидва типи горнів, які, очевидно, функціонували одночасно.

Перший тип горнів з'явився ще у скіфський час і був найбільш перспективним для розвитку місцевої чорної металургії. Його переваги визначалися тим, що шлаковипуск надавав можливість, при зберіганні відносно невеликого робочого об'єму горна, значно збільшити вихід заліза з одної плавки, а наземне розміщення дозволяло обходитися без додаткових конструктивних елементів, зокрема, передгорнових ям. У реконструйованому вигляді цей тип горна являв собою конусоподібну глиняну шахту, що мала отвори для вилучення залізної губки і подавання повітря через сопла, які підводилися до них [Вознесенська, Недопако, Паньков, 1996, с. 33]. За одну плавку з такого типу горна добували до 4 кг заліза [Бидзиля, Вознесенская, Недопако, Паньков, 1983, с. 46]. Модифікацією такого типу шахтного горну були споруди, стінки яких виготовлялися з каміння. Продуктивність цих печей була аналогічною, проте термін їхнього використання був значно тривалішим, а це робило їх продуктивнішими й економічними.

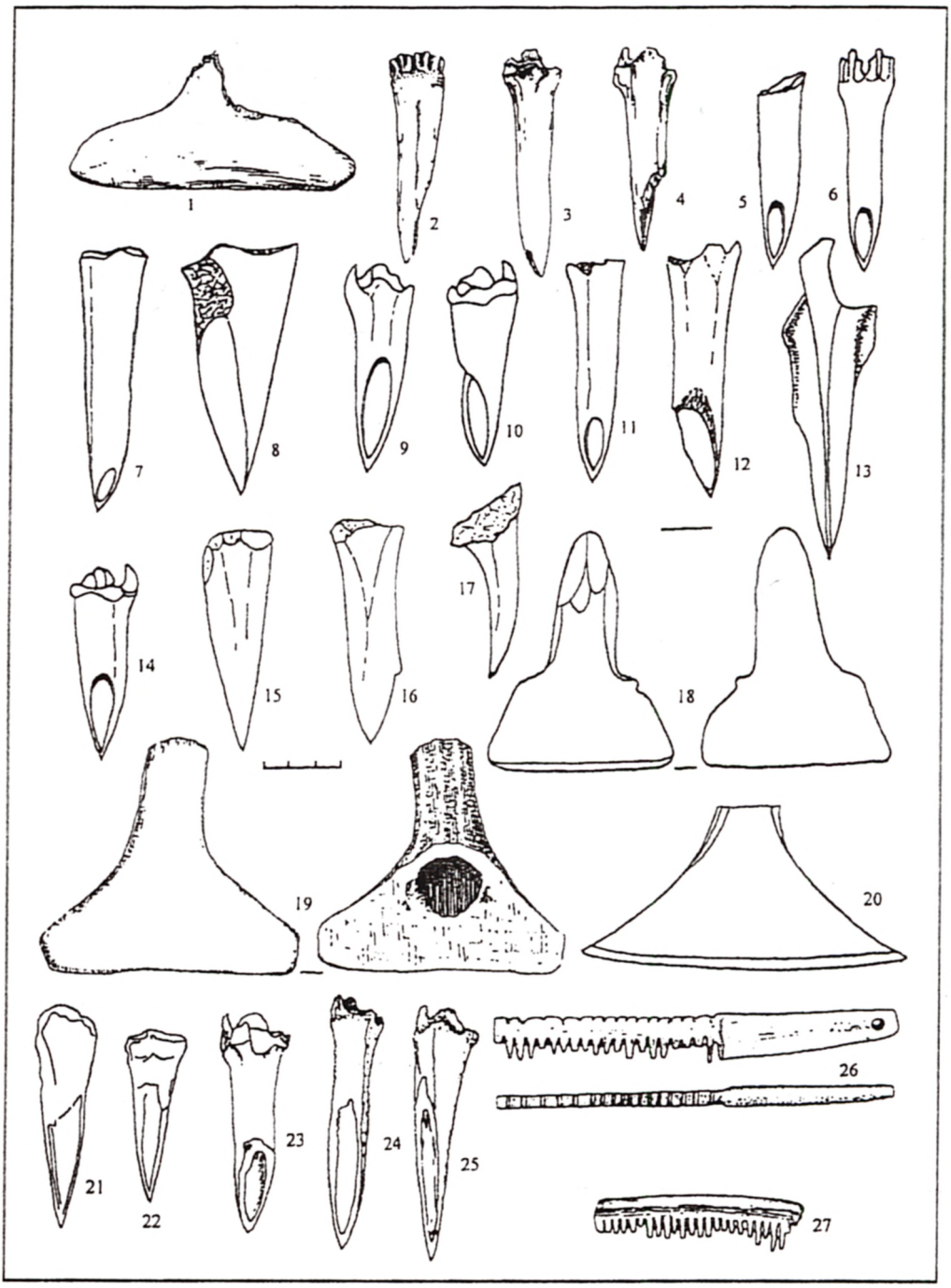

Рис. 59. Кістяні вироби з пам'яток райковецької культури.
1-4 – Рашків I [Баран Я., 2004]; 5-14, 16 – Ревне; 15, 17, 20 – Добринівці; 19 – Коржівка [Хавлюк, 1963]; 21-22 – Обухів II [Абашина, 2004]; 23-27 – Монастирок [Максимов, Петрашенко, 1988].

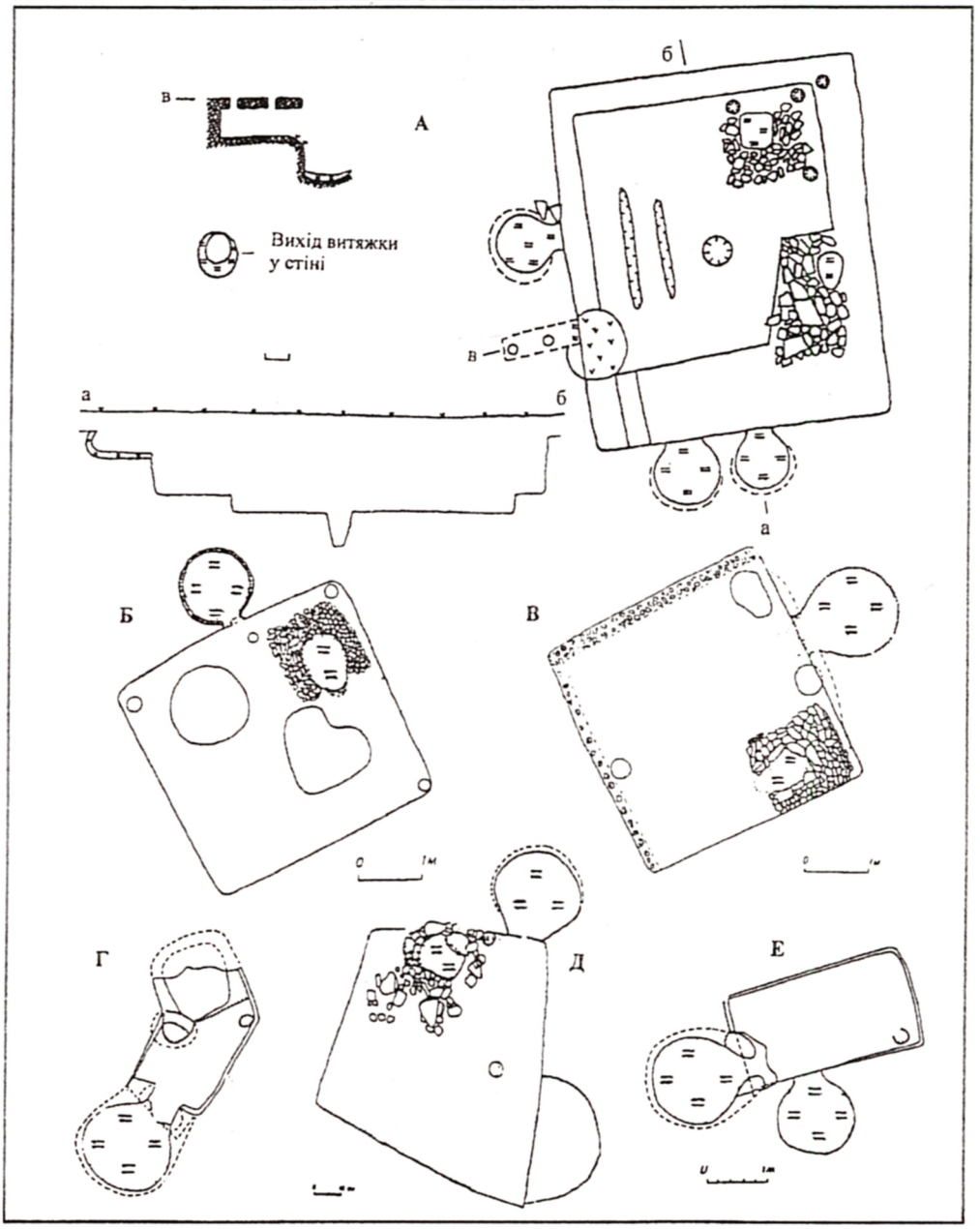

Рис. 60. Споруди райковецької культури із нішоподібними печами.
А – Ревне II; Б – Монастирок, східне городище, споруда № 43 [Максимов, Петрашенко, 1988]; В - Монастирок, західне городище, споруда № 4 [Максимов, Петрашенко, 1988]; Г – Луцьк (урочище Гнідава), споруда IV [Кучера, 1975]; Д – Рашків I, споруда 31 [Баран Я., 2004]; Е – Луцьк (урочище Гнідава), споруда I [Кучера, 1975].

Другий тип горнів (ямний горн із шлаковипуском) являв собою заглиблений у ґрунт котлован, вимащений по стінках глиною, з невисокою наземною глинобитною шахтою-колошником. У деяких випадках поруч з таким горном влаштовували спеціальну яма, куди збирався шлак, який випускали з котловану.

Горн такого типу виявлений у с. Онут на правому березі Дністра поряд із селищем райковецької культури. Він мав овальну в плані форму розмірами 0,8 х 0,4 м і був влаштований на досить крутому схилі. Стінки горна мали товщину 0,10-0,15 м і збереглися на висоту 0,7 м. Споруда, очевидно, мала склепіння, яке виступало на 0,3-0,4 м вище поверхні землі. Таким чином, внутрішня висота горна сягала приблизно 1 м. Весь внутрішній простір горна був заповнений залізними шлаками, вугіллям, перепаленими кістками тварин та невеликими фрагментами гончарної кераміки райковецької культури. Розвідковими шурфами встановлено, що поряд знаходилося ще кілька аналогічних горнів.

Продуктивність таких горнів складала від 3 до 10 кг заліза за одну плавку. Цей тип горна був найбільш поширеним серед слов'янського населення [Вознесенська, Недопако, Паньков, 1996, с. 33-34], а на території Росії використовувався до XIX ст. [Успенская, 1959, с. 106-109].

Про рівень розвитку металургії заліза у слов'ян свідчить також факт присутності спеціальних горнів для попереднього випалу руди. Такі горни були зафіксовані на Гайворонському центрі і поселенні поблизу с. Корчак (Корчак VII). Очевидно, для попереднього випалу руди використовували два типи печей – наземні шахтні (Гайворон) і заглиблені ямні (Корчак) [Вознесенська, Недопако, Паньков, 1996, с. 34]. Аналогічні агломераційні печі були виявлені на Буковині на поселенні Чорнівка II [Тимощук, 1990, с. 95-96, 179]. Тут виявлені понад 17 печей для попереднього випалу та збагачення залізної руди. Дві з них були розкопані і являли собою ями до 2 м у діаметрі і глибиною до 1 м заповнені вугіллям, залізними шлаками, кістками тварин та керамікою. Не виключено, що агломераційні печі Чорнівки II є рештками сиродутних горнів другого типу, про що можуть свідчити передгорнові ями та велика кількість залізних шлаків. Проте ця гіпотеза потребує підтверджень шляхом широких розкопок даних печей та простору між ними.

Аналогічний залізоплавильний комплекс виявлений на поселенні в Стільському. Він складався із спеціальних споруд для приготування деревного вугілля, відстійника болотної руди, агломераційної (збагачувальної) печі, господарської споруди із залізоплавильним горном всередині. В останньому знаходилось 80 кг криці [Корчинський, 1991, с. 56].

На території райковецької культури виділяються спеціалізовані центри із видобутку заліза. До них, у першу чергу, належить значний центр

залізоробного виробництва, який досліджено на поселенні біля с. Григорівка на лівобережжі Дністра. Він складався із 30 залізоплавильних печей-домниць [Артамонов, 1955, с. 109]. Вони влаштовані в ямах, мали зрізану конічну форму і висоту 0,5-0,7 м. Їхній внутрішній нижній діаметр становив 0,3-0,45 м. Перед челюстями домниць розташовувані досить широкі ями, заповнені шлаком та уламками сопел. Глиняні сопла використовувались для примусової подачі повітря і вмуровувалиь з лицевої сторони в челюсті печі. Внутрішні стіни печі обмазані вогнетривкою глиною в один-два шари. За конструкцією череня М.І. Артамонов поділяв домниці на два види. До першого належать печі із заглибленим черенем, рівень якого знижується від челюстей до задньої стінки. Другий вид становлять домниці з випуклим черенем. Відмінності у влаштуванні черенів дослідник пояснював різним напрямком струменів повітря, а, отже, різним розташуванням сопел і міхів для дуття [Артамонов. 1955, с. 108-109].

Інший подібний центр залізоробного виробництва вивчався на поселенні Скок, де досліджено дев'ять сиродутних залізоплавильних горнів. Два з них збереглись практично повністю, що дало можливість досконало вивчити їхню конструкцію. Горни влаштовані у материкових ямах, стінки яких обмащені вогнетривкою глиною. У декількох випадках простежено два шари обмазки. Горни мали форму у вигляді конуса. Вони розширені до дна і звужені до колошника. Середня їхня висота становить 0,6 м. Черінь залізоплавильної печі овальної форми і має розміри 0,5 х 0,4 м. Найменший діаметр мала верхня частина печі біля колошника – 0,10-0,12 м. Верхня частина печі знаходилась на рівні давнього горизонту. У передніх стінках горнів були влаштовані отвори у вигляді арки розмірами 0,25 х 0,17 м. Вони призначалися для виймання криці. Тут же вмуровані глиняні сопла для нагнітання повітря. Перед отворами печей простежені глиняні майданчики, які являли собою продовження череня. Перед цими глиняними майданчиками розташовані круглі в плані ями.

Ще один такий центр знаходився на поселенні біля Єкимауцького городища, де виявлені численні рештки домниць для виплавки заліза та декілька печей для збагачувального випалу залізної руди.

Аналогічні матеріали одержані поблизу від Алчедарського поселення. Там розкопано 16 цілих і декілька десятків зруйнованих домниць [Федоров, Чеботаренко, 1974, с. 84]. Особливий інтерес викликає виявлений тут залізоплавильний комплекс [Федоров, 1964, с. 83], який складався з дев'яти домниць для плавки заліза, двох печей для збагачувального випалу руди і кам'яного майданчика для її подрібнення. Тут же знайдено декілька господарських ям, заповнених залізними шлаками і два колодязі глибиною 4 м, пов'язані з виробництвом заліза. На невеликій площі знаходилось кричне залізо, сотні кілограмів залізних шлаків, десятки глиняних сопел.

Алчедарський металургійний комплекс дає можливість простежити весь цикл виробництва заліза. Спочатку руда подрібнювалась на кам'яному майданчику, просушувалася і потрапляла у піч для збагачувального випалу. Внаслідок термічної обробки при температурі 500-600°С [Федоров, 1964, с. 83] вигорали легкі домішки і руда таким чином збагачувалась. Далі через верхню частину домниці (колошник) засипалось деревне вугілля та подрібнена збагачена руда. При згоранні деревного вугілля проходив процес часткового відновлення заліза. У такий спосіб у домниці досягалася температура 1300-1500°С [Федоров, 1964, с. 83], достатня для одержання заліза у тістоподібному стані – криці, яка осідала на дно печі. Крицю виймали через отвір у вигляді арки. Під час плавки цей отвір замуровували, а повітря у домницю подавали примусовим дуттям через глиняні сопла. Кількість таких сопел різна. В одному із горнів виявлені шість вмурованих сопел [Федоров, 1964, с. 83, рис. 32]. Чотири сопла були вмуровані в стінку горна у Григорівці [Артамонов, 1955а, с. 29]. Канали глиняних сопел у перерізі були квадратної або круглої форми діаметром від 1 до 3,5 см.

Кожна плавка закінчувалась частковим руйнуванням передньої стінки печі з тим, щоб вийняти крицю. При заповненні домниці деревним вугіллям і подрібненою рудою часткового руйнування зазнавала верхня частина домниці – колошник, яку перед початком плавки треба було добудовувати [Рыбаков, 1948, с. 130-131]. Після кожної плавки на внутрішніх стінках та черені залізоплавильної печі накипало багато шлаків. Їх частково знімали, а стінки домниці обмащували новим шаром вогнетривкої глини. В Єкимауцах простежено чотири шари обмазки, товщиною від 5 до 9 см кожний [Федоров, 1966, с. 275]. Після 6-7 плавок залізоплавильний горн остаточно заповнювався шлаками і ставав непридатним для використання [Бідзіля, 1963, с. 135].

Остання четверть I тисячоліття н.е. характеризується значним прогресом залізоробного виробництва. У порівнянні з попереднім періодом помітно зростає кількість залізоплавильних горнів, збільшується їхня продуктивність, а, отже, і обсяги виробництва заліза. Яскравим доказом зростання масштабів залізоробної галузі є порівняння Григорівського (VIII-X ст.) [Артамонов, 1955; Артамонов, 1955а] та Гайворонського (VI-VII ст.) [Бідзіля, 1963] металургійних центрів. Перший значно переважає за кількістю горнів, а робочий об'єм кожного Григорівського горна складає 0,25 м^3, тоді як Гайворонського лише 0,15 м^3. Продуктивність Григорівського металургійного центру була набагато вищою, оскільки кожний його горн за одну плавку давав 13 кг заліза проти 8 кг на Гайворонському [Вознесенская, 1990, с. 391].

Безсумнівно, продукція залізоробних центрів призначалася не лише для задоволення власних потреб або потреб оточуючого населення, але й спрямовувалася і до більш віддалених районів. Тому при розгляді питань

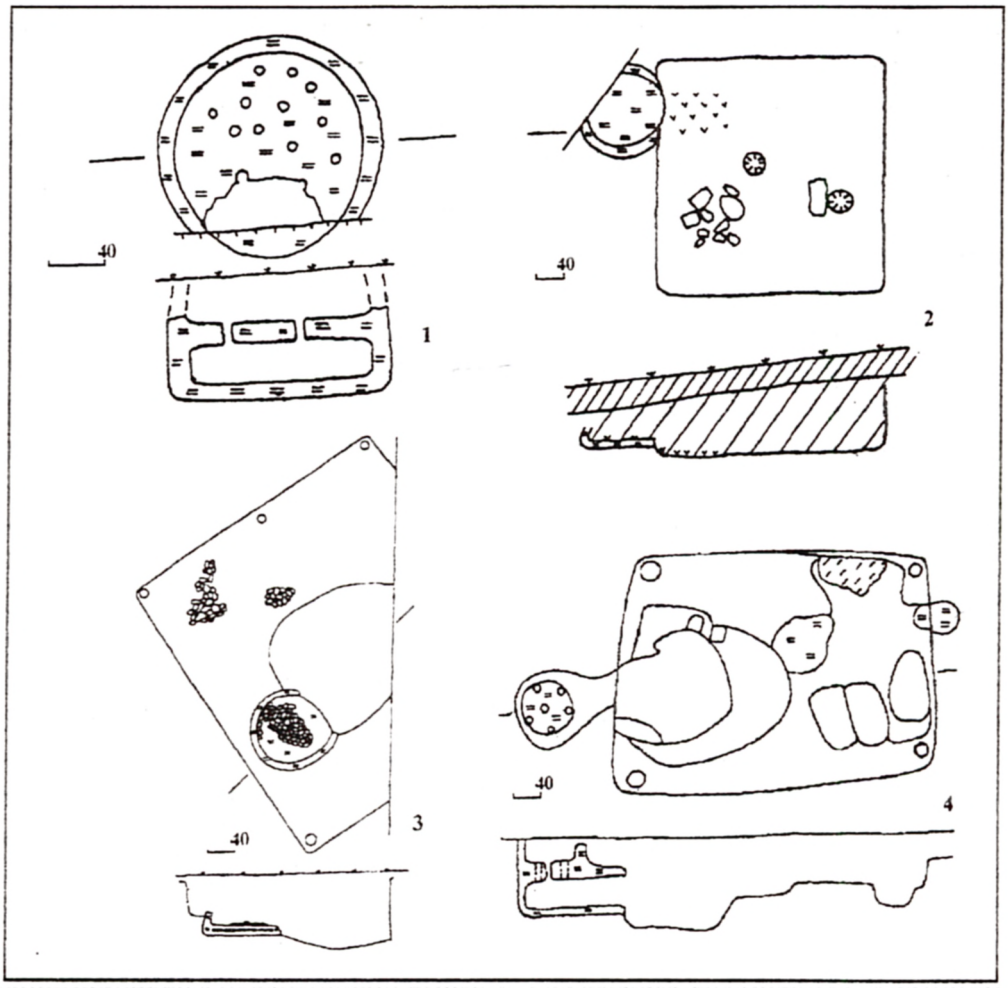

Рис. 61. Гончарні горни райковецької культури.
1-3 – Ревне; 4 – Лимбар-Кипрерія [Тельнов, Чеботаренко, 1988].

організації залізоробного виробництва на "макрорівні" необхідно зазначити існування територіальної спеціалізації в металургійному виробництві, підвалини якої були закладені в попередній час. За археологічними матеріалами можемо стверджувати, що в середовищі носіїв райковецької культури відбувалося відокремлення металовидобувного виробництва від металообробного [Вознесенська, Недопако, Паньков, 1996, с. 39]. Проте поряд з великими центрами залізовидобутку продовжували існувати й дрібні майстерні та металурги-кустарі, які обслуговували потреби однієї общини чи гнізда поселень

Виникнення потужних металургійних центрів (Григорівка, Алчедар, Єкимауци) з декількома десятками залізоплавильних горнів, печами для збагачувального випалу руди і майданчиками для її подрібнення вказує на

спеціалізоване товарне виробництво заліза [Паньков, 1990, с. 381]. Про це саме свідчать залізні заготовки із слідами гарячої рубки, виявлені на городищі Зимно [Ауліх, 1963, с. 44], які являли собою товарний напівфабрикат з типовою структурою кричного заліза з великим вмістом шлаку [Вознесенская, 1978, с. 63-64]. Цікавим із цього приводу є твердження Р. Плейнера, що для слов'ян залізо було не тільки предметом торгівлі, але і своєрідним еквівалентом вартості, що відповідав певній ваговій масі заліза [Pleiner, 1971, p. 18].

Піднесення залізоробного виробництва в останній четверті I тисячоліття н.е. привело до його відособлення в окрему галузь господарства, яку обслуговували декілька сімей общини. На користь цієї думки свідчить "гніздове" планування Алчедарського поселення. Житла тут розташовані групами по 2-5 в гнізді. На кожну таку групу жител припадає спільний виробничий комплекс, що включав одну або декілька домниць. Домниці знаходились біля жител або в їхньому оточенні. На думку Г.Б.Федорова, кожний виробничий комплекс обслуговували окремі сім'ї, які входили до патронімії [Федоров, 1964, с. 83-84]. Досить великі об'єми виробленого заліза передбачали його вихід за рамки общинного ринку [Вознесенская, 1978, с. 64].

Разом з тим, продовжують існувати невеликі універсальні комплекси, що включали домницю і кузню. Тут металург і коваль виступав в одній особі, працюючи на замовлення і задоволення потреб у залізних виробах мешканців свого поселення або невеликої округи [Паньков, 1990, с.381].

Зростання обсягів виробництва заліза у VIII-X ст. привело до значного збільшення кількості залізних виробів [Вознесенская, 1990, с. 391; Гопак, 1988а, с. 31]. Якщо на пам'ятках третьої чверті I тисячоліття н.е. виявлені лише поодинокі знахідки виробів із заліза, то у досліджуваний період вони вже були масовим явищем. За спостереженнями Г.О. Вознесенської в цей час зростає кількість знарядь праці та інструментів. Асортимент лише цих категорій залізних виробів налічує майже 30 найменувань [Вознесенская, 1990, с. 391]. Найчастіше на пам'ятках культури трапляються такі вироби із заліза: наральники, серпи, коси, мотички, ножі, шила, долота, різці-ложкарі, наконечники стріл та списів, кресала, дужки відер, пряжки, шпори, сокири, тесла, ножиці, гачки тощо.

Вивчення техніки та технології виготовлення ковальської продукції засобами металографічного аналізу доводить, що, крім кількісних показників, зростає і рівень технічного розвитку ковальської справи, професіоналізм та спеціалізація ремісників [Вознесенская, 1990, с. 382-393].

Зростання рівня розвитку ковальської справи у VIII-X ст. добре простежується, у порівнянні з попереднім періодом. Із 130 ковальських виробів третьої чверті I тисячоліття н.е., що піддавалися металографічному аналізу,

65% виготовлені із суцільного заліза, 20% – сталеві. Із загальної кількості врахованих предметів 10% виготовлені з пакетного заліза. Цементування відмічено на 2,5% виробів. Ще 2,5% виробів мали наварене сталеве лезо [Вознесенская, 1990, рис. 387]. Таким чином, ковальські вироби виготовлені цілком із заліза або сирцевої сталі [Вознесенская, 1990, с. 388; Гопак, 1976, с. 47-53].

Дослідники відзначають спрощену ковальську техніку третьої чверті I тисячоліття н.е. з обмеженими технологічними операціями (ковка заліза у гарячому стані, термічна обробка виробів загартуванням). Цементація виробів з метою зміцнення робочих частин зустрічається дуже рідко. Технологічно складні ковальські вироби представлені одиничними екземплярами. Очевидно, техніка виготовлення конструктивно складних виробів з наварними сталевими лезами знаходилась у стадії зародження [Вознесенская, 1978, с. 62].

Металографічний аналіз металевих виробів, здобутих під час розкопок поселень райковецької культури у Городку, Бакоті, Рашкові, Пеньківці (Макарів Острів), Каневі та Монастирку [Вознесенская, 1984, с. 36-49; Вознесенская, 1978, с. 62-64; Гопак, 1976; Гопак, 1988, с. 120-127] засвідчив певне зменшення кількості виробів із суцільного заліза (46,6%) та незначне збільшення сталевих (21%). Разом з тим помітно зростає відсоток виробів із застосуванням складних технологічних схем – з пакетного металу (19%), виробів з цементацією (9%) та виробів з наварними лезами (4,4%) [Вознесенская, 1990, с. 387].

Наведені порівняння засвідчують тенденцію прогресування технологій ковальської справи. Ремісники досконало знали властивості матеріалу, з яким працювали. Вони диференційовано та раціонально використовували суцільне залізо та сталь для виготовлення певних категорій металевих виробів [Гопак, 1976, с. 55]. Простежується переважне використання сталі у виробництві знарядь праці та предметів озброєння. Побутові речі у більшості виготовлялись із суцільного заліза.

Залежно від призначення здійснювалась також і термічна обробка сталевих виробів. Гартування у холодній воді та гартування з відпуском застосовувалось щодо знарядь праці та зброї, які потребували твердості та міцності.

Ремісники заключної чверті I тисячоліття н.е. освоїли поверхневу та суцільну цементацію і, що особливо важливо, зварювання заліза та сталі в одному виробі. У таких поковках сталевими були лише робочі частини, що надавало твердості лезу при збереженні пластичності виробу. Поява знарядь, виготовлених за такою технологією, привела до значного зростання продуктивності праці. Цей винахід визначив напрямок подальшого розвитку металообробних технологій [Вознесенская, 1978, с. 63; Толочко,

1985, с. 12], оскільки саме вони стали домінуючими у давньоруський час і стали одним із чинників економічного піднесення Київської держави.

Безпосереднє виготовлення залізних виробів відбувалося у кузнях. З їхніми рештками зазвичай пов'язують залишки будівель з розвалами відкритих кам'яних вогнищ чи горнів, біля яких зосереджено шматки криць, шлаків, уламки тиглів, сопла (Ріпнів II, Паріївка, Ломачинці, Добринівці, Волоське [Давня історія України, 2000, с. 120]. Наприклад, в Ломачинцях кузня розташовувана у приміщенні довгого наземного будинку. В одному з кутів споруди розкопано залишки ковальського горна: уламки керамічного сопла квадратної в перетині форми розмірами 5 х 5 см, шматки глиняної обмазки, вугілля, перепалені камені, залізні шлаки. Ковальський горн був складений з плоских каменів, обмазаних всередині вогнетривкою глиною. В нижній його частині були вставлені сопла для нагнітання повітря за допомогою шкіряних міхів [Тимощук, 1976, с. 108-109]. Очевидно, з майстернями з обробки металу слід пов'язувати споруди з кам'яними площадками, добре відомі за дослідженнями в Добринівцях [Тимощук, 1976, с. 110] та Ревному [Тимощук, 1976, с. 114].

Виготовлення ковальської продукції за складними технологічними схемами передбачало застосування значного обсягу знань, великої кількості прийомів та навичок. Це було під силу професійним ремісникам, для яких ковальська справа була основним заняттям. Про це ж свідчать спеціалізовані ремісничі майстерні – кузні на Пастирському та Єкимауцькому городищах з набором ковальського реманенту, який складався з ковадел, молотів, ножиць для різання металу, ковальських кліщів, зубила, напилка тощо [Федоров, 1953, с. 119, рис. 51].

Аналіз залізоробного ремесла у носіїв райковецької культури дозволяє зробити декілька висновків. По-перше, слід зазначити прогрес у виробництві знарядь праці в порівнянні з попереднім періодом, що знайшло свій вираз у збільшенні асортименту виробів і покращенні їхньої якості. По-друге, простежується існування спеціалізованих центрів із виробництва заліза й общинних майстерень. По-третє, з'являються нові технологічні прийоми у виготовленні виробів із заліза та все більшого поширення отримують сталеві та комбіновані залізні вироби. По-четверте, успіхи у розвитку металообробки забезпечили ефективними знаряддями праці інші галузі господарства населення.

3.5. Обробка кольорових металів

Поряд із залізоробною справою на новий щабель розвитку піднялася і обробка кольорових металів. З них виготовлялися головним чином прикраси, оздоби костюма, предмети кінської збруї тощо.

На території розселення слов'янських племен не було промислових запасів кольорових металів, тому потрібну сировину доводилося довозити. Найбільш вірогідно, кольорові метали, зокрема мідь, поступали до місцевого населення із Семигороддя. Сировина надходила до Східної Європи у вигляді металевих злитків. Вторинною сировиною слугували зіпсовані речі або такі, що вийшли з ужитку [Давня історія України, 2000, с. 124-125].

Ювелірна справа (обробка кольорових металів) в старожитностях райковецької культури продовжувала традиції попереднього періоду – V-VII ст. Виготовлення ювелірних виробів у празько-корчацькій культурі знаходилося на належному рівні розвитку. На пам'ятках культури відомі неодноразові знахідки предметів, пов'язаних із виготовленням різноманітних прикрас. Зокрема, на городищі в Зимному знайдено формочки для виготовлення прикрас. Ремісники-ювеліри, які працювали на городищі, знали плоске і об'ємне лиття, холодну ковку і карбування [Ауліх, 1972, с. 94-95].

Значно більше інформації маємо про ювелірну майстерню в Бернашівці. Тут, у типовій слов'янській напівземлянці з пічкою-кам'янкою, було виявлені 64 кам'яні ливарні форми і керамічний тигель-ллячку. У майстерні виготовлялися пальчасті фібули, лунниці, різноманітні нашивки і підвіски, накладки на пояс, з'єднуючі умбони, накладки для вуздечок тощо [Винокур, 1997, с. 139-141]. У ливарних формах Бернашівської майстерні можна було виготовити до 100 різноманітних форм ювелірних виробів [Винокур, Мегей, 1992, с. 85]. Сліди ювелірного виробництва (знахідки ллячок, кам'яних формочок, шлаків кольорових металів) зафіксовані у Семенках [Хавлюк, 1963, с. 335, рис. 14], Тетерівці, Корчаку VII [Русанова, 1973, с. 82, табл. 30], Рашкові [Баран, 1988, рис. 10, с. 18].

Дещо менше знайдено археологічних свідчень про розвиток ювелірної справи у носіїв райковецької культури. Тут поки що не виявлені такі великі центри з виробництва ювелірних прикрас, як у Зимному та Бернашівці. Проте на багатьох пам'ятках зафіксовані знахідки матеріалів, пов'язаних із обробітком кольорових металів. Це – Канівське поселення [Мезенцева, 1965, с. 107, рис. 55], Добринівці [Тимощук, 1982, с. 22, рис. 7], Хуча, Паріївка [Давня історія України, 2000, с. 125] тощо. Крім того, велика кількість виробів з кольорових металів, знайдених на пам'ятках культури, може говорити про масштабність місцевого ювелірного виробництва.

Хімічний аналіз виробів із кольорових металів з городища Монастирок показав, що вони (браслет, перстень, скроневе кільце, підвіска-бубонець) виготовлені із сплавів міді, цинку й олова (латунь); міді, олова і свинцю (олов'яниста бронза) та міді, цинку і свинцю (багатокомпонентний сплав). Основним легуючим матеріалом було олово, свинець і цинк. При виготовленні ювелірних виробів застосовувалися різні технологічні схеми. Продовжували використовуватися такі прийоми, як лиття в односторонніх і

двосторонніх формах, по восковій моделі тощо [Максимов, Петрашенко, 1988, с. 101]. Місцеві ювеліри знали також холодну ковку, прийоми тиснення, карбування, волочіння дроту. Вони починають застосовувати орнаменти з крученого дроту, напаяного на пластинку (скань) або з'єднаного в об'ємну композицію (філігрань). Карбування наносилося за допомогою пуансонів та інших видів штампів. Широко застосовували гравірування по гладкій поверхні, інкрустацію, позолоту [Давня історія України, 2000, с. 128].

Розвиток кольорової металообробки в VIII-X ст. свідчить, що вона продовжує традиції попереднього часу, але разом з тим ускладнюється техніка виготовлення і урізноманітнюється набір виробів. Все це заклало основи ювелірного виробництва давньоруського часу.

3.6. Гончарна справа

Гончарна справа займала одне з провідних місць у структурі господарської діяльності слов'янського населення VIII-X ст. між Дніпром і Карпатами. Свідченням значного її розвитку є те, що переважну більшість знахідок на всіх типах пам'яток складає керамічний посуд.

Виробництво керамічного посуду складається з трьох обов'язкових технологічних стадій [Бобринский, 1978, с. 14]. Перша з них є підготовчою і передбачає відбір сировини, її добування і підготовку глиняного тіста. Основний зміст другої стадії полягає у наданні виробу форми та механічній обробці його поверхні. На третій, заключній стадії сформовані вироби просушуються та випалюються. Ці три стадії є обов'язковими ланками технологічного процесу, після завершення якого керамічний посуд стає придатним для використання.

Особливістю гончарної справи означеного часу та регіону є виробництво як ліпного глиняного посуду, що виготовлявся без використання гончарного круга, так і кружального, сформованого на гончарному крузі. Візуальне вивчення керамічного посуду на Верхньому Пруті та Середньому Дністрі свідчить, що за технікою формування порожнистого тіла він відноситься до спірального або спірально-зонального способу конструювання. Аналогічні висновки дав аналіз керамічного посуду з поселення Монастирок на Середньому Дніпрі [Максимов, Петрашенко, 1988, с. 101].

Ліпний і гончарний посуд співіснують протягом усієї заключної чверті I тис., проте їхнє кількісне співвідношення у різночасових керамічних комплексах не однакове. У комплексах VIII ст. зустрічається практично лише ліпний посуд, який за своєю формою продовжує традиції попереднього часу. Відмінність полягає у більшій товщині стінок, значних домішках шамоту у глиняному тісті, виразнішому оформленні верхньої частини горщика, відігнутих вінцях. Горщики становлять переважну більшість ліпного посуду,

асортимент якого доповнюється мініатюрними посудинами, конічними мисками, сковорідками та жаровнями (рис. 2; 3). Значна частина ліпного посуду прикрашена по вінцях пальцевими вдавленнями, защипами або косими насічками (рис. 2, *1-3, 4, 6, 7, 10, 11, 13, 15, 16*; рис. 3, *3, 11*). Рідше зустрічається орнамент у вигляді хвилястих і зигзагоподібних ліній, нанесених на стінках горщика.

На IX ст. припадає освоєння технології формування керамічного посуду на гончарному крузі. Спочатку, за О.О.Бобринським, гончарний круг використовувався як поворотний механізм (етап РФК-1), а потім для загладжування поверхні (етап РФК-2).

Поява у X ст. значної кількості високоякісного посуду, що відзначався симетричністю форм, дбало виконаним орнаментом та складними "манжетовидними" вінцями, свідчить про використання гончарного кола для профілювання горщика (етап РФК-3) [Бобринский, 1978, с. 191-192]. Гончарний посуд, виготовлений за такою технологією, представлений у комплексах Правобережного Подніпров'я (Лука-Райковецька, Канівське, Київ, Пліснеськ) [Бобринский, 1978, с. 192]. У Монастирку він складав майже 20% від сумарної кількості гончарної кераміки [Максимов, Петрашенко, 1988, с. 101].

Гончарний круг відкрив нові можливості у прикрашанні посуду, що проявилось у появі нових орнаментальних мотивів. Гончарний посуд майже весь орнаментований комбінаціями прямих і хвилястих горизонтальних ліній, нанесених по сирій глині спеціальним різцем у вигляді гребінця. З IX по X ст. простежується чітка тенденція до збільшення орнаментованої площі. Врешті-решт дуже ретельно виконаний орнамент покриває практично все тіло горщика від горла до дна. Іноді хвилястими лініями прикрашена навіть внутрішня частина вінець. При цьому орнамент, окрім звичайної естетичної функції, очевидно мав ще й певне світоглядне навантаження. Прямі і хвилясті лінії символізували зоране поле та вологу – були складовими землеробської магії, покликаної забезпечити добрий урожай.

Важливим етапом технологічного процесу виготовлення керамічного посуду є його закріплення шляхом випалювання. Ліпний посуд, що виготовлявся кожною родиною у домашніх умовах, відзначається нерівномірним випалом. Ступінь випалу різних частин посудини не однаковий, у зламі черепка видно, що він не завжди пропечений наскрізь, а тому крихкий. Очевидно, це було наслідком випалювання ліпного глиняного посуду на відкритому вогнищі або у домашній печі, де рівномірного випалу досягти неможливо.

На відміну від ліпного посуду, гончарний виробляли майстри-гончарі, які спеціалізувалися на його виготовленні. Поява у X ст. якісного гончарного посуду, що характеризується схожістю форм та технології, доводить, що його

виробництво було справою окремих майстрів. Висока якість їхньої продукції базувалась на досконалому знанні властивостей глини, вмінні покращувати її склад за допомогою домішок, навиках формування посуду на гончарному крузі, а також використанні спеціальних печей-горнів для випалу керамічної продукції.

Гончарні горни за своєю конструкцією поділяються на два типи – одноярусні та двоярусні. Одноярусний горн досліджено під час розкопок майстерні в урочищі Микулинка на Ревнянському поселенні (рис. 61, *3*). Майстерня являла собою орієнтовану кутами за сторонами світу прямокутну споруду, розмірами 4 х 4,5 м, заглиблену в материк на 0,5 м. В середині котловану досліджено залишки горна, перед яким знаходилась передгорнова яма. Горн був округлої форми і мав діаметр 1 м. Глиняні стінки горна мали товщину 0,1-0,15 м і збереглися на висоту 0,3 м. Дно горна знаходилося нижче долівки майстерні на 0,05 м і було викладено плоскою дрібною галькою. Аналогічна гончарна майстерня з одноярусним горном у куті досліджена на поселенні Хринівка. У заповненні майстерні необпалений посуд, запаси глини для виготовлення посуду та крупнозернистий пісок, що використовувався в якості домішки [Славяне Юго-Восточной Европы, 1990, с. 399; Давня історія України, 2000, с. 132-133].

Очевидно, до такого ж типу гончарних горнів відносяться і нішоподібні печі, які вирізалися у вертикальних стінках материкових котлованів (рис. 60). В одному приміщенні могло бути декілька печей такого типу. Підтвердженням використання нішоподібних печей для випалу керамічного посуду може слугувати ще одна гончарна майстерня з поселення Хринівка. У стінках материкового котловану майстерні було влаштовано три нішоподібні печі, в заповненні яких виявлений невипалений глиняний посуд.

Нішоподібні печі були досить характерним явищем на пам'ятках заключної третини I тисячоліття н.е. Вони досліджені на Пслі [Ляпушкин, 1958, с. 55, 64, 115, 134, 153, рис. 84, 89], Сеймі [Березовець, 1955, с. 49-66, рис. 4], Стирі [Кучера, 1975, с. 100-101, рис. 2], Горині [Musianowicz, 1979, s. 180, rys. 14-19], Західному Бузі [Баран, 1972, с. 28, 221-223, рис. 9, 77], Дністрі [Баран, Козак, Магомедов, Некрасова, 1975, с. 258], у Молдові [Рошаль, Федоров, 1973, с. 165, рис. 4, 8; Хынку, 1973, с. 185-188, рис. 10, 12]. Печі такого типу відомі також з розкопок на території Чехії [Pleiner, 1958, s. 203-204, obr. 53, 67, 68], Румунії [Comsa, 1978, p. 39, 55, fig. 27, 36; Teodor, 1978, fig. 2, *1*, 24, *2*, 63, *5*; Zaharia, 1967, p. 56, 59, 62, 64-67, fig. 38, 39, 41-44]. Дослідники одностайно вважають нішеподібні печі, вирізані в материкових стінах, виробничими, на відміну від печей-кам'янок чи глинобитних печей, які споруджувалися в кутку житла, на його підлозі чи материковому останці і мали побутовий характер. Конструкція цих печей давала можливість їхнього багатоцільового використання [Кучера, 1975,

с. 103; Михайлина, 1997, с. 64-67]. Матеріали розкопок майстерні на поселенні Хринівка доводять, що такі печі використовувалися і для випалювання керамічного посуду.

Іншого типу гончарний горн досліджено на городищі Ревне II (урочище Царина). Він мав діаметр 1,4 м і поділявся глиняною горизонтальною перегородкою (товщина 0,15 м) на два яруси - нижній і верхній (рис. 61, *1*). Нижній ярус зберігся повністю (висота 0,3 м) і слугував топкою, а верхній – камерою для випалювання глиняного посуду. Гаряче повітря потрапляло з топки у камеру випалювання через спеціальні отвори "продихи" у горизонтальній перегородці. Збереглося 13 продихів діаметром 0,05-0,07 м (рис. 61, *1*). Поряд з гончарним горном знаходилося заглиблена споруда (4,0 х 3,4 м), яка разом із горном складала один виробничий комплекс гончаря [Тимощук, 1973, с. 337-338; Михайлина, 1997, с. 64].

Двоярусні гончарні горни досліджено на поселеннях Молешти [Чеботаренко, 1983, с. 183-185, рис. 1, *2*] та Лимбарь-Кепрерія [Тельнов, Чеботаренко, 1988, с. 72-76] на території Молдови.

Краще зберігся двоярусний горн у майстерні гончаря на поселенні Лимбарь-Кепрерія [Тельнов, Чеботаренко, 1988, с. 72-76, рис. 1]. Майстерня розміщувалася у прямокутному котловані (4,1-4,4 х 3,0-3,3 м) глибиною 1,1 м від сучасної поверхні. У західній стінці майстерні розташоване устя топки двоярусного гончарного горна, котрий знаходився за межами споруди (рис. 61, *4*). Камера для випалу керамічного посуду мала округлу форму і досягала 0,75 м у діаметрі. Стінки камери збереглися на висоту 0,20-0,30 м. Топка в плані мала грушоподібну форму (довжина 1,55 м, ширина 0,5-1,10 м) і за розмірами була більше камери випалу. Висота топки становила 0,5 м. Топка відділялась від камери випалу горизонтальною глиняною перегородкою (товщина 0,5 м) з шістьма продихами діаметром 0,11 м. П'ять продихів розташовані по колу біля стінок камери випалу, один – по її середині. У середній частині котловану майстерні знаходилось глиняне вогнище, а в східній стінці материкового котловану була влаштована нішеподібна піч. Ймовірно, вогнище використовувалось для попереднього просушування щойно сформованого посуду, а нішеподібна піч – як одноярусний горн.

У північно-західному куті майстерні, на долівці, виявлене скупчення масної глини зеленкуватого кольору, яка, очевидно, використовувалась для виробництва керамічного посуду [Тельнов, Чеботаренко, 1988, с. 74].

Наявність таких спеціалізованих майстерень із виготовлення і випалу гончарного посуду, велика кількість і висока якість продукції, що тут виготовлялась, свідчать про виділення гончарства в окремий вид ремесла на теренах між Дніпром і Карпатами в останній чверті I тис. н.е.

Після великого періоду відсутності гончарного керамічного посуду, що почався із занепадом черняхівської культури, традиція використання

гончарного круга на досліджуваній території відроджується у часи райковецької культури. Стратиграфічні спостереження та датуючі речі свідчать, що використання знову гончарного круга припадає на рубіж VIII/IX ст. або початок IX ст. [Михайлина, 2000а, с. 123-127].

Відродження гончарного ремесла на досліджуваній території, що проявилось у використанні гончарного круга, становленні складної технології формування порожнистого тіла посудини, а також появі гончарних горнів, пов'язується з аланами та болгарами, які входили до складу Хозарського каганату і є творцями салтово-маяцької культури [Давня історія України, 2000, с. 132]. Значні центри їхнього гончарного виробництва існували вже у VII – на початку VIII ст. Прикладом слугує спеціалізований гончарний комплекс у балці Канцерка (Подніпров'я), що складався з 18 двоярусних горнів і 12 майстерень [Сміленко, 1975, с. 118-147].

3.7. Каменерізне ремесло

Серед ремесел носіїв культури певне місце займала каменерізна справа. Практично на кожній розкопаній пам'ятці відомі знахідки виробів з каменю. Це – жорна, точильні бруски, пряслиця, бусини тощо. Вони виявлені в Каневі [Мезенцева, 1965, с. 66-67, 109-110], Лопатній [Федоров, 1960, с. 374, рис.68], Ріпневі [Ауліх, 1963, с. 327], Корчаку [Русанова, 1973, с. 86, табл. 34], Монастирку [Максимов, Петрашенко, 1988, с. 92], Самчинцях [Хавлюк, 1963, с. 338], Добринівцях [Тимощук, 1976, с. 105], Ревному [Михайлина, 1997, с. 104] та інших пунктах.

Найбільшими за розмірами виробами з каменю були жорна. Вони виготовлені переважно з місцевих порід. Їхній діаметр 0,35-0,6 м, товщина 0,08-0,13 м. У центрі жорен – круглі отвори діаметром 0,06-0,08 м. Жорна досить рідко зустрічаються на пам'ятках культури, що може свідчити про їх наявність лише у представників окремих сімей. Про місце й умови виготовлення жорен судити складно. Проте знайдені на території Побужжя, поблизу сіл Жорнище і Лугова майстерні по виготовленню жорен із вулканічного туфу, які функціонували від черняхівського до давньоруського часу [Хавлюк, 1971, с. 84-96; Хавлюк, 1980, с. 30-35], можуть свідчиити про їх централізоване виробництво професійними ремісниками.

Ще однією категорією виробів із каменю є точильні бруски. Здебільшого вони витягнутої прямокутної форми завдовжки 6-10 см. Окремі з них мають спеціальні отвори для підвішування. Більшість брусків мають прямокутну в перетині форму, хоча відомі й пласкі. Виготовленням таких брусків, очевидно, займалися індивідуально. Разом з тим подібність мінералу, з якого виготовлялися такі бруски, на різних пам'ятках може говорити про транспортування сировини на далекі відстані.

Серед знахідок на пам'ятках культури привертають увагу пряслиця, виточені на токарному верстаті з мергельної крейди. Техніка виготовлення кам'яних пряслиць досить детально описана Б.О. Рибаковим [Рыбаков, 1948, с. 192-193] на прикладі знаменитих овруцьких майстерень, де схожі за формою пряслиця вироблялися способом виточування та токарному верстаті й двобічним висвердлюванням. Прийнято вважати, що пряслиця з каменю з'явилися у східнослов'янському світі в X ст. [Рыбаков, 1948, с. 194]. Однак знахідки на поселеннях в Ріпневі, Добринівцях, Чорнівці говорять на користь їхнього побутування у VIII-X ст. Виготовлення таких пряслиць з мергельної крейди, очевидно, концентрувалося в руках професійних ремісників, а центри їх виготовлення знаходилися на Волині. Саме там відомі виходи мергельної крейди на поверхню [Ауліх, 1972, с. 96-98].

3.8. Косторізна справа

Важливе місце в господарській діяльності, побуті й релігійному культі давніх слов'ян займали вироби з кістки, рогу та зубів домашніх та диких тварин (остеодонтокератичні знаряддя). Їх виготовлення зосереджувалося в домашніх умовах і може бути віднесене до домашніх промислів. Разом з тим стандартизація окремих із них, а також складність їхнього виготовлення можуть говорити про їхній общинний характер. Знайдені за останні роки артефакти косторізного виробництва в окремих пунктах засвідчують спеціалізацію ремісників у межах одного або декількох гнізд поселень.

На пам'ятках культури відомі різноманітні кістяні вироби. Це проколки, голки, лопаточки, коньки, різноманітні наконечники стріл, гребінці, амулети.

Найчисельнішу групу серед них становлять кістяні стержні із одним тупим, а іншим загостреним кінцем. Ці вироби в літературі називаються по-різному: проколки, загострені кістки, голки для в'язання сітей, кочедики тощо. Найчастіше вони фігурують як кістяні проколки. Такі кістяні предмети виявлені на більшості досліджених пам'яток (рис. 59, *2-17, 21-25*). У переважній більшості вони зустрічаються у житлах, інколи по декілька екземплярів в одному. Їхні знахідки зафіксовані у Монастирку [Максимов, Петрашенко, 1988, с. 91], Каневі [Мезенцева, 1965, с. 100], Ріпневі [Ауліх, 1963, с. 377], Бранештах [Федоров, 1960, табл. 71], Пеньківці (Луг I) [Березовець, 1963, с. 162], Ревному, Добринівцях, Перебиківцях [Михайлина, 1997, с. 43].

Виготовлені ці кістяні вироби з метакарпальних, тибіальних і реберних кісток тварин [Ратич, 1959, с. 120]. Їх виробляли з розколотих вздовж діафізів трубчастих (довгих) кісток. Один кінець загострювали і заполіровували, а другий зрізали або зберігали частину епіфізу. Вважається, що виробництво

кістяних знарядь здійснювалося в кожній сім'ї й носило домашній характер [Мезенцева, 1965, с. 109-110]. Цінні дані з цього приводу отримані під час розкопок споруди № 8 в урочищі Ріпа в Ревному. Тут на підлозі напівземлянки було знайдено велику кількість розколотих трубчастих кісток, роги оленя та дикої кози з слідами зрізів та шліфування, 2 кістяні проколки. Тут же виявлені 4 камені-пісковики з глибокими борознами на поверхні, які, очевидно, застосовувалися для загострювання та шліфування проколок. Розміри каменів складають 14 х 10 х 6 см, 13 х 11 х 9,5 см, 7 х 8 х 4 см та 9 х 8 х 7 см. Поверхня каменів вкрита глибокими борознами у декількох напрямках. Ширина цих борозен складає 1,5 см, а глибина – 1,4 см. Всі борозни однотипні. З одного боку вони глибокі і широкі, а з іншого – звужуються і стають більш мілкими. Вони розміщені лише на плоских частинах каменів. На кожній з них нараховується від 3 до 6 борозен. За розмірами вони співпадають із знайденими у житлі проколками. Ймовірно, ця споруда слугувала майстернею з виготовлення кістяних проколок, свідченням чого є описані кам'яні знаряддя, готові кістяні вироби, а також сировина у вигляді великої кількості кісток. Ще одне таке ж кам'яне знаряддя для заточування і шліфування кістяних проколок в Ревному виявлене у напівземлянці № 2 на селищі в урочищі Микулинка.

Аналогічні кам'яні знаряддя для виготовлення кістяних проколок відомі й на інших слов'янських пам'ятках. Так, вони виявлені на поселенні Макарів Острів [Березовец, 1963, с. 185, рис. 21], [Мезенцева, 1965, рис. 27], Данчени [Рафалович, Гольцева, 1981, с. 130, рис. 5].

Розглядаючи питання виробництва кістяних проколок (стержнів), слід відзначити відсутність єдиної думки щодо їхнього функціонального призначення. Такі кістяні стержні трактуються як універсальні знаряддя, призначені для плетіння сіток, нанесення орнаменту на глиняний посуд [Максимов, Петрашенко, 1988, с. 91] чи інструменти для пошиття одягу з шкіри тварин та тканин [Тимощук, 1976, с. 106].

Разом з тим існують й інші варіанти визначення їхнього функціонального призначення. Аналогічні за формою кістяні предмети набули широкого поширення у багатьох археологічних культурах. Зокрема, вони у великій кількості зустрічаються на античних пам'ятках, де їх розглядають як знаряддя для прийому та приготування твердої їжі. Таку кістяну проколку чи стержень застромлювали гострим кінцем, наприклад, у сире м'ясо, а до протилежного кінця прив'язували мотузку й опускали у киплячу воду або підвішували над вогнем чи в'ялили на диму та вітрі [Петерс, 1986, с. 56]. Такі самі стержні чи проколки могли слугувати кілками для розтягування шкіри тварин під час їхньої обробки або як штирі для розвішування кухонного посуду, культових прикрас чи одягу [Петерс, 1986, с. 56].

3.9. Торговельно-економічні відносини

У процесі історичного розвитку носіїв райковецької культури важлива роль належить торгово-економічним зв'язкам. Завдяки їм у обмінні відносини втягувалися найвіддаленіші слов'янські поселенння, виникали нові та набували подальшого розвитку старі торгівельні шляхи, невідомі раніше вироби потрапляли до місцевих ремісників і слугували для них зразками для продукування власних. Разом із тим прагнення до оволодіння коштовними предметами стимулювало розвиток сільського господарства та ремесел, створюючи постійний додатковий продукт, який міг обмінюватися на привізні речі. В кінцевому вираженні все це прискорювало майнову диференціацію, вело до ускладнення суспільних відносин на різних рівнях економічного, політичного та духовного життя східнослов'янського населення.

Аналіз розвитку торгівельних відносин в ареалі культури базується, головним чином, на археологічному та нумізматичному матеріалах, які суттєво доповнюють фрагментарні повідомлення писемних джерел. За наявними даними торгово-економічні зв'язки носіїв культури варто підрозділити на два етапи.

Перший з них припадає на VIII-IX ст. і ознаменований формуванням економічних відносин між носіями культури; виникненням спеціалізованих центрів із виробництва стандартної продукції; спорадичними зв'язками із сусідніми країнами, що носять риси нееквівалентного обміну; початком надходження монет до ареалу культури.

Другий етап охоплює X ст. На цей час припадає розвиток торгівельних зв'язків у більшості галузей господарства; складання прошарку купців; поширення візантійських і куфічних монет у середовищі місцевого населення; зміцнення торгово-економічних стосунків із сусідніми країнами.

Виділення цих етапів носить умовний характер. Це викликано тим, що більшість предметів імпортного походження, знайдених на території культури Луки Райковецької, має широку дату побутування, переважно півтора-два століття. Більшою мірою цьому зараджують нумізматичні матеріали, але й їхні дати досить умовні, позаяк монети в первісних суспільствах перебували в обігу тривалий час і часто використовувалися в демонотизованому вигляді.

Для першого етапу характерне становлення торгівельних зв'язків, які базувалися на традиціях попередньої епохи. Торгово-економічні відносини цього етапу поділяються на зовнішні – із сусідніми країнами Західної Європи, Візантією, Хазарією та внутрішній обмін між окремими племенами та общинами.

Археологічний матеріал показує, що головними предметами імпорту, які потрапляли до місцевого населення, були продукти в амфорній тарі, скляні прикраси, вироби із дорогоцінних металів і монети.

В амфорах до носіїв культури доставляли різноманітні товари. Вважається, що основними продуктами, які в них перевозилися, були вино та оливкова олія. Фрагменти амфор виявлені на багатьох поселеннях. Зокрема їхні знахідки відомі в Каневі [Мезенцева, 1965, с. 96], Ревному, Добринівцях, [Тимощук, Михайлина, 1983, с. 212], Пеньківці (Луг I, Луг II, Макарів Острів) [Березовець, 1963, с. 171, рис. 14, с. 177, рис. 17, с. 189], Стецівці [Петров, 1963, с. 228], Сахнівці [Петрашенко, 1992, с. 85]. Знайдені амфори мають червоний чи оранжевий колір, вони виготовлені на вдосконаленому ножному гончарному крузі в спеціалізованих майстернях візантійських провінцій. Зокрема їхні знахідки є досить частими на середньовічних пам'ятках Криму [Якобсон, 1951, с. 325-344; Якобсон, 1964, с. 38, рис. 8; Якобсон, 1979, рис. 13]. Їхньою особливістю є горловини діаметром 6-12 см, широкий тулуб (як. наприклад, у амфори із Сахнівки 39-40 см [Петрашенко, 1992, с. 85]), ніжки на кільцевій підставці чи заокруглені денця, тулуб, вкритий густим рифленням і ручки з характерним профілем [Мезенцева, 1965, с. 96; Березовец, 1963, с. 175]. Фрагментарність більшості знахідок не дозволяють скласти уявлення про їхню форму, очевидно, що вони відносяться до різних типів. Датуються такі посудини в межах VIII-IX ст. н.е. [Якобсон, 1979, рис. 13].

Знахідки цілих форм амфорної тари трапляються рідко. В нашому розпорядженні є лише посудини, виявлені на горі Киселівка та поблизу Києва [Шовкопляс 1983, с. 140]. Вони являють собою невеликі посудини, висотою до 35 см, сіро-жовтого кольору, з вузьким прямим вінчиком та округлим дном. Вся поверхня амфор прикрашена рельєфними жолобками. Схожі фрагменти посудин виявлені також на поселенні Луг I [Березовець, 1963, с. 170]. Датуються такі посудини IX-X ст. [Якобсон, 1979, с. 31, 75].

Ще один тип імпортних керамічних виробів представлений сіроглиняними гончарними тонкостінними посудинами, прикрашеними комбінаціями з пролощених смуг та ліній. Посудини такого типу знайдені на поселеннях Стецівка [Петров, 1963, с. 226, 232, рис. 11], Луг I, [Березовец, 1963, с. 175], Макарів Острів [Линка, Шовкопляс, 1963, с. 241], Ревне [Михайлина, Тимощук, 1983, с. 211, рис. 4]. Походження посудин такого типу звичайно пов'язують із старожитностями салтівської культури [Березовець 1963, с. 175] чи відносять до кола посудин салтово-канцерського типу [Петров, 1963, с. 226]. Більшість знахідок таких посудин зафіксована в Київському та Канівському Подніпров'ї [Петрашенко, 1992, с. 89]. На території Правобережжя така кераміка добре представлена також на Пастирському городищі.

Вироби із скла репрезентовані, головним чином, скляними та пастовими бусинами. Це мозаїчні бусини, пастові намистини і так звані однокольорові двох – чи багаточастинні пронизки. Останній тип намистин набув найбільшого поширення. Вони виявлені на пам'ятках райковецької культури в Ревному, Монастирку [Максимов, Петрашенко, 1988, с. 91], на поселенні Скок [Тельнов, 1991, с. 60], Макарів Острів [Линка, Шовкопляс, 1963, с. 237, рис. 4], Ріпнів [Ауліх, 1976, с. 110] та інших пунктах. Такі бусини-пронизки переважно мають васильковий, жовтий чи оливковий колір і виготовлені із тягнутих скляних трубочок. Традиція їхнього виробництва пов'язується з країнами Близького Сходу. Більшість бусин, як припускають дослідники, мають сирійське походження [Львова, 1968, с. 82-84; Максимов, Петрашенко, 1988, с. 91]. Інші типи бусин також є привізними і, очевидно, походять із різних центрів візантійського світу і датуються в межах VIII-IX ст. [Деопик, 1961, с. 228-232]. Це багаточастинні жовті та сині пронизки, намистини прямокутні або багатогранні з блакитного скла, кулеподібні синього кольору та мозаїчні з характерним поліхромним рисунком. Всі вони знаходять аналогії в салтівській культурі, а широке їхнє побутування припадає на VIII-IX ст. [Деопик, 1961, с. 203-232].

Намистини в цей час, на думку дослідників, виступали як засіб нееквівалентного обміну, вони обмінювалися на хутра та інші товари. Поступали ж вони до ареалу райковецької культури, очевидно, двома шляхами: через Балтійське море і далі вниз по шляху "із варяг у греки" та Волгою [Щапова, 1983, с. 93].

До предметів імпорту можливо слід також зарахувати браслети з потовщеними кінцями, знайдені, наприклад, в Монастирку [Максимов, Петрашенко, 1988, с. 90] та Скибинцях [Хавлюк, 1974, с. 189, рис. 5], які знаходять аналогії в салтівських старожитностях і датуються в межах VIII-IX ст. [Ляпушкин, 1958, с. 326], а також бронзове окуття до поясу аварського типу з Ріпнева [Ауліх, 1976, с. 110].

Про зв'язки із сусідніми країнами свідчать і знахідки монет. Інформативні можливості останніх неоднакові. Більшість монет VIII ст., знайдених в ареалі райковецької культури, належать до випадкових знахідок і тому дозволяють отримати лише загальні відомості. Значно менше виявлено нумізматичних пам'яток під час археологічних досліджень, проте вони є найважливішим свідченням про стан торгово-економічних зв'язків місцевого населення та головні напрями торгівельних зв'язків.

Нумізматичні пам'ятки VIII ст. значно поступаються за чисельністю знахідкам попередніх епох. Особливо це стосується візантійських монет, які практично перестають потрапляти до ареалу культури, що, очевидно, було пов'язане з утворенням Болгарського царства і порушенням традиційних торговельних шляхів [Рафалович, 1972, с. 175; Федоров, 1960,

с. 224; Столярик, 1992, с. 48-49]. Єдиною важливою знахідкою візантійських монет, яка походить із ареалу райковецької культури, є скарб із Тернополя. До його складу входили золоті монети кінця VIII – початку IX ст. [Кропоткин, 1962, с. 37].

З VIII ст. до носіїв культури починає надходити монетне срібло із Сходу. Це так звані куфічні дирхеми. Їхні знахідки представлені багатьма екземплярами. Зокрема вони знайдені в археологічних комплексах на поселенні Монастирок, де в житлі № 9 виявлений аббасідський дирхем Ал-Мандри, відкарбований в 761-762 рр., в іншому житлі на селищі трапився арабський срібний дирхем, карбований в 740-741 рр. халіфом Гішамом сином Абдуль-Малера. На цій же пам'ятці також знайдено бронзовий фельс Ал-Маммунда, випущений у Багдаді 814 р., з отвором для підвішування [Максимов, Петрашенко, 1988, с. 19, 20, 64]. Знахідки куфічних монет відомі з археологічних досліджень в Зарубинцях (анонімний дирхем 814-815 рр.), Пекарях (аббасідський дирхем 811-812 рр.) [Кропоткин, 1971, с. 89, 90]. Випадкові знахідки монет походять із Києва (4 аббасідських дирхеми 809-810 рр.) [Кропоткин, 1971, с. 89].

Спостереження за місцем карбування куфічних монет, виявлених в Східній Європі і, зокрема, в ареалі райковецької культури, показують, що в VIII-IX ст. переважали аббасидські монети, відкарбовані в азійських і африканських центрах Арабського халіфату [Кропоткин, 1968, с. 72]. У пізнішій час ця картина змінюється.

Безперечно, що в цей період існували й торгово-економічні зв'язки між окремими общинами та племенами. На жаль, археологічний матеріал не дозволяє з усією чіткістю встановити категорії товарів, які обмінювалися. Очевидно, ними могла бути сіль, яка добувалася у Прикарпатті [Ауліх, 1976а, с. 124], різноманітні тканини та вироби із шкіри. Єдиною добре вловимою категорією таких товарів були крейдяні пряслиця, виготовлені на токарному станку [Ауліх, 1976б, с. 110], які трапляються на багатьох слов'янських пам'ятках, про що мова йшла вище. Очевидно, саме до цього етапу слід відносити і поширення шиферних пряслиць із овруцького пірофіліту. Їхні знахідки відомі на окремих пам'ятках VIII-IX ст., наприклад, у Хотомелі [Кухаренко, 1961, с. 9, табл. 9, *3*]

У цей період функціонує декілька торгівельних шляхів. Найбільш відомими серед них був Дніпровський шлях, про який згадував вже в першій половині IX ст. Ібн Хордадбег [Давня історія України, 2000, с. 427]. Тоді ж починає складатися торгівельний шлях на схід із Києва до Булгара [Моця, 1992, с. 6-8; Иевлев, Моця, 1992, с. 23-28]. Саме по ньому і потрапляла до населення культури більшість товарів східного походження. Очевидно, продовжував функціонувати Дністровський шлях, який ще з античності був відгалуженням відомого "бурштинового шляху" і функціонував у давньоруський час [Крип'якевич, 1984, с. 46].

В ареалі культури існували і дрібніші шляхи, які з'єднували гнізда поселень. Зокрема, такий шлях проходив вздовж Пруту, на берегах якого знаходилося більше десятка городищ.

Значні зрушення в розвитку торгово-економічних стосунків носіїв райковецької культури відбулися на другому етапі, який охоплює X ст.

У цей час подальший розвиток сільського господарства та ремесел сприяв поширенню торгівельних зносин, складанню внутрішнього ринку та зміцненню економічних зв'язків із сусідніми країнами. Значною мірою цей процес прискорювався завдяки виникненню давньоруських міст і формуванню протоміських центрів у різних частинах ареалу культури. Зміцненню торгівлі й перетворенню її в один із засобів надходження додаткового продукту сприяла князівська влада та верхівка ранньофеодального суспільства, зацікавлена в отримані престижних речей і збуті накопичених продуктів данини. Зовнішня політика київських князів та феодальної верхівки племінних об'єднань також вела до зміцнення зв'язків із сусідніми країнами, при цьому важлива роль відводилася торгівлі.

Історія торгівельних зносин носіїв культури цього часу ще до кінця не з'ясована. Відсутність розкопаних широкою площею пам'яток не дозволяє скласти цілісну картину процесу взаємозв'язків населення культури з оточуючими племенами та державними утвореннями. Проте і ті матеріали, які є в нашому розпорядженні, дають змогу накреслити головні напрями торгівельних зносин і визначити основні категорії імпортних товарів, що потрапляли в ареал райковецької культури.

Аналіз археологічного матеріалу переконує, що головні торгові шляхи, якими здійснювався товарообмін між Сходом та Заходом, Північчю та Півднем, зосереджувалися у Середній Наддніпрянщині. Роль центру східноєвропейського обміну належала Києву. Виявлені на території міста археологічні матеріали, в першу чергу, предмети імпортного походження, засвідчують важливість Києва як посередника та транзитного центру в міжнародній торгівлі [Толочко, 1983, с. 33-59; Толочко, 1989, с. 44-47]. На території культури були й інші центри з аналогічними функціями. Так, одним із таких центрів міг бути протоміський осередок у Ревному на р. Прут. Очевидно, такі ж функції виконували слов'янські центри в Стільському, Галичі, Алчедарі, Єкимауцах у Подністров'ї та інших пунктах.

Асортимент товарів, які довозилися, складався з товарів відомих із попереднього періоду. Разом із тим він значно розширився і зріс кількісно, що говорить про пожвавлення торгівельних зв'язків.

Серед імпортів, які довозилися, продовжували залишатися скляні намистини. Вони представлені зеленими пронизками, округлими бусинами, "лимонками", псевдопозолоченими пронизками та голубими багатогранними намистинками. Місцем їхнього виготовлення були сирійські

та візантійські склоробні майстерні. Знахідки такого намиста часто зустрічаються на правобережжі Середнього Дніпра, басейнах рік Прип'яті, Тетерева, Тясмина та Росі [Археология Украинской ССР, 1986, с. 473] та Прикарпатті й Подністров'ї [Петегирич, 1980, с. 157-158]. Про популярність скляних намистин у середовищі давньоруського населення говорять і писемні джерела. Так, Ахмед ібн Фадлан (початок X ст.) повідомляє, що самими бажаними прикрасами у "русів" були намистини зеленого кольору, за які вони платили по дирхему за штуку [Книга Ахмеда ибн Фадлана о его путешествии на Волгу в 921-922 гг., 1995, с. 11].

Зі Сходу до носіїв культури надходили різноманітні металеві вироби, в першу чергу, посуд – блюда, чаші, курильниці, а також поясні набори, виготовлені в ірано-середньоазіатських центрах тощо [Археология Украинской ССР, 1996, с. 473-474].

В ареал культури продовжували поступати із візантійських провінцій продукти в амфорній тарі. Остання представлена посудинами із витягнутими горловинами та низькими ручками. Вони в цей період зустрічаються лише в міських центрах Середнього Подніпров'я, зокрема Києві, Воїні та інших пунктах.

Окремі товари, зокрема певні типи скляних намистин, геми та мечі типу "Ulfberht", "Ingerlred" довозилися із каролінгсько-оттонівської Німеччини. Так, мечі зазначених типів виявлені в Київській землі, Переяславі, їх знахідки відомі в Галичині та на Волині [Археология Украинской ССР, 1996, с. 479]. Із балтійських країн до місцевого населення потрапляли бурштинові підвіски, намистини та різноманітні амулети [Давня історія України, 2000, с. 431-432].

До привізних предметів відносяться також різноманітні керамічні вироби. Зокрема це стосується амфороподібних посудин з червоним ангобом або без нього, які знаходять відповідники в пам'ятках балкано-дунайської культури та вузькогорлі посудини, що відповідають західнослов'янським пляшкоподібним горщикам. Такі вироби часто зустрічаються на пам'ятках X ст. на території Буковини [Михайлина, 1997, с. 96].

В обмін на предмети імпорту до торгових контрагентів носіїв райковецької культури поступали різноманітні товари місцевого виробництва. За даними писемних джерел, із території східнослов'янських племен на Схід вивозили хутра білок, чорних лисиць, мечі, віск, коней та невільників [Давня історія України, 2000, с. 430-431]. Предметами вивозу могли бути і продукти землеробства та скотарства, кричне залізо, галицька сіль та інші товари.

Основні торгівельні шляхи проходили долинами східноєвропейських річок. За даними писемних джерел, зокрема повідомленнями Ібн ал Факіха (перша половина X ст.), Константина Багрянородного (середина X ст.), Ібн

Хаукаля (кінець X ст.), одну із головних ролей у міжнародній торгівлі відігравала мережа дніпровських шляхів. Саме вони забезпечували східноєвропейським слов'янам вихід до візантійського та болгарського узбережжя, Хозарії, Кавказу тощо. В цей же період, за повідомленнями "Повісті врем'яних літ" та "Худуд-ал-алем" (982-983 рр.), відбувається формування торгівельної магістралі на Схід по Дніпру, Оці, Волзі на Булгар та далі, на Каспій [Давня історія України, 2000, с. 427].

Важливі відомості про торгово-економічні зв'язки носіїв культури дають нумізматичні матеріали, представлені знахідками візантійських, західноєвропейських та куфічних монет.

Показово, що в цей час спостерігається накопичення монетного металу та перетворення його в скарби. Це говорить про здійснення широкомасштабних торгівельних операцій, завдяки яким у представників соціальної верхівки та, очевидно, торгівців зосереджувалися значні маси монетного металу.

Питома вага знайдених монет в ареалі культури неоднакова. Найменше в ареалі культури зафіксовано знахідок західноєвропейських монет. Вони виявлені в Києві та поблизу нього [Котляр, 1971, с. 38, карта № 2; Равдина, 1988а, с. 7-8], або входять до складу скарбів із іншими монетами, про що мова йтиме нижче. В зв'язку з цим можемо констатувати, що західноєвропейське срібло практично не поступало до носіїв культури та не брало участь в формуванні місцевого грошового обігу

В ареалі райковецької культури відомо чимало скарбів і поодиноких знахідок монет Візантії X ст. Правда, не всі вони однозначно можуть бути пов'язані із конкретними археологічними пам'ятками райковецької культури, але поруч із тими населеними пунктами, де вони виявлені, відомі поселення і городища райковецької культури. До таких знахідок слід зарахувати скарби золотих візантійських монет із с. Гладковичі (від Романа I і Христофора (920-927 рр.) до Василя II (926-1025 рр.) [Кропоткин, 1962, с. 31], поодинокі знахідки монет з Києва (золотий солід Костянтина VII і Романа II (945-959 рр.) [Кропоткин, 1962, с. 32], Трипілля (мідна Херсонеська монета Романа I (919-944 рр.) [Кропоткин, 1962, с. 33], Львова [Кропоткин, 1962, с. 35], Грабівців на Івано-Франківщині (срібний міліарісій Василя II і Костянтина VII) [Кропоткин, 1962, с. 36].

Візантійські монети IX ст. походять також з території Молдови, зокрема, з с. Гевеноаса Вулканештського району, де знайдено золотий солід Михайла III (842-867 рр.) [Кокоржицкая, Столярик, 1990, с. 114]. Монети IX-X ст. відомі і в похованнях [Моця, 1994, с. 75-80].

Аналіз знахідок переконує, що візантійська монета також не відігравала суттєвої ролі в місцевому грошовому обігу та нагромадженні скарбів.

Набагато більше знайдено монет східного походження, а саме куфічних дирхемів саманідського карбування. Такі монети виявлені як під час археологічних робіт, так і за випадкових обставин.

До археологічно зафіксованих нумізматичних об'єктів відносяться знахідки монет із Сажків, де в кургані виявлені два саманідських дирхеми (914-943 рр.); гори Киселівки в Києві (саманідський дирхем 943 р.); із кургану в Лепляві (наслідування куфічного дирхему з вушком); Алчедара (фельс і дирхем X ст.); Єкимауц (19 куфічних монет X ст., наймолодша 933-934 рр. та їхні наслідування) [Кропоткин, 1971, с. 88-92]. Крім того, велика кількість куфічних монет трапилася під час дослідження могильників у Києві. Тут зафіксовані знахідки саманідських та аббасідських дирхемів кінця IX-X ст., візантійських солідів і їхніх наслідувань [Моця, 1994, с. 78-79].

В ареалі культури відомі також скарби куфічних дирхемів, які знайдені за випадкових обставин. Вони репрезентовані знахідками з Копіївки (498 монет, наймолодша 955-956 рр.) та Райгородка (50 монет 910-941 рр.) на Вінниччині, Грабовця (близько 100 куфічних та візантійських монет, наймолодша – 919-944 рр.), Крилоса (понад 1000 куфічних монет IX-X ст.), Нижніва (36 монет кінця IX – початку X ст.) на Прикарпатті [Кропоткин, 1971, с. 88-89]. Поодинокі знахідки монет походять з Красного (4 дирхеми 916-930 рр.), Цеканівки (3 куфічних монети), Крилоса (4 монети X ст.), Львова (куфічні монети) [Кропоткин, 1971, с. 88-90].

Знахідки куфічних монет в цей період значно переважають над іншими типами монет. Тому їх слід вважати основною грошовою одиницею в ареалі культури. Звичайно, говорити про широке розповсюдження куфічних монет немає підстав, вони обслуговували передусім торгові угоди соціальних верхів, а рядове населення, очевидно, задовольнялося натуральним обміном.

Аналіз складу скарбів та поодиноких знахідок доводить, що серед монетного срібла значний відсоток складають так звані наслідування куфічним монетам. Останні тільки зовнішньо нагадують дирхеми з куфічними написами, а практично їх імітують. Поява такого типу монет була пов'язана із їхнім виготовленням за межами законних монетних дворів. Причиною цього було прагнення забезпечити ринок звичною та визнаною у місцевого населення монетою, що було викликано або припиненням надходження справжньої монети або ж необхідністю різкого збільшення кількості грошових знаків для потреб торгівлі. Вивчення монетних наслідувань свідчить, що вони виготовлялися основними торговими контрагентами східнослов'янських племен, а саме, населенням Хазарії [Кропоткин 1968, с. 78] та правителями Волзької Болгарії [Кропоткин, 1970, с. 147]. Не виключено, що окремі монети-наслідування могли вироблятися і на слов'янських землях, підтвердженням чому є кам'яна ливарна форма,

знайдена поблизу Вітебська у Білорусі [Рябцевич, 1978, с. 55]. На її поверхні було імітовано обриси та написи куфічного дирхему. Все це говорить про популярність срібних куфічних дирхемів у слов'янських племен і їхню роль у складанні місцевих монетно-вагових одиниць та грошового обігу.

Таким чином, у розвитку торгово-економічних зв'язків населення райковецької культури виділяються два їхні етапи: VIII-IX та X ст., які різняться кількісними та якісними характеристиками, напрямами торгівельних стосунків і тим значенням, які мали торгово-економічні зв'язки для розвитку східнослов'янського суспільства.

Розділ 4
СУСПІЛЬНИЙ РОЗВИТОК

Основою східнослов'янського суспільства напередодні утворення Київської держави була община, що являла собою самоврядну людську спільноту, об'єднану спільністю території проживання, власністю на землю і колективним виробництвом, а також стійкими родинними зв'язками. Дослідження історії розвитку общини VIII-X ст. розкриває суть таких значних процесів як перехід від первіснообщинного ладу до феодалізму, формування в її надрах приватної власності, зародження та розвиток різних соціальних прошарків тощо.

Проблема східнослов'янської общини є однією із ключових у вітчизняній історіографії, однак вивчена вона ще недостатньо. З огляду на важливість змісту суспільних відносин перехідного періоду, з одного боку, і обмеженість письмових даних, з іншого, вирішення цієї проблеми потребує нових підходів, залучення широкого кола різноманітних джерел, і в першу чергу, – археологічних.

Протягом останніх трьох десятиріч, завдяки зусиллям археологів значно зросло коло джерел, які можуть бути використані для відтворення суті східнослов'янської общини та динаміки її розвитку. В першу чергу, мова йде про розміри та кількість житлових і господарських споруд ранньослов'янських поселень другої половини I тисячоліття н.е., планіграфію, а також їхнє взаємне розташування в межах окремих груп пам'яток – поселенських структур, відомих як „гнізда поселень". Гнізда одночасних поселень разом з їхньою ресурсною базою у вигляді землеробських угідь, пасовищ, лісів тощо на думку одних дослідників є археологічним відповідником общини [Тимощук, 1990, с. 72], інших – племені [Мавродин, Фроянов, 1978, с. 131].

4.1. Соціальний зміст поселенських структур

Гнізда поселень мали достатньо складну структуру. Окрім селищ до неї могли входити городища, святилища і могильники [Седов, 1960, с. 30-34].

Першу характеристику гнізд поселень досліджуваного часу між Дніпром і Карпатами дав І.І.Ляпушкін. На основі картографування пам'яток він дійшов висновку, що до складу гнізда входило 3-4 поселення, розташованих

на відстані до 5 км одне від одного, а відстань між гніздами поселень складала 30-40 км, а можливо навіть 100 км і більше [Ляпушкин, 1968, с. 128].

Важливі дані щодо розмірів, структури і центрів гнізд поселень VI-IX ст. подав Б.О.Тимощук. Завдяки суцільному обстеженню басейнів Верхнього Дністра і Верхнього Прута виділено 36 гнізд поселень другої половини I тисячоліття н.е. (рис. 19, *1-20*; рис. 20, *1-12*), переважна більшість яких відноситься до VIII-X ст. [Тимощук, 1990, с. 7, 144-183]. До складу вказаних гнізд входило до 6-8 селищ. Кожне таке гніздо займало площу до 70-80 км^2 [Тимощук, 1990, с. 79].

Гнізда поселень були характерними для всієї досліджуваної території у другій половині I тисячоліття н.е. Вони добре простежені у Молдові, де складалися з 8-10 і більше селищ [Рафалович, 1972, с. 51; Тельнов, 2003, с. 167-169]. Щільні групи утворюють селища, розташовані на відстані 0,5-2,5 км одне від одного в басейні р. Тетерів на Волині. Зокрема, до гнізда поселень біля с. Корчак входило 14 селищ [Русанова, 1973, с. 8-9, рис. 1]. Гніздовий характер розташування селищ пеньківської та райковецької культур зазначено у Середньому Придніпров'ї, де вони групуються по 5-7 разом [Приходнюк, 1980, с. 18].

Кількість селищ, що входили до складу гнізда різна. Різняться вони також розмірами, кількістю житлових і господарських будівель, а також характером їхньої забудови.

Житлові споруди розміщувалися на селищах групами. Такий же характер розташування жител простежено на селищах не тільки райковецької, а й на пам'ятках інших синхронних і більш ранніх східнослов'янських культур, про що йшла мова у попередніх розділах. Такі групи жител пов'язуються із патріархальними або великими нерозділеними сім'ями, які на стадії переходу від первіснообщинного ладу до класового суспільства складалися з трьох і більше поколінь кровних родичів по батьківській лінії, що вели спільне господарство. Наявність в межах одного поселення декількох груп жител вказує на існування тут патронімії, що утворилася в результаті розростання і сегментації великої патріархальної сім'ї [Косвен, 1963, с. 97-112].

Динаміку розростання і сегментації патріархальних сімей ілюструють матеріали поселень Рашків I і Рашків III. На селищі VI-VII ст. Рашків III, де простежено три періоди його існування, найбільш ранні житла (21) розташовані групами по 2-3 в кожній на відносно значній відстані одна від одної. З кожним наступним періодом інтенсивність забудови площі селища зростає, збільшується як загальна кількість жител (відповідно 23 і 35), так і їхня кількість в групі (відповідно 2-5 і 2-7) [Баран В., 1988, рис. 14]. Застосування існуючих принципів розрахунку кількості членів парної сім'ї доби середньовіччя, що використовуються також і в археології для слов'янських поселень другої половини I тис. н.е. [Баран В., 1988, с. 54-

55; Седов, 1982, с. 244; Тимощук, 1990, с. 21], показало, що населення раннього, середнього і пізнього етапів цього селища в середньому складало відповідно 84-105, 92-115 і 140-175 осіб [Баран В., 1988, с. 55]. Разом з тим, демографічні розрахунки свідчать, що збільшення кількості населення на заключному етапі існування селища забезпечувалося не лише природнім приростом патріархальної сім'ї, але й за рахунок чужаків-переселенців, що селилися тут [Баран В., 1988, с. 55]. Таким чином, можна констатувати співіснування на одному поселенні садиб як кровних родичів, так і прийшлого населення з сусідніх поселень Середнього Подністров'я.

Зростання чисельності населення селища Рашків III мало двоєдиний наслідок. По-перше, розросталися і сегментувалися великі сім'ї, а отже збільшувалася кількість жител, що привело до забудови всієї його площі й спонукало заснування нових селищ, якими стали Рашків I і Рашків II. По-друге, зростаюча кількість населення диктувала потребу в освоєнні нових земель, і в першу чергу, ріллі як основного засобу існування землеробського суспільства. Матеріали розкопаного повністю селища Рашків I свідчать про його заснування трьома або чотирма великими сім'ями – лініджами [Баран Я., 2004, с. 41]. Останні, можливо, виникли в результаті сегментації великих сімей поселення Рашків III, що опосередковано засвідчено відсутністю хронологічного розриву в існуванні обох селищ.

Житла раннього етапу селища райковецької культури Рашків I складають три групи по 3-4 в кожній (одне житло знаходилося окремо), розташовані на відносно значній відстані одна від одної. Застосування згадуваних вже принципів демографічних розрахунків визначає середню кількість населення цього періоду в 60-75 осіб. До середнього періоду належать 7 груп жител по 2-7 в кожній, що розташовувалися навколо груп жител попереднього періоду, або на незабудованій між ними площі. Разом з тим, очевидно, в результаті зростання кількості населення до 140-175 мешканців і виділення нових нерозділених сімей починається забудова західної частини селища. На пізньому етап розвитку селища його населення складало 124-155 осіб, що мешкали у 31 житлі. Останні групуються по 2-5 біля жител попередніх періодів, на незабудованій площі, або розташовані на вільних ділянках західної частини селища, збільшуючи його площу [Баран Я., 2004, рис. 8].

Разом із зростанням кількості населення, що проявляється у збільшенні кількості жител на поселенні, простежується збільшення його чисельності усередині деяких патріархальних сімей. Економічна доцільність і незручність спільного проживання на обмеженому просторі патріархальної садиби призводили до сегментації патріархальної сім'ї і утворення нових колективних садиб на території існуючого селища або до заснування іншого патронімного селища з освоєнням нових ресурсних зон і особливо земель під ріллю.

Вивчення планіграфії поселення Рашків I дало змогу встановити дві важливі закономірності у розташуванні жител на ньому. Вони проявляються у системі лінійних зв'язків житлових споруд різних періодів існування поселення. Перша з них полягає в тому, що діагональ, яка проходить через два протилежних кути житла, в одному з яких знаходиться піч, завжди впирається в один із кутів більш раннього житла [Баран Я., 2004, с. 12-16]. Така діагональ вказує не тільки на взаємну хронологію жител, а має ще й глибинний соціальний зміст. Діагональні прив'язки складають лінійну систему спорідненості мешканців селища і фіксують зв'язок між старшим і молодшим поколінням – батьками і дітьми [Баран В., Баран Я., 2002, с. 332; Баран Я., 2004, с. 26]. Друга закономірність полягає у постійно відтворюваній дугоподібній системі розташування жител [Баран Я., 2004, с. 20-26]. Якщо підсистема діагональних прив'язок фіксує зв'язки між будинками батьків і дітей, тобто – пряму лінію родинності, то підсистема лінійно ув'язаних дугоподібних структур одночасних жител – бічну лінію спорідненості [Баран Я., 2004, с. 26]. При цьому зазначається, що дугоподібно розташовані житла належали лініджу – великій сім'ї або домашній общині – невеликій групі членів роду, що живуть разом і володіють правами на землю та ведуть спільне господарство [Баран Я., 2004, с. 30].

Про колективне ведення господарства свідчить стійка закономірність взаємного розташування житлових і господарських споруд на селищах другої половини I тисячоліття н.е. Вона полягає у наявності майданчиків спільного користування, на яких знаходилася основна маса господарських ям-погребів і споруд виробничого характеру. В залежності від розмірів, селища могли містити як один майданчик спільного користування [Тимощук, 1990, с. 15-17], так і декілька (рис. 23; рис. 24). Особливо показовими з цього приводу є матеріали поселення Рашків III, де простежено шість таких майданчиків [Баран, 1988, с. 93-94, 98-99, 106-107, 112-113, 117-118]. Дослідники вбачають у таких майданчиках спільний господарський двір або колективну садибу великої патріархальної сім'ї [Баран, 1988, с. 52-53; Тимощук, 1990, с. 21]. Спільне володіння і користування землею передбачало й спільну власність на основні землеробські знаряддя праці. До таких напевне належав сільськогосподарський реманент (наральник, дві мотики, шість серпів тощо), що входив до складу „скарбу" з поселення Макарів Острів (рис. 52). Означений комплект знарядь обробітку ґрунту і збору врожаю не міг належати одній парній сім'ї. Імовірніше, що ці знаряддя були спільною власністю мешканців великої сім'ї.

Наявність колективних садиб, а також встановлена Я.В.Бараном система лінійних закономірностей у розташуванні жител, побудована за допомогою мотузки (давньослов'янська форма – „верв"), відображає суттєві риси функціонування складової соціального організму, відомої в історії як община-верв [Баран Я., 2004, с. 36].

Декілька патріархальних сімей складали патронімне селище кровних родичів, що спільно володіли і користувалися землею, вели спільне господарство.

Про колективне ведення не тільки землеробства, а й ремісничого господарства свідчать колективні садиби Добринівського городища, одна з яких складалася з двох жител, двох ремісничих майстерень і двох ям-погребів, об'єднаних суцільною кам'яною вимосткою двору [Тимощук, 1990, с. 27, рис. 10, *А*].

Порівнюючи гнізда поселень і характер забудови селищ V-VII ст. з аналогічними поселенськими структурами VIII-IX ст., І.П.Русанова зазначала, що групи малих поселень празької культури належали патронімії, а окремі поселення – великосімейній общині, тоді як зміни розмірів і планування поселень VIII-IX ст. пов'язуються з розвитком сусідської общини [Русанова, 1976, с. 48-50].

Певні паралелі селищам-патроніміям з колективними дворами або розташованими поряд садибами кровних родичів, а разом з цим і відголоски певної соціальної й господарської організації знаходимо серед давньоруських пам'яток, а також етнографічних матеріалів і середньовічних писемних джерел.

Археологічними дослідженнями Великого Новгорода і його Неревського кінця зокрема, засвідчена стійкість міського планування і садибних меж, що залишалися практично незмінними протягом другої половини X-XV ст. [Засурцев, 1963]. Важливі матеріали щодо взаємозв'язків власників новгородських садиб дав комплексний аналіз берестяних грамот. Так, грамоти, адресатами яких були члени відомої родини Мишиничів-Онцифоровичів, локалізуються в межах декількох сусідніх садиб [Засурцев, 1963, с. 8; Янин, 1965, с. 104-111]. М.Х. Алешковський пов'язує такі садиби з „огнищами" – родинними колективами на чолі з „огнищанином", що спільно обробляли певну ділянку землі. З огнищем тісно пов'язаний термін „жар", що визначав межі земельних володінь огнища, „куди доходив жар від нього" [Алешковский, 1974, с. 100].

Письмові джерела засвідчують, що основу сільських поселень Східної Європи XVI-XVII ст. складали колективні садиби кровних родичів, що вели спільне господарство, засноване на колективній власності на землю. Такі колективні садиби фігурують під назвами „дворище", „печище", а також „сябри" („себри", „сябринство", „сябрівство", „посябрина") [Владимирский-Буданов, 1892, с. 357-386; Ефименко, 1892, с. 156-177; Ефименко, 1892а, с. 1-16; Лучицкий, 1889, с. 69-88; Лучицкий, 1889а, с. 37-50; Косвен, 1950, с. 65-76; Косвен, 1963, с. 168-185].

Аналізуючи характер землеволодіння у Поліссі, А.Я.Єфименко зазначала, що село Угриниче (Білорусь) за інвентарем є сукупністю семи

дворищ, а дворище є сукупністю невеликої кількості димів. „Каждый дым соответствует человеку, какому-нибудь Ивашку Начевичу с 4 сыновьями, или Мацку Величковичу с сыном или просто Фоме Сеньковичу, при котором не упоминается никого. Семь дворищ села Угриниче носят следующие названия: дворище Копилович, двор. Рокити, двор. Тхоржевич, затем Гиткович, Минович, Горбачевич и Данилович. Меньшее число дымов в дворище пять, большее – одиннадцать; таким образом, на семь дворищ село Угриниче заключает в себе 58 дымов" [Ефименко, 1892, с. 160-161].

Однак, дворище не означає лише населене місце, оскільки включає в себе поля, сіножаті, діброви, води, борті тощо [Ефименко, 1892, с. 163]. Дворища були власністю групи найближчих родичів – великої або задружної сім'ї. „Отсюда патримониальные названия дворищ: двор. Пріодичи, на котором сидят Пріодичи, двор. Коптевичи, на котором сидят Коптевичи, двор. Шепелевичи – сидят Шепелевичи, двор. Сабановщина – сидят Сабановичи и т.д. Сидят на дворищах не только с братьею и сыньми, но с братаничи, дядковичи и т.д." [Ефименко, 1892, с. 166].

Подібна ситуація щодо родинних засад влаштування селищ та характеру землеволодіння притаманна також північним районам Росії, зокрема Архангельській губернії XVI ст. [Ефименко, 1892, с. 157-160]. Північне село – це селище з декількох дворів з орною землею, сінокосами тощо. Господарство ведеться „родом-племенем", тобто „целым союзом ближайших родственников, которые живут в тесном семейном единении: дяди, племянники, двоюродные братья. Они могут жить в одной „избе" (до сих пор на севере держатся громадные избы, настоящие дворцы сравнительно, наприм., хотя бы с южнорусскими хатами), могут расселиться по разным избам, подстроенным одна к другой, все-таки, это одно нераздельное „печище" [Ефименко, 1892, с. 157]. У власності печищан були не конкретні наділи землі чи сінокосу – вони володіли правом на відому ідеальну долю цих наділів. З плином часу, через шлюбні відносини або різні юридичні угоди співвласниками печищ могли стати не тільки родичі.

І.В. Лучицький на підставі аналізу писемних джерел зазначав, що величезна кількість поселень Чернігівщини і Полтавщини у XVIII ст. складалося з 3-20 дворів, причому переважали села з 3 до 7-8 дворів. У цих дворах мешкало від 3 до 7 і більше сімей, що складалися „не только из родных братьев, но и братьев двоюродных, братаничей, дядей, теток, племянников, зятьев, деверей и т.д." [Лучицкий, 1889, с. 77, 80]. Двір, у якому проживало декілька сімей кровних родичів, являв собою одне неподільне ціле. Сім'ї одного двору „владели сообща нераздельною, всем им в совокупности принадлежащею землею, вели сообща хозяйство, имели нередко и общий скот" [Лучицкий, 1889, с. 77]. Більше того, зустрічаються випадки, коли 2-3 і більше дворів, населених сім'ями родичів, користувалися спільно однією

загальною нероздільною землею [Лучицкий, 1889, с. 77]. За І.В. Лучицьким „ ... идет ли речь о левом или правом береге Днепра, о юге или северо-западе России, о боярах или крестьянах, мы встречаем в актах нередкие указания на соединенные семьи, на кровные союзы, на общность земель, владеемых ими" [Лучицкий, 1889, с. 80].

У межах сучасних українських і молдавських сіл часто виділяються кути, що означають певні їхні складові частини. Цей термін має давнє походження і вперше згадується у Студійському церковному та монастирському статуті, написаному після 1193 року [Срезневский, 1893, с. 1383]. На сторінках молдавських грамот XV-XVII ст. термін „кут" означає самостійну частину села, де мешкали кровні родичі на чолі з „жудє" – старійшиною общини або общинного селища [Бырня, 1961, с. 67-77].

Традиції компактного розташування садиб кровних родичів у певних частинах населених пунктів зберігалися до недавнього часу і зафіксовані, зокрема, на Закарпатті [Симоненко, 1947, с. 75-83]. Тут присутній колективізм у веденні господарської діяльності зазначених родин, що проявлявся у колективній участі родинної групи у всіх видах сільськогосподарських робіт і будівництві хати. Ці роботи здійснювалися почергово у кожній садибі без примусу і запрошень, супроводжувалися певними обрядами і закінчувалися щедрим частуванням.

Аналізуючи згадувані північноросійські пічища, українські сябри, білоруські дворища і кути молдовських сіл, М.О. Косвен дійшов висновку, що попри певні історичні і локальні відмінності, всі вони є явищами одного порядку – ця суспільно-історична форма, як родинний колектив і як територіальна одиниця – селище, має численні аналогії і є широко поширеним явищем розпаду родового ладу. Форма ця – патронімія [Косвен, 1963, с. 179]. Сучасна етнологія відзначає близькість патронімії до ліниджу, хоча не вважає їх синонімами [Першиц, 1986, с. 133-134].

Патронімією М.О. Косвен вважав і верв Руської Правди і Полицького Статуту [Косвен, 1963, с. 153]. Дослідник визначав патронімію, як групу сімей, великих і малих, які утворилися в результаті розростання і сегментації сімейної общини, що зберігають господарську, суспільну та ідеологічну єдність. У господарській галузі елементи такої єдності, за М.О. Косвеном, проявляються у колективному землеволодінні та землекористуванні; колективній власності на знаряддя обробки землі; господарській взаємодопомозі. У суспільній структурі єдність патронімії полягає в її локалізації – вона займала окреме селище, частину селища, або групу поселень; в самоуправлінні, наявності загальних зборів і виборного голови; особливій суспільній солідарності. Існування загального культу, окремого кладовища, загальної патронімічної назви тощо визначає єдність патронімії в галузі ідеологічній [Косвен, 1950, с. 72; Косвен, 1963, с. 112-118].

Структура пізньородової організації передбачала існування двох основних її ланок – роду (клану) і великої сім'ї (лініджу) [Шнирельман, 1986, с. 359]. Наявність парних сімей всередині великої сім'ї при забороні шлюбів внутрі роду (екзогамія) призводила до делокалізації роду. В той же час, велика сім'я завжди локалізована [Шнирельман, 1986, с. 359], що на археологічному рівні зафіксовано системою лінійно пов'язаних дугоподібних структур поселення Рашків I [Баран Я., 2004, с. 20-26]. Такі структури виступають у вигляді окремих груп жител, що разом із господарськими спорудами складають колективні садиби великих сімей – лініджів. Планування поселення і розміщення жител на ньому не носило спонтанного, хаотичного характеру, а було підпорядковано лініям родинного зв'язку – генеалогії, яка в умовах пізньородового суспільства регламентувала звичаєво-правові і господарські норми життя слов'янської общини-верві, відомої за Руською Правдою та Полицьким Статутом.

На етапі існування великої сім'ї виділяється три типи общини. Велика сім'я являла собою мінімальну общину. Декілька великих сімей одного селища складали медіальну общину. Сукупність селищ, де були розселені всі члени конічного клану, утворювали максимальну общину [Першиц, 1978, с. 142, 154]. Переносячи дане визначення на археологічний матеріал, можна стверджувати, що мінімальній общині відповідала колективна садиба великої сім'ї, селище з кількома садибами-лініджами – медіальній общині, а гніздо поселень – общині максимальній. Остання була соціальним організмом, який міг існувати і розвиватися незалежно від інших. Його самодостатність визначалася виробництвом матеріальних благ, необхідних для існування людей, що входять в цей організм; його біологічним відтворенням шляхом народження нового покоління; соціальним відтворенням шляхом передачі цьому поколінню певних соціально-культурних цінностей і традицій [Козлов, 1967, с. 103-104]. Такий соціальний організм пов'язується з племенем [Семенов, 1966, с. 88-106; Козлов, 1967, с. 104; Куббель, 1986, с. 145], в якому поєднується етнічна спільність (сукупність кланів) з політичною структурою на чолі з визнаним вождем [Васильев, 1981, с. 158-160]. Такою політичною структурою є племінна протодержава-чіфдом, або вождівство (від англ. chief – „вождь"), що має централізоване управління і спадкову ієрархію правителів і знаті, але при існуючій соціальній і майновій нерівності ще немає формального, а тим більше легалізованого апарату примусу і насилля [Service, 1975, p. 25; Васильев, 1980, с. 182-186].

Централізоване спадкове управління складалося з найбільш успішного лідера-вождя і його родичів, що були на верхівці конічного клану – ієрархії різних генеалогічних ліній роду [Васильєв, 1981, с. 157-175]. Панівне становище вождя та його родинного оточення визначалося не тільки владними повноваженнями, але й привілеями у користуванні спільною

власністю громади. Винятковість вождя підкреслювалася також сакралізацією його особи. Нижні щаблі управлінсько-ієрархічної драбини складали відповідно глави великих сімей-ліниджів і общинні лідери. Такою ж багатоступеневою була організація управління складного вождівства (чіфдом), що складався з декількох племен. Тут найбільш знатний і впливовий з числа регіональних вождів перетворювався у верховного вождя, який реалізовував свої повноваження через вождів регіональних [Васильев, 1981, с. 166-167].

Важливо, що сучасна етнологія вбачає у вождівстві (чіфдом) універсальну політичну структуру й обов'язковий етап суспільного розвитку. Немає такої держави, яка у своєму поступальному розвитку від додержавних форм до державних не пройшла би через етап протодержави-чіфдом. [Васильев, 1981, с. 175]. З цього приводу слід зазначити, що термін „верв", який дав назву общині-верві, є слов'янською назвою для позначення кланових зв'язків у рамках тієї форми суспільної організації, котра в науковій літературі отримала назву „чіфдом" або вождівство [Баран Я., 2004 с. 36].

Общинні центри

Об'єднуючим ядром максимальної общини, археологічним відповідником якої є гніздо поселень, являються общинні центри. Традиційно роль таких центрів відводять городищам Однак, у 5 гніздах поселень з 36, досліджених Б.О.Тимощуком у Прикарпатті [Тимощук, 1990, с. 144-182], городищ попри спеціальні пошуки не виявлено. Натомість, у 8 гніздах поселень виявлені по 2 городища. Таким чином, не завжди центрами общин виступали городища. З іншого боку, наявність двох городищ в складі одного гнізда поселень засвідчує складнішу, принаймні двокомпоненту структуру общинного центру. До того ж, матеріали дослідження городищ свідчать про їхню належність до різних типів (городища-сховища, городища – адміністративно-господарські центри, городища-святилища) [Тимощук, 1990, с. 32-55].

Пояснення наявності різних типів городищ, а також їхню відсутність у деяких гніздах поселень слід шукати у різному рівні розвитку вождівств [Баран Я., 2004, с. 39-40; Баран В., Баран Я., 2002, с. 358].

Прикладом гнізда поселень, що не мало городища, є група з 9 селищ досліджена біля с. Чорнівка у Попрутті [Тимощук, 1990, с. 95-96]. Функції центра гнізда, очевидно, виконувало найбільше селище Чорнівка II, де концентрувалися значні осередки ремісничого виробництва, які працювали на потреби всієї общини. Під час дослідження селища Чорнівка II у декількох його місцях виявлені ремісничі майстерні, а на окремій ділянці розміщувалися 17 печей для попереднього випалу і збагачення залізної руди. Неординарне становище цього селища визначалося ще й тим, що попри

відсутність штучних укріплень, притаманних городищам, воно мало свою систему захисту у вигляді своєрідного ланцюга окремих сторожових зрубів, розташованих з найбільш небезпечної сторони [Тимощук, 1990, с. 95-96, рис. 35]. Разом з тим, нещодавно С.В.Пивоваровим у Чорнівському гнізді виявлене городище досліджуваного часу [Пивоваров, 2006, с. 61, рис. 6] . Ймовірно, що на першому етапі існування Чорнівського гнізда поселень його центром було описане селище, тоді як на заключному етапі центр гнізда перемістився до виявленого городища.

Структура общинних центрів, що включали в себе городища, масова поява яких припадає на досліджуваний період, була складнішою. Городища займають особливе місце серед звичайних селищ і відрізняються від останніх наявністю дерев'яно-земляних укріплень (окрім городищ-святилищ, про що мова йтиме далі) й іншими топографічними умовами розташування, оскільки влаштовувалися з урахуванням захисних форм рельєфу (див. розділ 2). Спільним для всіх типів городищ є наявність довгих будинків громадського користування. Б.О.Рибаков вважав їх місцями зборів і трапез, де приносили жертви, поїдали жертовне м'ясо, пили священне пиво й обговорювали справи племені [Рыбаков, 1951, с. 35; Рыбаков, 1953, с.112]. Ю.В.Кухаренко вбачав в них праобрази контин, відомих у більш пізній час у західних слов'ян за письмовими джерелами [Кухаренко, 1960, с. 120-121].

Детальні відомості про контини містяться у „Життєписі Оттона Бамберзького" [Жизнеописание Оттона Бамбергского, 1953, с. 41-42]. Хоча джерело відноситься до XII ст., повідомлення хроніста, що в цих будинках зберігаються запроваджені предками традиції, робить слушним зауваження Б.О.Тимощука, про те, що вказані звичаї склалися значно раніше, ніж свідчення про них потрапили на сторінки хроніки. Аналізуючи текст хроніки, дослідник дійшов висновку, що вона визначає чотири основні функції будинків-контин. По-перше, вони слугували сховищами общинних запасів і цінностей (сюди „за старим звичаєм предків, приносилася законом визначена десятина... тут зберігалося... різне дорогоцінне начиння"); по-друге – місцями народних зборів („всередині них скрізь розставлені були лавки і столи, тому що тут відбувалися наради і збори громадян"); по-третє – місцями релігійно-обрядових церемоній („знатні і сильні люди тут ворожили"); по-четверте – місцями спільних бенкетів-братчин („у певні дні й години вони збиралися, щоб пити") [Тимощук, 1990, с. 35].

Письмові відомості про будинки-контини значною мірою підтверджуються матеріалами археологічних досліджень. Довгі будинки мали великі розміри (500 м^2 і більше). Всередині будинків, у їхній долівці виявлені ямні тілопальні поховання (Ревне, Біла), що свідчать про здійснення тут релігійних обрядів, пов'язаних з культом предків. Там само виявлена велика кількість ритуально розбитого посуду, що використовувався під час

громадських пирів-братчин. Поряд з довгим будинками (Добринівці) виявлені великі ями-погреби, які очевидно були общинними сховищами [Тимощук, 1990, с. 35].

Більш ранніми городищами, відомими з часів празької культури (Зимно) [Ауліх, 1972], були городища, на укріпленому майдані яких не було звичних стаціонарних жител-напівземлянок, через що вони одержали назву городища-сховища [Тимощук, 1990, с. 32-39]. За оборонними стінами таких городищ у випадку зовнішньої небезпеки знаходило захист населення навколишніх селищ. Городища-сховища не обмежувалися лише військово-оборонними функціями. Вони були центрами громадського життя общини, про що свідчать виявлені тут вздовж оборонних стін довгі будинки громадського користування. Біля городищ-сховищ, в однакових з ними топографічних умовах, розташовані невеликі селища. Вони виділені в окремий тип і одержали назву „селища-супутники городищ" [Тимощук, 1990, с. 37-39], що вказує на їхнє особливе відношення до городищ у порівнянні з іншими рядовими селищами. Очевидно, за умов відсутності на городищах постійно проживаючого населення, мешканці селищ-супутників дбали про охорону цих общинних центрів і підтримували порядок на них, що могло передбачати їхній певний щабель у ієрархічних сходах общини. Уяву про структуру общинного центру дають матеріали найбільш дослідженого Рашківського гнізда поселень, що складалося з 6 селищ і городища. Тут простежуються два полюси общинного центру. Один з них складався з городища-сховища і його селища-супутника. Другий полюс общинного центру являє розташоване найближче до городища селище Рашків I, де виявлені значні осередки ремісничого виробництва [Баран Я., 2004, с. 40-41].

Складнішим виявився общинний центр Ревнянського гнізда поселень IX ст., в складі якого було два розташованих поряд городища. Городище Ревне I мало з вільний від житлової забудови укріплений майдано, перед яким з напільного боку розміщувалося селище-супутник. На укріпленому майдані городища знаходився могильник, де виявлені більше 50 тілоспалень в ґрунтових ямах, спільне місце спалення і культовий майданчик. Городище Ревне II знаходилося неподалік від попереднього. Воно було забудоване житлами-напівземлянками, ремісничими майстернями й іншими господарськими спорудами.

Більш високого рівня були центри вождівств, що включали городища із щільною забудовою укріпленого майдану житлами-напівземлянками, ремісничими майстернями й іншими спорудами господарського призначення. Вони означені як городища – адміністративно-господарські центри [Тимощук, 1990, с. 40-44]. Очевидно, за оборонними стінами таких городищ мешкав вождь і його оточення, а також зосереджувалося ремісниче виробництво, що працювало на забезпечення потреб верхівки вождівства.

Городища-сховища і городища – адміністративно-господарські центри, маючи достатньо потужні дерев'яно-земляні фортифікації, виконували військово-оборонні функції, що не можна сказати про городища-святилища. Останні не мали дерев'яних оборонних стін, а на їхніх валах і на дні ровів, що оточували центральну частину святилища – капища, розташовувалися ритуальні вогнища [Тимощук, 1990, с.45-55]. Городище-святилище досліджуваного часу, яке входило до складу Добринівського гнізда поселень (Подністров'я) виявлене у с Ржавинці. [Тимощук, 1990, с. 156]. У структурі гнізда поселень воно разом із Добринівським городищем складають єдиний його центр, де адміністративно-господарські і оборонно-військові функції виконувало Добринівське городище, а Ржавинське городище-святилище було сакральною складовою центру.

Наявне різноманіття центрів гнізд поселень вказує на різний рівень розвитку окремих вождівств, однак всі вони фіксують динаміку розвитку простого вождівства, яке пов'язується з племенем. Разом з тим, племена могли об'єднуватися у союзи і утворювати складні вождівства. Вони мали структуровану ієрархію управління, в якій найбільш знатний і впливовий з числа регіональних вождів перетворювався у верховного вождя, який реалізовував свої повноваження через вождів регіональних [Васильев, 1981, с. 166-167].

Складні вождівства або союзи племен виступають на сторінках літописів як княжіння на чолі з вождем – князем (від давньогерм. – „kuning" – старійшина роду) [Фасмер, 1967, с. 266].

4.2. Літописні княжіння

Заключна четверть I тис. н.е. є періодом визрівання передумов утворення Київської держави і часом розквіту "племінних княжінь" – союзів племен. Вони були найвищою ступінню розвитку первіснообщинного ладу, що підготувала окремі племена до майбутнього історичного життя у великих об'єднаннях, в яких неминуче і швидко зникали давні патріархальні форми зв'язків, замінюючись новими, більш широкими. Створення союзу племен було вже підготовкою до переходу до державності [Рыбаков, 1982 с. 316].

У недатованій частині літопису тричі подано перелік східнослов'янських племінних угруповань із орієнтирами їхнього місцезнаходження. У першому випадку літописець, розповідаючи про розселення слов'ян з Дунаю, називає шість племінних об'єднань східних слов'ян (поляни, деревляни, дреговичі, полочани, ільменські словени і сіверяни): "Так само й ті ж слов'яни, прийшовши, сіли по Дніпру і назвалися полянами, а інші – деревлянами, бо сіли в лісах: а другі сіли межи Прип'яттю та Двіною і назвалися дреговичами; а інші сіли на Двіні і назвалися полочанами – од

річки, яка впадає в Двіну і має назву Полота; од сеї [річки] вони прозвалися полочанами. Слов'яни ж, [що] сіли довкола озера Ільменя, прозвалися своїм іменем – [словенами]; і зробили вони город, і назвали його Новгородом. А другі ж сіли на Десні, і по Сейму, і по Сулі і назвалися сіверянами" [Літопис руський, 1984, с. 2-3].

Далі літописець називає ще одне племінне об'єднання – бужан: "Бо се тільки слов'янський народ на Русі: поляни, деревляни, новгородці, полочани, дреговичі, сіверяни, бужани – бо сидять вони по [ріці] Бугу, - а потім волиняни" [Літопис руський, 1984, с. 6].

У третьому переліку, окрім вказаних вище, фігурують ще сім східнослов'янських племінних угруповань – радимичі, в'ятичі, хорвати, дуліби, волиняни, уличі і тиверці: "Поляни, що жили особно, як ото ми сказали, були роду слов'янського і називалися полянами, а деревляни теж [пішли] від слов'ян і назвалися древлянами. Радимичі ж і вятичі [походять] од ляхів. Бо було в ляхів два брати – [один] Радим, а другий Вятко І, прийшовши, сіли вони: Радим на [ріці] Сожу, [од якого] й прозвалися радимичі, а Вятко сів своїм родом по Оці; од нього прозвалися в`ятичі. І жили в мирі поляни, і древляни, і сіверяни, і радимичі, і в`ятичі, і хорвати. Дуліби тоді жили по Бугу, де нині волиняни, а уличі [й] тиверці сиділи по [другому] Бугу і по Дніпру; сиділи вони також поблизу Дунаю. І було множество їх, бо сиділи вони по Бугові й по Дніпру аж до моря, і єсть городи їх і до сьогодні. Через те називали їх греки "Велика Скіфія" [Літопис руський, 1984, с. 7-8].

Подаючи опис східних слов'ян, Нестор-літописець вказує, що вони мали свої окремі княжіння: "А по сих братах [Кий, Щек, Хорив – *Л.М.*] почав рід їхній держати княжіння в полях. А в деревлян [було княжіння] своє, а дреговичі [мали] своє, а словени – своє в Новгороді" [Літопис руський, 1984, с. 6]. Хоча тут названі лише декілька княжінь, вчені схильні вважати, що всі східнослов'янські "племінні" об'єднання мали свої окремі княжіння [Бахрушин, 1938, с. 90; Тимощук, 1999, с. 10] і були об`єднаннями політичними [Пашуто, 1965, с. 83-84; Толочко А., 1992, с. 22].

Оскільки в даній роботі розглядаються літописні княжіння, розташовані від Дніпра на сході і до Карпат і Закарпаття на заході, далі мова йтиме про княжіння полян, деревлян, уличів, тиверців, дулібів, бужан, волинян і хорватів.

4.2.1. Поляни

Провідне становище в історії східного слов'янства традиційно займають поляни. Вони названі першими у переліку східнослов'янських "племен" у недатованій частині літопису: "Так само й ті ж слов'яни, прийшовши, сіли по Дніпру і назвалися полянами" [Літопис руський, 1984, с. 2]. Саме полянам літописець приділив не тільки найбільше уваги, але й побудував

свій твір з відчутною симпатією до них. Крім того, він викладає події, пов'язані з рештою східнослов'янських племінних угруповань та іншої людності, через призму полянських інтересів.

Літописець наголошує на давньому походженні полян ("бо й до сих братів існували поляни"). Жили вони родами "володіючи кожен родом своїм, – то було [між них] три брати: одному ім'я Кий, а другому – Щек, а третьому – Хорив і сестра їх – Либідь". Ними було споруджено "городок", назвали його на честь старшого брата Києвом. Вони відзначалися мудрістю, були "... тямущими і називалися полянами. Од них ото є поляни в Києві й до сьогодні" [Літопис руський, 1984, с. 4-5], а рід їхній почав "держати княжіння в полях" [Літопис руський, 1984, с. 6]. Поляни жили за законами своїх предків, були тихого і лагідного норову, мали весільний звичай. На відміну від них деревляни, радимичі, в'ятичі і сіверяни жили "подібно до звірів, жили по-скотськи: і вбивали вони один одного, [і] їли все нечисте, і весіль у них не було, а умикали вони дівчат коло води" [Літопис руський, 1984, с. 7-8].

Після смерті Кия, Щека і Хорива, - повідомляє літописець, – поляни зазнавали утисків від деревлян та інших сусідів і сплачували данину хозарам.

Наступний період історії полян ознаменований зростанням їхньої ролі та значення Києва у долі східнослов'янського світу, а також вокняжінням варягів на київському престолі. Спочатку в Києві князювали і володіли полянською землею Аскольд і Дір, а після їхньої загибелі князівство у 882 р. перейняв Олег: "І сів Олег, князюючи, в Києві, і мовив: "Хай буде се мати городам руським" [Літопис руський, 1984, с. 13].

З цього часу почалося об`єднання східнослов`янських земель навколо Києва. Першими попали у залежність від нього і стали платити данину словени і кривичі: "... і встановив данину словенам, і кривичам" [Літопис руський, 1984, с. 13]. У 883 р. були підкорені деревляни: "Почав Олег воювати проти древлян і, примучивши їх, почав із них данину брати по чорній куниці" [Літопис руський, 1984, с. 13]. Наступного року така ж доля спіткала сіверян: "Пішов Олег на сіверян, і побідив сіверян, і наклав на них данину легку. І не велів їм хозарам давати ..." [Літопис руський, 1984, с. 13-14]. На 885 р. підвладними Києву були вже деревляни, поляни, сіверяни, радимичі, тоді як з уличами і тиверцями Олег "мав рать" [Літопис руський, 1984, с. 14].

Про подальше розширення влади київського князя говорить склад Олегового війська під час походу 907 року на Візантію, до якого крім перелічених вище східнослов'янських "племен" входили ще хорвати і дуліби, а також тиверці у якості перекладачів. Всі вони називалися "Велика Скіфія" [Літопис руський, 1984, с. 16].

Справу Олега по об'єднанню східнослов'янських "племен" після його смерті продовжив Ігор. Під 940 роком у літописі зазначено, що: "**Игорь же сѣдяше къняжа Кыевѣ, мир имѣя къ вьсѣмъ странамъ, а съ уличи и съ древляны имьша рать. И бѣ у него воевода именьмь Свѣньлдъ, и примучи Уличѣ, и возложи на ня дань, и въдасть Свѣньлду. И не въдадяшеться единъ градъ, именьмь Пересѣченъ; и сѣде около его три лѣта, и едъва възя. И бѣша сѣдяще Уличи по Дънѣпру вънизъ, и по семь преидоша межю Бъгъ и Дънѣстръ, и сѣдоша тамо. Въдасть же дань Деревьскую Свѣньлду, и имаше по чьрнѣ кунѣ от дыма**" [Шахматов, 1916, с. 373].

У 945 році почалась дворічне протистояння Києва і деревлян у зв'язку із збільшенням розміру даними з останніх. В результаті цього протистояння загинув князь Ігор: "... деревляни, вийшовши насупроти з города Іскоростеня, вбили Ігоря і дружину його ..." [Літопис руський, 1984, с. 30]. Ольга з сином Святославом жорстоко помстилася за смерть свого чоловіка, після чого "Пішла Ольга по Деревлянській землі з сином своїм і дружиною своєю, встановлюючи устави і уроки. І [донині] є становища її і ловища її" [Літопис руський, 1984, с. 35]. Остання літописна згадка про деревлян відноситься до 977 року і пов'язана з походом Ярополка на свого брата Олега: "Пішов Ярополк на Олега, брата свого, на Деревлянську землю. І вийшов супроти нього Олег, і приготувались вони обидва до бою, і коли зітнулися війська, переміг Ярополк Олега" [Літопис руський, 1984, с. 44]. Після цих подій деревляни більше не згадуються на сторінках літопису і остаточно увійшли до складу Київської держави. Останніми з південно-західної групи східнослов'янських "племен" під владу київського князя, очевидно, попали хорвати. Після короткого повідомлення: "В рік 6501 [993] пішов Володимир на Хорватів. А коли вернувся він із війни хорватської, то тут печеніги прийшли по тій стороні [Дніпра] од Сули" [Літопис руський, 1984, с. 68], хорвати у літописі більше не згадуються.

Отже, поляни та їхній "град" Київ відіграли визначну роль в історії східного слов'янства, ставши об'єднуючим началом у створенні могутньої середньовічної держави на теренах Східної Європи.

4.2.2. Деревляни

Північно-західними сусідами полян були деревляни. Літопис не повідомляє чітких географічних орієнтирів території їхнього розселення. Найбільш ймовірно вони мешкали в Українському Поліссі і займали басейни річок Тетерів, Уж, Случ та Горинь [Третьяков, 1953, с. 247; Седов, 1982, с. 102-103; Тимощук, 1999, с. 18]. Відомо, що центром племінного об'єднання деревлян було місто Іскоростень, яке знаходилось на північний захід від Києва.

Початки їхнього княжіння слід шукати не пізніше IX ст., оскільки деревляни згадуються у недатованій частині літопису: "Так само й ті ж слов'яни, прийшовши, сіли по Дніпру і назвалися полянами, а інші – деревлянами, бо сіли в лісах" [Літопис руський, 1984, с. 2]. У подальшому літописець повідомляє про деревлян у зв'язку з їхньою боротьбою супроти Києва. Спочатку деревляни попали у залежність від Києва у результаті походу Олега у 883 році: "Почав Олег воювати проти древлян і, примучивши їх став із них данину брати по чорній куниці" [Літопис руський, 1984, с. 13]. Окрім данини деревляни несли військову повинність на користь київського князя, свідченням чого є їхня участь у поході Олега у 907 році на Візантію [Літопис руський, 1984, с. 16].

Стосунки деревлян з Києвом були складними і різко загострилися у 913 році. Після смерті Олега деревляни зробили спробу вийти з-під залежності Києва: "А деревляни заперлися [в городі Іскоростені] від Ігоря після Олегової смерті" [Літопис руський, 1984, с. 24]. Для придушення непокори і сепаратизму деревлян "Пішов Ігор на древлян і, перемігши, наклав на них данину, більшу від Олегової" [Літопис руський, 1984, с. 24]. З метою збільшення розміру данини, за порадою своїх дружинників, Ігор у 945 році організував ще один похід на деревлян: "І послухав їх Ігор, пішов у Деревляни по данину. І добув він [собі ще] до попередньої данини, і чинив їм насильство він і мужі його. А взявши данину, він пішов у свій город [Київ]" [Літопис руський, 1984, с. 30]. Однак, не задовольнившись досягнутим, київський князь з незначною дружиною повернувся назад, "жадаючи більше майна". Нові домагання Ігоря викликали різкий спротив деревлян і привели до трагічних подій, результатом яких стало вбивство Ігоря і жорстока помста Ольги за смерть свого чоловіка. Наступного року княгиня Ольга виступила проти деревлян, знищила їхній град Іскоростень і "наклала вона на них данину тяжку, і дві частини [її] ішли Києву, а третя – Вишгороду, до Ольги, бо Вишгород був Ольжиним городом. І пішла Ольга по Деревлянській землі з сином своїм і дружиною своєю, встановлюючи устави і уроки. І [донині] є становища її і ловища її" [Літопис руський, 1984, с. 35]. Після цих подій у середині X ст. деревляни остаточно втратили свою незалежність, а землі їхнього князівства увійшли до складу Київської держави.

4.2.3. Уличі

Південними сусідами полян були уличі, яких часто називають "загадковими", що в значній мірі викликано розміщенням уличів у різночасових писемних згадках то на Дніпрі, то на Дністрі. Більш ранні писемні відомості про уличів засвідчують їх на Дніпрі, де вони були сусідами і союзниками деревлян. Пізніше уличі згадуються на Дністрі, де сусідили із тиверцями.

У письмових джерелах зустрічається декілька варіантів написання племінної назви уличів – улучі, суличі, улутичі тощо. Найбільш давньою є форма "улучі" [Рыбаков, 1950, с. 4]. Сучасна лінгвістика виводить походження етноніму "уличі" від слов'янського "угол" [Трубачев, 1961, с. 186-190], що пов'язується з вигином (давньослов'янське "улучье") Дніпра, де за ранніми писемними свідченнями початково мешкали уличі. Відповідно мешканці "улучья" називалися улучами або уличами. Сьогодні існує декілька точок зору щодо етимології слова уличі. Так, Р.А. Рабинович пов'язує уличів із прибалтійським племінним союзом "вільців" – "лутичів", які покинули свою прабатьківщину і відділилися від своїх родичів. За іншою версією цього ж автора, побудованою на аналізі європейських і візантійських джерел, уличі є слов'янським племенем, у середовищі якого існував інститут молодіжних "воїнських братств", які здійснювали ініціаційні обряди ритуального перевтілення на вовків. Звідси "уличі" – це "вовки" [Рабинович Р., 1997, с. 5].

Вперше уличі згадуються у недатованій частині "Повісті минулих літ". Літописець тут перелічує східнослов`янські племена, де читаємо: "... а уличі [й] тиверці сиділи по [другому] Бугу и по Дніпру; сиділи вони також поблизу Дунаю. І було множество їх, бо сиділи вони по Бугові й по Дніпру аж до моря, і єсть городи їх і до сьогодні ..." [Літопис руський, 1984, с. 8].

Це літописне повідомлення перегукується із свідченнями Географа Баварського про велику кількість "городів" – 318 у багатолюдного народу уличів [Описание городов и областей к северу от Дуная, или Баварский Географ, 1993, с. 13-14]. Аналізуючи це письмове джерело, О.В.Назаренко дійшов висновку, що мова йде саме про східнослов'янських уличів [Назаренко, 1993, с. 26-28].

Про уличів повідомляє і Константин Багрянородний у своєму творі "Про управління імперією", описуючи розташування печенізьких родів. Він зокрема вказує, що чотири їхні роди "розташовувалися по сю [праву – *Л.М.*] сторону ріки Дніпро" [Константин Багрянородный, 1989, с. 156-157]. Один із них – Іавдіертим – "сусідить із підплатіжними Русі територіями, ультинами, дервленинами, лензанинами та іншими слов'янами" [Константин Багрянородный, 1989, с. 156-157]. Упорядники видання цього історичного документу вважають, що ультини це східнослов`янські уличі, що мешкали між Південним Бугом і Дніпром [Константин Багрянородный, 1989, с. 390].

У подальшому уличі згадуються в зв'язку з їхньою тривалою боротьбою з Києвом. У зводі ігумена Івана початок цього протистояння віднесено до часів Аскольда і Діра, які "**кьняжаща Кыєвѣ, и владѣюща полями и бѣша ратьни съ дрєвляны и съ уличи**" [Шахматов, 1916, с. 367].

Під 885 р. у літописі зроблено наступний запис: "І володів Олег деревлянами, полянами, радимичами, а з уличами і тиверцями мав рать" [Літопис руський, 1984, с. 14].

Свідченням напружених стосунків Олега з уличами є відсутність останніх у складі його великого війська під час походу 907 року. Очевидно, до цього походу Олег залучив лише підкорені на той час Києвом східнослов'янські племінні угрупування, а також союзників – варягів, словен, чудь, кривичів, мерю, хорватів і тиверців. Уличі, судячи з усього, ні до тих, ні до інших не належали.

Протистояння Києва та уличів тривало і за часів князювання Ігоря: "**Игорь же сѣдяше къняжа Кыевѣ, мир имѣя къ вьсѣмъ странамъ, а съ уличи и съ древляны имѣяша рать**". Далі ця літописна згадка містить важливі відомості про місцезнаходження та головний "град" уличів: "**И бѣ у него воевода именьмь Свѣньлдъ, и примучи Уличѣ, и возложи на ня дань, и въдасть Свѣньлду. И не въдадяшеться единъ градъ, именьмь Пересьченъ; и сѣде около его три лѣта, и едъва възя. И бѣша сѣдяше Уличи по Дънѣпру вънизъ, и по семь преидоша межю Бъгъ и Дънѣстръ, и сьдоша тамо. Въдасть же дань Деревьскую Свѣньлду, и имаше по чѣрнь кунѣ от дыма**" [Шахматов, 1916, с. 373].

Скорочений виклад цих подій знаходимо у датованій частині Новгородського першого літопису: "**В лѣто 6448. Въ се лѣто яшася уличи по дань Игорю, и Пересѣчен възятъ бысть. Въ сеже лѣто дасть дань на них Свѣньлду. Въ льто 6449. Въ льто 6450. Въдасть дань Деревьскую Свѣньлду томуже**" [Шахматов, 1916, с. 373].

З наведених вище літописних повідомлень випливає, що воєвода Ігоря Свенельд переміг уличів і наклав на них данину, яку Ігор відступив Свенельду. Повідомлення в одному контексті про передачу Свенельду данини і з деревлян свідчить про близьке розташування цих двох "племен". Після трирічної облоги і взяття Свенельдом головного міста уличів – Пересічена, згідно літопису, уличі переселилися у межиріччя Бугу і Дністра.

Таким чином події, пов'язані з боротьбою Ігоря з уличами і взяття Пересічена відбувалися поблизу деревлян на Дніпрі, а не у Подністров'ї, як вважав М.І. Надєждін [Рыбаков, 1950, с. 5]. Слушним з цього приводу є думка Б.О. Рибакова: "Тяжко припустити, що загублений у ярugах та балках Придністров'я Пересічен міг являти собою об'єкт таких наполегливих зусиль київського князя. Адже треба було споряджати цілу експедицію вглиб печенізького степу на 400 км від Києва і тримати там військо три роки. Навіщо? Чому чи кому заважав цей далекий городок?" [Рыбаков, 1950, с. 5]. Більше того, невдала спроба М.І. Надєждіна розташувати літописний Пересічен на території Молдови між Дністром і Прутом не знаходить археологічних підтверджень. Спеціальні археологічні розвідки в околицях вказаного М.І. Надєждіним містечка Пересечен, здійснені Г.Б. Федоровим та Р.Л. Розенфельдом, не виявили жодних слідів стародавнього міста.

Більш перспективним видаються пошуки Пересічена на Дніпрі. Показовим для вирішення питання локалізації Пересічена є повідомлення 1054 р. про збір Ростиславом і Святославом дружини супроти Гліба Юрійовича, який з половцями виступив на Переяслав: "У той же час прийшла вість Ростиславу: Гліб Юрійович із безліччю половців ідуть до Переяслава. Ростислав тоді зі Святославом виступили з Києва до [города] Пересічна і тут почали оба збирати дружину" [Літопис руський, 1984, с 261]. Відчайдушний опір переяславців, а також підмога з боку об'єднаних сил Мстислава і Святослава, які підійшли до Переяслава за наказом Ростислава, змусили половців відійти за Сулу. Далі літопис повідомляє наступне: "Ростислав тим часом, це почувши, став радитися з братами своїми [щоб] піти [до] Чернігова на Ізяслава на Давидовича. І, так надумавши і навіть у Київ не входячи, Ростислав пішов полками своїми мимо [города]. Узявши Всеволодовича Святослава, і Мстислава Ізяславича, і торків, і киян, він перейшов Дніпро коло Вишгорода. Тут же він і став, напроти Вишгорода, збираючи дружину свою [і] кажучи: "Аби нам упередити Юрія. Ми або його проженемо, або примиримо з нами" [Літопис руський, 1984, с.261]. З вище викладеного літописного повідомлення випливає, що описані події мали місце на Дніпрі. а Пересічен знаходився на його правому березі. Про безпосередню близькість Пересічена до Києва свідчить наказ Ростислава 1161 р. заточити новгородців у пересіченському погребі у відповідь на арешт його сина Мстислава у Новгороді: "...і повелів він позабирати новгородців і повкидати їх у пересіченський погріб. І в одну ніч умерло їх чотирнадцять мужів" [Літопис руський, 1984, с. 278].

Важливу інформацію щодо місцезнаходження Пересічена знаходимо у Списку міст руських, що міститься у Новгородському І літописі: "А се Киевьскыи гроды: Дверен, на Рши Корсунь, Треполь, на Днепре, Канев, Глинеск, Переяславль Русскыи, Юрьев. Пересьчен. Василев на Стугне. Бельгород. На Рпене, Чернъгород на Днепре, Киев древян на Днепре ..." [Тихомиров, 1979, с. 94].

Аналізуючи місце Пересічена і його сусідство у цьому переліку з іншими населеними пунктами, Б.О. Рибаков зробив висновок, що це місто знаходилось на Дніпрі між Трипіллям і Києвом, або на р. Стугна [Рыбаков, 1950, с. 6-7].

П.П. Толочко розташовує Пересічен південніше Києва і ототожнює його з Китаївським городищем [Толочко, 1980, с. 140]. Він відносить сюди події 1154 р., пов'язані зі збором київської дружини супроти Гліба Юрійовича з половцями. Саме тут, на думку вченого, знаходився пересіченський погріб, що згадується у 1161 р., в який було кинуто і загинуло 14 новгородців у відповідь на арешт у Новгороді Мстислава – сина Ростислава [Толочко, 1980, с. 140].

Такої ж думки щодо локалізації Пересічена дотримуються М.П. Кучера [Кучера, 1984, с. 23], Л.Є. Махновець [Махновець, 1984, с. 106], І.І. Мовчан [Мовчан, 1993, с. 159-160]. Зокрема, І.І. Мовчан відзначає, що Пересічен з його могутньою фортецею знаходився за 20 км від історичного ядра Києва, контролював підходи до нього з півдня [Мовчан, 1993, с. 162] і був знищений ордами Батия [Мовчан, 1993, с. 160].

Таким чином, встановлення розташування головного "граду" уличів – Пересічена, підтверджує літописне свідчення, про початкове місцезнаходження уличів на Дніпрі "аж до моря". Очевидно, в результаті поразки уличів і взяття Свенельдом у 940 р. їхнього "племінного" центру Пересічена, уличі втратили свою незалежність і були включені до складу Київської держави. Разом з тим, очевидно, частина улицької людності не змирилась із залежним від Києва становищем і переселилась у межиріччя Бугу і Дністра.

Г.Б. Федоров вважав свідченням переселення уличів на територію між Бугом і Дністром появу в означеному регіоні з середини X ст. керамічного посуду з домішками піриту у глиняному тісті, який вони принесли з пониззя Дніпра, де дуже багато посуду з піритом в цей і попередній час [Федоров, 1964, с. 85-86].

Пізніше середини X ст. повідомлення про уличів на сторінках літопису не зафіксовані. З цього часу вони стали данниками київського князя і увійшли до складу Київської держави.

4.2.4. Тиверці

За літописною традицією західними сусідами уличів були тиверці: "... а уличі [й] тиверці сиділи по [другому] Бугу и по Дніпру; сиділи вони також поблизу Дунаю. І було множество їх, бо сиділи вони по Бугові й по Дніпру аж до моря, і єсть городи їх і до сьогодні ..." [Літопис руський, 1984, с. 8]. Виходячи з цього повідомлення уличі й тиверці розташовувались на території між Дніпром і Дунаєм.

Точнішим орієнтиром місцезнаходження тиверців є їхня етнічна назва. Етнонім "тиверці", на думку лінгвістів, походить від давньої назви Дністра, який в античну епоху іменувався Тірас і в перекладі з іранської мови означає "швидкий" [Фасмер, 1973, с. 55]. Гідронім Тірас неодноразово згадується у творах античних авторів.

Декілька разів Тірас згаданий Геродотом (490/480 – 430/424 рр. до н.е.) на сторінках його відомого твору "Історії в дев'яти книгах" у зв'язку із описом Скіфії. У книзі IV він зазначає, що на землях скіфів спочатку жили кіммерійці між двома групами яких відбулася битва. "І всіх, що в битві було вбито, кіммерійці поховали поблизу ріки Тірасу (і їхні могили і тепер можна там побачити)" [Геродот, 1993, с. 183]. Геродот зазначав, що Скіфія багата на річкові артерії: "Я назову тепер ті з них, які найбільш відомі й судноплавні

від самих своїх джерел. Це Істр, що має п'ять гирлів, а потім Тірас, Гіпаній, Борісфен, Пантікап, Гіпакірій, Герр і Танаід" [Геродот, 1993, с. 191]. При цьому античний історик повідомляв, що Тірас тече з півночі, а біля його гирла "живуть елліни, так звані тіріти" [Геродот, 1993, с. 192]. Востаннє Геродот називає цей гідронім у наступному контексті: "... біля ріки Тіра на скелі показують слід Гераклової ноги, схожий на слід людської ноги, але він завбільшки в дві стопи" [Геродот, 1993, с. 199].

У "Географії" Страбона (64/63 до н.е. – 23/24 н.е.), написаній близько 7 р. до н.е., гідронім Тірас по відношенню до сучасного Дністра також вжито декілька раз. Зокрема, Страбон вдячний римлянам, що ті відкрили всі західні частини Європи до ріки Альбіс і області за Істром до ріки Тірас [Страбон, 1994, с. 20]. Далі він вказує, що Тірас, Борисфен і Гіпаніс протікають між Істром і Танаїсом [Страбон, 1994, с. 109]. Декілька разів Страбон використовує Тірас як географічний репер. У першому випадку на території між Істром і Тірасом, що примикає до Понтійського моря, розташовано "Пустелю гетів" [Страбон, 1994, с. 279]. Далі йдеться про місцезнаходження кількох античних поселень на Тірасі, зокрема міст Ніконія та Офіусса [Страбон, 1994, с. 280]. У третьому випадку Страбон вказує, що на відстані 4400 стадій вздовж побережжя Понту знаходиться Херсонес [Страбон, 1994, с. 282]. Востаннє Тірас згадується при описі Малої Скіфії та Фракії. У зв'язку з тим, що багато людей з Малої Скіфії переправлялась через Тірас та Істр "і поселялось у тій країні, значна частина Фракії була також названа Малою Скіфією" [Страбон, 1994, с. 284].

З середини I тис. н.е. гідронім Тірас поступово замінюється сучасною назвою Дністер. Так, у творі готського історика Йордана "Про походження та діяння гетів" (VI ст. н.е.) Дністер названо тричі Данастром і одного разу Тірою [Иордан, 1960, с. 71-72]. З цього випливає, що племінна назва "тиверці" виникла не пізніше середини I тис. н.е.

І.А. Рафалович вбачав в тиверцях одне із антських племен Прутсько-Дністровського межиріччя, що проіснувало тут до X ст. [Рафалович, 1972, с. 29-31]. В.В.Сєдов також вважав, що тиверцями, ймовірно, почала називатися та частина слов'ян-антів, яка мешкала у басейні Дністра ще в епоху черняхівської культури [Седов, 1982, с. 129]. На думку вченого, етнонім "тиверці" міг появитися лише в період інтенсивних контактів слов'ян та сарматів, а в VI-VII ст. предки тиверців були одним із антських племен. Щодо території розташування тиверців, В.В.Сєдов відводив їм не тільки власне Подністров'я, а й межиріччя Дністра та Південного Бугу, куди у 30-х рр. X ст. переселились уличі [Седов, 1982, с. 129].

Останнім часом висловлена думка, за якою тиверці пов'язуються з племенами тервунян, травунян, тервуонітів, трибинів, які проживали на південному заході Балкан і переселилися у дністровсько-бузькі землі під час сербсько-болгарських війн у 50-60-х рр. IX ст. [Рабинович, 1997, с. 6].

Крім наведеної вище згадки у переліку східнослов'янських племінних угруповань, тиверці ще тричі виступають на сторінках літопису. На 885 р. припадає повідомлення, про те що Олег підкорив деревлян, полян і радимичів, "... а з уличами і тиверцями мав рать" [ЛР, 1984, с. 14]. Очевидно, що тиверці ще не були залежними від київського князя і знаходились у ворожих стосунках.

У 907 р. тиверці вже були союзниками Олега у поході на Візантію: "**В лѣто 6415. Іде Олегъ на Грѣкы, Игоря остави въ Кыевѣ; поя же множьство Варягъ, Словѣнъ, и Чюди, и Кривичи, и Мерю, и Поляны, и Сѣверу, и Деревляны, и Радимичи, И Хорваты, и Дулѣбы, и Тиверци, яже суть толковины** " [Повість врем'яних літ, 1990, с. 42-43]. Крім військової функції, тиверцям було відведено також роль перекладачів – "толковинів". Термін "толковини" має в своїй основі давньослов'янське "тълкъ" – перекладач [Стрижак, 1969, с. 47-56]. Використання тиверців як перекладачів не викликає жодного подиву, оскільки вони мешкали у зоні активних мовних контактів і безперечно володіли грецькою мовою, необхідною під час походу на Візантію.

Востаннє тиверці згадані у літопису під 944 р. серед учасників походу Ігоря на Візантію [Літопис руський, 1984. с. 25]. Після цих подій тиверці на сторінках писемних джерел більше не згадуються. Оскільки відомостей про насильне приєднання тиверців немає, можна припустити, що відчувши міць князівської влади Ігоря, вони стали його підданими і ввійшли до складу Київської держави.

4.2.5. Волиняни

На Західному Бузі розташовувалися волиняни, назва яких походить від Волиня – центру їхнього князіння. У більш ранній період на цих землях, за літописними недатованими свідченнями, мешкали дуліби і бужани. Спочатку літописець серед східнослов'янських племінних князінь називає бужан: " ... сидять вони по [ріці] Бугу, – а потім же волиняни" [Літопис руський, 1984, с. 6]. У другому повідомленні зазначається наступне: "Дуліби тоді жили по Бугу, де нині волиняни" [Літопис руський, 1984, с. 8].

Таким чином, ми маємо своєрідний послідовний ланцюг назв дуліби-бужани-волиняни одного і того ж самого племінного об'єднання [Греков, 1945, с. 26; Нидерле, 1956, с. 156]. Найбільш ранньою його ланкою були дуліби, які є одним із найдавніших східнослов'янських племінних об'єднань. Початки цього об'єднання відносяться до VII ст. [Баран, 1998, с. 120], що обгрунтовується літописним повідомленням про напад аварів на дулібів, що мав місце за часів імператора Іраклія (610-641 рр.): "У ті самі часи існували обри, що воювали проти цісаря Іраклія і мало не схопили. Ці ж обри воювали проти слов'ян і примучили дулібів, що [теж] були слов'янами,

і насильство вони чинили жінкам дулібським: якщо поїхати [треба] було обринові, [то] не давав він запрягти ні коня, ні вола, а велів упрягти три, або чотири або п'ять жінок у телігу і повезти обрина – так і мучили вони дулібів"[Літопис руський, 1984, с. 7].

Цілком імовірно, що "дуліби" було етнічним іменем племінного об'єднання [Баран, 1998, с. 120], яке було з часом замінено назвами за територіальним принципом – бужани і волиняни. Така заміна етнічної назви на територіальні відбулася не пізніше IX ст., оскільки Географ Баварський, Константин Багрянородний та Масуді на території дулібів поміщають бужан і волинян" [Літопис руський, 1984, с. 120].

4.2.6. Хорвати

Між волинянами на півночі та уличами і тиверцями на півдні мешкали літописні східнослов'янські хорвати. Регіон їхнього розселення охоплює Українське Прикарпаття. Важливим з цього приводу є згадка арабського анонiма IX ст. про річку Рута, яка протікає по території хорватів. Вона бере свій початок між печенігами, уграми і Руссю в горах, які ідентифікуються Х. Ловмянським з Карпатами, а сама р. Рута – з р. Прут [Lowmiacski, 1964, s. 157]. М.Ю.Смішко взагалі пов'язує з Карпатами походження етноніму "хорвати" [Смішко, 1960, с. 150-152].

На початку свого твору, говорячи про розселення слов'ян, літописець називає серед західних слов'ян "білих хорватів": "Од тих слов'ян розійшлися вони по землі і прозвалися іменами своїми, - [од того], де сіли, на котрому місці. Ті, що, прийшовши, сіли по річці на ймення Морава, і прозвалися моравами, а другі чехами назвалися. А се – ті самі слов'яни: білі хорвати, серби і хорутани" [Літопис руський, 1984, с. 2]. Константин Багрянородний зазначав: "хорвати, які нині живуть у Далмації, походять від нехрещених хорватів, що мешкають по ту сторону Туркії, поблизу Франгії і межують з нехрещеними сербами" [Константин Багрянородный, 1989, с. 135]. Цю нехрещену Хорватію він називає Великою або "Білою" [Константин Багрянородный, 1989, с. 141]. За часів імператора Іраклія від Великої або Білої Хорватії відділився один із родів, а саме – "п'ять братів: Клука, Довел, Косендцис, Мухло і Хорват і дві сестри, Туга і Вуга, - разом з їхнім народом прийшли у Далмацію", перемогли тут аварів [Константин Багрянородный, 1989, с. 131] і прийняли хрещення від Риму [Константин Багрянородный, 1989, с. 133]. Таким чином, письмові джерела і численні хорватські топоніми, поширені у Центральній та Східній Європі свідчать про існування тут Великої або Білої Хорватії, яка очевидно розпалася в результаті переселення на Балкани значної частини хорватської людності. Ті ж хорвати, що залишилися на своїх предковічних землях, втратили політичну самостійність і попали у сфери різних впливів, в силу чого одержали в

історичній літературі умовні назви чеських, повіслянських і східних, або руських хорватів [Słownik starożitnosći slowiańskich, 1962, s. 217-220].

Східні хорвати згадуються лише у давньоруському літопису. Спочатку вони названі у недатованій частині літопису серед інших східнослов'янських племен: "І жили в мирі поляни, і сіверяни, і радимичі, і вятичі, і хорвати" [Літопис руський, 1984, с. 8]. Далі хорвати згадуються у війську Олега під час походу 907 року "на Греків" [ЛР, 1984, с. 16]. Останнє повідомлення про хорватів поміщено під 993 роком: "Пішов Володимир на Хорватів. А коли вернувся він із війни хорватської, то тут печеніги прийшли по тій стороні [Дніпра] од Сули" [Літопис руський, 1984, с. 68].

Дещо по-іншому змальовує ці події відомий російський історик В.Н.Татіщев, який користувався нині втраченими писемними джерелами. У своїй роботі „Історія Російська" під 6500 (992) р. він вміщує таке повідомлення: „Владимир ходил по Днестру со двеми епископы, многи людей научая, крести, и построил в земле Червенской град во свое имя Владимиръ и церковь пресвятыя Богородицы созда, оставя ту епископа Степана и возратился с радостью" [Татищев, 1963, с. 64]. Під наступним 6501 (993) р. у нього є нова згадка про похід київського князя: „Владимир ходил в Семиградскую и Хорватскую землю и, многи победы одержав и покорив, возвратился со множеством плена и богатства, и прешел в Киев со славою великою" [Татищев, 1963, с. 65].

Детальний аналіз цих повідомлень із використанням археологічного матеріалу та писемних джерел, зокрема „Записки грецького топарха", в цілому підтверджує версію В.Н. Татіщева про хрещення хорватських племен і вносить певні корективи в хронологію та зміст подій [Рапов, 1988, с. 349-366].

Очевидно, у 991 р. князь Володимир здійснив місіонерський похід до Подністров'я. Його наслідком було хрещення місцевого населення і заснування м. Володимира-Волинського, як центра західноруської єпископії. Наступного року на території хорватів розпочалося повстання проти насильницького хрещення та влади київського князя. Ці події призвели до другого походу Володимира пізньої осені 992 р., який носив каральний характер і мав на меті приборкати сепаратизм місцевої знаті та відновлення позицій християнської церкви в регіоні. За свідченням візантійського топарха дружинники Володимира „зробили безлюдними більше десяти міст, сіл же було повістю зруйновано не менше п'ятсот, і взагалі, все сусіднє і близьке до них було охоплене ніби бурею, ні в чому не винні опинилися у владі рук і мечів" [Литаврин, 1957, с. 129].

Приборкавши повстання в Хорватії, Володимир зміцнив позиції своєї влади в цьому регіоні. Проте, знищивши міста, він загальмував, до певної міри, процес християнізації цих земель, так як поширювати християнство

в селах було набагато складніше, ніж у підконтрольних князівській владі міських общинах [Рапов, 1988, с. 365]. У зв'язку з цим християнізація земель Південно-Західної Русі була тривалою і мала свої особливості на різних територіях, що знайшло відбиток у поховальному обряді, символіці, співіснуванні християнських і язичницьких начал у повсякденному житті місцевого населення тощо. Про поступовість навернення до християнства населення територій, які ввійшли до складу Галицько-Волинського князівства, свідчить і церковна організація регіону. Так, відомо, що тільки у XII ст. з єпископії у Володимирі-Волинському виділилася Галицька, а в XIII ст. на основі останньої утворилися Перемишлянська, Луцька та Самбірська єпископії [Сахаров, 1967, с. 51-52]. Виникнення єпископій, очевидно, засвідчують факти і послідовність християнізації певних регіонів. У будь-якому разі, масове поширення християнства на згаданих теренах відноситься до XI ст., найвірогідніше до його другої половини.

Зрозумілим також стає раптовість загибелі та занепаду на хорватській території більшості слов'янських гнізд поселень у X ст. і невелика чисельність пам'яток з матеріалами XI ст. [Тимощук, 1982, с. 67-68; Михайлина, 1997, с. 10, 96]. Очевидно, в результаті походу Володимира хорватське князівство втратило свою самостійність і увійшло до складу Київської держави.

Територія літописних княжінь, що розміщувалися між Дніпром і Карпатами, співпадає з ареалом поширення археологічних пам'яток райковецької культури VIII-X ст. Аналіз всіх категорій пам'яток (городища, селища, могильники) і речових знахідок (керамічний посуд, залізні, кістяні та кам'яні вироби) попри незначні регіональні особливості свідчить про монолітність культури та практично однаковий рівень соціально-економічного розвитку населення досліджуваної території. Літописні княжіння між Дніпром і Карпатами виступали цілісним етнічним масивом, у надрах якого формувалися і визрівали передумови утворення Київської держави.

4.3. Полюддя

Союзи племен східних слов'ян передбачали структуровану ієрархію управління на чолі з князем. На підставі аналізу свідчень арабських письмових джерел, Б.О.Рибаков дійшов висновку, що племінний союз в'ятичів складався з окремих племен на чолі з главами-раїсами (князями). Над всім союзом стоїть глава глав або князь князів, прирівняний до падишаху, але має свій титул – „свієт-малік" – світлий князь. Він – князь над князями окремих племен; він – князь всього племінного союзу В'ятичів. На думку дослідника, світлий князь був сюзереном племінних князів, а система васалі-

тету виростала з племінного ладу і почала формуватися ще за доби інтеграції племен [Рыбаков, 1982, с. 275-276]. Світлий князь здійснював свої повноваження шляхом полюддя – щорічного об'їзду союзних племен, в якому брали участь його наближені і дружина.

Полюддя виникло на стадії переходу від первіснообщинного ладу до феодалізму і набуло широкого поширення у різних регіонах світу, що визначає його як явище всесвітньо-історичного характеру [Васильев, 1981, с. 165; Гуревич, 1967, с. 117-118; Кобыщанов, 1995, с. 3].

Найраніше свідчення про полюддя на східнослов'янських землях належить арабському географу IX початку – X ст. Ібн-Русте: „Цар щорічно об'їжджає їх (слов'ян). І якщо у когось із них є дочка, то цар бере по одній із її суконь в рік, а якщо син, то також бере по одній сукні в рік. У кого ж немає ні сина, ні дочки, той дає по одній із суконь жінки або рабині" [Новосельцев, 1965, с. 389]. Цей вид данини очевидно відповідає певній кількості хутра, необхідного для виготовлення одягу [Рыбаков, 1982, с. 278], або означає подарунок, підношення [Заходер, 1967, с. 127; Тимощук, 1999, с. 47]. Характеристику східнослов'янського полюддя доповнюють дані середини X ст. Константина Багрянородного. У главі 9 його твору „Про управління імперією" повідомляється наступне: „Зимовий і суворий образ життя цих самих Русів такий. Коли настає листопад місяць, князі їхні одразу виходять зі всіма Русами з Киава і відправляються в полюддя, що називається „кружлянням", а саме – в Славінії вервіанів (древлян), другувитів (дреговичів), кривичів, севериїв (сіверян) й інших слов'ян, які є пактіотами (данниками) росів. Кормлячись там на протязі всієї зими, починаючи з квітня, коли розтане лід на річці Дніпрі, повертаються вони до Киава" [Константин Багрянородный, 1989, с. 51].

Таким чином, полюддя відбувалося з листопада по квітень і разом з князем у ньому брала участь дружина. „Кружляння" або круговий об'їзд підвладних земель передбачав зупинки і тимчасове перебування – „гостіння" учасників полюддя у певних визначених місцях – станах (становищах). Такими, очевидно, у племінних княжіннях виступали городища, за оборонними стінами яких можна було розмістити значну кількість учасників полюддя, а також забезпечити їхню безпеку і збереження звезеної сюди данини. Тут відбувалося „кормління" учасників полюддя, перерозподіл зібраної данини, а також різноманітні зустрічі князя з місцевою громадою, для чого використовували довгі будинки громадського користування – контини. Б.О.Рибаков зазначав, що для прийому значної кількості гостей становище повинно було мати печі для випічки хліба, жорна, кузню тощо [Рыбаков, 1982, с. 324]. З цього приводу показовими є виявлені на городищах жорнові камені, ремісничі майстерні з вогнищами і кам'яними робочими майданчиками, а на городищі Ревне І досліджена велика господарська будів-

ля, в якій виявлені дев'ять розташованих в ряд нішеподібних печей, що призначалися для випічки хліба [Тимощук, 1982, с. 51-53]. Можливо місця „гостіння" були зародками погостів, саму назву яких, ймовірно, слід виводити з „гостіння" – погостити, а звідси – погост. О.П. Моця припускає, що на ранньому етапі окняжіння східнослов'янських земель погости були необхідними на всіх територіях. Їхні функції могли виконувати старі племінні центри різного ступеня значимості [Моця, 2003, с. 200].

Утримання князя та його свити („гостіння"), доставка („повоз") зібраної данини до станів та її перерозподіл складали економічні функції полюддя. До них слід віднести також торгівлю, оскільки значну частину зібраних під час полюддя виробів використовували саме у торгівлі.

Економічні функції були вагомими, але не єдиними у полюдді, яке являло собою поліфункціональний комплекс [Кобыщанов, 1995, с. 236-253].

Щорічним об'їздом на чолі озброєного супроводу – дружини князь зміцнював свій авторитет і вірність підданих, а отже свою владу в цілому на підвладних землях племінного княжіння. Навіть в умовах існування держави, що характеризувалася значно вищим рівнем організації системи управління і васальною залежністю місцевої верхівки від глави держави, останній постійно об'їжджав свої володіння для демонстрації сили своєї влади. З цього приводу влучною виглядає характеристика М.Блока політичної функції європейського полюддя IX-XI ст.: „Управляти державою, сидячи у палаці, було неможливо; щоб утримати державу в руках, треба було безперестанно роз'їжджати по ній у всіх напрямках" [Блок, 1973, с. 118].

Особа князя язичеської доби мала характер сакрального Символу [Васильев, 1980, с. 183; Толочко О., 1990, с. 52-54; Толочко А., 1992, с. 15-22], який втілював в собі космічний порядок і благодать підвладного йому люду [Толочко О., 1990, с. 54; Толочко А., 1992, с. 15; Балушок, 1994, с. 113-115], що надавало полюддю ритуальної, магічної, релігійної значимості.

Полюддя відбувалося у вигляді ритуального переміщення по колу – рух „посолонь" – по ходу сонця [Рыбаков, 1982, с. 321; Кобыщанов, 1995, с. 247; Балушок, 1994, с. 114; Тимощук, 1999, с. 49; Топоров, 1983, с. 266], або „кружляння" за Константином Багрянородним [Константин Багрянородный, 1989, с. 51], і мало на меті освоєння певної просторової ділянки, перетворення її в „свою", обжиту, відмежовану від ворожих, несоціальних сил, від „нечистої сили" [Балушок, 1994, с. 113-114]. За умов тогочасної архаїчної уяви про періодичне формування нового простору і нового часу, щорічні кругові переміщення символізували набуття заново або підтвердження прав князя на підвладні йому землі [Толочко О., 1990, с. 52; Балушок, 1994, с. 114].

Під час полюддя князь здійснював жертвоприношення язичеським богам на городищах-святилищах – значних культових центрах, час

виникнення яких припадає на досліджуваний період. Прикладом такого культового центру слугує відоме Ржавинське городище-святилище, що складалося із сакральної частини, де стояв ідол, і громадської з довгими будинкам – континами. Очевидно, на сакральній частині князь реалізовував свої жрецькі функції, здійснюючи жертвоприношення язическому божеству. Після здійснення визначених обрядів, князь з оточенням і місцеві мешканці бенкетували і розважалися у довгих будинках – континах. Такий порядок засвідчений Гельмольдом у „Слов'янській хроніці": „Когда сообразно с обычаем заканчивается жертвоприношение, народ принимается за пиры и развлечения" [Гельмольд, 1963, с. 42].

Духовному і соціальному зближенню князя з підлеглими, очевидно, сприяла також його ймовірна участь у обрядах, пов'язаних із шануванням культу предків. Такі дійства могли проходити на могильниках, а також у довгих будинках – континах городищ-сховищ і городищ адміністративно-господарських центрах, у долівках яких виявлені поховання, що, з огляду на їхнє місцезнаходження, можливо належали знатним предкам місцевої громади. Своєю участю у різноманітних культових церемоніях князь передавав землі, яку відвідував, а також її населенню частку своєї сакральної благодаті [Балушок, 1994, с. 115]. Приїзд князя був бажаний, оскільки магічно впливав на прихильне ставлення небес до його народу [Толочко О., 1990, с. 54], а його неприбуття в призначене місце полюддя вважалося поганою прикметою і могло негативно позначитися на важливих сторонах життя населення, зокрема врожайності нив і поголів'ї худоби [Тимощук, 1999, с. 61]. Віра у сакральну природу князя і магічні зв'язки його тіла з життям підлеглого народу збереглася у східнослов'янському середовищі до середини XII ст. [Толочко А., 1992, с. 16].

Важливу складову полюддя становила судова функція. Ібн Русте у своєму творі „ал-Ал'ак ан-нафиса", де мова йде про вятичів, зазначав: „І якщо спіймає цар в країні своїй злодія, то або наказує його задушити, або віддає під нагляд одного із правителів на окраїнах своїх володінь" [Новосельцев, 1965, с. 389]. Однак, більшого значення мало князівське правосуддя щодо залагодження постійних конфліктів між общинами і окремими племенами, що збільшувало престиж і зміцнювало владу правителя на місцях [Кобыщанов, 1995, с. 246-247].

Отже, полюддя являло собою багатофункціональний інструмент здійснення князем своїх владних повноважень. Під час полюддя князь збирав данину з підлеглого населення, щорічними об'їздами демонстрував міць князівської влади і непорушність своїх володінь, ритуальними жертвоприношеннями й іншими магічними дійствами забезпечував прихильність богів до своїх підлеглих, вершив суд, припиняв різного роду конфлікти між общинами і племенами тощо.

Розділ 5
ПЕРВІСНІ ВІРУВАННЯ

Вивчення історичного розвитку східнослов'янського суспільства VIII-X ст. в усій його різноманітності неможливе без ретельного аналізу релігійного життя та світогляду місцевого населення. В епоху становлення державності, періоду розкладу первіснообщинних відносин і складання класових відносин релігійне світосприйняття посідало особливе місце. В цей період "...життя було просякнуте релігією настільки, що виникала постійна загроза зникнення відстані між земним та духовним. І якщо, з одного боку, в святі миттєвості все в повсякденному житті присвячується вищому, – з іншого боку, священне раз у раз тоне в повсякденному через неминуче змішання з буденним" [Хейзинга, 1988, с. 170]. Повною мірою це відноситься й до східнослов'янського суспільства напередодні утворення Київської держави, ідеологія якого базувалася на релігійному сприйнятті навколишнього середовища, а для всіх форм культури характерним було певне ставлення до систем релігійних цінностей [Моця, Ричка, 1996, с. 3].

У період існування райковецької культури, носіями якої були літописні слов'янські племена полян, древлян, волинян, уличів, тиверців, хорватів, які вели землеробське господарство, основу релігійного світогляду складали первісні релігійні вірування. Останні, за загальноприйнятою у вітчизняній історіографії термінологією, називаються язичництвом. Під ним розуміється частина великого загальнолюдського комплексу первісних поглядів, вірувань, обрядів, що вийшли з глибини тисячоліть і стали основою всіх пізніших світових релігій [Рыбаков, 1981, с. 3].

Язичництво було основою духовного життя слов'ян до запровадження християнства, формою та системою культурних цінностей, які дають розуміння багатьох сторін життя слов'янського етносу.

Дослідження слов'янського язичництва VIII-X ст. пов'язане з певними труднощами. Перш за все, з відсутністю писемних джерел, в яких була би відображена слов'янська міфологія – розповіді про богів. До нас не дійшов жоден із давньослов'янських міфів, оскільки писемність на Русь прийшла разом із християнством, яке одразу почало нищити місцеві вірування. Проте, згадки в церковних повчаннях про „кошюни", очевидно, слов'янські міфи, говорять про можливість існування якихось місцевих розповідей про богів [Токарев, 1967, с. 40].

Окремі відомості про слов'янське язичництво знаходяться в „Повісті минулих літ", церковних повчаннях, „Слові о полку Ігоревім", оповідях арабських мандрівників про поховальні обряди русів тощо, але в давньоруських писемних пам'ятках інформація про язичництво подається через призму візантійського православ'я, а в арабських – ускладнена етнічна інтерпретація учасників подій. Дещо більше про релігійний світогляд слов'ян повідомляють візантійські джерела, зокрема Прокопій Кесарійський, але вони стосуються більш ранніх епох слов'янської історії.

До питань реконструкції слов'янського язичництва залучаються також етнографічні матеріали. Проте їхнє використання також пов'язане з певними труднощами. Справа в тому, що основою слов'янського язичництва напередодні утворення і в перші століття існування Давньоруської держави був політеїзм із великою кількістю культів, причому головним був один, але не весь час. Через це язичництво не мало стрункої і чітко окресленої системи [Моця, Ричка, 1996, с. 12]. Крім того, релігійні культи різнилися на племінному і територіальному рівнях. Ще однією специфічною рисою слов'янського язичництва була своєрідність його еволюції, коли нове (християнська релігія) не витісняло первісні, язичницькі вірування, а нашаровувалося на них, привносячи нові елементи та видозмінюючи їх. Серед багатьох ритуалів і дійств, які сприймаються як первісні, є багато привнесень християнського віровчення, яке саме сформувалося на основі первісних вірувань (зокрема відомі запозичення з розвинутих язичницьких культів греків і римлян) і до сьогодні їх використовує.

У зв'язку з вищевикладеним, основним джерелом досліджень вірувань східних слов'ян VIII-X ст. можуть бути тільки археологічні матеріали. Накопичення останніх та їхнє систематичне вивчення дозволяє отримати якісно нову інформацію про первісні вірування слов'ян напередодні утворення Давньоруської держави, які суттєво доповнюють дані інших джерел.

Язичницькі вірування обумовлювали побут, традиції, обряди давніх слов'ян і знайшли своє відображення у великій кількості археологічних матеріалів. Це, насамперед, святилища, культові місця, поховальні пам'ятки, різноманітний речовий матеріал, що містить знаки язичницької символіки, або сам має ритуальний характер. Зараз існує декілька класифікацій слов'янських культових об'єктів [Козак, 1990, с. 440-441; Русанова, Тимощук, 1993, с. 8-9]. Однак, вони базуються на аналізі слов'янських старожитностей широкого хронологічного діапазону від VI до XIII ст. і тому їхнє використання для характеристики культових об'єктів носіїв райковецької культури утруднено.

Аналіз матеріалів райковецької культури дозволяє за морфологічними ознаками виділити різнотипні комплекси, які можуть бути пов'язані з первісними віруваннями. До таких відносимо сімейні культові місця, культові

місця родового та общинного значення, культові об'єкти гнізда поселень (племінні святилища), культові об'єкти природного походження. Кожний із названих об'єктів, в свою чергу поділяється на різновиди, що залежало від території та племінних особливостей конкретного мікрорегіону культури. Інформацію про первісні вірування слов'ян несуть також дані поховального обряду та знаково-символічна орнаментація глиняних виробів.

5.1. Сімейні культові місця

До сімейних культових місць, в першу чергу, належать житла. Останні, як один з основних елементів матеріальної культури суспільства, є однією з найважливіших категорій археологічних джерел. В житлах мешканці проводили значну частину свого життя і, як свідчать дані етнографії, житло відігравало важливу роль в релігійних віруваннях слов'янського населення.

Обрядова діяльність, очевидно, відбувалася в окремих житлових приміщеннях і була спрямована на забезпечення благополуччя їхніх мешканців шляхом проведення ритуальних дій господарського та сімейно-побутового характеру [Мисько, 2000, с. 113-120]. Власне з житловими спорудами були пов'язані обряди на честь їхнього закладання. Певні сакральні функції зберігаються за житлом і в пізніші часи, коли в середовищі слов'янського населення починають домінувати територіальні зв'язки, споруджуються спеціальні культові місця – святилища, до складу яких могли входити капища, жертовники, довгі будинки, храми, а також інші культові споруди. Ці функції були властиві житлу взагалі багатьох давніх народів, проіснувавши тривалий час, починаючи з доби неолітичних землеробських культур. Слов'яни не були винятком. Відгомін певних язичницьких традицій, пов'язаних з житловим приміщенням і його структурними елементами, дійшов до сучасності та засвідчений етнографічно.

Вже сама по собі житлова будова є замкненим простором в стінах, які виступають сакральним кордоном між внутрішнім, освоєним та захищеним мікрокосмом і зовнішнім макрокосмом, де діють природні, часто ворожі, сили [Мисько, 2000, с. 113]. Вхід у житло у цьому контексті осмислювався як вхід на сакральну площу, подібно перемичкам у ритуальних ровиках слов'янських курганів або розривам у валах городищ-святилищ. Очевидно, кордони останніх були настільки важливими священними об'єктами, що їх не можна було порушувати, для чого і передбачався спеціальний вхід [Тимощук, 1997, с. 65]. Вхід у слов'янське житло звичайно був розташований з південного боку [Раппопорт, 1975, с. 157-168], що пов'язано як з практичними потребами обігріву і освітлення приміщення південним сонцем, так і, можливо, внаслідок благотворної дії сонця – сакралізацією півдня. Ця сторона світу вважалася у слов'ян благодійною, священною, на

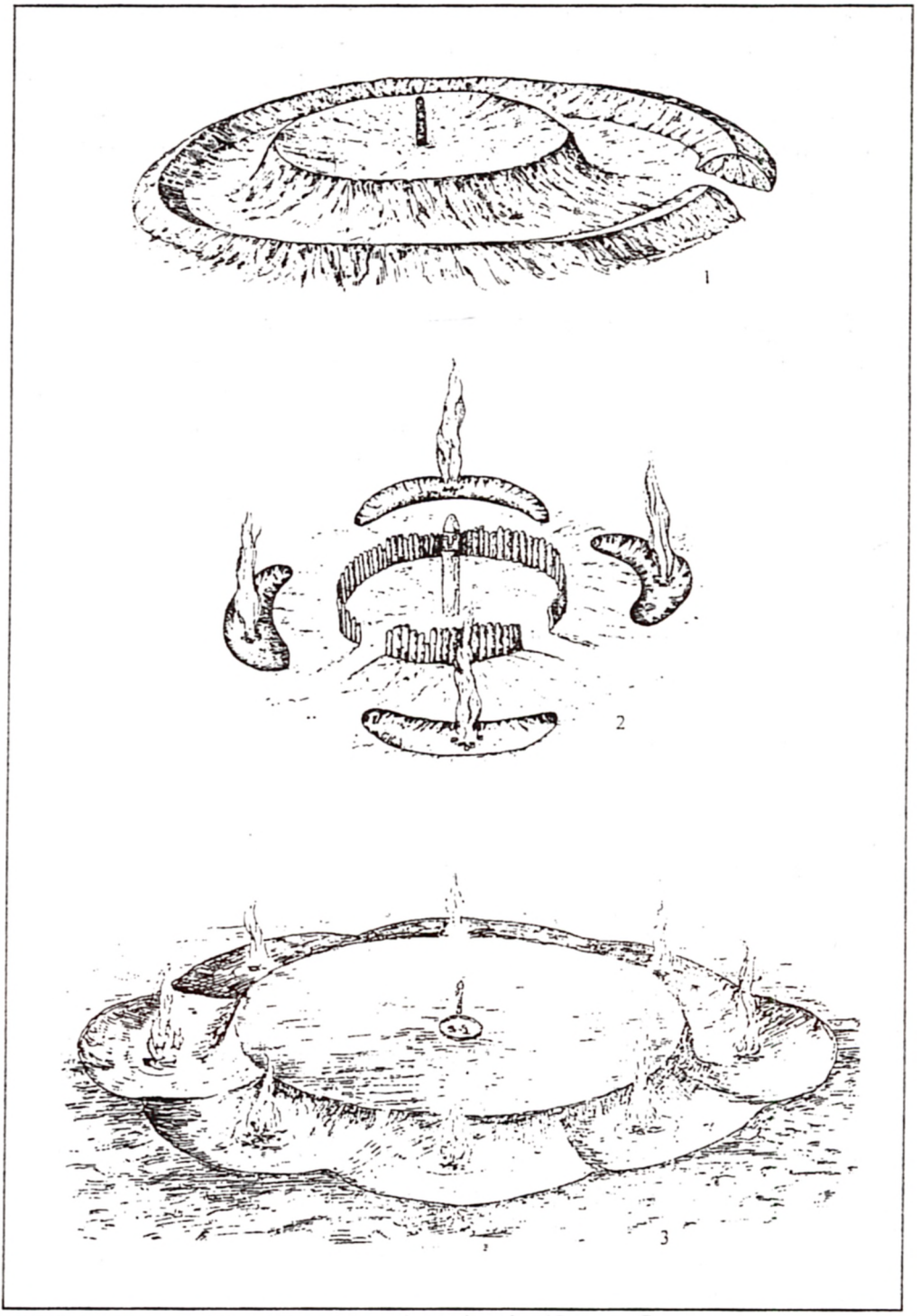

Рис. 62. Слов'янські святилища (реконструкція) [Седов, 1982].
1 – Красногорське святилище; 2 – святилище Ходосовичі; 3 – Перинське святилище.

противагу холодній півночі, де багатьом давнім народам властиво було уявляти царство мертвих [Подосинов, 1992, с. 372, 574]. Підтвердження існування південної культової орієнтації у слов'ян-язичників знаходимо у "Слові Св. Георгія" (XII ст.), де автор, звинувачуючи язичників у поклонінні Сонцю і вогню, повідомляє, що "того ради оканьи полуденье чтуть и кланяються на полъдень обратившися" [Аничков, 1914, с. 386]. В Україні, зокрема на Буковині, дотепер однією з важливих умов, яку враховують для визначення розташування житла, є направленість входу у будинок до сонця [Кожолянко, 1999, с. 178].

Самі житла східнослов'янських поселень у переважній більшості випадків спрямовані стінами або кутами за сторонами світу [Раппопорт, 1975, с. 157-159]. Не заперечуючи впливу топографії місцевості на таке розташування, не можна не погодитись з думкою Е.В. Антонової, що орієнтування кутами або стінами за сторонами світу, що так часто зустрічається по всій ойкумені, вказує на космічну співвіднесеність будівель давніх землеробів [Антонова, 1963, с. 77].

Всьому цьому відповідають і східнослов'янські житлові споруди досліджуваного часу між Дніпром і Карпатами. На добре вивчених Кодинських поселеннях всі житла орієнтовані за таким принципом, причому більш ранні розміщені стінами, а пізніші – кутами за сторонами світу [Русанова, Тимощук 1984, с. 32-33]. Кутами зорієнтовані всі житлові споруди Рашкова II, а стінами – майже половина житлових споруд Рашкова III [Баран, 1988, с. 36]. Переважна більшість житлових споруд (15) Східного городища у Монастирку орієнтована стінами і лише 5 – кутами [Максимов, Петрашенко, 1988, с. 12-39]. Натомість, всі житла Західного городища у Монастирку орієнтовані кутами за сторонами світу [Максимов, Петрашенко, 1988, с. 52-58]. На поселенні Обухів II із чотирьох жител VI-VII ст. два орієнтовано кутами і два – стінами. А із дев'яти жител VIII-IX ст. два орієнтовано стінами, а сім – кутами за сторонами світу [Абашина, 2004, с. 279, 284, 290]. Шістнадцять жител поселення Луг I орієнтовано стінами, а дванадцять – кутами за сторонами світу, тоді як на поселенні Луг II п'ять жител орієнтовано стінами і десять жител – кутами. З двохсот вивчених жител на території Молдови 113 зорієнтовані кутами, а 78 – сторонами [Тельнов, 1991, с. 149]. Простежується також тенденція до однакової орієнтації синхронних жител. Треба зазначити, що на пам'ятках X-XI ст. поступово послаблюється принцип спорудження споруд за сторонами світу [Раппопорт, 1975, с. 159]. Це можна пов'язати як із зміною конструктивних особливостей житлового приміщення і топографії поселень, так, можливо, і з впливом християнської релігії, яка поступово почала змінювати язичницький світогляд слов'ян. Але, як зазначала Є.Е. Бломквіст, "орієнтування будинків за сторонами світу до цих пір є керівною вимогою при забудові

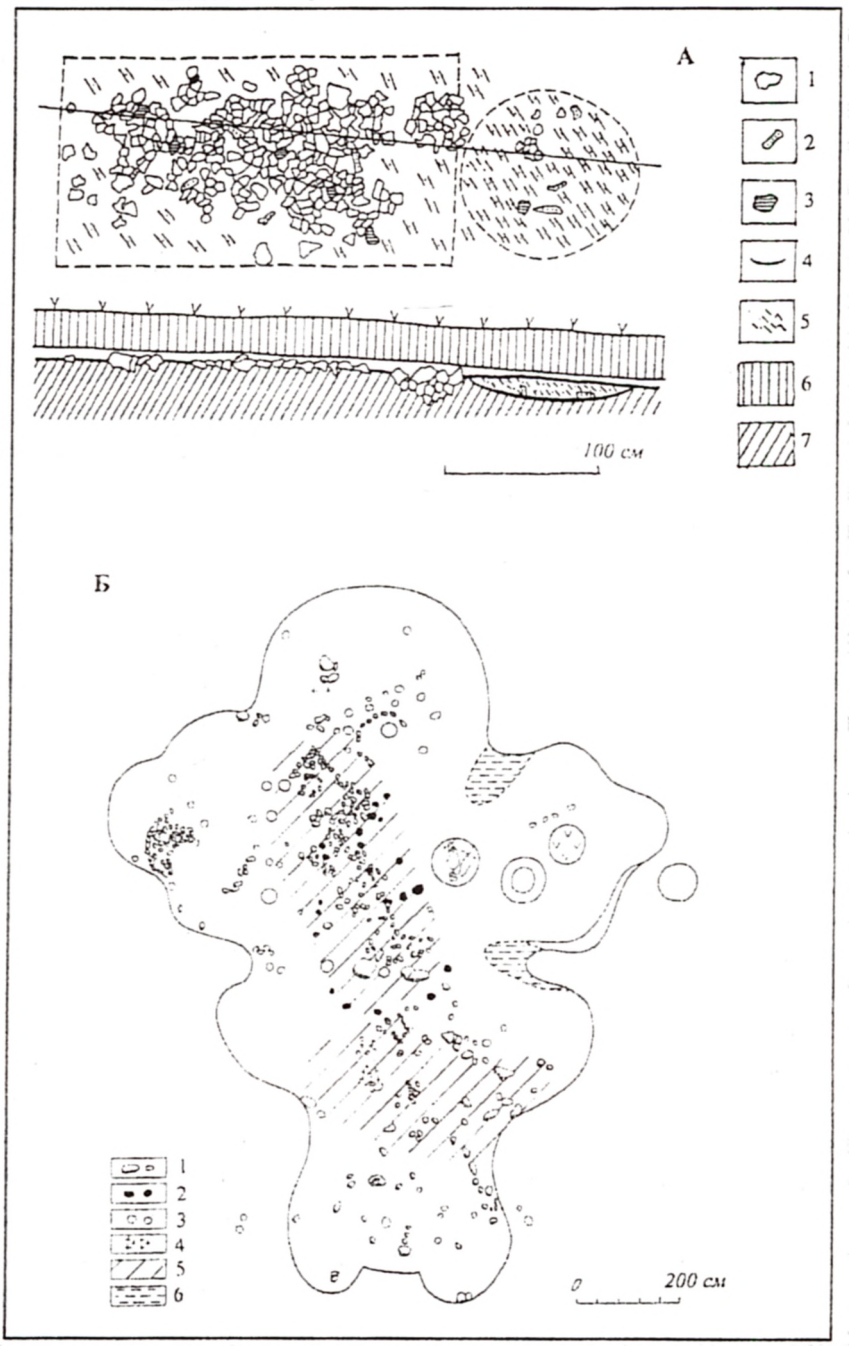

Рис. 63. Культові об'єкти райковецької культури.

А – Культовий майданчик з Городка [Приходнюк, 1975].

1 – каміння; 2 – кістки; 3 – кераміка; 4 – черінь; 5 – зола; 6 – орний ґрунт; 7 – материк.

Б – Святилище на р. Гнилоп'ять [Русанова, 1966б].

1 – каміння; 2 – ями у материку, перекриті вогнищем; 3 – стовпові ями;

4 – перепалені кістки; 5 – вуглистий шар; 6 – глина.

селищ в українців, які завжди свою хату повертають на південні румби" [Бломквист, 1956, с. 58].

Забудова слов'янських поселень велася за певним планом, житла розташовувалися не безсистемно. На прикладі Рашкова I встановлено, що споруди більш пізніх хронологічних періодів існування селищ будуються, як правило, на площах, вже зайнятих раніше під житлові об'єкти, але не перекривають місць старої забудови [Баран, 1988, с. 16]. Тобто кровні зв'язки виражаються у традиції спорудження жител у межах сімейної групи, але не порушуючи місць давньої забудови своїх родичів, що вказує на традицію шанування предків, в якій житлу відводиться певна роль. На Буковині і зараз при виборі місця для хати притримуються народного вірування, яке забороняє будувати нове житло на старому місці [Кожолянко, 1999, с. 179].

Крім того, фіксація зв'язку між старшим і молодшим поколіннями відбувалася шляхом системи діагональних прив'язок: лінія, проведена через кут, в якому розташовувана піч і протилежний за діагоналлю кут, впиралася в один з кутів більш раннього житла [Баран Я., 1997, с. 176; Баран Я., 2004, с. 12-16]. Примітно, що діагональ велася саме через північний кут. Ще однією планувальною закономірністю рашківського поселення є те, що одночасові близько збудовані житла майже завжди розташовані так, щоб не закривати одне одному ту частину стіни, до якої прилягає задня стінка печі [Баран Я., 1997, с. 177; Баран Я., 2004, с. 12]. Я.В. Баран вважає, що в цій частині стіни, напевне, було вікно [Баран Я., 1997, с. 177].

У даному випадку ми зустрічаємося з фактами, що підтверджують особливе відношення слов'ян до печі, виділення її серед інших складових житлового простору. Піч вважалася найбільш важливим елементом житла, наявність або відсутність якого визначала статус самої будови. Піч, що служила одночасно джерелом тепла і місцем приготування їжі, очевидно, була об'єктом шанування у кожній сім'ї [Мисько, 2000а, с. 244-247]. За етнографічними даними, з піччю пов'язані численні вірування і обряди. Домашньому вогнищу поклонялися як найближчому у домашньому житті головному виразнику божеств стихії вогню [Сумцов, 1889, с. 500]. Домашнє вогнище розглядалося як центр ізоморфного космосу житла, біля якого проводилися домашні обряди [Рабинович, 1988, с. 428], а також як місцезнаходження домашніх духів і душ померлих родичів [Листова, 1983, с. 167].

Піч починає домінувати над відкритим вогнищем з часів формування східнослов'янського етносу [Русанова, Тимощук, 1993, с. 60]. Основним типом опалювальних споруд у цей час були печі-кам'янки, які зберігаються до другої половини X-XI ст. [Рафалович, 1972, с. 159]. Рідше зустрічаються глинобитні печі. Для будь-якої східнослов'янської печі характерне чітко

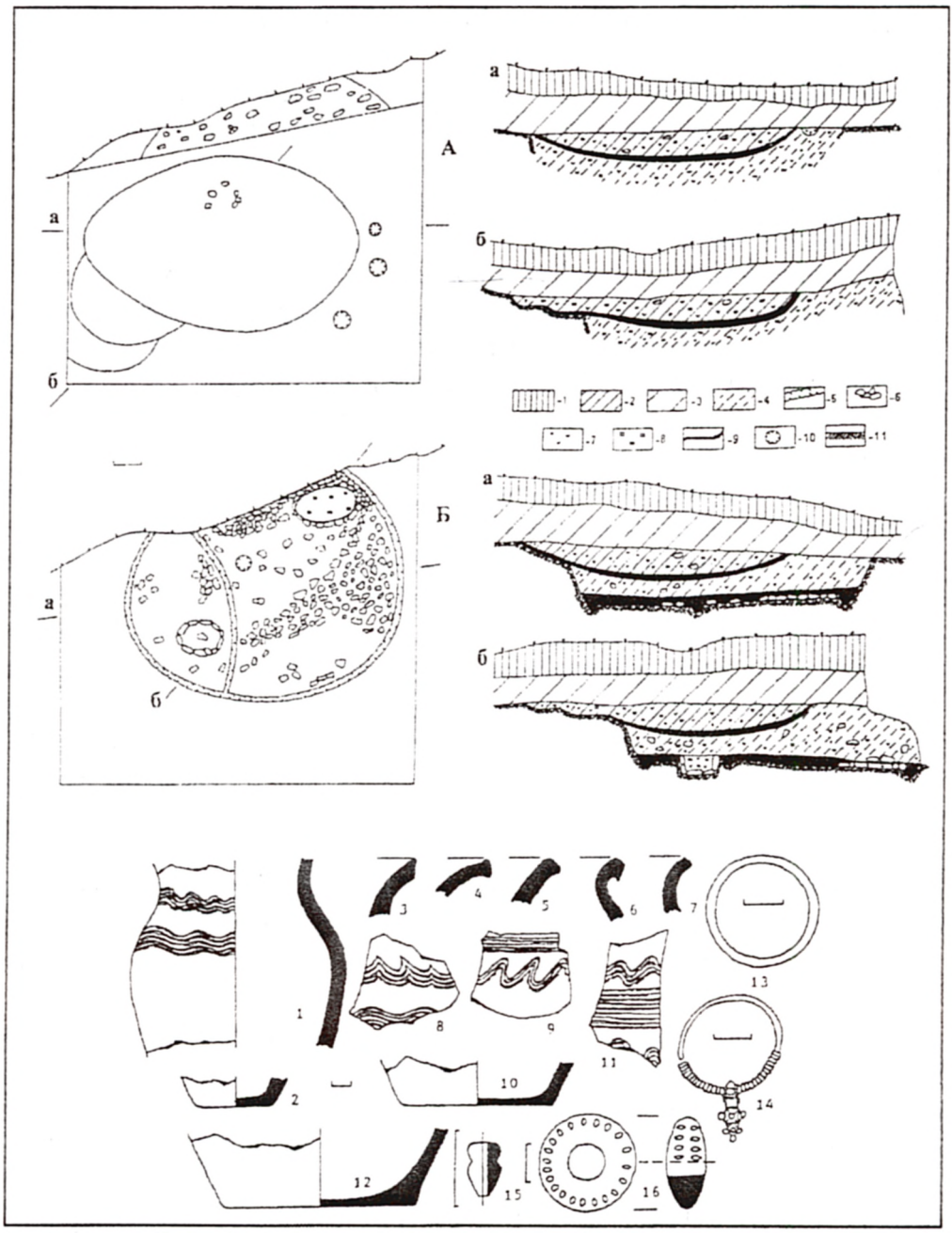

Рис. 64. Ревне, ур. Микулинка. Святилище.

А – верхній горизонт; Б – нижній горизонт.

1 – дерн; 2 – темно-сірий ґрунт; 3 – жовта глина; 4 – темно-жовта глина; 5 – ровик; 6 – каміння; 7 – вугілля; 8 – обпалена глина; 9 – шар спаленини; 10 – стовпові ямки; 11 – материк.

В – комплекс знахідок. 1-12 – кераміка; 13 – скляний браслет; 14 – срібне скроневе кільце; 15 – скляна намистина; 16 – свинцеве пряслице або гудзик.

окреслене місце в плановій структурі житлового приміщення. У VI-VII ст. практично використовується один тип внутрішнього планування – піч знаходиться, як правило, у протилежному від входу куті, спрямована устям до нього і, відповідно, займає один з північних кутів, але обернена до благодійного півдня [Раппопорт, 1975, с. 139]. Це мало важливе значення, адже процес приготування їжі носив виражений ритуальний характер. Це відноситься до приготування не тільки обрядової, але й повсякденної їжі: сире, неїстівне, нечисте перетворювалося у варене, їстівне, чисте [Байбурин, 1983, с. 160]. Шанування печі було пов'язане і з культом хлібу, який в них випікався [Сумцов, 1889, с. 114].

У наступному хронологічному періоді (VIII-X ст.) ця тенденція зберігається, хоч з'являється більша кількість варіантів співвідношення входу і печі [Михайлина, 1997, с. 52-53].

Трапляються випадки нетипового розташування пічки, наприклад, у центрі приміщення. Таку піч досліджено неподалік від святилища IX-X ст. в ур. Микулинка с. Ревна Чернівецької області. Глиняна піч діаметром 1 м і, очевидно, конусоподібної форми, з щільно викладеним плоскою галькою черенем була зведена посередині наземної споруди. Одночасовість існування цього об'єкта зі святилищем дали підстави науковцям трактувати знахідку як громадське приміщення з ритуальною пічкою для випікання хліба, що разом з жертовним майданчиком складало цілісний культовий комплекс [Чеховський, 1997, с. 165, 166]. Розміщення печей-кам'янок у центрі помешкання простежено у житлах № 7, 9, 11 Городоцького поселення (Хмельницька обл.), що є можливим свідченням особливого призначення будівель, хоча не виключається і факт збереження архаїчної традиції планування житлового простору [Винокур, Приходнюк, 1974, с. 228]. Цікаво, що саме на північній окраїні цього поселення розкопаний чи не єдиний відомий культовий майданчик ранньослов'янського часу, згаданий вище.

Етнографічні матеріли засвідчують сакралізацію не тільки печі, але й припічного простору, пічного кута [Байбурин, 1983, с. 160-165].

Складність вивчення, у т. ч. і з погляду на сакральні функції, опалювальних споруд полягає ще й у тому, що під час досліджень маємо справу із зруйнованими і розібраними печами, що, на думку деяких дослідників, за язичницькими віруваннями пов'язано з виносом домового духу [Филипчук, 1995, с. 231]. У розвалах печей, крім фрагментів кераміки, трапляються й інші речі, які, зважаючи на важливість цього елементу житлового приміщення, могли бути залишені там не випадково. У першу чергу, це знахідки залізних ножів, які в язичницькій традиції були символами господарності і наділялися обереговими функціями: ножі могли відлякувати смерть і перешкоджати злим намірам померлих [Русанова, Тимощук, 1993, с. 81].

Ножі в розвалах печей або поруч з ними знайдені в житлі № 19 біля Глибокої [Вакуленко, 1974, с. 245], житлі № 28 Кодина I [Русанова, Тимощук 1984, с. 59], житлах № 29, 46, 47, 66 Рашкова III [Баран, 1988, с. 97, 103, 111], декількох ревнянських житлах, житлі № 41 поселення Скок у Молдові [Тельнов, 1992, с. 218]. Є також знахідки орнаментованих пряслиць (житло № 11 Кодина I) [Русанова, Тимощук, 1984, с. 49] та уламка орнаментованого грузила (житло № 40 Рашкова III) [Баран, 1988, с. 101]. Подібні предмети, залишені в печі, могли наділятися магічними функціями. Безперечно, що такі функції виконував кістяний астрагал, що походить з опалювальної споруди житла № 1 (VIII ст.) з Ревного (ур. Ріпа). Це невелика (3,5 х 3 см) таранна кістка свині з нанесеними тонкими врізними лініями на передню і бокові поверхні зображеннями. У верхній частині амулету були зроблені спроби просвердлити отвір [Мисько, 2000а, с. 245].

Прорисовка зображень на передній поверхні дає можливість первинної інтерпретації символів. Перший знак схожий на кириличний "аз", другий – хрестоподібна фігура, можливо, рунічний символ. У цілому це може бути як напис, так і орнаментальний мотив, подібний до ромбічної фігури, утвореної перехрещеними лініями з бокової стінки амулету [Мисько, 2000, с. 117]. Підвіски-обереги періодично зустрічаються на ранньослов'янських пам'ятках VI-VII ст. Частіше за все для їхнього виготовлення використовували невеликі астрагали дрібної рогатої худоби та свині. Верхній край кістки просвердлювався, а на поверхню іноді наносився малюнок, який, очевидно, підсилював магічну дію предмету. Схожий на ревнянський кістяний амулет (2,5 х 1,7 см) з отвором, але без зображення, знайдений у Добринівцях [Тимощук 1973а, с. 8]. З поселення Ханська II (Молдова) походять підвіски з крупних астрагалів коня, рідше трапляються такі амулети з інших кісток тварин: фаланги (Одая, Хуча), зубів (Бранешти I, Алчедар, Петруха) [Рафалович, 1972, с. 211].

Цікавою особливістю, виявленою при дослідженні слов'янського поселення Скок у Молдові, є пов'язаний з піччю обряд "захоронення" попелу, простежений у семи житлах цього поселення. В кожному з них була виявлена щільна маса попелу круглої в плані форми діаметром від 0,2 до 0,5 м і товщиною до 0,12 м, яка часто з нижнього боку мала опуклу і добре загладжену поверхню [Тельнов, 1991а, с. 55]. Очевидно, попіл збирали і спресовували в дерев'яному посуді круглої форми, або тканій торбинці, після чого вміщували в круглу ямку. В одному житлі виявлена яма з щільно укладеним обпаленим дрібним вапняковим камінням, напевно, вибраним з печі-кам'янки після її зруйнування. Схожа картина спостерігається в житлі № 39 Рашкова III. Майже напроти печі, біля західної стіни, було розчищене невелике овальне заглиблення, розмірами 0,64 х 0,65 м, забите попелом, у якому виявлені 7 уламків кераміки та 2 фрагменти

біконічного пряслиця [Баран, 1988, с. 101]. Н.П. Тельнов трактує такі явища як свідоцтво наявності у слов'ян ідеологічних поглядів, пов'язаних з культом вогню і домашнього вогнища [Тельнов, 1991а, с. 55]. Під час переходу до нового помешкання (в кордонах поселення) або ремонту старої печі, її частину закопували в межах житла. Цей звичай міг служити і для захисту нового (чи оновленого) приміщення, і відображати певні відносини та стосунки між членами родини, громади або навіть зв'язок поколінь. Він перейшов до давньоруської християнської доби ще з язичницьких часів, і тепер, вочевидь, маємо археологічні підтвердження існування подібного звичаю у давніх слов'ян [Мисько, 2000а, с. 246].

Важливе значення печі як сакрального символу підкреслюється у випадку її спорудження за межами житла і використання в ритуальних цілях. Така піч виявлена при дослідженні ранньослов'янських пам'яток неподалік с. Непоротове Сокирянського р-ну Чернівецької обл. [Крушельницька, 1995, с. 206-208]. Споруда невеликих розмірів (0,85 х 0,9 м) розташовувана в ямі глибиною 1,2 м і 1,4 м в діаметрі й була перекрита зверху камінням, між яким містилися масивні кремінні конкреції. Камера печі, складена із сланцевих і піскових плит, мала форму скрині й була орієнтована за сторонами світу. Це відрізняло її від інших печей, а незручне розташування в ямі й скринеподібна форма ставили під сумнів її призначення як печі. Тим більше, що під камінням на дні ями лежав розчавлений і побитий людський череп. Але конструкція і спосіб спорудження камери (з рівно обтесаних у формі прямокутників кам'яних плит, вимощений посередині камери міцно випалений черінь) вказували на функцію споруди як обпалювального об'єкту, тільки, очевидно, культового змісту.

Печі за межами житла без ознак ремісничої діяльності відомі за давньоруської доби, але мають іншу конструкцію [Русанова, Тимощук, 1993, с. 76-78]. Вони призначалися для випічки хліба і могли використовуватись (або спеціально споруджуватись) з ритуальною метою в обрядах, пов'язаних з шануванням вогню, хліба і взагалі з культом землеробства і врожайності, як це було на Звенигородському святилищі (XII-XIII ст.) [Русанова, Тимощук, 1993, с. 77]. Там також відкриті жертвоприношення в печах, у тому числі й людські черепа [Русанова, Тимощук, 1993, с. 77]. Можливо, непоротівська піч теж використовувалася з подібною метою на більш ранньому хронологічному етапі VI-VII ст.

Ще одну знахідку людського черепа маємо в рашківському житлі № 56. Тут у північно-східному куті під підлогою досліджена заглиблена на 1,6 м яма округлої форми діаметром 1,35 м, зі звуженими донизу стінками [Баран, 1988, с. 107]. Її стіни та дно були підмащені глиною під колір підлоги. На глибині 1 м від рівня підлоги між двома шарами спеціально підсипаної в яму землі знаходився череп людини віком 20-25 років без нижньої щелепи і носових кісточок. Трохи нижче виявлені 2 роздавлених ліпних горщики і

декілька кісток дрібної рогатої худоби [Баран, 1988, с. 39]. Пізніше ямою не користувалися.

Цю знахідку можна розглядати з двох точок зору: як будівничу жертву і як ритуал, пов'язаний з культом предків, причому останнє видається вірогіднішим [Мисько, 2000, с. 118]. Поховання людей під долівкою жител, відомі в ряді давніх культур, на думку деяких дослідників, відображають найбільш архаїчний етап у розвитку будівничої жертви [Формозов, 1984, с. 239]. Але це вже не є характерним для слов'янського середовища, коли як будівничі жертви виступають тварини (частіше свійські), рослинна їжа або певні предмети, в які вкладається символічний зміст [Байбурин, 1983, с. 67; 12, с. 81]. Черепа, а також окремо нижні щелепи, відігравали суттєву роль в культі предків і були об'єктами різноманітних магічних актів ще з часів середнього палеоліту, що дало науковцям привід говорити про виникнення особливого відношення ("культу") до черепа і нижньої щелепи на самих ранніх етапах розвитку людського суспільства [Смирнов, 1987, с. 69]. Захоронення в житлах черепів і окремих кісток скелета отримало поширення в обширному ареалі ранньоземлеробських культур, у тому числі й у трипільців [Бибиков, 1953, с. 196-197]. Причому, характерною особливістю є поховання решток дітей або молодих людей. Сама психологія родового суспільства, яка відображає кровний зв'язок між членом роду і родичами, веде до ідеї спільності, що об'єднує живих і померлих біля одного вогнища, вказує на єдність уявлень про земне і позаземне існування. І, як зазначив С.М. Бібіков, уточнюючи далі пов'язані з цим обрядом вірування, доходимо до ідеї відродження, що співзвучна ідеї плодючості, збільшення сім'ї, роду і благополуччя його. Можливо, цим пояснюються поховання в житлі саме молодих індивідуумів [Бибиков, 1953, с. 197]. Суттєво, що черепи захоронені в житлових помешканнях, а не деінде, наприклад, в спеціальних будовах: життя родичів в усіх його можливих проявах – ось про що має піклуватися померлий. У подібних випадках правомірніше говорити навіть не про культ предків, а про обряди, усні перекази, в яких певну роль відігравали образи померлих міфологізованих членів колективу, з якими пов'язувалися традиційні установлення, що виходили з минулого [Антонова, 1990, с. 47]. Нажаль, неможливо зробити якісь узагальнюючі висновки на одиничному прикладі. Рашківська знахідка – це єдиний відомий поки що череп з слов'янських пам'яток VI-VII ст. [Баран, 1988, с. 39].

5.2. Культові місця родового та общинного значення

Це археологічні об'єкти, які слугували місцями для здійснення культу цілої общини, як правило мешканців одного поселення. До них належать різноманітні об'єкти, зокрема житла-святилища.

Такі святилища розташовувались на селищах і зовнішньо не відрізнялись від інших житлових споруд. Всередині могли знаходитись ритуальні предмети (ідол, священні посудини), жертовне вогнище. Найраніша форма таких святилищ – Загаї та Лепесівка, на яких знайдені матеріали ще пшеворської та вельбарської культур. До періоду райковецької культури відноситься культове заглиблене приміщення на поселенні у Хринівці [Хавлюк, 1989, с. 238]. Тут разом знайдено глиняні фігурки коня з чітко вираженою гривою і ямковим орнаментом по всьому тілу, свині, зображення фалосу з рівчачком усередині та рисками еякуляції зовні, а також конус, на якому чітко прокреслено хрест і дві заокруглені лінії у вигляді півмісяців.

До наступних об'єктів культових общинних місць відносимо святилища відкритого типу. Вони розміщені всередині селищ або поблизу них. Прикладом перших є святилища на черняхівських поселеннях Іванківці, Ставчани; других – Ягнятин, Гнилоп'ять, що датуються вже пізнішим часом. Головний атрибут таких культових місць – один або декілька ідолів разом з комплексом ритуальних споруд (ям, будівель, вогнищ, жертовників).

Ще одну категорію пам'яток такого типу складають святилища-жертовники (требища) або вівтарі. Вони знайдені на поселеннях (Городок) або могильниках і виглядали як майданчики, викладені камінням – власне жертовник – та ями від вогнищ. Використовувались для повсякденних жертвоприношень. Майже завжди без ритуальних предметів.

Найранішим вивченим культовим місцем східних слов'ян періоду VI-VIII ст. є ритуальний майданчик на окраїні селища біля Городка Хмельницької області (рис. 63, *А*), який разом з трьома житлами відокремлювався від самого поселення яром. Майданчик прямокутної форми розмірами 2,3 х 1,5 м був викладений плоским камінням, на якому помітна дія вогню [Приходнюк, 1975, с. 98]. Він був заглиблений на 0,25-0,3 м від сучасної поверхні, орієнтований за сторонами світу з незначним відхиленням довшої осі на північ. Неподалік від східної сторони простежена яма з обпаленим на 0,05-0,07 м дном глибиною 0,2 м, в якій знаходилося вогнище діаметром 1,1 м. Там виявлені перепалені кістки тварин, вуглики, попіл, фрагменти ліпного посуду. В значно меншій кількості такий матеріал знаходився і на кам'яній вимостці майданчика [Приходнюк, 1975, с. 99].

У науковій літературі знаходимо визначення жертовних майданчиків здебільшого як місць на поверхні ґрунтових могильників, де відбувалися жертвоприношення та тризни. На них є вогнища, скупчення каміння, залишки посуду, кісток тварин, знаряддя праці, прикраси. Більшість предметів буває пошкоджено, можливо, з обрядовою метою.

За функціональним змістом до жертовних майданчиків близькі жертовні ями, які могли бути на таких майданчиках або окремо – на поселеннях, могильниках, святилищах [Русанова, Тимощук, 1993, с. 17]. У Києві, на

Житомирській вулиці, біля могильника X ст. відкрита кругла яма, заповнена шарами вугілля та глини. Там знайдені уламки посуду, пряслице, шумляча привіска і замок. На вершині гори Пластунки недалеко від літописного Роденя на рівній площадці досліджена кругла жертовна яма з попелом, вугликами і кістками тварин. Можливо, вона є залишками святилища Рода, чиє ім'я носило місто на сусідній горі [Мезенцева, 1968, с. 131]. До того ж пізніше на цій горі, за свідченням місцевих жителів сусіднього села Пекарі, була колись церква (широковідома за писемними та археологічними даними традиція будувати на місці давніх поганських капищ християнські споруди). Цікаво зазначити, що раніше ця гора називалась Нетеребка, що вказує на її зв'язок з культом. Крім того, цю ненаселену гору використовували для міського кладовища, на ній виявлені 10 поховань християнського могильника давньоруського часу.

На могильнику IX ст. городища Ревне I, де досліджено 56 ґрунтових поховань, знаходилась жертовна яма коритоподібної форми діаметром близько 5 м і глибиною 0,5 м (рис. 30) [Михайлина, 1997, с. 72-75]. Вона заповнена чорною вуглистою землею, шар якої товщиною 0,2-0,3 м насичений кальцинованими кістками свійських тварин (свиней), вугіллям, шматками глиняної обмазки, обпаленим камінням, уламками посуду, частина з якого вдруге побувала у вогні. У центрі заглиблення виявлена стовпова яма квадратної форми (0,2 х 0,2 м) і глибиною 0,25 м. На північ від центральної простежуються ще три ямки меншого розміру, приблизно 0,1 м в діаметрі.

Рис. 65. Київське капище (за В. Хвойкою).

З Ревнянським осередком пов'язана ще одна культова пам'ятка. Вона розташована в північній частині пагорба Микулинка, на території неукріпленого селища райковецької культури, відділяючись від крайніх жител незабудованим простором (рис. 64). Як показало археологічне вивчення, пам'ятка мала два періоди існування [Михайлина, 1997, с. 78-79; Михайлина, Пивоваров, 1993, с. 19]. Святилище мало вигляд овального майданчика розмірами 4 х 3,7 м, заглиблену на 1,95 м від сучасної поверхні та орієнтовану по лінії схід-захід. Більша її частина була викладена перепаленим камінням невеликих розмірів. Цю кам'яну "бруківку" вкривав товстий шар вугілля, попелу, кісток, кераміки та перепаленої землі. По всьому периметру майданчик був оточений ровиком шириною 0,1-0,15 м і глибиною 0,15-0,21 м, заповнення якого складалось з вугілля та перепаленої землі. Північна частина майданчика була зруйнована зсувом, а західну відділяв ще один ровик шириною 0,1 м і глибиною 0,05-0,09 м, утворюючи внутрішній овал з найбільшою шириною 1,4 м. У центрі цього овалу виявлена стовпова ямка прямокутної форми розмірами 0,4-0,6 м і глибиною 0,3 м, стінки якої були обкладені кам'яними плитками, а заповнення складалось переважно з вугілля. В цій ямі міг стояти ідол. У східній частині площадки знаходилося вогнище розмірами 0,8 х 0,55 м з добре пропеченим черенем товщиною 0,1 м.

Під час дослідження святилища виявлені численні уламки кружальних посудин райковецької культури, прикрашені горизонтальними та хвилястими лініями, іноді орнаментовані також з середини вінчика. Біля стовпової ямки знайдено срібне скроневе кільце з підвіскою у вигляді стилізованого грона винограду, що можливо, має візантійське походження (рис. 64, *А*) [Михайлина, 1997, с. 81-82]. Ще одне скляне скроневе кільце лежало поруч. Воно сіро-зеленого кольору і було перепалене в давнину. Неподалік від них знайдено уламок двоскладової скляної намистинки жовтого кольору. Серед каміння майданчика було виявлений свинцевий виріб у вигляді тягарця (можливо, пряслице або гудзик від дорогого хутряного одягу), прикрашений двома рядами фасеток. З південної частини площадки походить залізний ножик з клиноподібним у перерізі лезом [Михайлина, 1997, с. 81]. По всьому святилищу були розкидані кістки тварин, деякі з них кальциновані. Окремі кістки дуже маленькі, можливо, пташині [Михайлина, Пивоваров, 1993, с. 19].

Над першим горизонтом пам'ятки розміщувався шар материкової глини товщиною 0,3-0,7 м, з рідким вкрапленням вугілля. У другий період святилище мало вигляд коритоподібної ями до країв заповненої вугіллям, попелом, перепаленою землею, уламками кісток та фрагментами керамічного посуду (рис. 64, *А*). Переважала кружальна кераміка з чітко сформованими вінцями іноді манжетоподібної форми, орнаментована хвилястими та горизонтальними врізними лініями. У північній частині ями виявлені

шість перепалених каменів, що утворювали півколо. Дно ями в деяких місцях було сильно обпалене. Поблизу від заглиблення в материковому суглинку зафіксовані три стовпові ямки діаметром 0,2-0,28 м, глибиною 0,3 м, заповнені вугіллям та перепаленою глиною.

Це культове місце всередині селища, очевидно, використовувалось представниками декількох сімей чи окремої общини. Донині поблизу цього місця в релігійні свята (наприклад, на Паску) розпалюється вогнище. Культові пам'ятки такого типу виявлені у багатьох місцях Центральної та Східної Європи. Б.О.Рибаков виділяє їх в окремий вид святилищ – "святилища у межах селища" [Рибаков, 1988, с. 122], а І.П. Русанова і Б.О. Тимощук вважають їх капищами [Русанова, Тимощук, 1993, с. 17-20].

Особливе місце серед святилищ такого типу займає комплекс споруд поблизу с. Шумськ на Житомирщині (рис. 63, *Б*). Рівна площадка на краю берега р. Гнилоп'ять не містила культурного шару, натомість в материку чітко простежувалась чорна пляма хрестоподібної форми з чотирма виступами, орієнтованими за сторонами світу [Русанова, 1966, с. 233-234]. Її розміри з півночі на південь – 14,2 м, із заходу на схід – 11 м. Північний виступ мав правильну форму півкола діаметром 1,6 м. Форма західного і симетричного йому східного більш ускладнена і являє собою три об'єднаних півкола з поперечним перетином 4 та 4,6 м. Найбільша ширина південного виступу витягнутої форми із двома симетричними боковими розширеннями довжиною 6,4 м, складала 7 м. Всі заглиблення мали майже вертикальні стінки і горизонтальне дно. Глибина всієї споруди в материку – 0,5 м, на дні простежені стовпові ями. Найбільша з них (діаметром 1 м, глибиною 0,6 м) знаходилась майже в центрі споруди і була заповнена камінням, яке, очевидно, підтримувало стовп. Симетрично до неї в північному і південному виступах розташовані дві ямки меншого розміру (0,35 м і 0,2 м), оточені півколом маленьких ямок і камінням. Центральну частину і частину південного виступу займало вогнище товщиною до 0,5 м, що виглядало як шар сильно перепаленої землі з прошарками вугілля. Середина вогнища була перекрита перепаленим камінням. Подібна кам'яна вимостка, оточена декількома стовповими ямками, простежена і в західному виступі. В центрі східного виступу розташоване кругле згарище з шаром глини під ним. Посередині споруди, біля північного і південного стовпів лежали прямокутні камені-жертовники (0,3 х 0,4 м). Поблизу північного каменя простежене скупчення кісток птаха (можливо, півня) та крем'яний наконечник стріли. Поруч з південним – перепалені кістки бика. В заповненні всієї споруди знайдені глиняні біконічні прясла, ножі, уламки ліпних та гончарних посудин.

Не звертаючи увагу на в цілому незвичне планування цього святилища, тут також була використана ідея кола та інші характерні для святилищ риси.

Вхід до святилища, очевидно, знаходився в південному виступі, де є щось подібне до сходинки. Симетрично до неї по обидва боки розташовані невеликі стовпові ямки. Можливо, біля входу була споруджена загорода, що мала очищувальну силу [Русанова, 1966, с. 235]. У цілому вся споруда не мала перекриття. Навкруги центрального стовпа-ідола, який міг бути укріплений великим камінням в ямі, півколом в декілька рядів розташовувались ями меншого розміру. Перед ідолом багаторазово розпалювали вогонь. Значення кожного з виступів було різним. У північному і південному відбувалися жертвоприношення тварин. В східному виступі немає знахідок, можливо, тут спалювались пахощі й проводились узливання [Русанова, 1966, с. 235]. Весь комплекс використовувався слов'янами у другій половині IX-X ст. Після припинення функціонування святилище закидали камінням. Поруч з капищем знаходився безкурганний могильник з безурновими трупоспаленнями та місцем для спалення небіжчиків. Воно було подібне до інших жертовних майданчиків – кільцевий рів оточував круглу площадку діаметром 5 м, яка була сильно перепалена і вкрита товстим шаром вугілля.

Культовий комплекс ймовірно був релігійним центром сусідсько-великосімейної общини, поселення якої розміщувались неподалік. Поруч із святилищем і на віддалі від інших селищ виявлений великий наземний будинок, напівземлянка з великою піччю для випалювання кераміки і декілька наземних стовпових будівель типу сараїв. Можливо, тут зберігались общинні запаси і мешкав окремо від інших общинників старійшина або жрець. В цьому випадку маємо одне з найбільш ранніх свідоцтв виділення з общини спеціальних служителів культу [Русанова, Тимощук, 1993, с. 12-13].

Цікаву інтерпретацію Шумського святилища, відмінну від попередньої, подав Б.О. Рибаков. Він вбачав в складній конфігурації пам'ятки антропоморфні риси, що нагадують велетенську жіночу постать [Рыбаков, 1988, с. 216]. Північний виступ – це голова, два нижніх виступи – ноги, верхня пара бокових виступів – груди, нижня – стегна, що підкреслюють жіночу сутність фігури. Б.О. Рибаков дійшов висновку, що Шумське святилище є залишками грандіозного одноразового суспільного жертвоприношення якомусь жіночому божеству. Найбільш вірогідно, що це не Макошь, богиня врожаю, а інше, хтонічне божество, що відобразилося в народному фольклорі як Мара, Морена, Баба-Яга. Причиною незвичного жертвоприношення могли бути хвороба-мор, загроза війни або наслідки битв, що вже відбулися. В цьому випадку житловий комплекс, що відкритий неподалік, міг бути пов'язаний з цим жертвоприношенням, особливо, якщо воно проводилось в зимову пору року, коли люди, що здійснювали обряд, повинні були залишитись тут не менше, як на десять діб (за даними Ібн-Фадлана про поховання русів). Тоді виявлені "сараї" могли бути тимчасовими спорудами, в які вміщували тіла небіжчиків для необхідних приготувань. Це пояснює

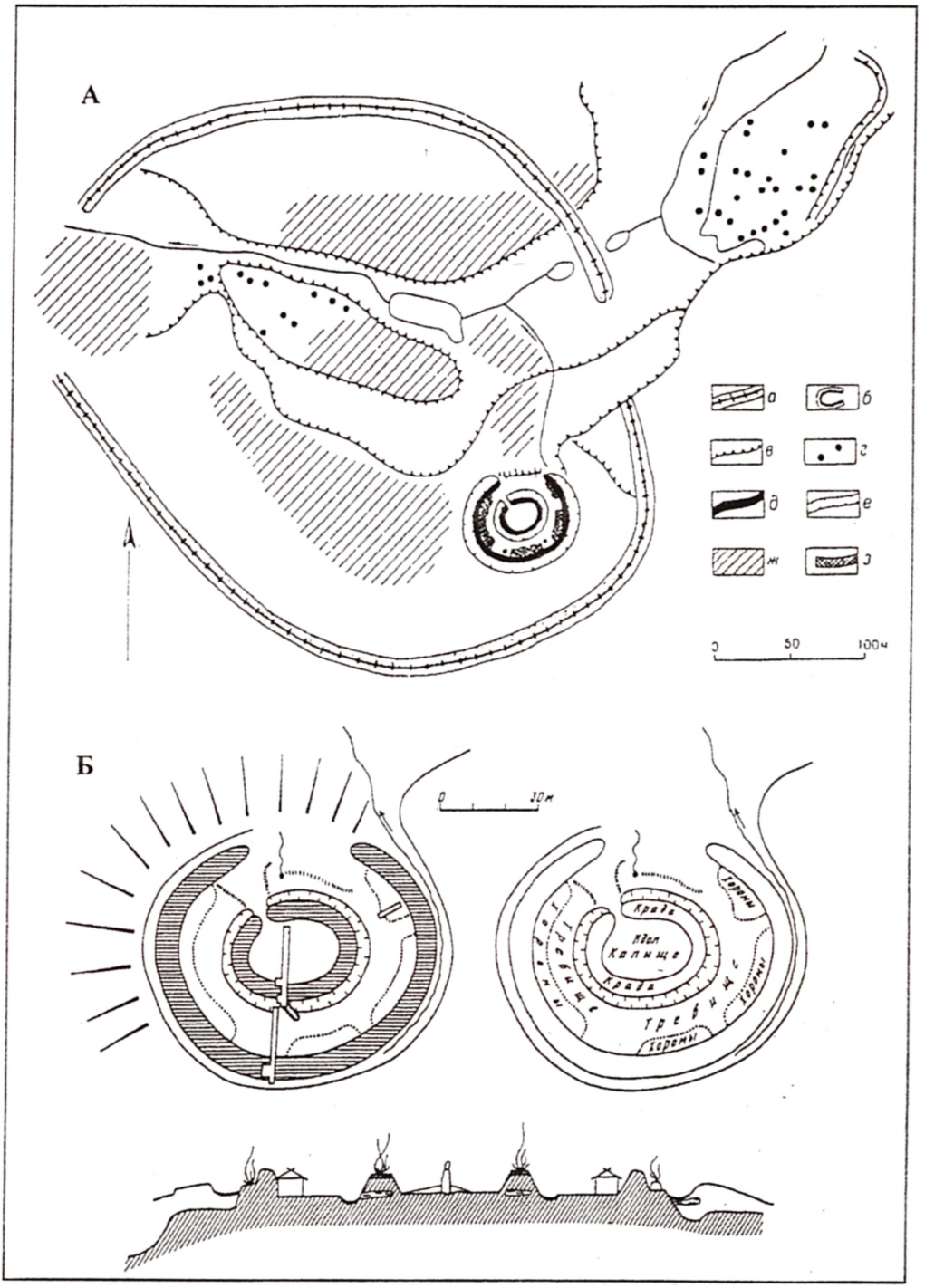

Рис. 66. Ржавинське городище-святилище [Тимощук, 1990; Рыбаков, 1988].
А – ситуаційний план; *а* – вал і рів ранньозалізного часу; *б* – капище; *в* – крутий схил; *г* – западини жител; *д* – вал IX ст.; *е* – рів IX ст.; *ж* – територія селища; *з* – територія довгого будинку. Б – загальна реконструкція святилища за Б.О.Рибаковим [Рыбаков, 1988].

запаси глини і піч для випалу кераміки, адже за свідченням того ж Ібн-Фадлана "коли хто-небудь помре, спалюють його разом з його святковим одягом... і беруть попіл цього небіжчика, і кладуть в срібні або золоті посудини, або в нову глиняну посудину і закопують цю посудину" [Рыбаков, 1988, с. 223]. Отже, померлих (від епідемії чи в результаті військових дій) поховали, і щоб відхилити загрозу для тих, хто залишився живий, здійснили урочисте жертвоприношення жіночому божеству смерті.

З ранньослов'янським поселенням VI-VII ст. або з курганним могильником VII-IX ст. може бути пов'язане Ягнятинське капище на Житомирщині, залишки якого у вигляді п'яти довгастих гранітних стовпів-ідолів були виявлені під час оранки поля в ур. Замчисько [Малєєв, 1975, с. 78]. Ці знахідки зроблені на березі р. Роставиці, навпроти високого плато, де в центрі могли стояти всі п'ять ідолів, один головний посередині, а чотири менших – навкруги. Перебуваючи під постійною дією вітру, центральний істукан міг бути присвячений його могутності. Іншою такою стихією була вода, яка в цьому місці найбільш виявляє свою природну силу, прориваючись крізь гранітні ворота. І якщо припустити, що перед ідолами розпалювали ритуальні вогнища, то ці три стихії і могли бути втілені в трьох обличчях головного ідола. В загальному вигляді це великий блок сірого граніту, поверхня якого опрацьована точковою оббивкою і нагадує людську постать висотою 1,68 м, шириною у плечах – 0,57 м, у боках – 0,39 м. Форма блоку в перерізі чотирикутна, нижня частина, що вкопувалась в землю, оброблена недбало. Тулуб чотиригранний, правий бік дещо випуклий, спина рівна. Верхня частина відзначена заглибленнями, що передають шию та плечі та відокремлюють голову від тулубу. Руки не визначені, округлена голова непропорційно велика [Славяне Юго-Восточной Европы, 1990, с. 437]. На першому і другому обличчях рот, ніс, очі не позначені, на третьому є два заглиблення, що передають очі, помітна випуклість носа. Верхня частина голови загострена, мабуть, передає головний убір у вигляді високої конічної шапки. На жаль, чотири інших ідола до нас не дійшли, вони були відразу розбиті на блоки. За технікою та манерою виконання центральний ідол наближається до ранньослов'янських антропоморфних ідолів Середнього Подністров'я [Винокур, 1967, с. 140]. З поширенням християнства ідоли могли бути прикопані, як це мало місце на Ставчанському жертовнику [Винокур, Хотюн, 1964, с. 210-214].

5.3. Культові об'єкти гнізда поселень (племінні святилища)

Культові об'єкти гнізда поселень розташовувані поблизу скупчення слов'янських поселень та городищ. Для них часто обирали важкодоступні місця, незручні для повсякденного життя, зокрема високі гори чи

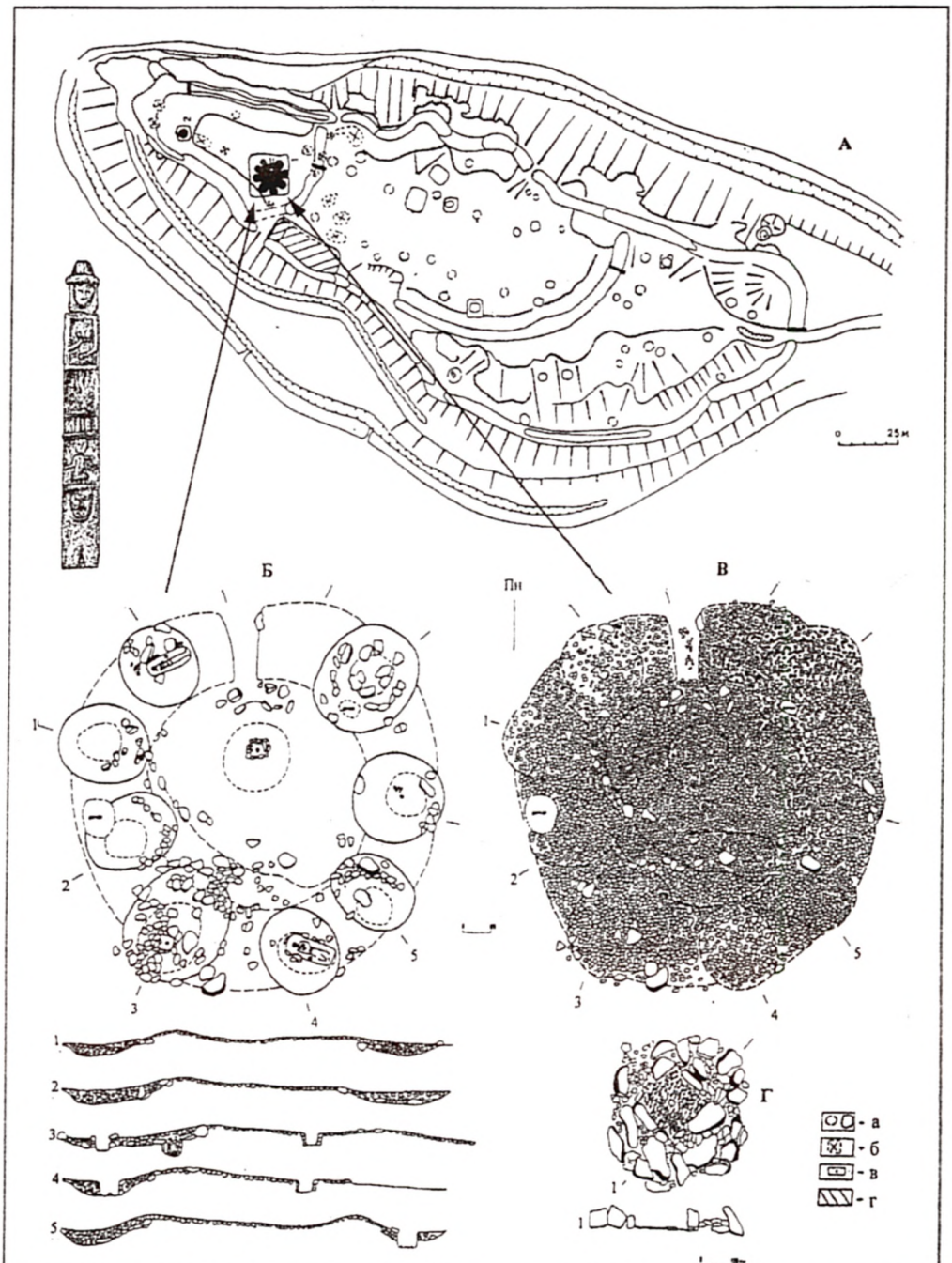

Рис. 67. Плани городищ-святилищ.

А – Нагоряни (Могила) [Тимощук, 1990]; Б – Горбова [Михайлина, 1997; Тимощук, 1990]; В – Бабин (Говда) [Тимощук, 1990]; Г – Зелена Липа [Тимощук, 1990]; Д – Кулішівка [Тимощук, 1990]; Е – Момоти [Приходнюк, 1980].

крутосхили. Загалом гора, горб, вершина як місце відправляння культу, місце ритуальних зібрань і жертвоприношень зустрічається у язичницьких віруваннях і обрядах багатьох народів у давнину [Рибаков, 1981, с. 285].

На Старокиївській Горі в Києві В.В.Хвойкою ще в 1908 р. було відкрито одне з перших східнослов'янських святилищ (рис. 65), яке розцінюється багатьма дослідниками як великий культовий центр полянського князівства [Боровський, Моця, 1990, с. 123]. Споруда знайдена на глибині 2,9-3,2 м від сучасної поверхні, час функціонування за даними М.К. Каргера і П.П. Толочко, які базувались у своїх висновках на результатах повторних розкопок цього капища Т.М. Мовчанівським в 1937 р. – VI – сер. X ст. [Каргер, 1958, с. 111; Толочко, 1983, с. 30]. Зберігся лише кам'яний фундамент, що складався з різного за величиною каміння (сірого пісковику, гранітних валунів та декількох каменів червоного кварциту), які були різних чудернацьких обрисів, а іноді мали наскрізні отвори [Боровський, Моця, 1990, с. 123]. Це каміння насухо складене на глині, утворюючи еліптичну або прямокутну з округленими кутами фігуру 4,2 м довжиною, 3,5 м шириною, що мала з чотирьох боків, за сторонами світу, по одному чотирикутному виступу довжиною 0,7-0,8 м. Навкруги споруди знаходилась подекуди гарно збережена долівка, зроблена з товстого шару білуватої глини з добре загладженою поверхнею. Із західного боку цього фундаменту виявлений великий масивний стовп, утворений шарами сильно перепаленої глини, попелу та вугілля. Поруч із стовпом – багато черепів та кісток тварин, здебільше свійських.

На думку В.В. Хвойки – це слов'янське язичницьке капище, а стовп – жертовник, на якому впродовж довготривалого часу відбувались жертвоприношення. Час від часу жертовник вирівнювали і накладали новий шар глини, тому в підсумку і утворився масивний стовп [Фрезер, 1986, с. 66].

Це святилище з часу свого відкриття привертало увагу багатьох дослідників. Ще в 1908 р. воно було оглянуте учасниками XIV Археологічного з'їзду в Чернігові, при поверненні їх в Київ у серпні цього року і охарактеризоване як фундамент "капища языческого времени, забытого и засыпанного после принятия христианства" [Боровський, 1982, с. 40]. К.В. Болсуновський, який опублікував у своїй праці "Жертвенник Гермеса-Световида, открытый в 1908 г. в Киеве" єдиний документальний малюнок з розкопок В.В. Хвойки, розглядав жертовник "как остаток фундамента, на котором стоял идол солнца Световид" [Боровський, 1982, с. 41]. Л. Нідерле порівнював це святилище із залишками язичницького храму в Арконі, називаючи його святилищем під відкритим небом [Нидерле, 1956, с. 288]. Л.А. Дінцес зараховував його до великих храмів як требище з требником перед капищем [Динцес, 1947, с. 68]. Б.О. Рибаков вважав, що за масштабами вівтаря – це залишки велетенського язичницького храму [Рыбаков, 1953, с. 89], пов'язаного з культом Роду [Рыбаков, 1988, с. 428].

Цікава гіпотеза з приводу інтерпретації святилища запропонована Р.С. Орловим [Орлов, 1991, с. 108-109]. Працюючи із фотографіями розкопок 1908 р., що збереглися в Науковому архіві ІА України, він дійшов висновку, що споруда в плані ближче до прямокутного майданчика, виступи в якому утворені перекопами. (До речі, ще в червні 1908 р. газета "Киевская мысль" сповіщала про капище як про "кирпичную кладку квадратной формы" [Боровський, 1982, с. 41]). З урахуванням цих частково перекопаних частин розміри майданчика сягають 5 х 6 м. Під кладкою капища та в ямах поблизу були виявлені давньоруський посуд, плінфа, уламки світильників, скляні браслети. Матеріали, що датуються раніше, ніж IX-X століттям, практично не зустрічаються. На основі цих даних дослідник висуває гіпотезу, що капище 1908 р. могло слугувати своєрідним подіумом під літописну квадригу, що привіз Володимир із Корсуня в 988 р. У літописі знаходимо, що "ідучи з Корсуня, взяв він (Володимир) два мідні капища і четверо мідних коней, що і нині стоять за церквою Святої Богородиці" [Повість врем'яних літ, 1990, с. 183]. Не суперечать цьому припущенню і топографія пам'ятки, ритуальний характер вогнищ – квадрига могла бути співвіднесена з одним із слов'янських божеств, наприклад, Дажбогом, покровителем князівської династії.

У Києві знайдена ще одна важлива язичницька пам'ятка. Є підстави вважати, що це залишки місця, де стояв літописний пантеон божеств Володимира 980-988 рр., про який говорить "Повість минулих літ": "І почав княжити Володимир у Києві один, і поставив кумирів на горі за теремним двором: Перуна дерев'яного, а голова його срібна, а вус золотий, і Хорса, і Дажбога, і Стрибога, і Сімаргла, і Мокош. І жертви їм приносили, називаючи богами, і приводили до них синів своїх, і жертви приносили бісам, і оскверняли землю требами своїми. І осквернялася требами земля Руська і гора та" [Повість врем'яних літ, 1990, с. 133]. В 1975 р. Я.Є. Боровський, П.П. Толочко, В.О. Харламов розкопали по вул. Володимирській, 3 фундамент невеликої цікавої споруди, витягнутої паралельно князівському цегляному палацу середини X ст. на відстані 25-27 м на схід від його східної стіни [Толочко, Боровський, 1979, с. 3-4]. Глибина частини ровів фундаменту, що збереглися, від 0,5 до 0,9 м. Рови заповнені щебінкою, частинами штукатурки з фресковим розписом, уламками плінфи, шиферу та голосників. Серед щебінки зустрічаються цілі будівельні блоки. Всі матеріали в засипці датуються X ст. Архітектурні фрагменти, що заповнюють рови – залишки більш раннього християнського храму, збудованого, ймовірно, за Ольги і зруйнованого за наказом Святослава у 971 р. [Боровський, 1982, с. 48]. Цеглини знищеного храму були не просто засипані в рови, а частково укладені на глині, створюючи своєрідний фундамент споруди.

Сама споруда в плані являла фігуру близьку до прямокутника розмірами 7 х 1,75 м, витягнуту за віссю північ-південь, з прилягаючими до неї

округлими симетричними виступами-постаментами. На кресленнях 1979 р. автори подають п'ять виступів – симетричні у північно-східному та південно-східному кутах діаметром близько 2 м і аналогічні їм у північно-західному та південно-західному кутах діаметром 1 м. Посередині східної сторони від основного прямокутника відходить щось подібне до апсиди [Толочко, Боровський, 1979, с. 3]. В подальших публікаціях мова йде вже про 6 виступів і апсида розділяється на 2 рівних відростки [Боровський, Моця, 1990, с. 124]. Ці шість виступів підводяться авторами під постаменти шести літописних богів.

На думку Б.О. Рибакова, постаментів було п'ять. Величенька апсида призначалася для Перуна як головного божества. Він був дерев'яним, вкопувався в центрі виступу, для чого і було залишене земляне коло діаметром 1,8 м, обкладене кам'яним фундаментом [Рыбаков, 1988, с. 430-431]. У північних виступах стояли Стрибог і Мокош, в південних – Дажбог і Хорс. Вся споруда являла собою капище п'яти антропоморфних божеств пантеону. Причому 4 з 5 були, очевидно, кам'яними і тому фундаменти для них були зроблені суцільні, без земляного прошарку. Шосте, Сімаргл (пес з крилами або грифон), покровитель рослин і коріння, могло знаходитись поруч з Мокошшю, про що свідчить відокремлена округла яма біля північно-західного кута діаметром 0,8 м. Вона також заповнена щебінкою та плінфою і майже примикає до основного фундаменту [Рыбаков, 1988, с. 432].

Недалеко від південно-східного виступу знайдена велика чашоподібна яма-жертовник діаметром 3 м з прошарками вугілля і попелу, що чергуються з перепаленою глиною. В ямі горіло вогнище з дубових дров. Виявлена велика кількість кісток тварин (в основному, биків – 91% всієї кількості, а також свиней та птахів), уламки типової для X ст. кераміки, а у верхньому шарі – бойова залізна сокира – символ Перуна. Навкруги всієї культової споруди – залишки ритуальних вогнищ з перепаленими кістками, попелом, вугіллям, камінням. Там само – оберіг з кістки у вигляді двох сегментів місяцю з отвором у верхній частині. Особливий інтерес викликає ямка 0,8 м діаметром з південного боку капища, оточена 12 кілками, що наводить на думку про річний цикл, 12 сонячних місяців. Вона найближче до постаменту Хорса, який є втіленням сонячного диску (якщо дотримуватись схеми розміщення божеств Б.О. Рибакова). Вірогідно, що тут проводились ворожіння або відзначались календарні дати.

Треба зазначити, що не всі дослідники вважають наведену вище пам'ятку культовою. Однією з основних ознак культових споруд східних слов'ян вважається їх кругла форма, символ Сонця, що в той самий час відбивала уяву про світ як "круг земний". Знайдена споруда не відповідає ідеї кола, не має аналогів і суперечить всім відомим даним про відкриті язичницькі святилища. На підставі цього Б.О. Тимощук зауважив, що

зараховувати цей об'єкт до залишків капища, а тим більше до решток язичницького храму немає підстав [Русанова, Тимощук, 1993, с. 16].

Певні язичницькі обряди на території гнізда поселень проводились і в довгих громадських будинках на слов'янських городищах. Довгі будинки були центром громадського життя общинників, тут проводились збори, бенкети – "братчини", релігійні дійства. На Добринівському городищі в центрі громадського будинку № 2 виявлене нетрадиційне поховання чоловіка, датоване IX ст. [Тимощук, 1975, с. 66]. Воно за багатьма ознаками може бути віднесене до культового [Тимощук, 1976, с. 122]. Поховання здійснено в дзвоноподібній ямі, діаметр горловини якої 1 м, а дна, посипаного вугіллям та попелом – 1,3 м. Глибина від сучасної поверхні 1,6 м, від давньої долівки – 1,2 м. Кістяк чоловіка похилого віку і невеликого зросту лежав в анатомічному порядку на животі в скорченому стані головою на захід. Таке положення наводить на думку, що небіжчик був похований в сидячому стані – "на троні" (в ямі виявлені сліди дерева). Після того, як кістяк завалився, його було закидано жирною чорною землею, змішаною з вугіллям, битим череп'ям, частина якого побувала у вогні, шматками глиняної обмазки з відбитками пруття, перепаленими кістками тварин. Б.О. Тимощук вважав це культовим похованням знатного представника роду, можливо, старійшини, вказуючи на вибір місця поховання та самого обряду трупопокладення, нехарактерного для періоду IX ст., коли в східнослов'янському середовищі панівною формою поховального обряду було трупоспалення.

Потрібно зауважити, що не всі науковці згідні з такою точкою зору. На думку О.П. Моці в даному разі ми маємо випадок, коли людина, що сховалась в господарську яму, загинула внаслідок пожежі, яка виникла при військовому нападі на городище [Моця, 1981, с. 103]. Дослідник послуговується київськими аналогами, коли в печі житла, що було зруйноване під час нападу монголо-татар, були виявлені скелети двох підлітків з підігнутими ногами [Каргер, 1958, с. 498].

Культове поховання було виявлене також на території довгого будинку № 2 городища-сховища у Ревному [Тимощук, 1980, с. 35]. Тут залишки спаленого небіжчика знаходилися в ямі овальної форми разом з уламками горщиків X ст. та кістками тварин. З громадського будинку городища-общинного центру IX ст. Біла походять два ямні поховання з залишками кремації [Тимощук, 1982, с. 155]. В них також знайдені кальциновані кістки, вугілля, уламки кераміки, скалки кременю, шматок сплавленого заліза.

До групи сакральних пам'яток гнізд поселень відносяться також святилища, які за типологією І.П. Русанової та Б.О. Тимощука поділяються на малі городища-святилища; городища-сховища, що одночасно виконували культові функції (на них були розміщені окремі культові об'єкти);

дерев'яні споруди, всередині яких стояли ідоли – храми, що розташовувались на городищах; великі культові центри, в яких поєднувались всі типи святилищ, культових місць і шанованих природних об'єктів [Русанова, Тимощук, 1993, с. 4].

Археологічними дослідженнями виділено характерні ознаки східнослов'янських городищ-святилищ. Вперше це зробили В.В. Сєдов і А.Н. Лявданський на основі вивчення смоленських городищ (рис. 62) [Седов, 1970, с. 261-263]. До таких ознак вони віднесли невеликі розміри городищ; нежитловий характер їхніх укріплених майданчиків; розташування валів нижче таких майданчиків; наявність ровів ритуального призначення (деякі з них розташовані з внутрішнього боку валу); розміщення неподалік від городищ синхронних селищ; використання таких городищ-святилищ протягом тривалого часу.

Спеціальні дослідження городищ-святилищ в Прикарпатті дозволили Б.О. Тимощуку визначити додаткові їхні ознаки: на вершині культових валів і на дні ровів розпалювались спеціальні ритуальні вогні; такі вали і рови оточували спеціальні місця для ідолів звичайно круглої чи овальної форми (капища) або всю територію святилища; складовою частиною городищ-святилищ були довгі громадські будинки, а самі городища виконували функції релігійних центрів общини [Тимощук, 1989, с. 79]. Не всі ці ознаки можна виділити на кожному городищі, але тільки тоді, коли зібрані дані не суперечать всій системі цих ознак, городище можна віднести до святилища.

Класичним прикладом городища-святилища, в якому поєдналась головні ознаки цих пам'яток, є Ржавинське святилище у Прикарпатті (рис. 66). Воно розміщене на високому пагорбі південно-східної околиці великого слов'янського поселення IX-X ст., біля чистих джерел води. Складається з двох, вписаних один в інший, круглих валів, які обмежують овальний майдан діаметром до 24 м [Тимощук, 1976, с. 84-85]. Діаметр зовнішнього валу, який на місцевості розміщується трохи нижче, ніж внутрішній, становить 70 м. Обидва вали збереглися на висоту 1,5 м.

Цікавою виявилася конструкція внутрішнього валу. Під його насипом на давній поверхні майже на всю ширину, що становить 5 м, лежить шар спаленини товщиною до 0,1 м, який складається з попелу, дрібного вугілля, шматків обпаленої глини та невеликої кількості дрібних обпалених каменів. Слідів розведення вогню на місці – обпаленого материка на розкопаній площі валу – не виявлено. Можливо, попіл і вугілля приносили в холодному вигляді з вогнищ, що горіли на стороні. Шар спаленини під насипом валу – це і не рештки спаленого лісу, тому що відповідних слідів не виявлено під час дослідження зовнішнього валу, що проходить за 6-10 м. Найімовірніше, це залишки язичницького ритуалу очищення від "злих духів" вогнем або його продуктом місця зведення споруди. Цей обряд досить характерний

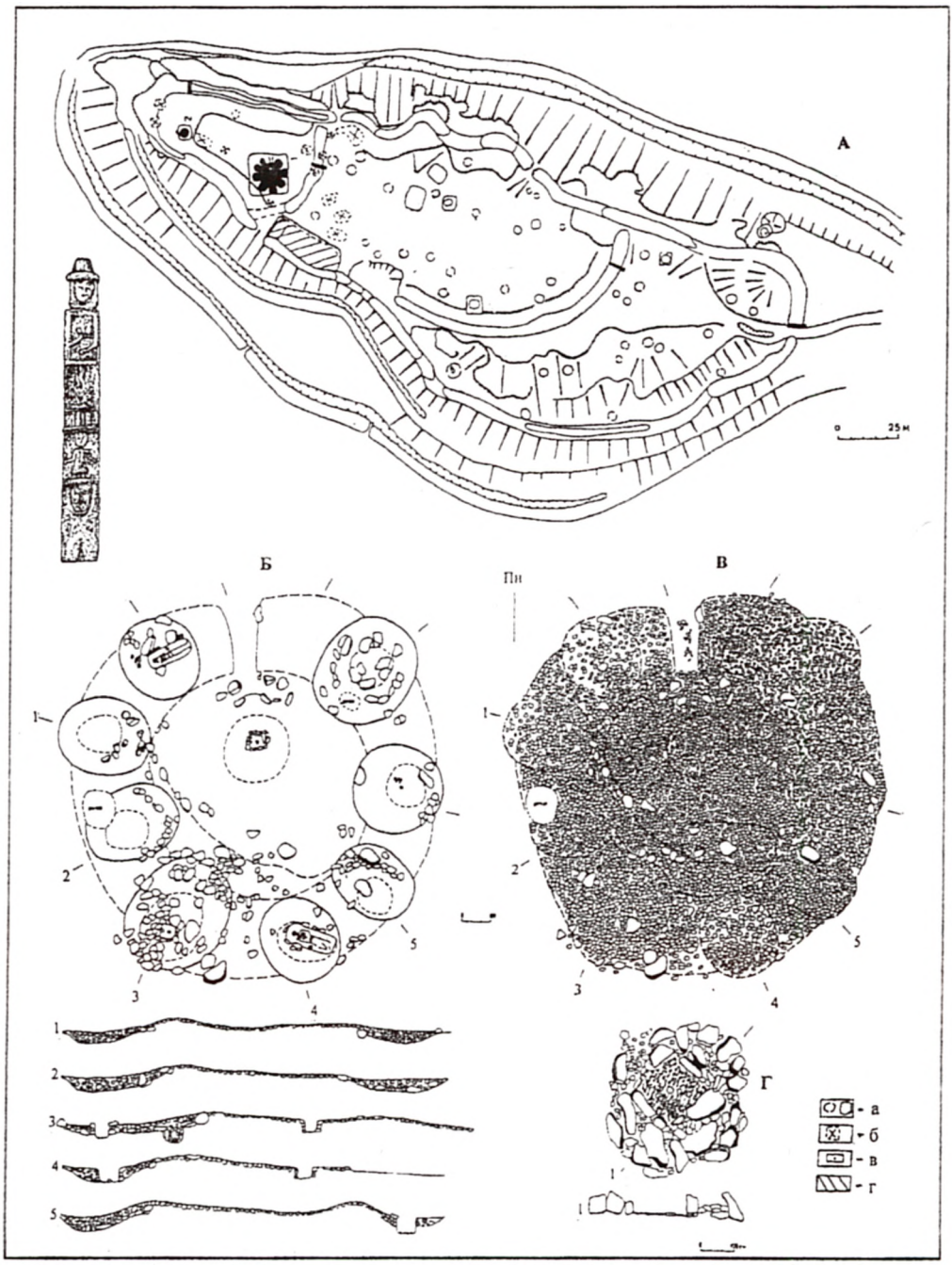

Рис. 68. Городище-святилище Богіт [Русанова, Тимощук, 1993; Рыбаков, 1988].
А – план і реконструкція святилища; Б – план та перерізи капища; В – кам'яна вимостка на капищі; Г – жертовник з каміння [Русанова, Тимощук, 1993], або місце ідола [Рыбаков, 1988]. а – западини; б – пізні ями; в – колодязі; г – довгий будинок.

для культових пам'яток східнослов'янської культури. Його сліди у вигляді тонкого прошарку вугілля і попелу майже завжди виступають у слов'янських курганах та ровиках, що їх оточували [Авдусин, 1969, с. 11].

Насип внутрішнього валу складається з двох частин: зовнішньої, що насипана з глини, та внутрішньої – з каміння. Між ними всередині насипу виявлений тлін від горизонтально покладених деревин товщиною 0,1-0,15 м, які, можливо, утворювали стіну, що стримувала вал від розповзання [Тимощук, 1976а, с. 86]. Вивчення конструкції внутрішнього валу переконує в тому, що в давнину на його вершині розміщувалась кам'яна площадка, на якій розпалювали вогні. Рештки її у вигляді обпаленого каміння, вугілля та попелу лежать тепер на схилах валу і рову, що оточує вал ззовні. Вздовж глиняної частини валу знаходилась тепер засипана глиною берма – площадка шириною 1,5 м, вимощена камінням. Значення її не встановлено.

Насип зовнішнього валу із світло-жовтої глини шириною 3 м з зовнішнього боку містить площадку-уступ в 1,5 м теж споруджену з жовтої глини на висоту 0,4 м. На ній виявлені залишки давніх багать: перепалені камені, вугілля, попіл та плями пропаленої глини товщиною до 0,2 м діаметром 1 м. Очевидно, що на уступі періодично розпалювали ритуальні вогні як жертви богам від окремих груп населення [Тимощук, 1976а, с. 87].

Зовні обох валів проходять рови з похилими внутрішніми стінками. Їх ширина 5-6 м, глибина 1 м. На дні – вугілля та обпалені камені, що впали сюди з спеціальних площадок для жертовних вогнищ.

Культурний шар на городищі не виявлений, крім вуглинок на глибині 0,2 м, що трапляються на давній поверхні центрального майданчика.

Між валами виділяються горизонтальні майданчики, на яких стояли довгі наземні будинки (довжиною до 25 м при ширині 4 м), від яких залишився культурний шар товщиною до 0,2 м, насичений шматками глиняної обмазки, уламками посуду IX-X ст., подрібненими кістками тварин [Русанова, Тимощук, 1993, с. 13].

На прикладі Ржавинської пам'ятки може бути пояснена основна термінологія, що стосується язичницьких святилищ, вживана в давньоруських писемних джерелах. Непроста структура святилища свідчить його складний внутрішній зміст, який Б.О. Рибаков розкриває і тлумачить наступним чином [Рибаков, 1988, с. 225-229]. Центральний майдан служив капищем, де стояв ідол ("капь" – зображення, ідол, кумир). Капище було оточене малою крадою ("крада" – вогняне жертовне коло), влаштованою на внутрішньому валу. Зовнішній вал слугував основою кради великої. Між валами знаходилось требище – місце принесення і споживання жертв ("треба" – жертва, жертвоприношення). Якщо капище було сакральною частиною святилища, то требище – загальнодоступним місцем збору рядового населення для відправлення ритуальних обрядів і вживання

жертовної їжі. Що ж до довгих будинків на требищі, то Б.О. Рибаков називає їх "хоромами", терміном, який трансформувався пізніше у неповноголосну форму "храми". Цілком ймовірно, що саме такі храми знищував князь Володимир Святославович під час запровадження християнства: "... храмы идольские и требища раскопа и идолы сокруши..." [Память и похвала князю Владимиру..., 1897, с. 4-5].

Час функціонування городища-святилища – IX-X ст., що підтверджується великим гніздом поселень цього періоду, складовою частиною якого є ця культова пам'ятка.

До святилищ за характерними ознаками належить і Горбівське городище на Пруті (рис. 67, *Б*), розташоване на мису висотою до 10 м [Тимощук, 1976а, с. 89]. Воно складалось з круглого центрального майдану, до якого примикали ще два додаткових. Центральний майдан діаметром 30 м обмежений кільцевим валом, насип якого шириною 2,2 м, висотою 1,1 м був споруджений з добре утрамбованої глини. На плоскій вершині валу в західній частині, як і на дні рову біля частково пошкодженого валу східної частини городища, виявлені залишки вогнищ: попіл, вугілля, шматки обпаленої глини, перепалені плоскі камені із зруйнованої площадки, що проходила вздовж валу, уламки кісток. Можливо, вогні на вершині валу в свій час горіли по всьому периметру городища. Вздовж внутрішнього боку основного кільцевого валу проходила площадка-уступ шириною 3 м, на якій було багато вугілля, попелу, шматків обпаленої глини, перепалених каменів, хоча земля уступу не пропалена. Вірогідно, що на неї згортали рештки багать, що горіли на вершині валу. Дві бокові площадки городища також обмежені валами з рештками вогнищ. За конструкцією вони не відрізняються від основного. Культурний шар на пам'ятці не виявлений, датувати її можна IX-X ст. за матеріалами навколишніх синхронних слов'янських селищ [Тимощук, 1976а, с. 90].

Кулішівське городище святилище Сокирянського району Чернівецької області розташоване на високому (близько 80 м) мисі правого берега Дністра (рис. 67, *Д*). На східному краю мису знаходиться маленька кругла площадка діаметром 8 м [Тимощук, Русанова, 1983, с. 161-163]. Вона трохи підвищується в центрі й оточена кільцевим ровиком. З напільного боку її дугоподібно огороджують п'ять ліній валів та ровів, між якими залишаються горизонтальні майданчики. Ширина всього комплексу біля 70 м, що набагато перевищує діаметр центральної площадки-капища. Два зовнішніх вала відносяться ще до скіфського часу [Русанова, Тимощук, 1993, с. 13]. Перший внутрішній вал, що безпосередньо огороджує капище, був спочатку насипаний на висоту 0,4-0,5 м і ширину 8,5 м. Він споруджувався в X-XI ст. і добудовувався в XII ст., коли виник і третій вал.

На плоскій вершині першого валу виявлена площадка-вівтар у вигляді двадцятисантиметрового заглиблення шириною 3,2 м з пропеченим дном. На ній лежали вуглики, шматки спаленої деревини, каміння, кальциновані кістки тварин, уламки давньоруського посуду X-XI ст. із слідами вторинного випалу. Такі самі знахідки вилучені з плоского, викладеного камінням дна неглибокого (0,6 м) першого рову. Городище продовжувало функціонувати і в XII ст., коли цей вал був добудований дерев'яною стіною з горизонтально покладених деревин, обмащених глиною. Вона стояла на місці більш давнього вогнища, перекритого шаром перепаленої глини, і від неї залишилась канавка шириною і глибиною близько 0,2 м, заповнена вугіллям і шматками глиняної обмазки з відбитками деревини. Серед залишків стіни знайдено кераміку XII ст. Така сама кераміка і вугілля були у рові між першим і другим валами. На плоскому дні цього рову глибиною 0,5 м і шириною 2,5 м була зроблена вимостка з плаского каміння шириною 1,6 м.

Другий вал городища мав загострену вершину, його насип не містив нічого, крім уламків ліпного слов'янського посуду. Він був споруджений одночасно з першим. Третій вал (сучасна висота 0,9 м і ширина 6-8 м) з плоскою чотирьохметровою верхньою частиною має зверху залишки 1,2-метрової кам'яної вимостки з вугликами на ній. Насип валу під цією площадкою сильно перепалений. В зовнішньому рові розкидані уламки кераміки XII ст., а під насипом валу на давній поверхні виявлена кераміка типу Луки-Райковецької.

Близьке за конструкцією городище-святилище відкрито поблизу с. Бабин Кельменецького району Чернівецької області в урочищі Говда (рис. 67, *В*). Воно займає найвищу частину кам'яного останцю над Дністром. Кругла площадка діаметром 7 м оточена неглибоким (0,5 м) і нешироким (2 м) рівчаком, що тепер майже не виділяється. В ньому проглядаються напівкруглі розширення до центру [Рыбаков, 1988, с. 229]. З напільного боку схилу проходять дугоподібно два рови, викиди з яких утворюють вали-ескарпи. У зовнішньому рові знайдено вуглики, шматки глиняної обмазки з відбитками дерева, кальциновані кістки, уламки ліпного і гончарного посуду IX-X ст. На самому мисі, на північний захід від центральної площадки лежать велетенські брили каміння, одна з них висотою до 2 м нагадує постать сидячої людини [Тимощук, Русанова, 1983, с. 165]. Біля підніжжя святилища розташоване велике селище IX-XII ст., неподалік знаходяться ще 9 селищ райковецької культури, що складають єдине гніздо поселень, релігійним центром якого і могло бути Бабинське святилище.

Подібне до Бабинської пам'ятки Нагорянське городище-святилище (рис. 67, *А*). Воно теж розміщується на пагорбі-останці високого правого берега Дністра. Центральний майданчик діаметром 20 м з боку ріки

обмежений двома ровами та ескарпами, а з напільного боку – валом з ровом та ескарпом, який дугоподібно оточує городище по схилу пагорба. Тут знайдено кераміку райковецької культури та уламки гончарного посуду XI-XII ст. [Тимощук, Русанова, 1983, с. 165].

Нагорянське городище-святилище було частиною общинного центру гнізда поселень IX-X ст. Поруч з ним на сусідньому мисі розташоване велике городище того ж часу, а біля його підніжжя відкрите селище з матеріалами райковецької культури. Всього до цього гнізда відноситься 6 селищ.

Рухотинське городище-святилище розміщується на північному схилі високого пагорбу в урочищі Замчище. Вал висотою 0,8 м має дугоподібну форму, він починається у підніжжя мису біля джерела води і своїми кінцями трохи не досягає укріплень ранньозалізної доби, що є на вершині мису [Тимощук, 1990, с. 174]. Насип валу складається з шматків сильно перепаленої глини та каменів, вугілля. В ньому виявлені кальциновані кістки та уламки слов'янської кераміки. На центральному майданчику розмірами 130 х 60 м, обмеженому культовим валом, розкопана яма діаметром 0,5 м з вугликами і череп'ям VIII-X ст. та кругла кам'яна плита діаметром 0,8 м і товщиною 0,22 м [Русанова, Тимощук, 1993, с. 83]. Поверхня плити добре оброблена, на ній збереглися сліди дії вогню, можливо, вона використовувалась як жертовник. З усіх боків городище-святилища оточують селища VIII-X ст.

Усі наведені вище пам'ятки відносяться до малих городищ-святилищ з невеликими розмірами культових площадок. Для їх спорудження потребувалась певна організація праці і більше зусиль, чим для влаштування жертовних ям і площадок-капищ всередині гнізда поселень. Очевидно, що такі городища слугували сакральними місцями декількох гнізд поселень, або навіть були племінними культовими центрами.

Іноді сакральні функції, очевидно племінного рівня, виконували і городища-сховища, внаслідок чого досить часто важко визначити призначення городищ, майданчики яких трохи більше (діаметром 30-40 м), ніж у власне святилищ. Такі городища у випадку потреби могли захистити частину населення, а в мирний період на них відправлялись релігійні культи [Русанова, Тимощук, 1993, с. 15]. Такого типу городище Бабка в Ровенській області. Воно розташоване на східному краю піскової височини, майже кругле (діаметр центральної площадки 30 м), оточене заглибленнями у вигляді переривчастого рову і окремих коритоподібній ям [Кухаренко, 1961, с. 35]. Потужність культурного шару 0,2-0,3 м, а по краях майданчика – 0,4-0,5 м. В ньому знайдені уламки ліпного та гончарного посуду VIII-X ст., декілька каменів-брил, наконечник стріли, скребло, ножеподібна пластина. Майданчик оточений 13 коритоподібними ямами неправильної овальної форми з нахиленими стінками, що утворюють переривчастий рівчак.

Найбільша яма знаходилась у західному кінці і мала розміри 14 х 3 м. На її дні були залишки вогнища діаметром 2 м з невеликих кам'яних валунів, багато попелу. Серед каміння розкидане череп'я і великий залізний ніж. У центральній частині ями залишки ще 2 вогнищ, попіл, вугілля. Вогнища виявлені ще в двох ямах на східному краю площадки.

Житлові приміщення на городищі не виявлені. Майже в центрі майданчика простежена стовпова яма діаметром 0,5 м і глибиною 0,7 м від сучасної поверхні. Можливо, це місце, де міг стояти ідол. У деяких місцях на поверхні материка – залишки невеликих вогнищ, діаметр скупчення попелу і вугілля від них не перебільшує 1 м [Русанова, Тимощук, 1993, с. 73]. У південній частині площадки виявлені залишки зруйнованого поховання з трупоспаленням в горщику. Шматки нижньої частини останнього, серед яких і близько 20 уламків перепалених людських кісток, лежали на глибині 0,2 м від рівня денної поверхні. На вершині оточуючого майданчик валу – вугілля й обгорілі колоди, мілкий рів також заповнений прошарками вугілля.

Городище Головно на Волині розміщується на узвишші серед болотистого лугу. Кругла площадка діаметром 30 м підвищується до центру і вкрита зольним шаром товщиною до 0,5 м [Кухаренко, 1961, с. 31]. Під насипом кільцевого валу (його висота 1 м) залягав шар каміння, вугілля, обгорілої деревини. Дерев'яні конструкції в основі валу являли собою довгі колоди, що лежали паралельно по краях валу і утворювали коридор шириною 5 м. Простір між колодами засипаний піском та глиною. Насип верхньої частини валу складався з піску, зафарбованого золою, глини, уламків кераміки. Можливо, цим ґрунтом були засипані дерев'яні кліті, що стояли на вершині валу. Вздовж валу на краю площадки в двох місцях простежені скупчення невеликих каменів-валунів, деякі з них обпалені. Поблизу одного з цих каменів – уламок трохи обгорілого людського черепа і 2 зуба, що може свідчити про проведення якогось релігійного ритуалу. Між скупченнями валунів розкопані рештки давньої споруди. На глибині 0,6 м, на материку, простежені залишки стінок дерев'яного зрубу розмірами 3,5 х 3 м, орієнтованого за сторонами світу. За діагоналлю лежали залишки обвугленої деревини, можливо, рештки спаленого і обваленого вниз перекриття зрубу. У 2,5 м на схід, очевидно, стояла ще одна споруда, від якої простежені обпалені колоди.

На всій площі городища трапляються кістки тварин, знайдено біконічне пряслице з пісковику, приблизно 250 уламків глиняного посуду X ст., багато з яких орнаментовані хвилястими лініями.

Як функції сховища, так і святилища, могло виконувати Момотське городище Київської області (рис. 67, *Е*) [Приходнюк, 1980, с. 135-136]. Воно розташоване осторонь від водних артерій і було заховане серед багато чисельних ярів і балок в урочищі Городок (Святилище). Мисоподібний

останець площею 0,5 га з трьох боків має підправлені круті схили, вздовж яких насипано оборонний вал. Дві лінії валів і ровів відділяли останець від плато. У центральній частині городища простежено підвищення розмірами 30 х 40 м природного походження або утворене внаслідок зняття ґрунту по краях мису при спорудженні валу. Культурний шар на площадці майже відсутній, лише в пониженій південно-західній частині є незначні нашарування, які, очевидно, змиті з підвищених ділянок. У шурфах та на поверхні зібрано незначну кількість ліпної та примітивно-кружальної кераміки другої половини I тисячоліття н.е. Дослідник пам'ятки О.М. Приходнюк припускав, що в центрі підвищення стояло дерев'яне язичницьке божество [Приходнюк, 1980, с. 80]. Можливо, що з тих часів збереглася і назва "Святилище", під якою відоме місцевим жителям Момотське городище.

Ще одним видом культових пам'яток можна вважатися язичницькі храми, тобто спеціально збудовані приміщення, де знаходились ідоли. Протягом тривалого часу вважалось, що ці споруди були властиві лише західним слов'янам, а традиція їх зведення йде від кельтів [Герман, 1980, с. 90-91]. Описи таких храмів є в німецьких хроністів, археологами відкрито два дерев'яні храми в Грос Радені та Фельдберзі (Німеччина). Але зараз достеменно відомо, що і на землях східних слов'ян існували подібні сакральні пам'ятки. Археологічно залишки "храмов идольских", згадуваних в писемних джерелах, виявлені на теренах Західної України на святилищах Зелена Липа, Рудники, Звенигород.

Святилище Зелена Липа (рис. 67, *Г*) розташоване в урочищі Турецька Криниця поблизу села Зелена Липа Чернівецької області на останці берега Дністра [Тимощук, Русанова, 1983, с. 165-166]. Пагорб святилища не має штучних укріплень, підніжжя оточене струмками і болотами. Верхня площадка пагорба не зовсім правильної овальної форми розмірами 42 х 14 м трохи знижується в бік Дністра. У південній частині виділяється височина до 0,7 м, діаметром приблизно 8 м. На ній виявлені нашарування двох періодів, що датуються за знайденою керамікою відповідно X і XI – початком XII ст. Верхній шар товщиною до 0,7 м являв собою залишки споруди, які містили завали обпаленої глиняної обмазки, шматки якої товщиною 5-7 см зберегли відбитки деревини. Нижче обмазки на давній поверхні простежені відбитки горизонтально покладених колод від стін споруди. Очевидно, колоди лежали двома паралельними рядами на відстані 0,2-0,3 м, від яких залишились неглибокі з обпаленими стінками канавки шириною приблизно 0,1 м, заповнені вугіллям. Ймовірно, споруда мала подвійні стіни, обмащені глиною, складені з горизонтальних колод і деякою мірою зроблені з використанням плоту. Вся будівля, від якої простежені південна на 5,3 м і західна на 4,2 м стінки, була орієнтована за сторонами світу. Майже в центрі приміщення ближче до західної стіни в підлозі виявлена велика стовпова

яма діаметром 0,6-0,7 м і глибиною 1,2 м з обпаленими стінками та вуглистим шаром на дні. У верхній частині заповнення збереглися рештки спаленого стовпа (ідола), закріпленого в ямі за допомогою каміння. Неподалік розкопане поховання в круглій ямі діаметром близько 2 м та глибиною 0,4 м від рівня долівки. Кістяк лежав випростаним на спині головою на захід із схрещеними на грудях руками. Біля нього знаходились уламки слов'янського посуду і чотиригранний камінь розмірами 0,4 х 0,6 м.

З обох боків від споруди на схилах пагорба були викопані круглі ями з вертикальними стінками глибиною і діаметром приблизно 0,6-0,8 м. У їх заповненні є численні прошарки вугілля і глини, очевидно, в ямах розпалювався вогонь. Біля західного краю пагорба в скелі був вирубаний глибокий (14,5 м), квадратний в плані (2,1 х 2,1 м), колодязь з прямовисними стінками. Він не був призначений для добування води, а виконував культові функції. Два подібні колодязі відомі на горі Богіт, є вони і на святилищах Звенигород, Говда, Бубнище [Русанова, Тимощук, 1993, с. 47]. Колодязь приблизно таких самих розмірів був вирубаний у скалі на городищі біля с. Урич Львівської області, його пов'язують з святилищем, що, ймовірно, функціонувало на цьому місці до спорудження фортеці [Тимощук, Русанова, 1983, с. 167].

Святилище у Рудниках Івано-Франківської області являло є складною пам'яткою, що використовувалась в різні часи, тут знайдені матеріали ранньозалізної доби і X-XII ст. Воно займає частину довгого відрога берега р. Рибниці і відокремлене від берега валом, що продовжується на південному схилі пагорба. З внутрішнього боку валу є рів, який охоплює і західний схил городища [Тимощук, Русанова, 1983, с. 168-169]. Площадка городища була перерізана декількома додатковими ровами, тому на ній утворилися конусоподібні підвищення. На плоскій вершині найвищого з них, на майданчику 6 х 10 м виявлені залишки конструкції, подібної до зеленолипинської. Це шар потужністю 0,4-0,5 м з шматків глиняної обмазки із збереженими відбитками колод, нижче якого залягає вуглистий прошарок з керамікою X-XI ст. Підніжжя підвищення, на якому розміщувалась споруда, оточене ровом. На його плоскому дні виявлені три шари кам'яної вимостки. Нижня вимостка шириною 1,7 м на глибині 1 м від сучасної поверхні складена з невеликих плоских каменів з сильно обпаленою поверхнею. На камінні лежало вугілля, кістки тварин, іноді кальциновані, уламки посуду X-XI ст. Вимостка була перекрита землею, що заплила з стінок рову і зверху споруджена друга вимостка такого ж типу. Після того рів був частково присипаний чистою глиною і на ній було зроблено третє мурування меншої ширини (близько 1 м). На ньому також простежуються сильні сліди дії вогню.

На західному схилі городища на місці засипаного рову ранньозалізної доби був споруджений довгий наземний будинок (70 х 3,6 м), про що

свідчить культурний шар 0,2-0,3 м, насичений вугіллям, рештками деревини, шматками глиняної обмазки, уламками посуду.

Таким чином, бачимо, що на найвищій точці пагорбу стояла дерев'яна культова споруда зі стінами, обмащеними глиною. Цей храм був оточений ровом, в якому на кам'яних вимостках багато разів розпалювали ритуальний вогонь. Неподалік розміщений довгий будинок, що призначався для святкувань, ритуальних бенкетів та інших громадських потреб.

Крім культових споруд, що використовувались окремими общинами, в різних частинах слов'янських земель відомі і великі язичницькі центри, куди в дні святкувань збирались мешканці цілої округи. До складу таких центрів могло входити декілька святилищ зі складним плануванням. Тут використовувались жертовні ями, круглі капища, храмові будівлі, ритуальні колодязі та інші елементи простих святилищ. Такі язичницькі комплекси звичайно знаходились в важкодоступних місцях, часто в горах, вкритих лісами. Функціонування цих пам'яток продовжувалось і після прийняття християнства, до XII-XIII ст., коли політична і суспільна боротьба зумовила ренесанс язичницьких вірувань [Русанова, Тимощук, 1993, с. 21].

Значний культовий центр східних слов'ян був виявлений і досліджений Прикарпатською експедицією ІА РАН під керівництвом І.П.Русанової та Б.О.Тимощука в 1984-1989 рр., на правому березі р. Збруч у місцевості Медобори на Тернопільщині. Тут частково розкопані три городища-святилища – Богіт, Звенигород, Говда [Русанова, Тимощук, 1986, с. 90-99]. Цій визначній пам'ятці присвячено багато досліджень [Русанова, Тимощук, 1993, с. 50-52, 36], тому зупинимось лише на головних моментах, що визначають сакральний характер комплексу. На городищах відсутні риси, властиві звичайним житловим поселенням – немає слідів постійного заселення і характерного для нього культурного шару. Площадки городищ-святилищ розташовані на крутих схилах високих пагорбів, вкриті камінням і материковими скелями, що виступають на поверхню, і тому не придатні для повсякденного життя. В той самий час на Збруцьких городищах сконцентровані всі ті особливості, які багаторазово зустрічаються на культових пам'ятках і є характерними для них. Крім розміщення у важкодоступних місцях, це наявність священних джерел і колодязів, символічний захист майданчиків городищ, оточених валами і ровами, не пристосованими для оборони, але з охоронними функціями проти злих сил, які посилені принесеними тут жертвами та розпалюванням ритуального вогню. Відкриті на городищах об'єкти також підтверджують їх культове призначення і мають численні аналоги на інших святилищах, хоча більше ніде не відома така концентрація різних за значенням і конструкцією культових споруд.

Кожне із святилищ відрізнялось своїми особливостями. Овальний майданчик Богіта (рис. 68, *А*) розмірами 300 х 100 м був обмежений валом

ще скіфського часу, що йшов по самому краю вершини гори [Русанова, Тимощук, 1986, с. 91]. Два поперечні вала ділили площадку на три нерівні частини. На найвищій частині було створене капище, на якому збереглась споруда у вигляді круглого кам'яного п'єдесталу діаметром 9 м і висотою 0,5 м (рис. 68, *Б, В*). Саме капище споруджене з щільно підігнаного каміння різної величини без розчину. В центральній частині розчищена велика квадратна яма (0,5 х 0,5 м) глибиною 0,5-0,6 м. Стіни її складені з каміння та орієнтовані за сторонами світу (рис. 68, *Г*). Майданчик капища оточений кільцевою вимосткою з каміння шириною 3-3,5 м, отже, діаметр всієї споруди складає 17 м. Вимостка переривається в північній частині, утворюючи метровий прохід. На поверхні мурування – 8 симетричних заглиблень коритоподібної форми глибиною 0,5-0,8 м і діаметром до 5 м. У них каміння, земля, череп'я, кістки тварин. У трьох з цих заглиблень виявлені людські скелети – два з них дитячі, а 2 поховання – чоловіків похилого віку.

У громадській частині святилища, що займала середню площадку городища розмірами приблизно 125 х 60 м, знайдені рештки довгих будинків, на підлозі яких розкидані кістки тварин і уламки кераміки. Це требище гіпотетично могло вмістити 500-600 осіб [Рыбаков 1988, с. 250]. Третій зовнішній майданчик був призначений для ще більшого скупчення прочан на великі свята. У повчанні XII-XIII ст. говорилося, що навіть християни, коли їх покличуть "на какое зборище ідольское, то вси томо текут радуяся " [Гальковський, 1913, с. 82].

Святилище почало функціонувати ще в скіфський час і перестало існувати в XI ст. Основні конструкції відносяться до рубежу IX-X ст., археологічно збігаючись з пізньою фазою райковецької культури [Рыбаков, 1988, с. 250]. Богітська пам'ятка, що займала вершину найвищої гори в Медоборах, на думку її дослідників, була головною в культовому центрі на Збручі. Біля її підніжжя на північ від священної гори був розташований могильник. Святилище, ймовірно, було присвячено одному з вищих божеств слов'ян.

Характер святилища Звенигород дещо інший. Воно мало багато спільних рис з Богітом – велику площу, розділену на сакральну і суспільну частини, капища на сакральній і довгі будинки на суспільній частинах, відсутність ознак постійного заселення і культурного шару, символічна огорожа, що відокремлювала світ богів від людей, вогнища на валах, але обряди і жертвоприношення на цьому святилищі були своєрідними.

Майдан городища Звенигород, обмежений валами, має найбільші розміри 500 м з півночі на південь і 450 м з заходу на схід. Внутрішній дугоподібний вал поділяє площу городища на дві частини: північну (сакральну), обмежену двома дугоподібними кам'яними і земляним валом, і південну (громадську), огороджену внутрішнім валом [Русанова, Тимощук, 1993, с. 28]. Сакральна площадка городища, розташована на верхній частині

схилу, має не зовсім правильну трикутну форму і розміри 80 х 100 х 150 м. На самій горі цього капища, поблизу зовнішнього валу виділяються три природних підвищення, на вершинах яких влаштовані капища. Четверте капище за рядом ознак могло знаходитись на підвищенні в південно-східній частині майданчику біля внутрішнього дугоподібного валу. На капищах в Звенигороді знайдено багато принесених в жертву предметів – жіночих прикрас, побутових речей, відносно мало зброї та засобів праці. В загальних рисах зміст більшості таких приношень – звертання до богів з проханням про благополуччя, захист та охорону (жіночі прикраси-обереги, гострі предмети, замки, ключі) [Русанова, Тимощук, 1993, с. 67]. Крім приватних жертв, на капищі № 3 Звенигороду проводились громадські жертвоприношення. При цьому певну роль відігравали людські кістки і черепи, покладені в спеціальні ями та оточені жертовними дарунками. Ці жертвоприношення, ймовірно, повинні були змилостивити богів, сприяти збереженню життя та відродженню общини. Людські жертви приносили лише на честь головних богів [Гельмольд, 1963, с. 129].

Істотної різниці в наборі жертовних приношень, виявлених на трьох капищах Звенигорода, немає, але планування самих капищ неоднакове. Капище № 1, повністю не розкопане через великі дуби, що ростуть там, очевидно, являло собою круглу площадку діаметром приблизно 20 м, оточену заглибленнями чашоподібної форми глибиною 0,2-0,4 м, де знаходилось багато речей. Капище № 3 мало досить складне планування і було розділене на декілька частин. Його центром був круглий майданчик з ідолом, доступ на який був, очевидно, заборонений для всіх, крім жерців. До центру капища йшов прохід зі сходу по середньому майданчику, відгородженому з півдня дерев'яною стіною, обмащеною глиною. Тільки вздовж цієї стіни і біля підніжжя капища сконцентрована основна маса дарів, ймовірно, сюди був відкритий доступ прочан. Капище № 2, кругла площадка якого обмежена невисоким валиком і в центрі її виступає округла скеля з вигладженою поверхнею, було відкрите до півдня, до сонця. Тут знаходилось і багато круглих предметів – символів Сонця (дротяних скроневих кілець, скляних браслетів). Можливо, капище було присвячене сонячному божеству. В місцезнаходженні речей простежується не зовсім чітка закономірність – жіночі речі переважно зосереджуються в західній частині площадки, а чоловічі – у східній.

Крім капищ, в центральній частині Звенигорода знаходились численні культові споруди, в яких періодично відбувались жертвоприношення. Вони були заглиблені, прямокутної форми, перекриті навісами. В стінах цих будівель були влаштовані хлібні печі, що час від часу відновлювались. Перед ними у вигляді жертви покладені людські кістки і різні речі, в тому числі серпи, розсипані хлібні зерна. Магічна спрямованість самих цих речей та

жертвоприношень, безсумнівно, була пов'язана із землеробським культом. Одну з споруд такого типу можна розглядати як примітивний храм, так як у ньому, окрім хлібних печей, розсипаного зерна та двох серпів знаходився кам'яний ідол, перед яким розпалювали вогонь, були складені частини людських черепів. Споруда мала навіс, що спирався на стовпи та за конструкцією була така сама, як храм в Корениці, що не мав стін – вони були завішані тканиною, а покрівля спиралась на колони [Фаминицын, 1995, с. 25].

На сакральній частині святилища біля капищ були розташовані наземні довгі будинки, в яких знаходились дорогі речі – срібні скроневі кільця, намисто, меч, срібна гривна, кінська збруя. Все це було складено в спеціальні скрині. В цих будинках, очевидно, зберігалось майно святилища, як це описується в Житії Оттона Бамбергського: в одній з контин Щецина знаходились зброя ворогів, здобич, захоплена в битвах, золотий та срібний посуд, роги, прикрашені дорогоцінним камінням [Костомаров, 1995, с. 12-13]. На сакральній частині Звенигорода не було житлових та виробничих приміщень. На суспільній частині святилища біля внутрішнього дугоподібного валу і на терасах по схилу теж знаходились наземні громадські будинки, призначені для зборів та бенкетів, як і на Богіті. Поруч з ними розташовані жертовні ями з їжею для богів, тут само відкриті приміщення з хлібними печами без залишків жертвоприношень, призначені для виготовлення ритуальної їжі. В одній із заглиблених споруд з піччю та розкиданими по підлозі в декілька шарів кістками дітей та дорослих чоловіків, можливо, проводились ворожіння.

Як і в інших землеробських народів, основні моління і прохання до богів були спрямовані на підвищення родючості нив, отримання більшого врожаю, досягнення загального добробуту. Для цього приносились в жертву хлібне зерно і печений хліб, знаряддя сільського господарства, тварини, а також здійснювались дії, що сприяли відродженню і розмноженню (розчленування жертв, розбивання посуду і скляних браслетів) [Фрезер, 1996, с. 20].

За місцем розташування і за знахідками з городищ-святилищ можна визначити, що ці культові пам'ятки входили до ареалу райковецької культури, а потім давньоруської культури. Біля Звенигорода відкрито два поселення, що відносяться до пізньої фази райковецької культури [Русанова, Тимощук, 1993, с. 68].

Деякі слов'янські святилища супроводжуються печерами, в яких, ймовірно, проводились певні обряди. Щодо цього у Середньому Подністров'ї існують навіть окремі археологічні свідчення (печера на Богіті, печера Мартинівка на Буковині та ін.) [Рідуш, 2000]. Використання печерного простору з культовими цілями було започатковано ще первісними людьми. В багатьох випадках язичницькі печерні сакральні об'єкти використовувались потім християнами.

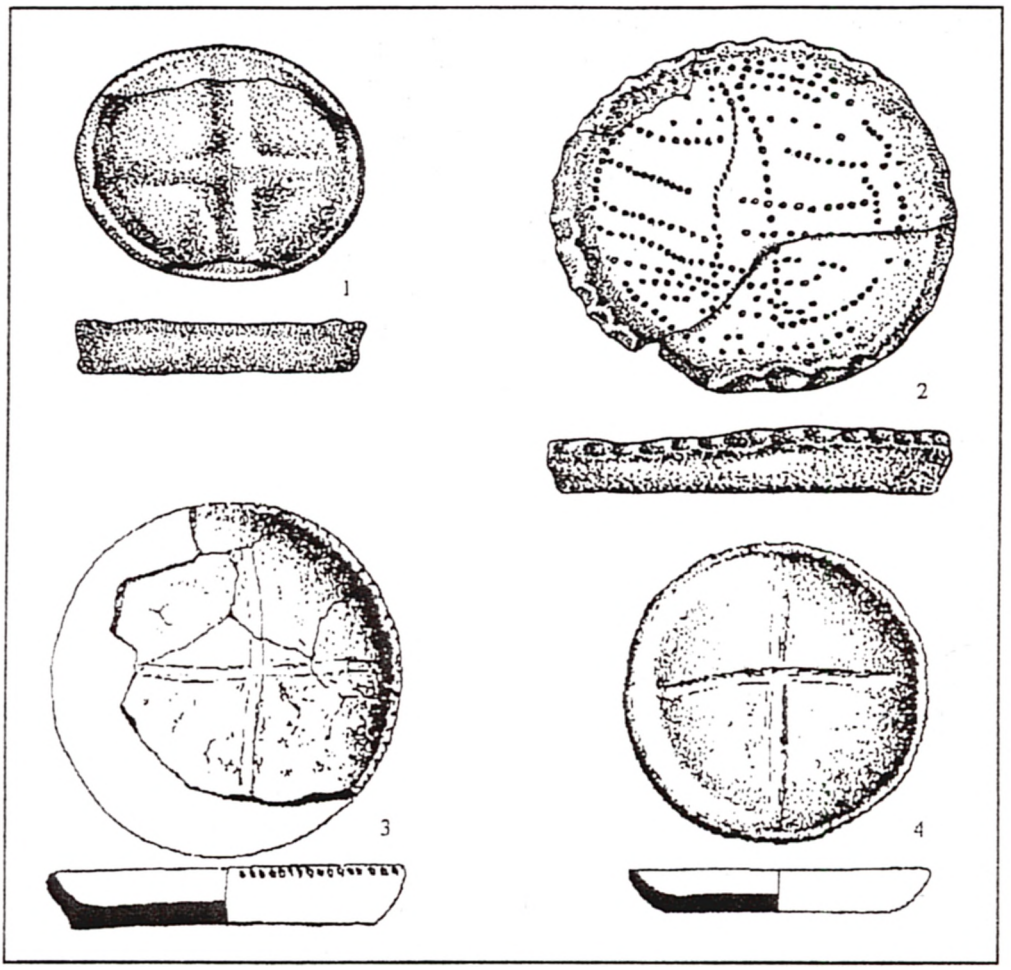

Рис. 69. Зразки знаково-символічної орнаментації на глиняних сковорідках.
1, 2 – Рашків I [Баран Я., 2004]; 3, 4 – Лука Райковецька.

Відомою пам'яткою такого типу є печерний скельний храм в с. Буша Ямпільського району Вінницької області, відкритий ще в 1883 р. У 1961 р. В.М. Даниленко провів перші розвідувальні розкопки і поставив питання про зв'язок пам'ятки з язичницьким храмом давніх східних слов'ян. Широкі стаціонарні дослідження, проведені в 1985 і 1987 рр. під керівництвом І.С. Винокура, дозволили повністю розкрити весь обсяг скельних приміщень і з'ясувати початок функціонування та еволюцію комплексу від II-V ст. до XVI-XVII ст. [Винокур, 1989, с. 41]. Перший (найдавніший) період використання скельних приміщень засвідчує пізньочерняхівська (гончарна і ліпна) кераміка кінця IV – початку V ст. Це було культове місце серед скель просто неба. Незаперечним є функціонування скельного комплексу у VI-VIII ст., що фіксується керамікою празько-корчацької і райковецької культур.

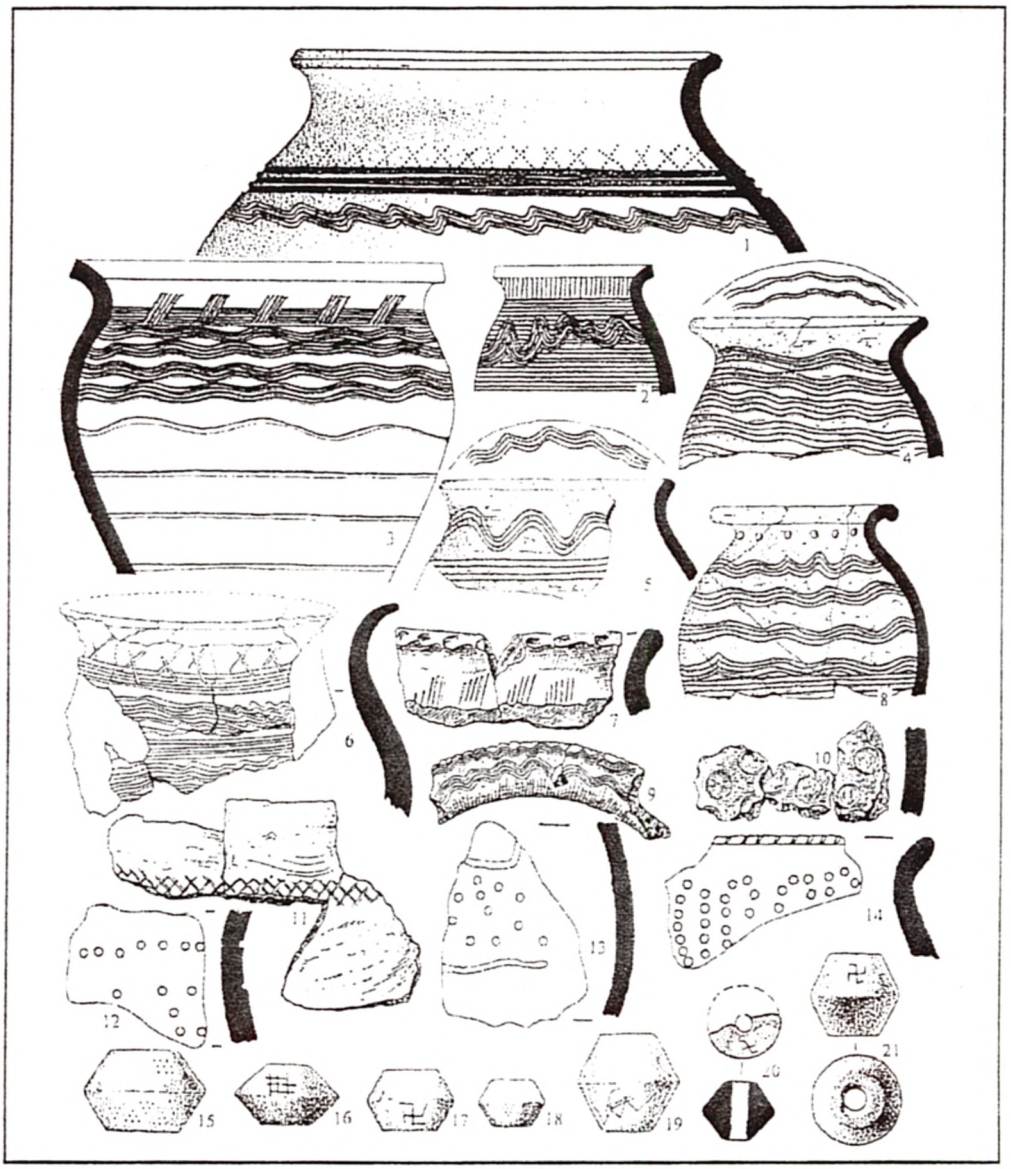

Рис. 70. Зразки знаково-символічної орнаментації глиняного посуду та пряслиць.
1-5, 8, 12 – Ревне; 6, 10 – Лука Райковецька [Гончаров, 1963]; 7, 9, 11 – Ріпнів I [Аулих, 1963]; 13 – Широка Поляна; 14 – Гореча II; 15-19 – Луг I [Березовец, 1963]; 20 – Данчени I [Дергачев, Ларина, Постикэ, 1983]; 21 – Селиште [Рафалович, 1972].

Уламки ранньосередньовічної слов'янської кераміки знайдено в основі плескатих кам'яних плит, під шаром спаленини із пізньосередньовічною керамікою. У давньоруський час скельний храм був перекритий дерев'яним дахом. У період пізнього середньовіччя (XIV-XVII ст.) скельні приміщення були обжиті ченцями-пустельниками, про що свідчать і написи латинською

та польською мовами. В цей час і був зроблений відомий Бушанський рельєф [Березяк, 1994, с. 113-121]. Приміщення скельного комплексу загинули у пожежі у середині XVII ст. [Винокур, 1994, 122-135].

5.4. Культові об'єкти природного походження

В окрему групу сакральних місць общинного, а в деяких випадках і загально племінного значення, потрібно виділити об'єкти природного походження, у створенні яких людина брала мінімальну участь. Це каміння (іноді частково оброблене), дерева, джерела, гаї, гори, які часто входять до складу великих культових комплексів [Русанова, Тимощук, 1993, с. 4]. Багато таких об'єктів поклоніння слов'ян згадуються в письмових джерелах, наприклад, у Кирила Туровського (XII ст.): "не нарицайте себе бога ни на земле, ни в реке, ни в студенцах, ни в птицах, ни в воздусе, ни в солнце, ни в луне, ни в камении, един бо е Бог" [Гальковский, 1913, с. 69].

Можна стверджувати, що разом із створенням рукотворних релігійних споруд давнім населенням у досліджуваний період, очевидно, продовжується шанування природних культових об'єктів. Так, використання кам'яних плит в ролі жертовників (як на Рухотинському святилищі) пов'язане з культом каменів взагалі. Часто шановане каміння знаходилося поруч із святилищами або було їх частиною. На самому мису Бабинського святилища лежать велетенські брили каміння, одна з них, висотою до 2 м, нагадує постать людини, що сидить. На Нагорянському городищі також є каміння, подібні до людських постатей [Тимощук, Русанова, 1983, с. 165]. Поблизу Кулішівського святилища лежить камінь з двома овальними заглибленнями на поверхні, які місцеві жителі називають «божі ноги» [Русанова, 1992, с. 53].

З каменю виготовлені й знайдені ідоли, які були невід'ємними атрибутами святилищ. Так, чотиригранний стовп без зображень висотою 2,5 м, товщиною в нижній частині 0,9 х 0,6 м, що тоншає доверху, розкопаний на Ржавинському городищі [Тимощук, 1976, с. 87]. За образною і стилістичною структурою до подібних абстрактних стовпів-стел відносяться також Ставчанський, Бакотський, Сурженський, Раковець-Чеснівський ідоли [Забашта, 1987, с. 38]. Ще одна знахідка, але без чіткого датування, походить із с. Ярівки Чернівецької обл. [Тимощук, 1976, с. 91]. Це дволикий ідол у вигляді овального у перерізі стовпа з двома плоскими обличчями висотою 1,7 м, сформованого шляхом грубої оббивки. Обличчя позначені схематично: трикутними ямками – очі, видовбаними лініями – широкий рот та загальні контури, врізна лінія відділяє верхню частину тулуба від стегнової. Ярівський ідол за рядом ознак вважається слов'янським і зараховується дослідниками до типу узагальненої скульптури як стовпоподібний ідол з чітко вимоделю-

ваними головами, як і подібні до нього ідоли з Іванківців, Юрківців, Шклова, Новгорода, Берен-Любчина [Забашта, 1987, с. 38-39].

Серед слов'ян, як і серед інших індоєвропейців, була поширена символіка дерева життя і космічного дерева, що сягає корінням підземного світу, а верхівкою – неба. Священними деревами виступали дуби, культ яких більшість дослідників пов'язують з культом Перуна. В "Повісті минулих літ" є згадки про це: "Ему же (Перунові) яко богу жертву приношаху и огонь неугасающий из дубового древия неустанно паляху" [Ипатьевская летопись, 1962, стлб. 207]. Хоча М.І. Костомаров, наприклад, спираючись на етнографічні дослідження, вважав символом Перуна ясень [Костомаров, 1995, с. 29]. Крім ясеня, він простежив символіку й інших дерев: "Клен і липа символизировались... брачною четою, клен заключал в себе таинственную благодетельную силу. Кленовый лист имел магическое целительное свойство. Под липами совершались жертвоприношения. Орешник, по свидетельству Оттонова жизнеописания, был также священное дерево. Береза символизировала чистую мать-природу" [Костомаров, 1995, с. 29]. На жаль, письмові дані рідко вдається підтвердити чи спростувати археологічним шляхом. Унікальною знахідкою в цьому плані є два стовбури дубів, підняті з дна Дніпра біля устя Десни, в які було вбито в одному випадку чотири, а в другому – дев'ять кабанячих щелеп іклами назовні [Ивакин, 1981, с. 128-130]. До того ж на нижній частині стовбурів були помітні сліди дії вогню. Один з цих дубів за радіовуглецевим аналізом датується до 750±50 рр. Дерева, безперечно, використовувались з обрядовою метою [Седов, 1982, с. 264]. Поєднання обпаленого дуба з кабанячими іклами – ритуал новорічного циклу святкувань, коли спалювалась дубова колода і обов'язковою стравою на святковому столі було порося [Боровський, 1983, с. 114-115]. Пізніше буловстановлено, що щелепи належали домашній свині продуктивного віку, яких не вживали у їжу (тогочасні домашні породи свиней зберігала великі ікла) [Белан, 1990]. Ця деталь свідчить про тісний зв'язок в слов'янській міфології культу тварин з культом священних дерев. Очевидно, тут відобразилось поєднання жертвування найціннішої домашньої тварини – свиноматки плідного віку, з культом дуба, а разом вони пов'язані з культом голови давньоруського язичницького пантеону, бога грози, покровителя князя та його дружини Перуном [Ивакин, 1981, с. 135].

5.5. Поховальний обряд

Аналіз археологічного матеріалу з пам'яток райковецької культури дозволяє отримати інформацію про поховальні обряди слов'янських племен. Ці відомості дозволяють реконструювати важливу сторону язичницької свідомості слов'ян, їх ставлення до потойбічного життя.

Для райковецької культури характерні ґрунтові та курганні могильники. Поховання здійснювались шляхом тілоспалення на стороні, залишки кремації ховали в урнах, неглибоких ямках або на давньому горизонті [Тимощук, 1995, с. 142]. Вже сам цей обряд пов'язаний з давньою слов'янською вірою в очищувальну силу вогню, коли душа небіжчика потрапляє на небо разом з димом поховального вогнища. Там вона повинна сприяти своєчасному надходженню небесної вологи на землеробські ниви, а прах предка, покладений в землю, має, з одного боку, охороняти земельну власність племені, а з іншого – підвищувати родючість ґрунту [Рыбаков, 1988, с. 74].

Курганний насип над похованням був для давньої людини моделлю контурів видноколу, середнім ярусом, що відділяв верхній світ неба від нижнього світу підземного царства мертвих [Рыбаков, 1981, с. 234]. Враховуючи уявлення слов'ян, існує і така думка, що сам курган можна вважати тим островом, де перебувають душі померлих, подібним до Острова блаженних у греків, островом вирію (ірію) або раю [Чмихов, 1993, с. 79-80].

Померлий відправлявся у "потойбічний світ" разом з набором власних речей, що мали стати йому в нагоді після смерті. За відомостями Ібн-Русте у слов'ян "...померлого спалюють з усім, що йому належить з одягу та прикрас. З ним кладуть в могилу також їжу та напої" [Новосельцев, 1965, с. 399]. Чим вище був соціальний статус небіжчика, тим багатший інвентар його супроводжував, разом з представниками знаті нерідко ховали його дружину або рабиню, коня, цінні речі. Тоді вірили, що чим вище піднімається в повітрі дим, тим вище місце займатиме на небі той, кого спалювали, і що він буде там тим багатший, чим більше майна згорить разом з ним [Моця, 1990, с. 81]. Цим пояснюються відмінності в інвентарі та розмірах вогнищ. Більшість досліджених могильників Дніпровського Правобережжя, крім поховань Київського некрополя, бідні за інвентарем (треба зауважити, що речі також знищувалися вогнем в процесі кремації). Це свідчить про те, що вони залишені рядовим общинним населенням регіону.

Добре досліджений курганний могильник VIII-X ст. знаходиться поблизу с. Чорнівка у верхів'ях лівої притоки Пруту – р. Мошків і нараховує більше 80 курганів (рис. 31) [Русанова, 1980, с. 331; Михайлина, Тимощук 1983, с. 216-217; Михайлина, 1997, с. 73-75]. Вони являють собою невисокі (0,2-0,5 м) насипи круглої або овальної форми, діаметр яких не перевищує 5 м. Біля підніжжя курганів навіть до розкопок проглядались заплилі ровики. Під ґрунтовими насипами всіх десяти розкопаних курганів на попередньо знівельованому стародавньому горизонті знаходились залишки вогнища у вигляді шару вугілля та попелу. Під цим шаром земля необпалена, з чого видно, що вугілля та попіл принесені сюди зі сторони. Найімовірніше, що цей шар спаленини є проявом язичницького обряду очищення вогнем або його продуктом місця поховання, про який вже

згадувалося вище. Це характерно майже для всіх слов'янських курганів [Ляпушкин, 1968, с. 51-52].

Прошарки спалення є навіть в тих могильниках, де відсутні останки поховання, як у кургані поблизу с. Білої Чернівецької обл. [Тимощук, 1976, с. 95] або в курганах № 8-10 Селецького могильника Житомирської обл. [Кухаренко, 1963, с. 318]. В курганах №№ 1 та 2 могильника поблизу с. Зняцеве на Закарпатті на глибині 0,4-0,5 м виявлені сліди вогнищ неправильної прямокутної форми розмірами 6,5 х 5,25 м та 1,8 х 1,2 м відповідно, представлені шаром деревного вугілля завтовшки 0,5-25 см, який лежав над тонким шаром обпаленої до червоного кольору глини. В цих курганах також не виявлені сліди поховання і фрагменти кераміки [Пеняк, 1980, с. 79]. Очевидно, це кенотафи – меморіальні споруди на честь померлих далеко від домівки. На їхню честь родичі спорудили символічні поховання й здійснили відповідні обрядові церемонії. Особливо цікавим виявився кенотаф на Київському могильнику IX-X ст., де похований бойовий кінь. Його голова була обгорнута березовою корою, біля кісток знайдені вудила, стремена, фрагменти ременів, більше 200 срібних бляшок, залишки сідла, підкова, сагайдак, 11 наконечників стріл, наконечник списа, ніж, кільце, підвіска з пісковику, залишки дерев'яного відра [Голубева, 1949, с. 114].

Багатство інвентарю свідчить, що це спеціально здійснений обряд, коли коню надали шану за якісь виняткові "особисті" заслуги, можливо, як пізніше у випадку з конем Андрія Боголюбського, який врятував господарю життя в битві під Луцьком 1149 р., про що зазначено в літопису. Князь попав "...у велику біду, бо його обступили противники... Кінь же його, винісши, вельми поранений, господаря свого, помер, і князь Андрій, жалкуючи за бойовим конем, звелів погребти його над Стиром" [Літопис руський, 1989, с. 228].

Взагалі традиція шанування коня у слов'ян дуже давня, оскільки кінь – незамінна і головна виробнича сила в господарстві землероба. Це зумовило поклоніння йому як тварині, що своїми надприродними силами може впливати на врожайність полів [Носова, 1975, с. 46]. До цього додалося використання коня у військовій справі, що була дуже важливою у період створення князівських дружин і становлення феодальної державності.

Повертаючись до курганних могильників, слід зазначити, що в окремих випадках залишки вогнища виявлені на різній глибині земляного насипу. Це свідчить про те, що вони покладені в насип під час спорудження кургану. Такі рештки вогнища часто знаходять групами, по два-три поруч, як в кургані № 2 в Червеневі на Закарпатті і в кургані № 2 в Краловському Холмці (Східна Словаччина) [Пеняк, 1980, с. 100]. Ці вогнища займали невеликі площі розмірами 0,5 х 0,6 або 0,6 х 0,7 м і були представлені тонким шаром обпаленої землі, над якою лежав шар попелу і вугілля. На місці вогнища і

біля нього залишилось скупчення уламків кераміки, які походили від двох-трьох окремих посудин. Невелика площа вогнищ і слабий випал глини дають підставу думати, що вони були ритуальними, на них з обрядовою метою запалювали очищувальне багаття і, можливо, готували поминальну страву.

У Чорнівському могильнику під полою курганних насипів виявлені від однієї до трьох неглибоких ямок (рис. 31, *1-б*), в яких знаходилась основна частина поховального вогнища: вугілля, попіл, дрібні перепалені кісточки, уламки кераміки [Тимощук, Русанова, Михайлина 1981, с. 89]. Площа, на якій знаходились залишки вогнищ та ямки з рештками кремації, в усіх випадках обнесена ровиками шириною до 0,5 м і глибиною 0,2-0,4 м, що мали ритуальне значення. Їхні прямовисні стінки заповнені вуглистою землею, вугликами тощо. Це залишки "кради" – вкопаної в ровик дерев'яної легкої огорожі, що спалювалась в момент поховання. У чотирьох курганах на стародавньому горизонті у поховальних ямках і ритуальних ровиках виявлені фрагменти ліпного і гончарного посуду, частина якого обпалена вдруге. Наявність в похованнях великої кількості уламків кераміки пов'язане з язичницькою стравою і обрядом биття посуду, що символізував оновлення життя [Седов, 1970, с. 112].

Це ритуальне розбивання посудини як очищення, знищення чогось мертвого, осквернено, знаходить відгук у сучасному звичаї бити посуд "на щастя". У стародавніх східних культурах простежено аналогічні звичаї. Так, посуд розбивали у поховальному обряді халафської культури, а черепки кидали у вогнище [Антонова, 1984, с. 121]. Ритуальне розбивання мало значення пожертви, смерті, як джерела нового народження. Як свідчать етнографічні дані, посуд у давнину вважався, очевидно, одним з найбільш обожнюваних предметів, його виготовлення мало колективний характер, виконувалося спеціально призначеними людьми у певні дні певної пори року, закінчувалося святом. Покровителями виготовлення посуду були особливі божества, наявність яких зафіксовано у критській, античній та інших давніх цивілізаціях [Чмихов, 1993, с. 60-61]. До того ж сам гончар належав до розряду творців, гончарі у слов'ян займали високе соціальне положення. У стародавніх слов'ян відоме також перевертання посуду, який клали в поховання, а в купальських обрядах – знищення (спалення) дерев'яного посуду, що символізував нечисту силу [Романець, 1996, с. 70].

Подібним до Чорнівського є Миропільський могильник на Житомирщині, де на курганному некрополі під полою ґрунтових насипів виявлені вугілля та попіл, принесені з ритуального вогнища, і ямки, заповнені перепаленими рештками покійного [Русанова, 1973, с. 40]. Площа під курганним насипом оточена ритуальним рівчаком. На прикладі Миропольського могильника можна простежити ще один елемент язичницької поховальної

обрядності – наявність решток дерев'яних домовин – "стовпів", що слугували оселею небіжчикам, відправним пунктом для переселення на "той світ". В літопису зазначено: "А коли хто помирав, творили над ним тризну, опісля робили вогнище велике, і клали на вогнище померлого [в колоді] – і спалювали. Потім збирали кості, вкладали в невелику посудину і виставляли на стовпі на путях, як то роблять в'ятичі й зараз" [Повість врем'яних літ, 1990, с. 23]. У трьох випадках під насипом курганів збереглися сліди стовпових ямок і шматків обпалених колод, що утворювали прямокутники розмірами приблизно 2 х 2,4 м [Русанова, 1973, с. 29]. Виготовлені ці домовини були не досить фундаментально; можливо, це був каркас з колод та пруття, що відтворював тільки загальні контури житла, пов'язаного з потойбічним існуванням предків. Спалений на стороні прах (іноді в урні) вкладався всередину домовини. В деяких випадках добре простежується круговий рівчак з вугликами – "крада" навкруги домовини-"стовпа". В кургані № 5 стовпові ямки від "кради" йшли по колу вздовж підніжжя кургану. Разом зі стовпами в те саме коло вписуються і окремі великі камені. Каміння відігравало певну роль в язичницьких поховальних обрядах, особливо в тих регіонах, де було багато кам'яного матеріалу, як в Прутсько-Дністровському межиріччі.

Слід зазначити, що використання каміння при похованні зафіксовано в кінці I – на початку II тисячоліття н.е. і на суміжних територіях – в Болгарії, Румунії, Чехії, Словаччині, Німеччині [Выжарова 1973, с. 241; Čaplowič, Hanuliak, 1979, s. 207; Hanuliak, s. 167-186; Radulescu, Hartuhi, 1967, p. 111-117]. Як зауважила М. Мішкевіч, на ділянках, де знаходиться у великій кількості кам'яний матеріал, поховальна яма була додатково укріплена камінням або ж прикривалась диким каменем, що з часом могло перероднтися в ритуальний звичай [Miskiewicz, 1969, s. 294].

У Прутсько-Дністровському межиріччі, де у великій кількості зустрічаються виходи сланців, камінь використовувався при здійсненні поховань носіями різних археологічних культур, починаючи з епохи енеоліту [Баран, 1981, с. 65]. У курганах Чорнівського могильника зустрічаються окремі необроблені камені, в тому числі правильної прямокутної форми [Михайлина, 1997, с. 74]. Присутність у поховальних конструкціях кам'яних закладок вже в давньоруський час слід розглядати як язичницький пережиток, генетично пов'язаний з архаїчними віруваннями стародавнього населення даної місцевості [Моця, 1993, с. 94]. Крім наявності каміння та кам'яних плит в самих могилах, на посаді літописного Василева збереглися кам'яні кромлехи діаметром від 6 до 12 м, якими були обнесені родинні поховання в домовинах [Тимощук, 1982, с. 146-147].

Підкурганні тілоспалення, крім поховань в ямках, здійснювались шляхом захоронення на давньому горизонті, а також в поховальних урнах. Всі ці

три способи присутні в курганах с. Червеневе на Закарпатті [Пеняк, 1980, с. 81-89]. Численні підкурганні урнові поховання виявлені на Житомирщині: Буда Шеєцька, Деніші, Зубковичі, Лозниця, Миропіль-Ульха, Стирти та ін. [Ляпушкин, 1968, с. 32-37; Петров, 1963, с. 17-29; Русанова, 1958, с. 34-37]. Захоронення в горщиках досліджені й в ґрунтових могильниках, таких, як біля Старого Збаражу на Тернопільщині, що відноситься до райковецької культури і датується кінцем IX – серединою X ст. [Ягодинська, 1994, с. 141].

На прикладі урнових поховань ще раз зустрічаємось з ритуальним використанням посуду. Обряд кремації і захоронення праху спалених небіжчиків в глиняних горщиках для їжі зароджується в Карпато-Дунайському регіоні в XIII-XII ст. до н.е. "Поля поховальних урн", що широко розповсюдилися по Європі й захопили слов'янські землі, є виразом культу предків, поєднаного з аграрним магічними уявленнями про предків – покровителів врожаю, що і пояснює незвичне об'єднання праху предка з горщиком для їжі [Рибаков, 1988, с. 84]. У багатьох випадках урнами служили горщики. На ґрунтовому могильнику в Ужгороді виявлена урна, на стінці якої навмисно пробитий "отвір для душі" [Пеняк, 1980, с. 98].

Урни з рештками кремації залишали на давньому горизонті або вище нього (в курганному насипу). Іноді – розміщували в підкурганних ямах (Зубковичі). Якщо могильник був ґрунтовий, то поховальні горщики не закопували в землю, а ставили на розчищену поверхню і присипали зверху землею, як на могильнику у Великій Андрусівці, де вони супроводжувались і посудинами-стравницями [Березовець, 1969, с. 60]. У двох випадках рештки тілоспалення зсипані в невеликі (діаметром 12-15 см і глибиною 35 см) циліндричні ямки, зверху прикриті перевернутим горщиком і присипані ґрунтом. Крім урнових поховань, на цьому могильнику присутні й безурнові захоронення у вигляді невеликих (діаметром 15-25 см) скупчень перепалених кісток на глибині 35-40 см від сучасної поверхні.

На Ревнянському могильнику (рис. 30, *А*), крім досліджених 53 ямних безкурганних поховань, виявлена неглибока яма для спалення померлих і культове місце [Тимощук, Русанова, Михайлина, 1981, с. 87; Тимощук, 1982, с. 183-184; Михайлина, Тимощук, 1983, с. 217-218; Михайлина, 1997, с. 72, рис. 36]. Як і в підкурганних похованнях, у всіх могильних ямах знаходились залишки поховального вогнища, серед яких уламки ліпного і гончарного посуду, значна частина їх має сліди вторинного випалу, а іноді – ошлакована [Михайлина, 1997, с. 72].

Місце для спалення являло собою підпрямокутну яму розмірами 2,65 х 1,1 м (рис. 30, *Б*), витягнуту по лінії схід-захід з сильно обпаленими вертикальними стінками і плоским дном. Крім обпалених кісток, на дні ями знайдено багато фрагментів посуду, перепалені камені, перемішані з чорною, насиченою вугіллям землею. Наявність спеціально відведеного для всієї

общини місця кремації померлих є характерним і для інших могильників, де існував обряд кремації на стороні [Пеняк, 1980, с. 99; Даркевич, 1960, с. 37]. Саме про такі місця у слов'ян згадує Ібн-Русте: "Коли помирає в них хто-небудь, труп його спалюють... Коли спалюють покійника, всі вони галасливо веселяться, виказуючи радість з приводу милості, виявленої йому богом... На другий день після того, як це сталося, вони йдуть на місце, де все відбувалося, збирають попіл з того місця й кладуть його на горб" [Новосельцев, 1965, с. 388].

Як вже згадувалося, речовий інвентар могильників досить бідний. В жіночих похованнях зустрічаються окремі прикраси – бронзові дротяні кільця, скляні злитки від намиста. В деяких похованнях трапляються залізні ножі, астрагали для гри. Треба зауважити, що багато речей, які потрапляли до могили, ставали оберегами. Так, з етнографічних джерел відомо, що ножу приписувалася можливість знищення злого Духа [Плетнева, 1967, с. 174].

На противагу похованням сільських мешканців, набір речей з могильників городян Києва значно багатший і різноманітніший. Навіть в рядових курганах типовими є знахідки застібок, бляшок, бубонців, ножів, жіночих прикрас. Але більше всього речей в некрополях київської знаті. В розкопаному в 1937 р. кургані садиби Десятинної церкви, крім перепалених кісток, виявлені багато металевих і кістяних виробів, серед яких фрагменти орнаментованих кістяних накладок, бронзові бляшки з срібною інкрустацією, бронзова лита пряжка, сердолікові й пастові буси, глиняне пряслице [Боровський, 1982, с. 90]. У похованні по вул. Володимирській разом з кальцинованими людськими кістками були знайдені кістки барана, коня, тура, залізний наконечник стріли, візантійська монета Лева VI (886-912 рр.). Треба зазначити, що обвуглені колоди, які лежали під тупим кутом одне до одного разом з купою вугілля на глибині більше 3 м, були, очевидно, залишками дерев'яного човна, в якому спалили померлого.

Типове поховання в човні досліджено на язичницькому могильнику раннього періоду давньоруського Білгорода поблизу Києва. Поховальна споруда представляла собою видовбаного човна. Поруч знаходився ритуальний майданчик, влаштований в неглибокій овальній ямці вогнища на прямокутному земляному підвищенні, де була ритуальна їжа [Боровский, 1982, с. 90-91]. Очевидно, під час похорону човен опустили в яму, заповнену деревом. Ніс та корма були обкладені глиняними вальками, які й зберегли форму цих частин; залишилась також і обвуглена частина борту. Зверху човен був перекритий дерев'яним настилом з перехрещених палиць, залишки яких знайдено при розкопках поховання. В процесі розчистки виявлено багато кальцинованих людських кісток та кісток тварин, череп'я, залізну шийну гривну, скроневе кільце. В наведених випадках човен виконував

функцію "будинку мертвих", був тим засобом, за допомогою якого душі померлих скоріше долали повітряний простір і досягали іншого світу. Обряд поховання в човні зафіксований літописом, коли княгиня Ольга наказала так поховати древлянських послів [Повість врем'яних літ, 1990, с.84-85].

Багатством супроводжуючого інвентарю виділяється курган в урочищі Батиєва Могила на західній околиці Києва, що є одним з могильника, який нараховує більше як 200 курганів. Курган був розкопаний у 1862 р. і містив урнове поховання з великою кількістю прикрас та зброї, серед яких ножі, сокира, кресало та кремінь, залишки залізного відра, а також срібні сережки та перстень, рештки бронзової фібули, ажурної прикраси, буси з гірського кришталю та сердоліку [Голубева, 1949, с. 106]. Це дозволяє припустити, що в кургані похований знатний воїн разом з дівчиною-невільницею. Крім речового матеріалу, в київських курганах неодноразово знайдено багато кісток тварин, що споживалися під час страви. Поминальний бенкет (страву) слід відрізняти від бойових ігрищ (тризни), що являла собою особливі обряди, які мали відношення до переправи померлих в "інший світ", а також повинні були відганяти смерть від живих, демонструвати їх життєздатність [Моця, 1993, с. 25]. Відголоском тризни є звичай, що зафіксований і в наш час, коли молодь влаштовує ігрища у хаті, де лежить покійник. У гірських районах Закарпаття такі ігри звуться "лопатки" [Пеняк, 1980, с. 103], а в с. Михайлівка на Буковині – "лубок", "біндєк" [Юркевич, 1996, с. 74].

Характер київського некрополя помітно змінюється в X ст. Панівним обрядом стає інгумація. Вже в комплексах IX – поч. X ст. багато змішаних поховань, де трупоспалення співіснує з трупопокладенням (кладовища колишніх садиб Десятинної церкви, Петровського, Трубецького, на висотах над Кирилівською вулицею) [Голубева, 1949, с. 105]. Такі пам'ятки досліджені й на Житомирщині (Андрієвичі, Денеші, Биково, Коростень та ін.) [Моця, 1990, с. 119, 121].

Надалі розвиток поховального обряду відбувався шляхом заміни обряду кремації обрядом інгумації. Одна з головних причин цієї заміни у впливі християнської релігії, в суттєвих змінах ідеологічних уявлень, пов'язаних, врешті-решт, із соціально-економічним розвитком східнослов'янського етнічного масиву наприкінці I тис. н.е., коли мала сім'я стає господарською одиницею суспільства [Моця, 1993, с. 43]. З цього часу поховальні обряди переплітаються з сімейно-родовим культом, складаючи частину останнього і втрачаючи зв'язки з публічними формами культу [Токарев, 1990, с. 204]. Община бере участь у проведенні похорону, але основне навантаження припадає на малу сім'ю. Економічні труднощі могли вплинути на ідеологічні погляди слов'ян стосовно ритуалу. Для основної маси населення шлях до суттєвого спрощення обряду складався з поступової заміни кремації

інгумацією: спочатку часткове трупоспалення, потім трупопокладення на тому ж рівні давнього горизонту або ж на земляній підсипці, котра вже втратила своє функціональне призначення як підвищення для кращого доступу повітря до палаючого вогнища. Трупопокладення на рівні та вище рівня стародавньої поверхні досліджені в курганних комплексах IX-X ст. в Пересопниці та Білеві на Рівненщині, в Річиці, Овручі, Биково на Житомирщині [Моця, 1990, с. 73-75]. Зміни в реальному житті тільки опосередковано, відбиваючись в світосприйнятті того часу, сприяли змінам у поховальному обряді. Чітко простежується вплив християнської релігії з появою ямного обряду.

За канонами християнства померлого до початку "страшного суду" слід класти в землю, а не на її поверхню. Трупопокладення в підкурганних ямах виявлені у Вишгороді, Пересопниці, Биковому, Києві [Моця, 1990, с. 74]. За багатьма даними, населенню Києва і його околиць перших століть існування державності ідеї християнського віровчення були знайомі й, якоюсь мірою, вони вже входили в комплекс ідеологічних уявлень східних слов'ян цієї території, що й відобразилось в ямних трупопокладеннях, досліджених в районах Старокиївської гори, вул. Кирилівської та Юрківців, за Либіддю.

Поховання над Кирилівською вулицею зберегли свої курганні насипи висотою 1-2,5 м. Під ними знаходились ґрунтові могили прямокутної форми довжиною 1,5-2 м, викопані в материку. Кістяки були у випростаному положенні, лежали головами на захід з незначними відхиленнями, у багатьох випадках простежені сліди домовини [Голубева, 1949, с. 107]. Західна орієнтація померлих відноситься до язичницьких традицій і набула поширення у багатьох народів, починаючи з часів ранньозалізного віку. Вона пояснюється засвоєнням тієї релігійної ідеї, згідно якої потойбічний світ знаходиться на боці заходу сонця [Тереножкин, 1976, с. 102]. Серед інвентарю одного з поховань є два срібних рівноконечних хрестика з крапковим орнаментом.

У жіночих похованнях звичайними знахідками є намиста, сережки, гудзики, ножиці, перстені. Серед інвентарю чоловічих поховань – залізні ножі з кістяними ручками, кремені, кресала, гудзики, застібки. В могилах воїнів-дружинників обов'язковими є предмети озброєння – наконечники списів, стріл, шпори.

Окрему групу багатих дружинних поховань складають поховання в зрубних гробницях – підкурганні поховання за обрядом інгумації, де стінки могильних ям обкладені деревом. В таких камерах без домовин поховані воїни в супроводженні жінки, коня і численного набору речей, серед яких зброя, коштовні прикраси, предмети побуту. Хронологічно вони охоплюють все X століття і належать знатним київським родинам великокняжих бояр [Булкин, Дубов, Лебедев, 1978, с. 12].

За присутністю багатого поховального інвентарю Київський некрополь може бути визнаний язичницьким, але наявність трупопокладень в підкурганних ямах та знахідки хрестиків-привісок свідчать про вплив християнського культу. Можливо, використовуючи в першу чергу язичницький обряд кремації померлих, на такі "незначні" гріхи "молодих" християн, як вбивство невільниць при похоронах знатних осіб або широко практиковане поховання "спасенних" язичників разом з їх зброєю, прикрасами та іншим, християнське духовенство змушене було тривалий час дивитись крізь пальці [Ширинский, 1978, с. 205]. На Волині поховання воїнів-християн з вбитими рабинями зустрічаються до початку XI ст., а звичай ховати знатних осіб із зброєю і прикрасами зберігається на Русі віками, навіть у церквах [Ратич, 1957, с. 26-27].

Отже, аналіз матеріалів поховальних пам'яток Дніпровського Правобережжя VIII-X ст. дає можливість засвідчити панування язичницького світогляду в кінці I тис. н.е. навіть в тих регіонах, де нова християнська релігія була якоюсь мірою впливовою.

5.6. Знаково-символічна орнаментація глиняних виробів

Важливим джерелом для вивчення язичницьких вірувань є різноманітні предмети, малюнки на них і на кераміці. Набір посуду, що використовувався в господарстві, найбільш чітко висвічує традиційність культури давніх суспільств, що пов'язано з цілою системою оберегових звичаїв. Останні були недоторканими, оскільки стосувалися найголовнішого для підтримання життя – зберігання і споживання їжі. Тому форма посуду, його орнаментація в тій чи іншій людській групі були надзвичайно стійкими і, крім відображення естетичних смаків, рівня культурного розвитку, мали й ідеологічне навантаження. Це стосується і східнослов'янського суспільства.

На ранньослов'янській кераміці зустрічаються символи, пов'язані з язичницькими віруваннями. Малюнки на глиняних виробах були часто пов'язані з аграрною магією, направленою на сприяння родючості землі. Тому на них зустрічаються зображення ниви, що знайшли своє відображення в ромбовидному або сітчастому орнаменті. Ромб з'являється ще в пізньопалеолітичному мистецтві як свідоме відтворення малюнку розрізу мамонтової кістки, як узагальнений символ мамонта – блага, основного джерела харчування [Рыбаков, 1981, с. 87-88]. Ромбово-меандровий орнамент пережив мисливську добу і дійшов до землеробської епохи, де використовувався як символ родючості, засіяної ріллі (ромб з крапкою), з якою тепер було пов'язане процвітання землеробських суспільств, наприклад, трипільців. Тому він використовувався і як окремий знак, і як

загальний магічний фон. Дуже давнім магічним знаком є хрест, створений чотирма променями. Число "4" у слов'ян, як і у багатьох інших народів, священне [Даркевич, 1960, с. 59]. Спочатку хрест імітував давнє знаряддя для добування вогню, пізніше стає універсальною релігійною емблемою вогню і Сонця як вогню небесного. Через це хрест став язичницьким очищувальним символом воскресіння і безсмертя, як знак вогню він наділявся здатністю відлякувати нечисту силу, мав цілющі властивості [Даркевич, 1960, с. 58].

Орнамент із хрестів, що утворюють сітку, нанесений на горщик з Ріпнівського поселення (рис.70, *11*), окремі хрести прикрашають шийку посудини з Луки Райковецької (рис. 70, *6*), поєднуючись із хвилясто-стрічковим орнаментом [Гончаров, 1963, с. 301, рис. 11]. Рідше зустрічаються знаки хреста, прокреслені на денцях сковорідок (рис. 69). Якщо хрест було зроблено на внутрішній частині сковорідки, то він відбивався на коржику і, таким чином, їжа набувала магічної сили [Баран, Козак, Терпиловський, 1991, с. 125]. Орнаментований хрестами посуд відомий і на Лівобережжі Дніпра, на роменських городищах [Ляпушкин, 1958, с. 43, рис. 24, *7, 8*]. У Дніпро-Дністровському межиріччі зразки такого посуду знайдено на Тясмині, у декількох місцях Південного Побужжя (Коржівка, Хринівка, Кочурів) [Хавлюк, 1989, с. 237]. Фрагменти кераміки чи цілі вироби з хрестами на стінках зустрічались у кладці печей, а жаровні-сушилки лежали зверху. В конкретному випадку хрест, напевне, мав значення не лише символу стихії природи, але й символу-оберегу домашнього вогнища.

Із ворожінням і магічними діями навколо хліба пов'язані так звані глиняні "хлібці", частина яких несе на собі зображення хрестиків. Це невеликі окремі вироби, що імітують печений хліб – боханці діаметром до 30 см і висотою 10-15 см. Частіше знаходять мініатюрні копії. У глині, з якої вони виготовлені, зустрічаються відбитки рослинних домішок і злаків. "Хлібці" відомі ще з часів черняхівської культури [Винокур, 1960, с. 109-111]. Багато їх походить із поселень і поховань між Дніпром і Західним Бугом (Корчак, Тетерівка, Суємці, Подріжжя) [Русанова, 1973, с. 85].

У VIII-X ст. широкого поширення набуває хвилясто-стрічковий орнамент (рис. 7-9; 11-13; 70). Найпростіше пояснення таких зображень – це втілення ідеї хвилі-води, небесної вологи, що в поєднанні з прямими лініями-борознами зораної землі несуть побажання родючості ґрунту, добробуту землероба. Нерідко багаторядні прямі та хвилясті лінії наносилися по всьому тулубу горщика, що типово для ранніх керамічних комплексів VII-VIII ст. Галицької та Волинської земель, багато таких горщиків походить з Ріпнівського селища [Ауліх, 1963, с. 373-375, рис. 7; с. 376, рис. 8] та Пліснеського городища [Кучера, 1962, с. 292-295].

Ще один варіант хвилясто-стрічкового орнаменту – це коли горизонтальна хвиляста борозенка вгорі поєднується з вертикальними відрізками таких ліній, нанесених чотиризубим гребінцем (рис. 70, *2, 3, 7*) [Ауліх, 1963, с. 127, рис. 11]. Число "4" тут може бути не випадковим. Воно має витоки у розписах трипільської кераміки, на якій у багатьох випадках дощ із хмар зображувався у вигляді чотирьох вертикальних хвилястих ліній за кількістю дійок небесної господарки – матері-оленихи, яка подає вологу землеробам [Рибаков, 1981, с. 186]. Цей мотив дуже архаїчний, запозичений трипільцями від мисливських суспільств. Можливо, у слов'ян він вже втратив своє початкове значення і зберігся лише як естетична деталь. Тим більше, що зустрічаються різновиди такого орнаменту з більшим чи меншим числом "дощових струменів" [Ауліх, 1963 с. 375, рис. 7, *4*].

У житлових керамічних комплексах із Ріпнева, долітописного Галича, Ревного, Білої, Грозинців трапляється незвичайно багате прикрашання плічок, бочків і навіть внутрішньої поверхні вінець комбінаціями прямих та хвилястих ліній і насічок (рис. 70, *4, 5, 9*), що, напевно, мало посилити магічний ефект [Ауліх, 1963, с. 375, рис. 7, *1-15*; Ауліх, 1976, с. 130]. У комплексах XI-XIII ст. хвилястий орнамент розташовується все частіше тільки на вінчиках посудин, на тому рівні, до якого їх наповнювали рідиною або щось насипали. На думку деяких дослідників, це могло означати побажання благополуччя та добробуту – "нехай ця посудина завжди буде наповнена" [Рыбаков, 1951, с. 404]. У давньоруських старожитностях зустрічаються написи подібного змісту, які замінили собою давню ідеограму.

Спроба виявити більш глибинний шар у семантиці зигзагоподібної орнаментики на кераміці – це розшифрування такого мотиву, як стилізоване зображення змія, обожнюваного у багатьох народів [Сымонович, 1964, с. 342]. Це не заперечує поданого вище трактування. У греків, вірмен, українців, білорусів, литовців, сербів у давнину широко поширеним був культ вужа як покровителя житла, полів та городів. Вужі були пов'язані з вологою – мешкали біля джерел та струмків, виповзали під час дощу [Рыбаков, 1981, с. 191]. З іншого боку, у міфології первісних народів небесні змії спускалися на землю у вигляді блискавки (зигзагу) і пов'язувалися з вогнем. Хвилеподібний або зигзагоподібний орнамент відомий у трипільців, на пам'ятках пшеворської культури, широко розповсюджений на черняхівській та слов'яно-руській кераміці [Славяне Юго-Восточной Европы, 1990, с. 445-446]. За черняхівської доби він прикрашав столовий посуд, виконуючи захисні та очищувальні функції, а також горщики для зберігання припасів, які не ставили на вогонь [Сымонович, 1964, с. 343].

Зображення блискавки можна вбачати і в малюнку із заглиблених ламаних ліній, нанесених паличкою, з громадського будинку Добринівського городища. Уламки кераміки з подібним орнаментом знайдено на

слов'янських поселеннях Буковини в Широкій Поляні, Ревному II, Клокучці II [Тимощук, 1976, с. 126, рис. 60]. Схожі знахідки виявлені і в інших регіонах Дніпровського Правобережжя – в Шумську, Тетерівці, Буках, Хотомелі [Русанова, 1973, с. 80, табл. 28]. Ю.В. Кухаренко вважав, що такого типу орнамент мав магічне значення, де крім ламаних ліній блискавок, наносилися ямки – "краплі дощу" [Кухаренко, 1961, с. 18].

Серед орнаментальних мотивів на слов'янській кераміці у VIII-X ст. поширюється зображення кола як символу сонячного диску і знаку вічності [Хавлюк, 1989, с. 238], перегукуючись із черняхівською традицією. Круговий орнамент на фрагментах посудин із Луки-Райковецької (рис. 70, *10*) може виступати як самостійна композиція [Гончаров, 1963, с. 301, рис. 12, *б*]. В інших випадках він поєднується із прямими та хвилястими лініями (поселення Луг I, Луг II) [Березовець, 1963, с. 174, рис. 15].

Серед керамічного матеріалу, масовою знахідкою є глиняні прясла, які були складовими веретена – основного інструменту прядіння. Трапляються пряслиця з нанесеними візерунками, в яких переважають солярні та вогняні символи (рис. 70, *15-21*). Це можна пояснити язичницькими віруваннями, що в процесі виготовлення одягу всі знаряддя праці мали бути надійно захищеними від впливу злих сил. Відповідно й сам одяг, вкритий потім біля коміра, подолу, рукавів заклинальною вишивкою та прикрасами не допускав "злиднів" до тіла, оберігав господаря від пристріту [Рыбаков, 1981, с. 236-248]. Чимало таких орнаментованих прясел походить із поселень Луг I, Луг II, Тетерівка [Петрашенко, 1988, с. 28], Лука-Райковецька [Гончаров, 1963, с. 285, рис. 2, *15*], Кодин [Русанова, Тимощук, 1984, с. 20, рис. 16], Лука-Каветчинська [Вакуленко, Приходнюк, 1985, с. 132]. Орнаментація виконана двома способами: наколами або прокресленням малюнка по сирій глині. Переважають зображення сонячних знаків у вигляді ямок, кружалець, свастик, хрестів, зустрічаються зображення Місяця. Ямки часто скомпоновані в геометричні фігури – трикутники, ромби, квадрати, що чергуються. На деяких екземплярах прокреслений зигзаг. Серед загальної знайденої кількості орнаментованих пряслиць порівняно небагато. Ймовірно, знаки наносилися в особливих випадках. Такі прясла могли мати ритуальне призначення [Петрашенко, 1988, с. 29].

Отже, матеріали з багатьох археологічних пам'яток райковецької культури дають можливість простежити і дослідити прояви язичницького світогляду у слов'янських племен і виділити різнорівневі об'єкти, які тим чи іншим чином пов'язані з первісними обрядами та віруваннями. На рівні сучасних знань про носіїв культури можемо говорити, що язичницьким світосприйняттям була просякнута більшість сторін життя тогочасного населення. Разом із тим вдається встановити, що вшанування язичницьких божеств розпочиналося на сімейному рівні й закінчувалося на племінному.

При політеїстичності слов'янських первісних вірувань на окремій території один з богів займав панівне становище на племінному рівні, а на рівні сім'ї, роду, общини, декількох споріднених общин божества могли бути іншими. Спільним для всіх слов'янських племен в ареалі культури був культ предків, який дожив практично до сьогодення.

ВИСНОВКИ

Багаторічні археологічні дослідження між Дніпром на сході і Карпатами на заході, від Прип'яті на півночі і до Нижнього Дунаю на півдні засвідчують існування тут у VIII-X ст. суцільного масиву пам'яток, що характеризуються єдністю типів поселень, житлового будівництва, керамічного посуду, поховального обряду тощо. Вони належать до типу пам'яток, виділених під час дослідження поселення в урочищі Лука біля с. Райки на Житомирщині й відомі нині як райковецька культура.

Наймасовішою категорією археологічних знахідок райковецької культури є численний і різноманітний керамічний посуд. Керамічні комплекси культури складаються з ліпного і гончарного посуду. Асортимент ліпного посуду складають горщики, конічні миски, сковорідки жаровні та мініатюрні посудини. Найхарактернішою формою горщиків був конус. Посудини цієї форми, розширені у верхній частині і сильно звужені до дна, поділяються на такі типи: з опуклими плічками; з невираженими плічками. Вінця у таких посудин прямі (вертикальні) або відігнуті. У горщиків округлобокої форми, у порівнянні з конусоподібними, менша різниця у діаметрі горла і дна, а опуклі плічка розташовані нижче. Посудини округлобокої форми поділяються на такі типи: яйцеподібні з найбільшим розширенням у верхній половині й відігнутими вінцями; приземкуваті з найбільшим розширенням у середній частині і прямими вінцями; тюльпаноподібні. Горщики часто повторюють форми посуду празько-корчацької культури, але відрізняються більшою профільованістю верхньої частини посудини, а також орнаментацією вінчика ямками, защипами, насічками. Гончарний посуд повторює форми ліпного, але орнаментований у більшості випадків комбінаціями прямих і хвилястих горизонтальних ліній, що вкривають маже весь горщик. Ранні керамічні комплекси складаються виключно з ліпного посуду, а у подальшому ліпний посуд і гончарний співіснують в одних комплексах.

Зміни у керамічному комплексі у поєднанні зі стратиграфічними матеріалами, даними археомагнітного датування та датуючими речами стали основою хронологічного поділу райковецької культури VIII-X ст. на три періоди, кожний з яких датується приблизно в межах одного століття. Ранній період відноситься до кінця VII-VIII ст., середній – до IX – початку X ст. і пізній – до X ст. Керамічні комплекси VIII ст. складаються з ліпного посуду, який своїми формами й асортиментом продовжує місцеві традиції

старожитностей попереднього часу. Відмінність полягає у більшій профільованості верхньої частини горщика, товщині стінок посудини, а головне – у наявності орнаментації вінець горщиків, конічних мисок і сковорідок пальцевими вдавленнями, защипами і косими насічками. Кераміка такого зразка є провідною і в керамічних комплексах IX – початку X ст. Своєрідність комплексів цього періоду полягає в наявності ранньої гончарної кераміки давньоруського типу, поява якої є хронологічним показником IX ст. Ліпна кераміка зберігається також і в керамічних комплексах X ст. На відміну від IX ст., гончарна кераміка тут переважає і до кінця X ст. витісняє ліпні горщики, хоча ліпні конічні миски, сковороди і жаровні продовжують існувати до XI ст. включно.

Така послідовність розвитку керамічних комплексів VIII-X ст. за часом і змістом однакова на всій території поширення райковецької культури. Наприклад, керамічні комплекси кінця VII-VIII ст. належать перехідному типу пам'яток між Дніпром і Західним Бугом за І.П. Русановою, ранній фазі райковецької культури у Північній Буковині за Б.О. Тимощуком, сахнівському типу на Поділлі та в Середньому Подніпров'ї за О.М. Приходнюком. Комплекси IX – початку X ст. – періоду пізньої фази райковецької культури за Б.О. Тимощуком та періоду Луки-Райковецької за О.М. Приходнюком.

Найпоширенішою категорією пам'яток райковецької культури були неукріплені селища, які розташовувалися в природно захищених місцинах, поблизу джерел води. Часто селища райковецької культури знаходилися в одних топографічних умовах із селищами празької та пеньківської культур, або розміщувалися на одному і тому ж місці та становили собою послідовні періоди існування одного селища. Селища розташовувалися групами, що отримали умовну назву "гнізда поселень". На території селищ відкриті житлові та господарські споруди, що утворювали певні групи. Місцезнаходження жител на території селища та їхнє розташування по відношенню до господарських споруд вказує на існування на селищах окремих груп жител, мешканці яких мали свої майдани спільного користування.

Важливою категорією археологічних пам'яток райковецької культури є городища. Вони розташовувалися у переважній більшості із врахуванням захисних властивостей рельєфу і мали штучні дерев'яно-земляні укріплення, а також часто розташовувалися на місці городищ ранньозалізного віку. Основу фортифікаційних споруд городищ райковецької культури складали різнотипні дерев'яні оборонні стіни, що додатково зміцнювалися з обох боків. Із зовнішнього боку – глиняними укосами, які часто мали крепіду – кам'яну або з цегли-сирцю, а з внутрішнього – наземними довгими будинками або житлово-господарськими зрубами, що прилягали до них. Значну захисну роль відігравали бойові башти, а також ескарпи – штучні підрізки ґрунту, що влаштовувалися з метою збільшення крутизни схилу на небезпечних напрямках оборони городищ.

У безпосередній близькості до селищ і городищ, а також на їхніх територіях знаходилися курганні або безкурганні ґрунтові могильники, поховання в яких здійснювалися за обрядом кремації на стороні з наступним захороненням решток спалення в урнах, неглибоких ямках чи на горизонті. Іноді курганні поховання оточені дерев'яною кільцевою огорожею або здійснені у прямокутних дерев'яних конструкціях. Наймасовішою категорією досліджених об'єктів па пам'ятках райковецької культури є житлові споруди, що являли собою квадратні чи близькі до цього однокамерні споруди, які належать до двох типів: напівземлянки і наземні будинки. Обов'язковим атрибутом кожного житла була піч, виготовлена у більшості випадків з каменю, рідше – глинобитна.

Напівземлянковий тип жител за способом зведення дерев'яних стін поділяється на два види: стовповий та зрубний. Стіни напівземлянок стовпової конструкції складалися з горизонтальних плах, що кріпилися у вертикальних пазах стовпів-стояків. У залежності від кількості стовпів та їхнього взаємного розташування стовповий вид напівземлянок поділяється на три варіанти: споруди, каркас яких складається з восьми вертикальних стовпів, розміщених по кутах та середині стін котловану; споруди, каркас яких має шість стовпів (чотири – у кутах, а два посередині двох протилежних стін); споруди, каркас яких складався з чотирьох стовпів, розташованих у кутах котловану.

Свідченням зрубного виду є перехрестя обвуглених колод у кутках жител. У зрубних напівземлянках іноді зустрічаються стовпові ямки. За цією ознакою такі житлові споруди можна поділити на три варіанти. У першому варіанті стіни зроблені методом врубки і часто мають виступаючі "відростки" в місцях перетину колод. До другого варіанта належать житла, в яких зруб поєднувався з вертикальними стовпами, що знаходилися посередині двох протилежних стін. У жител третього варіанту стовпові ями простежені посередині кожної стіни котловану.

Наземні будівлі були лише зрубними і складались із наземного житлового приміщення та заглибленого у материк господарського.

У VIII-X ст. між Дніпром і Карпатами кількісно переважають напівземлянки стовпової конструкції, які продовжує місцеві традиції житлового будівництва попереднього часу й існують на цій території до XI ст., а іноді зафіксовані і в XII ст. Зрубні напівземлянкові житла зустрічаються значно рідше й їхнє поширення, очевидно, починається у VIII-IX ст. Поява наземних будинків з підвалами відноситься до X ст. Вони відрізняються від масових напівземлянкових жител, виявлені лише на городищах і, очевидно, належали феодальній верхівці суспільства.

Важливими у визначенні належності археологічних пам'яток до тієї чи іншої культури є матеріали могильників. На всій території поширення

пам'яток райковецької культури простежено єдиний обряд поховання – тілоспалення на стороні (на спільному для всіх місці) з наступним захороненням решток кремації у ґрунтових ямках, на горизонті, в глиняних урнах, у дерев'яних конструкціях тощо. Зустрічаються як ґрунтові, так і курганні могильники.

Результати археологічних досліджень та повідомлення писемних джерел засвідчують кардинальні зрушення у розвитку господарства східнослов'янського суспільства кінця I тисячоліття н.е., що заклали економічні підвалини Київської держави. Основою економічного розвитку і головним напрямком господарської діяльності східнослов'янського населення між Дніпром і Карпатами VIII-X ст., як і в попередній період, було землеробство. Основними зерновими культурами були декілька сортів плівчастої та голозерної пшениці, плівчастий та голозерний ячмінь, жито, горох, конопля, льон, овес, ячмінь, просо, бобові. Особливої уваги заслуговують знахідки на Ревнянському поселенні зернівок жита, виявлені разом із бур'янами (стоколос житній, стоколос польовий, кукіль звичайний), які є типовими засмічувачами озимого жита, і свідчать про культивування слов'янським населенням озимого жита. На існування як ярових, так і озимих посівів зернових культур вказує і видовий склад бур'янів з Монастирка. Палеоботанічні знахідки свідчать, що поряд із традиційними підсічною та перелоговою системами землеробства запроваджується нова інтенсивна система землеробства – парова.

Поява озимого жита фіксує остаточне становлення парової системи рільництва, що значно підвищила ефективність вирощування зернових культур на староорних землях. Вона передбачала поділ землеробських угідь на три частини – одна з них була під озиминою, друга – під ярими культурами, а третя – під паром. Щорічне чергування на цих трьох ділянках озимих культур, ярих культур і пару сприяло відновленню родючості ґрунтів, а отже збільшенню врожаїв. Цьому сприяла і певна система сівозмін, яка мала, ймовірно, наступну черговість: жито-просо-пар-пшениця-жито.

Перехід до парової системи рільництва викликав якісні зміни у розвитку скотарства. За умов досліджуваного часу скотарство складало єдиний господарський комплекс із землеробством, оскільки забезпечувало поля органічними добривами, транспортними засобами для вивозу цих добрив на поля і тягловою силою для оранки.

Дані археології засвідчують зростання продуктивності скотарства і різке збільшення споживання м'яса домашніх тварин у порівнянні з попереднім періодом. Помітно зростає роль молочної галузі тваринництва, на що вказують часті знахідки мисок-цідил, що використовувалися для виробництва сиру.

Підвищенню продуктивності скотарства значною мірою сприяло переведення худоби на стійлове утримання та забезпечення її фуражем на зимовий період.

Зростання продуктивності землеробства та скотарства сприяло розвитку ремесел і поступового виділення їх в самостійну галузь господарства. Особлива роль належала чорній металургії та металообробці, які забезпечували якісними залізними знаряддями праці господарський комплекс носіїв райковецької культури. З'являються нові технологічні прийоми виготовлення виробів із заліза, зокрема все більшого поширення набувають сталеві та комбіновані залізні вироби. Продукція цієї галузі йшла, в першу чергу, на задоволення потреб землеробства. Перехід до парової системи рільництва зумовив появу дерев'яних рал з полозом, оснащених залізними асиметричними наральниками з плечиками та ножами-череслами. Такі рала були здатні підрізати і перевертали ґрунт, завдяки чому знищували бур'яни, а також заорювати органічні добрива.

Запровадження гончарного круга сприяло швидкому розвитку гончарного ремесла. Кружальний посуд стає масовим. Він має високу якість, завдяки випалу у гончарних горнах. Характерною його ознакою є симетричність, орнаментація горщиків практично по всьому тулубу горшка та наявність клейм на денцях посудин.

Значний поступ простежується в обробці кольорових металів, зокрема при виготовленні ювелірних виробів. Ювеліри райковецької культури застосовували лиття в односторонніх і двосторонніх формах, по восковій моделі, а також холодну ковку, тиснення, карбування, волочіння дроту. Вони започатковують орнаменти з крученого дроту, напаяного на пластинку або з'єднаного в об'ємну композицію. Застосовувався орнамент, нанесений способом карбування за допомогою пуансонів та інших видів штампів. Широко практикувалося гравірування по гладкій поверхні, інкрустація, позолота.

Розвиток кольорової металообробки в VIII-X ст. базувався на традиціях попереднього часу. Разом з тим, ускладнюється техніка виготовлення й збільшується асортимент виробів, що заклало основи ювелірного виробництва давньоруського часу.

Знахідки виробів із каменю (жорна, точильні бруски, кам'яні пряслиця) та кістки (проколки, мотики, голки тощо), а також місць, де вони виготовлялися, свідчать про розвиток каменерізної та косторізної справи.

Подальшого розвитку набули полювання, рибальство та бортництво. Продукти цих промислів – хутра, мед і віск – стали важливими статтями експорту і складовими данини, що збиралася під час полюддя.

Розвиток сільського господарства, ремесел та промислів створював постійний додатковий продукт, який сприяв розвитку внутрішньої та

зовнішньої торгівлі. Виникали нові та набували подальшого розвитку старі торгівельні шляхи. Вироби іноземного виробництва та нумізматичний матеріал (візантійські та куфічні монети) в ареалі райковецької культури свідчать про стійкі торгово-економічні зв'язки східнослов'янських племен райковецької культури із населенням сусідніх територій.

Письмові джерела та матеріали археологічних досліджень свідчать, що основою східнослов'янського суспільства напередодні утворення Київської держави була община-верв, яка входила до складу племені. Археологічним відповідником племені, очевидно, є гніздо одночасних поселень разом з його ресурсною базою у вигляді землеробських угідь, пасовищ, лісів тощо. До складу гнізда поселень входили декілька селищ, городища, святилища і могильники.

Житла на селищах розміщувалися за чітким планом (діагональні прив'язки та дугоподібні системи), що підпорядковувався лініям родинного зв'язку – генеалогії, яка в умовах пізньородового суспільства регламентувала звичаєво-правові і господарські норми життя слов'янської общини-верві. Так, діагональні прив'язки фіксують зв'язки між житлами старшого і молодшого поколінь (батьками і дітьми), а дугоподібно розташовані житла належали великій патріархальній сім'ї (домашній общині, патронімії) – лініджу – невеликій групі членів роду, яка вела спільне господарство, що на археологічному рівні підтверджується наявністю майданчиків спільного користування, де знаходилася основна маса господарських ям-погребів і споруд виробничого характеру. В залежності від розмірів, селища могли містити як один, так і декілька майданчиків спільного користування.

На етапі існування великої сім'ї виділяється три типи общини: велика сім'я являла собою мінімальну общину, декілька великих сімей одного селища складали медіальну общину, а сукупність селищ, де були розселені всі члени конічного клану, утворювали максимальну общину. Мінімальній общині відповідала колективна садиба великої сім'ї, селище з кількома садибами-лініджами – медіальній общині, а гніздо поселень – общині максимальній. Остання була соціальним організмом, що міг існувати незалежно від інших і пов'язується з племенем, в якому поєднується етнічна спільність з політичною структурою на чолі з вождем. Такою політичною структурою є племінна протодержава-чіфдом, або вождівство, що має централізоване управління та спадкову ієрархію правителів і знаті, але ще немає формального апарату примусу. Вождівство (чіфдом) являло собою універсальну політичну структуру й обов'язковий етап суспільного розвитку на шляху становлення державності.

Управління племені складалося з найбільш успішного лідера-вождя та його родичів, що були на верхівці конічного клану – ієрархії різних генеалогічних ліній роду. Особливе становище вождя визначалося владними

повноваженнями, привілеями у користуванні спільною власністю громади, а також сакралізацією його особи. Нижні щаблі управлінсько-ієрархічної структури племені складали глави великих сімей-ліній і общинні лідери.

Об'єднуючим ядром максимальної общини, археологічним відповідником якої є гніздо поселень, були общинні центри. Традиційно роль таких центрів відводять городищам. Спільним для городищ всіх типів є наявність довгих будинків громадського користування, де відбувалися зібрання племені, трапези і ритуальні дійства.

Племена могли об'єднуватися у союзи і утворювати складні вождівства. Складні вождівства, або союзи племен виступають на сторінках літописів як княжіння.

Союзи племен східних слов'ян мали структуровану ієрархію управління. Союз складався з окремих племен на чолі з регіональними племінними князями. Над всім союзом стояв князь князів – світлий князь – сюзерен племінних князів, який здійснював свої повноваження шляхом полюддя – щорічного об'їзду союзних племен, в якому брали участь його наближені та дружина. Під час полюддя князь збирав данину з підлеглого населення, демонстрував міць князівської влади і непорушність своїх володінь, вершив суд, припиняв конфлікти між общинами і племенами, магічними дійствами та ритуальними жертвоприношеннями забезпечував прихильність богів до своїх підлеглих тощо.

В ареалі поширення райковецької культури відомі племінні княжіння полян, древлян, уличів, тиверців, волинян і хорватів. Становлення зазначених племінних княжінь знаменувало перехід до формування східнослов'янської державності.

Матеріали з багатьох археологічних пам'яток райковецької культури дають можливість простежити прояви язичницького світогляду у слов'янських племен і виділити об'єкти, які тим чи іншим чином пов'язані з первісними обрядами і віруваннями. Язичництво було основою духовного життя слов'ян до запровадження християнства, формою та системою культурних цінностей. Воно базувалось на політеїзмі із великою кількістю культів. На окремій території один з богів займав панівне становище на племінному рівні, а на рівні сім'ї, роду, общини, декількох споріднених общин божества могли бути іншими.

До сімейних культових місць належать житла, обрядова діяльність в яких була спрямована на забезпечення благополуччя їхніх мешканців. Це обряди на честь їх закладання, сакралізація печі й припічного простору тощо.

До культових місць родового та общинного значення відносяться: житла-святилища, всередині яких знаходились ритуальні предмети (ідол, священний посуд, жертовне вогнище); святилища відкритого типу, розміщені всередині селищ або поблизу них (головний атрибут – ідоли разом

з комплексом ритуальних споруд); святилища-жертовники (требища) або вівтарі (жертовні ями та майданчики викладені камінням), розташовані на поселеннях або могильниках.

У слов'янських землях відомі великі язичницькі центри, до складу яких могло входити декілька святилищ зі складним плануванням. Тут знаходилися жертовні ями, капища, храмові споруди, ритуальні колодязі та інші елементи простих святилищ. Такі язичницькі комплекси знаходились у важкодоступних місцях – в горах чи крутосхилах, вкритих лісом. Значний культовий центр досліджений на правому березі р. Збруч у місцевості Медобори на Тернопільщині.

Разом із створенням рукотворних релігійних споруд давні слов'яни продовжували шанувати природні об'єкти: каміння (інколи почасти оброблене), дерева, джерела, гаї, гори, які часто входять до складу великих культових комплексів. З системою оберегових звичаїв були пов'язані різноманітні предмети, малюнки на них і на кераміці.

Поховальні пам'ятки дозволяють реконструювати ставлення слов'ян до потойбічного життя. Обряд тілоспалення, характерний для райковецької культури, пов'язаний з вірою в очищувальну силу вогню, коли душа небіжчика потрапляє на небо разом з димом поховального вогнища, а прах предка, покладений в землю має охороняти земельну власність племені й підвищувати родючість ґрунту. У кінці I тис. н.е., коли мала сім'я стає господарською одиницею суспільства, відбувається суттєве спрощення обряду – кремація поступово змінюється тілопокладенням. Цей обряд втратив зв'язки з публічними формами і став частиною сімейно-родового культу. На його поширення впливала також християнська релігія. Культ предків, який дожив практично до сьогодення, був спільним для всіх слов'янських племен в ареалі райковецької культури.

Отже, на території Правобережної України у період від рубежу VII-VIII до X ст. у результаті соціально-економічного розвитку слов'янського суспільства формуються нові племена і племінні союзи, зафіксовані у Літописі, археологічним відповідником яких є райковецька культура. Ці великі союзи-князіння створили передумови для виникнення східнослов'янської державності і у подальшому історичному розвитку були об'єднані у Київську державу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Абашина Н.С. 1986. Ранньослов'янське поселення Обухів VII на Стугні // Археологія. – Вип. 53. – С. 72-85.

Абашина Н.С. 2004. Ранньослов'янські житла на поселенні Обухів II // Археологія давніх слов'ян. – К. – С. 277-299.

Авдусин Д.А. 1969. Ровики славянских курганов // Древности Восточной Европы. – М.: Наука. – С. 11-16.

Алешковский М.Х. 1974. Социальные основы формирования территории Новгорода XI-XV веков // СА. – № 3. – С. 100-111.

Амброз А.К. 1971. Проблемы раннесредневековой хронологии Восточной Европы // СА. – № 2. – С. 96-123.

Аничков Е.В. 1914. Язычество и древняя русь // Записки историко-филологического факультета Императорского С-Петербургского ун-та. – СПб. – Ч. CXVII. – 304 с.

Антонова Е.В. 1984. Очерки культуры древних земледельцев Передней и Средней Азии. – М.: Наука. – 262 с.

Антонова Е.В. 1990. Обряды и верования первобытных земледельцев Востока. – М.: Наука. – 286 с.

Артамонов М.И. 1955. Археологические исследования в Южной Подолии в 1952-1953 гг. // КСИИМК. – Вып. 59. – С. 100-117.

Артамонов М.И. 1955а. Славянские железоплавильные печи на Среднем Днестре // Сообщения Государственного Эрмитажа. – Л. — Вып. 7. – С. 26-29.

Археология Украинской ССР. 1986. – К.: Наук. думка. – Т. 3. – 575 с.

Аулих В.В. 1963. Славянское поселение у с. Рипнева (Рипнев I) Львовской области // МИА. – № 108. – С. 366-381.

Ауліх В.В. 1972. Зимнівське городище.– К.: Наук. думка. – 124 с.

Ауліх В.В. 1976. З історії долітописного Галича // Дослідження з слов'яно-руської археології. – К.: Наук. думка. – С. 120-134.

Ауліх В.В. 1976а. Господарство і соціальні відносини населення Прикарпаття і Волині в V-IX ст. // Населення Прикарпаття і Волині за доби розкладу первіснообщинного ладу та в давньоруський час. – К.: Наук. думка. – С. 121-127.

Ауліх В.В. 1976б. Матеріальна культура населення Прикарпаття і Волині у VIII-IX ст. // Населення Прикарпаття і Волині за доби розкладу первіснообщинного ладу та в давньоруський час. – К.: Наук. думка. – С. 108-121.

Багрій Р.С. 1962. Нові слов'янські і давньоруські пам'ятки на території Волині // МДАПВ. – Вип. 4. – С. 120-130.

Багрянородный Константин. 1989. Об управлении империей (текст, перевод, комментарий). – М.: Наука. – 496 с.

Багрянородный Константин. 1982. Об управлении империей // Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья. – М. – С. 267-333.

Байбурин А.К. 1983. Жилище в обрядах и представлениях восточных славян. – Л. – 188 с.

Балушок В.Г. 1994. Полюддя: прагматична дія і ритуал // УІЖ. – № 1. – С. 113-116.

Баран В.Д. 1963. Раннеславянское поселение у с. Рипнева (Рипнев II) на Западном Буге // МИА. – № 108. – С. 351-365.

Баран В.Д. 1971. Раскопки славянского поселения у с. Рашков на Днестре // АО 1970. – М.: Наука. – С. 291-293.

Баран В.Д. 1972. Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю. – К.: Наук. думка. – 244 с.

Баран В.Д. 1988. Пражская культура Поднестровья (по материалам поселений у с. Рашков). – К.: Наук. думка. – 160 с.

Баран В.Д. 1988а. Славянская деревня раннего средневековья // Древности славян и Руси. – М.: Наука. – С. 12-18.

Баран В.Д. 1998. Давні слов'яни. – К.: ВД "Альтернативи". – 335 с.

Баран В.Д., Баран Я.В. 2002. Походження українського народу. – К.: ІМФЕ ім. М.Т.Рильського. – 406 с.

Баран В.Д., Козак Д.Н., Терпиловський Р.В. 1991. Походження слов'ян. – К.: Наук. думка. – 144 с.

Баран В.Д., Пачкова С.П. 1975. Поселення поблизу с. Горошева // Археологія. – Вип.18. – С. 87-95.

Баран В.Д., Козак Д.Н., Магомедов Б.В., Некрасова А.Н. 1975. Раскопки славянских поселений в с. Рашков // АО 1974. – М.– С. 257-258.

Баран В.Д., Магомедов Б.В. 1976. Славянские поселения у с. Рашков на среденем Днестре // АО 1975. – С. 300-301.

Баран Я.В. 1983. Житла-майстерні на поселенні Рашків I // Археологія. – № 42. – С. 73-79.

Баран Я.В. 1988. Планировочная структура жилых комплексов славянского поселения Рашков I на Среднем Днестре и ее социальное значение // Труды V Международного конгресса археологов-славистов. – К. – Т.2. – С. 15-20.

Баран Я.В. 1997. Слов'янська община (за матеріалами поселення Рашків I) // Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян. – Київ-Львів: РАС.– С. 176-183.

Баран Я.В. 2004. Слов'янська община. – Київ-Чернівці: Зелена Буковина. – 192 с.

Бахрушин С.В. 1938. Держава Рюриковичей //ВДИ. – № 2. – С.

Башилов В.А. 1963. Раннеславянское жилище на поселении у с. Хански в Молдавии // МИА. – № 108. – С. 382-395.

Белан Н.Г. 1977. До історії мисливства і тваринництва у племен Правобережної України у I тис. н. е. // Археологія. – Вип. 24. – С. 29-37.

Белан Н.Г. 1978. Фауна городища Монастырек на Среднем Днепре // Использование методов естественных наук в археологии. – К.: Наук. думка. – С. 96-109.

Белан Н.Г. Домашняя свинья - ритуальное животное древних славян // Тезисы историко-археологического семинара "Чернигов и его округа в IX-XIII вв." (15-18 мая 1990 г.). - Чернигов, 1990. - С. 80-81.

Бейлекчи В.С., Тельнов Н.П., Власенко И.Г. 1983. Раскопки славянского поселения Рудь-XX в 1980 г. // АИМ в 1979-1980 гг. – Кишинев: Штиинца. – С. 171-183.

Белецкий В.Д. 1959. Жилища Саркела-Белой Вежи // МИА. – № 75. – С. 40-134.

Беляєва С.О. Про регіональну специфіку розвитку сільського господарства Середнього Подніпров'я в X-XIV ст. // Старожитності Південної Русі. – Чернігів: Сіверянська думка, 1993. – С. 82-86.

Беранова М., Сметанка З., Станя Ч. 1975. Археологические исследования славянской эпохи в Чехии и Моравии в 1966-74 гг. – Praha-Brno. – 247 с.

Березовець Д.Т. 1955. Дослідження слов'янських пам'яток на Сеймі в 1949- 1950 рр. // АП. – Т. 5. – С. 49-66.

Березовец Д.Т. 1963. Поселения уличей на р. Тясмине // МИА. – № 108. – С. 145-208.

Березовець Д.Т. 1969. Могильники уличів у долині р. Тясмину // Слов'яно-руські старожитності. – К.– С. 58-71.

Березяк В.В. 1994. Бушанський скельний рельєф // Археологія. – № 3. – С. 113-121.

Бернякович К.В. 1954. Исследования древнеславянского поселения VIII-X вв. в г. Ужгороде // КСИА АН УССР. – Вып. 3. – С. 39-49.

Бибиков С.Н. 1953. Раннестрипольское поселение Лука-Врублевецкая на Днестре. К истории ранних земледельческо-скотоводческих племен на юго-востоке Европы // МИА. – № 38. – 460 с.

Бідзіля В.І. 1963. Залізоплавильні горни середини I тис. н. е. на Південному Бузі // Археологія. – Т. 14. – С. 123-144.

Бидзиля В.И., Вознесенская Г.А., Недопако Д.П., Паньков С.В. 1983. История черной металлургии и металлообработки на территории УССР (III в. до н.э. – III в. н.э.). – К.: Наук. думка. – 111 с.

Блок М. 1973. Апология истории или Ремесло историка. – М.: Наука. – 232 с.

Бломквист Е.Э. 1956. Крестьянские постройки русских, украинцев и белоруссов. (Поселения, жилища и хозяйственные строения) // Восточно-славянский этнографический сборник. Очерки народной материальной культуры русских, украинцев и белоруссов в XIX – начале XX вв. – М. – С. 4-458.

Бобринский А.А. 1978. Гончарство Восточной Европы. – М.: Наука. – 272 с.

Борисевич Г.В. 1978. Рец. на кн.: Раппопорт П.А. Древнерусское жилище // САИ. – 1975. – Вып. Е1-32 // СА.– № 4. – С. 282-288.

Боровский Я.Е. 1982. Мифологический мир древних киевлян. – К.: Наук. думка. – 103 с.

Боровский Я.Е., Моця А.П. 1990. Концепция язычества и христианства в зарубежной историографии и данные археологии. – Славяне и Русь (в зарубежной историографии) – К.: Наук. думка. – С. 121-138.

Булкин В.А., Дубов И.В., Лебедев Г.С. 1978. Археологические памятники древней Руси IX-XI вв. – Л.: Изд-во ЛГУ. – 150 с.

Бырня П.П. 1961. Кут – древний тип сельского поселения на территории Молдавии // Известия Молдавского филиала Академии наук СССР. – № 5 (83). – С. 67-77.

Вакуленко Л.В. 1974. Раннеславянское поселение у с. Глубокого в Прикарпатье // Раннесредневековые восточнославянские древности. – Л. – С. 242-251.

Вакуленко Л.В., Приходнюк О.М. 1984. Славянские поселения I тыс н.э. у с. Сокол на Среднем Днестре. – К.: Наук. думка. – 108 с.

Васильев Л.С. 1980. Становление политически администрации (от локальной группы охотников и собирателей к протогосударству-чифдому) // НАА. – № 1. – С. 172-185.

Васильев Л.С. 1981. Протогосударство-чифдом как политическая структура // НАА. – № 6. – С. 157-175.

Винокур И.С. 1960. Волынские "хлебцы" // Научный ежегодник Черновицкого гос. ун-та за 1958 г. – Черновцы. – С. 109-111.

Винокур И.С. 1967. Языческие изваяния Среднего Поднестровья // МИА. – № 139. – С. 136-144.

Винокур І.С. 1989. Результати дослідження скельного храму в Буші // Проблеми історії і археології давнього населення Української РСР. Тез. доп. – К. – С. 41-42.

Винокур І.С. 1994. Дослідження Бушанського скельного комплексу // Археологія. – № 3. – С. 122-135.

Винокур І.С. 1997. Слов'янські ювеліри Подністров'я (за матеріалами досліджень Бернашівського комплексу середини І тис. н.е. – Кам'янець-Подільський: Oium. – 200 с.

Винокур І.С., Мегей В.П. 1992. Ювелірна майстерня ранньосередньовічних слов'ян // Археологія. – № 3. – С. 82-95.

Винокур И.С., Приходнюк О.М. 1974. Раннеславянское поселение на р. Смотрич // Раннесредневековые восточнославянские древности. – Л. – С. 227-241.

Винокур И.С., Хотюн Г.Н. 1964. Языческие изваяния у с. Ставчаны в Поднестровье // СА. – № 4. – С. 210-214.

Владимирский-Буданов М. 1892. Формы крестьянского землевладения в литовско-русском государстве XVI в. // Киевский сборник в помощь пострадавшим от неурожая. – К. – С. 357-386.

Вознесенская Г.А. 1970. Металлографическое исследование кузнечных изделий из раннеславянских памятников // КСИА. – Вып. 110. – С. 124-128.

Вознесенская Г.А. 1978. Кузнечное производство у восточных славян в третьей четверти I тыс. н.э. // Древняя Русь и славяне. – М. – С. 61-65.

Вознесенская Г.А. 1979. Техника кузнечного производства у восточных славян в VIII-X вв. // СА. – № 2. – С. 70-76.

Вознесенская Г.А. 1984. Кузнечное производство на славянских поселениях Среднего Поднепровья // Использование методов естественных наук в археологии. – К. – С. 36-49.

Вознесенская Г.А. 1990. Кузнечное дело // Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. – К.: Наук. думка. – С. 382-393.

Вознесенська Г.О.; Недопако Д.П., Паньков С.В. 1996. Чорна металургія та металообробка населення східноєвропейського лісостепу за доби ранніх слов'ян і Київської Русі (друга половина I тис. – перша чверть II тис.). – К. – 192 с.

Возникновение и развитие земледелия. 1967. – М.: Наука.– 232 с.

Воронин Н.Н. 1951. Жилище // История культуры Древней Руси – М.-Л.: Изд-во АН СССР. – Т. I. – С. 204-133.

Выжарова Ж.Н. 1965. Славянски и славянобългарски селища и българските земли VI-XI век. – София.– 227 с.

Выжарова Ж.Н. 1968. Памятники Болгарии конца VI-XI вв. и их этническая принадлежность // СА. – № 3. – С. 148-159.

Выжарова Ж.Н. 1973. Славяне и протоболгары в связи с вопросом средиземноморской культуры // Славяните и причерноморский свят VI-IX вв. – София. – С. 240-248.

Гавритухин И.О., Обломский А.М. 1996. Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст. – М. – 296 с.

Гальковский Н.М. 1913. Борьба христианства с остатками язычества в Древней Руси. – М. – Т.2. – 400 с.

Гельмольд. 1963. Славянская хроника. – М.: Изд-во АН СССР. – 299 с.

Герман И. 1980. История и культура северо-западных славян // Наука и человечество. – М.: Знание. – С. 79-98.

Геродот. 1993. Історії в дев'яти книгах. – К.: Наук. думка.– 575 с.

Голубева Л.А. 1949. Киевский некрополь // МИА. – № 11. – С. 103-118.

Гольцева Н.В. 1979. Раскопки славянского поселения VIII-X вв. Глинжены V // АО 1978. – М.: Наука. – С.485.

Гольцева Н.В., Кашуба М.Т. 1995. Глинжень II. Многослойный памятник Среднего Поднестровья. – Тирасполь: Мако. – 273 с.

Гончаров В.К. 1963. Лука Райковецкая // МИА. – № 108. – С. 283-315.

Горленко В.Ф., Бойко І.Д., Куницький О.С. 1971. Народна землеробська техніка українців. – К.: Наук. думка. – 164 с.

Гопак В.Д. 1976. Техника кузнечного ремесла у восточных славян во второй половине I тысячелетия н.э. (Днепровско-Днестровское междуречье) // СА. – № 2. – С. 46-56.

Гопак В.Д. 1982. Залізні вироби VIII-X ст. з городища Монастирьок на Середньому Подніпров'ї // Археологія. – Вип. 39. – С. 100-106.

Гопак В.Д. 1988. Металлографический анализ кузнечных изделий // Максимов Е.В., Петрашенко В.А. Славянские памятники у с. Монастырек на Среднем Днепре. – К.: Наук. думка. – С. 118-130.

Гопак В.Д. 1988а. Обработка железа у славянских племен юга Восточной Европы во второй половине I тыс. н.э. // Труды Международного конгресса археологов-славистов. – К. – Т. 4. – С. 30-33.

Готун І.А. 2003. Забудова поселень // Село Київської Русі (за матеріалами південно руських земель). – К.: Шлях. – С. 156-182.

Гуревич А.Я. 1967. Свободное крестьянство феодальной Норвегии. – М.: Наука. – 285 с.

Давня історія України. 2000. – К.: Наук. думка. – Т. 3. – 696 с.

Даркевич В.П. 1960. Символы небесных светил в орнаментике древней Руси // СА. – № 4. – С. 56-67.

Даркевич В.П. 1976. Работы в Старой Рязани // АО 1975 гг. – М. – С. 61-63.

Деопик В.Б. 1961. Классификация бус Юго-Восточной Европы VI-IX вв. – СА. – № 3. – С. 202-232.

Дергачев В.А., Ларина О.В., Постикэ Г.И. 1983. Раскопки 1980 г. на многослойном поселении Данчены I // АИМ в 1979-1980 гг. – Кишинев. – С. 112-136.

Димитров Д.И. 1973. Древнеболгарские некрополи в Варненском округе // Славяните и средиземноморският свят VI-XI век. – София. – С. 75-91.

Динцес Л.А. 1947. Дохристианские храмы Руси в свете памятников народного искусства // СЭ. – № 1. – С. 67-94.

Довженок В.Й. 1961. Землеробство Древньої Русі до середини XIII ст. – К.: Вид-во АН УРСР. – 268 с.

Довженок В.И., Линка Н.В. 1959. Раскопки раннеславянских поселений в нижнем течении р. Рось // МИА. – № 70. – С.102-113.

Дончева-Петкова Л. 1977. Българска битова керамика през ранното средневековие (втората половина на VI края на X в.). – София. – 224 с.

Дяченко О.Г. 1980. Ранньослов'янське поселення VIII-X ст. на городищі поблизу с. Водяне // Вісник Харківського університету. – № 201. – Історія. – Вип. 12. – С. 86-93.

Жизнеописание Оттона Бамбергского. 1953. // Хрестоматия по истории средних веков / Под ред. Н.П.Грацианского и С.Д.Сказкина. – М. – Изд. 3-е. – Т. 1. – С. 40-43.

Жуковский П.М. 1971. Культурные растения и их сородичи. – Л.: Колос. – 752 с.

Забашта Р.В. 1987. До питання еволюції й формально-образної структури монументальної скульптури слов'ян-язичників // Тези доповідей VII Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський. – С. 38-40.

Засурцев П.И. 1963. Усадьбы и постройки древнего Новгорода // МИА. – № 123. – С. 5-165.

Заходер Б.Н. 1967. Каспийский свод сведений о Восточной Европе. – М.: Наука. – Т. 2. – 212 с.

Звіздецький Б.А., Готун І.А. 1997. Будівлі селища Гульськ та їх значення для вивчення соціально-економічного феномену поліського села кінця I тис. // Археологія. – Вип.2. – С. 32-52.

Ефименко А. 1892. Дворищное землевладение в южной Руси // Русская мысль. – Кн. IV. – С. 157-177.

Ефименко А. 1892а. Дворищное землевладение в южной Руси // Русская мысль. – Кн. V. – С. 1-16.

Ефименко П.П., Третьяков П.Н. 1948. Древнерусские поселения на Дону // МИА. – № 8. – 128 с.

Ивакин Г.Ю. 1981. Священный дуб Перуна // Древности Среднего Поднепровья. – К. – С. 121-136.

Иевлев М.М., Моця А.П. 1992. "Русский" участок пути Булгар-Киев (особенности поселений и маршрута) // Путь из Булгара в Киев. – Казань. – С. 23-30.

Иоанн Эфесский. 1991. Церковная история // Свод древнейших письменных известий о славянах. – М.: Наука. – С. 276-292.

Иордан. 1960. О происхождении и деяниях гетов. "Getica". – М.: Изд-во вост. лит. – 436 с.

Ипатьевская летопись. 1962 // Полное собрание русских летописей. – М.: Изд-во вост. лит. – Т. 2. – 938 стлб.

Каргер М.К. 1951. Новые данные к истории древнерусского жилища // КСИИМК. – Вып. 38. – С. 3-17.

Каргер М.К. 1958. Древний Киев. – М.-Л.: Изд-во АН СССР. – Т. 1. – 580 с.

Кашуба М.Т., Тельнов Н.П., Щербакова Т.А. 1997. Алчедарское древнерусское городище.– Тирасполь: МАКО. – 101 с.

Килиевич С.Р. 1982. Детинец Киева IX – первой половины XIII веков. – К.: Наук. думка. – 176 с.

Кирпичников А.Н. 1973. Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX-XIII вв. // САИ. – Вып. Е1-36. – 140 с.

Кирьянов А.В. 1959. История земледелия Новгородской земли X-XV вв. // МИА. – № 65. – С. 306-362.

Кирьянов А.В. 1967. Земледелие восточного славянства (VI-IX вв.) // Возникновение и развитие земледелия. – М.: Наука. – С. 171-189.

Кирьянова Н.А. 1972. О находках зерен сельськохозяйственных культур при раскопках городища Друцк // СА. – № 3. – С. 355-357.

Кирьянова Н.А. 1979. О составе земледельческих культур Древней Руси X-XV вв. (по археологическим данным) // СА. – № 4. – С. 72-85.

Кирьянова Н.А. 1992. Сельскохозяйственные культуры и системы земледелия в лесной зоне Руси XI-XV вв. – М. – 162 с.

Книга Ахмеда ибн Фадлана о его путешествии на Волгу в 921-922 гг. 1995 // Методические рекомендации и источники по курсу древней истории восточных славян. – Горький. – С. 10-17.

Кобыщанов Ю.М. 1995. Полюдье: явление отечественной и всемирной истории. – М.: РОССПЭН. – 320 с.

Кожолянко Г.К. 1999. Етнографія Буковини. – Чернівці: Золоті литаври. – Т. 1. – 378 с.

Козак Д.Н. 1984. Пшеворська культура у Верхньому Подністров'ї і Західному Побужжі. – К.: Наук. думка. – 96 с., 50 рис.

Козак Д.Н. Сакральные памятники Юго-Восточной Европы I тыс. н.э. //Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. – К.: Наук. думка. – С. 432-453.

Козлов В.М. 1967. О понятии этнической общности // СЭ. – № 2. – С. 100-111.

Кокоржицкая Т.И., Столярик Е.С. 1990. Позднеримские и византийские монеты в междуречье Днепра и Прута (70-80-е гг.) // Нумизматические исследования по истории Юго-Восточной Европы. – Кишинев: Штиинца. – С. 112-118.

Котляр М.Ф. 1984. Грошовий обіг на території України доби феодалізму. – К.: Наук. думка. – 175 с.

Колчин Б.А. 1953. Черная металлургия и металлообработка в Древней Руси (домонгольский период) // МИА. – № 32. – 258 с.

Колчин Б.А. 1958. Хронология новгородский древностей // СА. – № 2. – С. 92-111.

Комаров К.И. 1971. Работы Славянского отряда Верхневолжской экспедиции // АО 1970 г. – М. – С. 42-43.

Комша М. 1959. Курганный могильник с трупосожжением в Нушфалэу // Dacia. – NS III. – S. 525-534.

Корнєєв О.П. 1962. Фауна з розкопок підніжжя Великого скіфського городища Канівського району // Матеріали до вивчення історії та природи Канівського заповідника. – К. – С. 151-152.

Коробушкина Т.И. 1979. Земледелие на территории Белоруссии в X-XIII вв. – Минск: Наука и техника. – 120 с.

Корчинський О. 2007. Городище в селі Стільське на Львівщині (короткий підсумок досліджень) // Записки НТШ. - Львів. - Т. CCLIII. - С. 490-510.

Косвен М.О. 1950. Северорусское печище, украинские сябры и белорусское дворище // СЭ. – № 2. – С. 65-76.

Косвен М.О. 1963. Семейная община и патронимия. – М.: Изд-во АН СССР. – 220 с.

Костомаров Н.И. 1995. Славянская мифология. Исторические монографии и исследования. – М.: Чарли. – 688 с.

Косточкин В.В. 1969. Крепостное зодчество Древней Руси. – М.: Изобразительное

искусство. – 30 с.

Косточкин В.В. 1970. Древнерусские крепости. – М.: Знание. – 48 с.

Котляр М.Ф. 1984. Грошовий обіг на території України доби феодалізму. – К.: Наук. думка. – 175 с.

Кравченко Н.М. 1979. Исследование славянских памятников на Стугне // Славяне и Русь. – К. – С. 74-92.

Кравченко Н.М., Струнка М.Л. 1984. Реконструкція інтер'єру слов'янського житла VIII-X ст. // Археологія. – № 45. – С. 84-95.

Краснов Ю.А. 1970. К проблеме эволюции рала (об одном широко распространенном заблуждении) // Древние славяне и их соседи. – М. – С. 137-142.

Краснов Ю.А. 1971. Раннее земледелие и животноводство в лесной полосе Восточной Европы. II тыс. до н. э. – 1-я пол. I тыс. н. э. // МИА. – № 174. – 168 с.

Краснов Ю.А. 1978. Опыт построения классификации наконечников пахотных орудий (по археологическим материалам Восточной Европы) // СА. – № 4. – С. 98-114.

Краснов Ю.А. 1987. Древние и средневековые пахотные орудия Восточной Европы. – М.: Наука. – 236 с.

Крип'якевич І.П. 1984. Галицько-Волинське князівство. – К.: Наук. думка. – 174 с.

Кропоткин В.В. 1962. Клады византийских монет на территории СССР. – М.: Изд-во АН СССР. – 63 с.

Кропоткин В.В. 1968. Новые материалы по истории денежного обращения в Восточной Европе в конце VIII – первой половине IX вв. // Славяне и Русь. – М.: Наука. – С. 72-79.

Кропоткин В.В. 1970. Торговые связи Волжской Болгарии в X в. по нумизматическим данным // Древние славяне и их соседи. – М.: Наука. – С. 146-150.

Кропоткин В.В. 1971. Новые находки сасанидских и куфических монет в Восточной Европе // Нумизматика и эпиграфика. – М.: Наука. – Т. IX. – С. 76-97.

Крушельницька Л.І. 1995. Ранньослов'янські печі із Непоротова // МДАПВ. – Вип. 6. – С. 204-209.

Куббель Л.Е. 1986. Племя // Свод этнографических понятий и терминов. Социально-экономические отношения и соционормативная культура. – М.: Наука. – С. 144-146.

Куза А.В. 1970. Рыболовство у восточных славян во второй половине I тысячелетия н.э. // Древние славяне и их соседи. – М. – С. 132-137.

Кухаренко Ю.В. 1963. Курганы у с. Селец // МИА. – № 108. – С. 316-319.

Кухаренко Ю.В. 1957. Раскопки на городище и селище Хотомель // КСИИМК. – Вып.68. – С. 90-93.

Кухаренко Ю.В. 1960. Памятники пражского типа на территории Приднепровья // Slavia Antiqua. – VII.

Кухаренко Ю.В. 1961. Средневековые памятники Полесья // САИ. – Вып. Е1-57. – 40 с.

Кухаренко Ю.В. 1963. Курганы у с. Селец // МИА. – № 108. – С. 316-319.

Кучера М.П. 1962. Гончарная керамика дофеодального времени из раскопок древнего Плеснеска // СА. – № 1. – С. 292-294.

Кучера М.П. 1962. Древній Пліснеськ // АП. – Т. 12. – С. 3-56.

Кучера М.П. 1972. До питання про конструкцію стіни-столпіє давньоруського літопису // Київська старовина. – С. 60-62.

Кучера М.П. 1975. Поселення волинян на околиці м. Луцька // Археологія. – № 15. – С. 98-104.

Кучера М.П. 1984. Поселения Среднего Поднепровья (археологическая карта). – К.: Наук. думка. – 196 с.

Кучера М.П. 1999. Слов'яно-руські городища VIII-X ст. між Саном і Сіверським Дінцем. – К. – 252 с.

Левашова В.П. 1956. Сельское хозяйство // Очерки по истории русской деревни X-XIII вв.: Труды ГИМ. – М. – Вып. 32. – С. 19-105.

Линка Н.В., Шовкопляс А.М. 1963. Раннеславянское поселение на р. Тясмине // МИА. – № 108. – С. 234-242.

Листова Н.М. 1983. Пища в обрядах и обычаях // Календарные обряды и обычаи в странах Западной Европы. Исторические корни и развитие обрядов. – М. – С. 161-173.

Литаврин Г.Г. 1957. Записки греческого топарха // Из истории средневековой Европы. – М.: Изд-во АН СССР. – С. 117-130.

Літопис руський за Іпатським списком. 1989. / Пер. з давньорус. Л.Є.Махновця. – К.: Дніпро. – XVI + 591 с.

Лучицкий И. 1889. Сябры и сябринное землевладение в Малороссии // Северный Вестник. – Кн. 1. – С. 69-88.

Лучицкий И. 1889а. Сябры и сябринное землевладение в Малороссии // Северный Вестник. – Кн. 2. – С. 37-50.

Львова З.А. 1968. Стеклянные бусы Старой Ладоги // АСГЭ. – Вып. 10. – С. 64-94.

Ляпушкин И.И. 1952. Раннеславянские поселения Днепровского лесостепного Левобережья // СА. – № 16. – С. 7-41.

Ляпушкин И.И. 1957. О жилищах восточных славян Днепровского Левобережья VIII-IX вв. // КСИИМК. – Вып. 68. – С. 3-13.

Ляпушкин И.И. 1958. Городище Новотроицкое: О культуре восточных славян в период сложения Киевского государства // МИА. – № 76. – 328 с.

Ляпушкин И.И. 1968. Славяне Восточной Европы накануне образования древнерусского государства (VIII – I-я пол. IX в.) // МИА. – № 152. – 192 с.

Маврикий. 1991. Стратегикон // Свод древнейших письменных источников о славянах. – М.: Наука. – С. 364-394.

Мавродин В.В., Фроянов И.Я. 1978. Об общественном строе восточных славян VIII-X вв. В свете археологических данных // Проблемы археологии. – Л. – Вып. II. – С. 125-132.

Макря М. 1958. Славянский могильник в Сомешени // Dacia. – NS II. – S. 351-370.

Максимов Є.В., Петрашенко В.О. 1980. Городище Монастирьок VIII-XIII ст. на Середньому Дніпрі // Археологія. – № 33. – С. 3-20.

Максимов Е.В., Петрашенко В.А. 1988. Славянские памятники у с. Монастырёк на Среднем Днепре. – К.: Наук. думка. – 148 с.

Малєєв Ю.М. 1975. Язичницьке святилище на березі Роставиці // Вісник Київ. ун-ту. Серія історія. – № 17. – С. 76-80.

Мальм В.А. 1956. Промыслы древнерусской деревни // Очерки по истории древнерусской деревни. Труды ГИМ. – М.: Изд-во АН СССР. – Вып. 32. – С. 106-138.

Махновець Л.Є. 1984. Київський літопис // Київ. – № 7. – С. 86-145.

Медведев А.Ф. 1966. Ручное метательное оружие (лук и стрелы, самострел) VIII-XIII вв. // САИ. – Вып. Е1-36. – 118 с.

Мезенцева Г.Г. 1965. Канівське поселення полян. – К.: Вид-во Київ. ун-ту. – 124 с.

Мезенцева Г.Г. 1968. Давньоруське місто Родень. Княжа гора. – К.: Наук. думка. – 184 с.

Минасян Р.С. 1978. Втульчатые двушипные наконечники стрел Восточной Европы // АСГЭ. – Вып. 43. – С. 35-37.

Минасян Р.С. 1978а. Железные ножи с волютообразным навершием // Проблемы археологии. – Л. – Вып.2. – С. 148-152.

Минасян Р.С. 1978б. Классификация серпов Восточной Европы железного века и раннего средневековья // АСГЭ. – Вып. 19. – С. 74-85

Минасян Р.С. 1978в. Классификация ручного жернового постава (по материалам Восточной Европы I тыс. н. э.) // СА. – № 3. – С. 101-112.

Минасян Р.С. 1980. Четыре группы ножей Восточной Европы эпохи раннего средневековья. (К вопросу о появлении славянских форм в лесной зоне) // АСГЭ. – Вып. 21. – С. 68-74.

Мисько Ю. 2000. Про сакральні функції східнослов'янського житла // Археологічні студії. – Вип. 1. – С. 113-120.

Мисько Ю. 2000а. Східнослов'янська піч як сакральний символ (за археологічними матеріалами Пруто-Дністровського межиріччя) // Середньовічна Європа: погляд з кінця XX с. Матеріали Міжнародної наукової конференції. – Чернівці: Золоті литаври. – С. 244-247.

Михайлина Л.П. 1981. Жилища Верхнего Попрутья в VIII-X вв. // Актуальные проблемы археологических исследований в Украинской ССР: Тез. докл. респ. конф. молодых ученых. – К. – С. 102-103.

Михайлина Л.П. 1989. Летописные хорваты по археологическим данным. – ИНИОН АН СССР. – № 40253 от 27.11.1989. – 157 с.

Михайлина Л.П. 1993. Формування слов'янського ранньофеодального міста на р. Прут // Роль ранніх міських центрів в становленні Київської Русі.: Мат. іст.-арх. семінару. – Суми. – С. 37-39.

Михайлина Л. 1994. Комплекс слов'янських пам'яток VIII-X ст. у с. Ревне на р. Прут // Населення Прутсько-Дністровського межиріччя та суміжних територій в другій половині I – на початку II тисячоліть н.е.: Тез. доп. та повідомл. – Чернівці.

Михайлина Л.П. 1996. Особливості східнослов'янських старожитностей Верхнього Попруття VIII-X ст. // Тези доп. укр. делегації на VI Міжнародному конгресі слов'янської археології (Новгород, Росія, 1996 р.). – К. – С. 39-41.

Михайлина Л.П. 1997. Населення Верхнього Попруття VIII-X ст. – Чернівці: Рута. – 143 с.

Михайлина Л.П. 1999. Запровадження парової системи рільництва між Дніпром і Карпатами // Питання історії України: Збірник наукових статей. – Чернівці: Золоті литаври. – Т. 3. – С. 54-64.

Михайлина Л.П. 1999а. Скотарство у господарській діяльності східних слов'ян між Дніпром і Карпатами // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології – Чернівці: Золоті литаври. – Т. 3. – С. 133-139.

Михайлина Л.П. 1999б. Язичницькі пам'ятки культури Луки Райковецької // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології – Чернівці: Золоті литаври. – Т. 2. – С. 129-158.

Михайлина Л.П. 2000. Розвиток металургії та металообробки у східнослов'янського населення райковецької культури // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. – Чернівці: Золоті литаври. – Т. 1. – С. 65-73.

Михайлина Л.П. 2000а. Хронологія та періодизація старожитностей райковецької культури // Археологічні студії. – Київ-Чернівці: Прут. – Вип. 1. – С. 121-131.

Михайлина Л.П. 2000б. Роль і місце полювання, рибальства та лісових промислів у господарстві східних слов'ян райковецької культури VIII-X ст. // Питання історії України: Збірник наукових статей. – Чернівці: Золоті литаври. – Т. 4. – С. 32-34.

Михайлина Л.П. 2000в. Середньовічне житло східних слов'ян VIII-X ст. // Середньовічна Європа: погляд з кінця XX ст.: Матер. Міжнар. конф. – Чернівці: Золоті литаври. – С. 211-216.

Михайлина Л.П. 2000г. Літописні княжіння східних слов'ян між Дніпром і Карпатами // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології . – Чернівці: Золоті литаври. – Т. 3. – С. 193-204.

Михайлина Л.П. 2000д. Східнослов'янський могильник кінця I-го тис.н.е. біля с. Ревне на р. Прут // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. – Чернівці: Золоті литаври. – Т. 2. – С. 81-90.

Михайлина Л.П. 2001. Розвиток гончарної справи у східних слов'ян VIII-X ст. між Дніпром і Карпатами // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології . – Чернівці: Золоті литаври. – Т. 1. – С. 174-181.

Михайлина Л.П. 2001а. Могильники та поховальний обряд населення Північної Буковини кінця I-го тисячоліття н.е. // Буковинський історико-етнографічний вісник. – Чернівці: Золоті литаври. – Вип. 3. – С. 68-69.

Михайлина Л.П. 2001б. Сакральна символіка у старожитностях райковецької культури // Українська історична наука на порозі XXI століття. – Чернівці: Рута. – Т. 3. – С. 317-323.

Михайлина Л.П. 2001в. Житла Ревнянського поселення VIII-X ст. // Матеріали IV Буковинської Міжнародної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 125-річчю заснування Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, 5 жовтня 2000 р., Чернівці. – Чернівці: Золоті литаври. – С. 346-351.

Михайлина Л.П. 2001г. Часове та просторове формування стародавніх Чернівців // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. – Чернівці: Золоті литаври. – Т. 2. – С. 126-132.

Михайлина Л.П. 2002. Розвиток торговельно-економічних відносин у східнослов'янському суспільстві VIII-X ст. (за матеріалами культури Луки Райковецької) // Науковий вісник Чернівецького університету. – Чернівці: Рута. – Вип. 123-124. – С. 94-103.

Михайлина Л.П. 2002а. Городища Північної Буковини VIII-X ст.: топографія, оборонні споруди, забудова укріпленого майдану // Буковинський історико-етнографічний вісник. – Чернівці: Золоті литаври. – Вип. 4. – С.24-29.

Михайлина Л.П. 2002б. Печі житлових споруд райковецької культури // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. – Чернівці: Золоті литаври. – Т. 2. – С. 121-128.

Михайлина Л.П. 2003. Топографія, розміри та планування селищ VIII-X ст. між Дніпром і Карпатами // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. – Чернівці: Золоті литаври. – Т. 1. – С. 93-99.

Михайлина Л.П. 2003а. Типологія східнослов'янських жител VIII-X ст. між Дніпром і Карпатами // Археологічні студії. – Київ-Чернівці. – Вип. 2. – С. 116-131.

Михайлина Л.П. 2007. Полюддя у східнослов'янських князівнях // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. – Чернівці: Золоті литаври. – Т. 1 (23). – С. 19-24.

Михайлина Л., Моця О. 1995. Археологічні пам'ятки Верхнього Попруття другої половини І тисячоліття н.е. // Конференція українсько-румунської комісії з історії, археології, етнології та фольклористики.: Мат. доп. та повідомл. – Чернівці.

Михайлина Л., Пивоваров С. 1993. Язичницькі вірування слов'янських племен Північної Буковини за археологічними даними // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції.: Тез. доп. і повідомл. – Львів. – С. 18-19.

Михайлина Л.П., Русанова И.П. 1980. Славянский могильник X в. на Верхнем Пруте // АО 1979 г. – М. – С. 305-306.

Михайлина Л.П., Русанова И.П., Тимощук Б.А. 1978. Раскопки славянского города на р. Прут // АО 1977. – М. – С. 368.

Михайлина Л.П., Русанова И.П., Тимощук Б.А. 1979. Селища и городища Ревное I // АО 1979 г. – М. – С. 370-371.

Михайлина Л.П., Тимощук Б.А. 1983. Славянские памятники бассейна Верхнего Прута VIII-X вв. // Славяне на Днестре и Дунае. – К. – С. 205-219.

Михеев В.К. 1985. Подонье в составе Хазарского каганата. – Харьков: Вища школа. – 148 с.

Мовчан І.І. 1993. Давньокиївська околиця. – К.: Наук. думка. – 173 с.

Москаленко А.Н. 1965. Городище Титчиха. Из истории древнерусских поселений на Дону. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та. – 310 с.

Москаленко А.Н. 1970. К вопросу о погребальном обряде древнерусского населения среднего и верхнего Дона // Древние славяне и их соседи. – М. – С. 108-110.

Москаленко А.Н. 1981. Славяне на Дону. (Боршевская культура). – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та. – 160 с.

Моця А.П. 1979. Трупосожжение и трупоположение у славян Среднего Поднепровья. Причины смены погребального обряда // Славяне и Русь. – К. – С. 115-122.

Моця А.П. 1981. Скорченные погребения древнерусских некрополей // Древности Среднего Поднепровья. – К. – С. 101-105.

Моця А.П. 1990. Погребальные памятники южнорусских земель IX-XIII вв. – К.: Наук. думка. – 156 с.

Моця А.П. 1992. Общие закономерности торгово-экономических взаимоотношений Киева и Булгара в IX-XIII ст. // Путь из Булгара в Киев. – Казань. – С. 6-12.

Моця А.П. 1993. Населення Південно-руських земель IX-XIII ст. (за матеріалами некрополів). – К.: Наук. думка. – 160 с.

Моця О.П. 1994. Монети з давньоруських поховань Середнього Подніпров'я //

Археологія. – № 45. – С. 75-80.

Моця О.П. 2003. Погости в системі давньоруських населених пунктів // Археологічні студії. – Київ-Чернівці. – Вип. 2. – С. 199-203.

Моця О.П., Ричка В.М. 1996. Київська Русь: від язичництва до християнства. – К.: Глобус. – 221 с.

Назаренко А.В. 1993. Немецкие латиноязычные источники IX-XI веков. – М.: Наука. – 240 с.

Нидерле Л. 1956. Славянские древности. – М.: Изд-во иностр. лит. – 450 с.

Никольская Т.Н. 1958. Щуклинское городище // КСИИМК. – Вып. 72. – С. 66-74.

Никольская Т.Н. 1959. Культура племен бассейна Верхней Оки в I тысячелетии н.э. // МИА. – № 72. – 150 с.

Новое в археологии Киева. 1981. – К.: Наук. думка. – 456 с.

Новосельцев А.П. 1965. Восточные источники о восточных славянах и Руси VI-IX вв. // Новосельцев А.П., Пашуто В.Т. и др. Древнерусское государство и его международное значение. – М. – С. 355-419.

Носова Г.Я. 1975. Язычество в православии. – М.: Наука. – 152 с.

Описание городов и областей к северу от Дуная, или Баварский Географ. 1993. // Назаренко А.В. Немецкие латиноязычные источники IX-XI веков (тексты, перевод, комментарии). – М.: Наука. – С. 7-51.

Оприск В.Г. 1999. Селище давньоруського часу // Козак Д., Оприск В., Шкоропад в. Пам'ятки давньої історії Волині у с. Городок. – Київ. – С. 103-124.

Орлов Р.С. 1991. Конструктивные особенности киевского капища 1908 г. // Проблеми вивчення та охорони пам'яток археології Київщини. Тези доповідей першої науково-практичної конференції с. Білогородка, жовтень 1991 р. – С. 108-109.

Орлов С.Н. 1972. Славянское поселение на берегу р. Прость около Новгорода // СА. – № 2. – С. 127-138.

Павлюк С.П. 1968. Народна агротехніка українців Карпат другої половини XIX ст. – К.: Наук. думка. – 171 с.

Память и похвала князю Владимиру и его Житие по сп. 1494 г. 1897. // Записки Академии наук по историко-филологическому отделению. – СПб. – Т. 1. – № 6. – С. 2-8.

Паньков С.В. 1990. Производство железа // Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. – К. – С. 376-382.

Паньков С.В. 1996. Чорна металургія на території південно-руських земель IX-XIII ст. // Чорна металургія та металообробка населення східноєвропейського лісостепу за доби ранніх слов'ян і Київської Русі. – К. – С. 61-80.

Пачкова С.П. 1974. Господарство східнослов'янських племен на рубежі нашої ери. – К.: Наук. думка. – 136 с.

Пашкевич Г.А. 1988. Палеоботанические исследования в области славянской археологи // Труды V Международного конгресса археологов-славистов: В 4-х томах. – К.: Наук. думка. – Т. 4. – С. 169-174.

Пашкевич Г.О. 1993. Зміни в системі зернового господарства Давньої Русі (час, причини, наслідки) // Старожитності Південної Русі. – С. 87-91.

Пашкевич Г.А., Петрашенко В.О. 1982. Землеробство і скотарство лісостепового

правобережного Подніпров'я в VIII-X ст. // Археологія. – Вип. 41. – С. 46-62.

Пашкевич Г.А., Янушевич З.В. 1978. Палеоботанические исследования раннеславянского городища у хут. Монастырек // Использование методов естественных в археологии. – К. – С. 86-96.

Пашуто В.Т. 1965. Особенности структуры Древнерусского государства // Новосельцев А.П., Пашуто В.Т. и др. Древнерусское государство и его историческое значение. – М.: Наука. – С. 77-127.

Пеняк С.І. 1980. Ранньослов'янське і давньоруське населення Закарпаття VI-XIII ст. – К.: Наук. думка. – 180 с.

Перхавко В.Б. 1978. Появление и распространение шпор на территории Восточной Европы // СА. – № 3. – С. 113-126.

Першиц А.И. 1978. Проблема типологизации общины в дореволюционной русской и советской историографии // Очерки истории русской этнографии, фольклористики и антропологии. – М.: Наука. – Вып. VIII. – С. 142-156.

Першиц А.И. 1986. Патронимия // Свод этнографических понятий и терминов. Социально-экономические отношения и соционормативная культура. – М.: Наука. – С. 133-134.

Петегирич В.М. 1980. Из истории экономических и культурных связей Галицко-Волынской Руси в X-XIII вв. (по археологическим данным) // Славянские древности: этногенез; материальная культура Древней Руси. – К.: Наук. думка. – С. 151-163.

Петерс Б.Г. 1986. Косторезное дело в античных государствах Северного Причерноморья. – М.: Наука. – 191 с.

Петрашенко В.О. 1982. Житла VIII-IX ст. на Правобережному Подніпров'ї // Археологія. – Вип. 37. – С.48-59.

Петрашенко В.А. 1985. Городище Монастырек VIII-X вв. в свете новых исследований // Земли Южной Руси в IX-XIV вв. – К. – С. 71-84.

Петрашенко В.О. 1988 Слов'янські пряслиця VIII-X ст. з Правобережжя Середнього Подніпров'я // Археологія. – Вип. 62. – С. 24-32.

Петрашенко В.О. 1992. Слов'янська кераміка VIII-IX ст. Правобережжя Середнього Подніпров'я. – К.: Наук. думка. – 139 с.

Петрашенко В.О. 1997. Поселення Канівського Придніпров'я // Піденноруське село IX-XIII ст. – К. – С. 114-143.

Петрашенко В.О. 1999. Формування культури типу Луки Райковецької у Середньому Подніпров'ї // Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в І тисячолітті н.е. – Київ-Львів. – С. 230-239.

Петрашенко В.О. 2005. Архітектура поселень у слов'янський та давньоруський час. VIII-XIII ст. // Відейко М.Ю., Терпиловський Р.В., Петрашенко В.О. Давні поселення України. – К. – С. 115-160.

Петрашенко В.А. 2005а. Древнерусское село (по материалам поселений у с. Григоровка). – К. – 264 с., 130 ил.

Петров В.П. 1963. Памятники корчакского типа // МИА. – № 108. – С. 15-39.

Петров В.П. 1963а. Стецовка, поселение третьей четверти I тысячелетия н.э. (По материалам раскопок 1956-1958 гг. в Потясминье) // МИА. – № 108. – С. 209-233.

Петрухин В.Я., Пушкина Т.И. 1979. К предыстории древнерусского города // История СССР. – № 4. – С.100-112.

Пивоваров С.В. 2006. Середньовічне населення межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра (XI – перша половина XIII ст.). – Чернівці: Зелена Буковина. – 300 с.

Плетнева С.А. 1967. От кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура // МИА. – № 142. – 198 с.

Поболь Л.Д. 1973. О новых археологических памятниках БССР VI-IX вв. // Славяните и средиземноморският свят VI-XI вв. – София. – С. 221-230.

Повість врем'яних літ: Літопис (За Іпатським списком). 1990. / Пер. з давньоруської, післяслово, комент. В.В.Яременка – К.: Рад. Письменник.– 558 с.

Подосинов А.В. 1999. Ex oriente lux! Ориентация по странам света в архаических культурах Евразии. – М.: Языки русской культуры. – 720 с.

Полевой Л.Л. 1961. Археологические сведения о растительном покрове и фауне млекопитающих Пруто-Днестровского междуречья // Охрана природы Молдавии. – Кишинев. – Вып.2. – С. 99-103.

Потапов А.В. 1990. Новые материалы к истории скотоводства и охоты в древнем Чернигове // Проблемы археологии Южной Руси. – К. – С. 37-41.

Потапов О.В. 1992. Деякі традиції розвитку скотарства в давньому Чернігові // Чернігівська старовина. – Чернігів: Сіверянська думка. – С. 56-61.

Приходнюк О.М. 1971. Ранньослов'янське житло на Поділлі // Археологія. – Вип. 3. – С. 26-37.

Приходнюк О.М. 1975. Слов'яни на Поділлі (VI-VII ст.н.е.). – К.: Наук. думка. – 154 с.

Приходнюк О.М. 1976. Ранньосередньовічне слов'янське поселення на р. Рось // Дослідження з слов'яно-руської археології. – К. – С. 101-119.

Приходнюк О.М. 1978. Об этнокультурной ситуации в Днепровском лесостепном пограничье во второй половине I тысячелетия н.э. // Проблемы этногенеза славян. – К. – С. 108-124.

Приходнюк О.М. 1980. Археологічні пам'ятки Середнього Подніпров'я VI-IX ст. н.е. – К.: Наук. думка. – 152 с.

Приходнюк О.М., Казанський М.М. 1978. Керамічні комплекси поселення Луг I на р. Тясмині // Археологія. – Вип.27. – С. 43-47.

Прокопий из Кесарии. 1950. Война с готами. – М.: Изд-во АН СССР. – 516 с.

Пряхин А.Д., Винников А.З. 1980. Итоги исследования Малого Боршевского городища на р. Дон // Археология Восточно-европейской лесостепи. – Воронеж. – С. 132-158.

Рабинович Р.А. 1988. Середина мира // Мифы народов мира. Энциклопедия: В 2-х т. – М. – Т. 2. – С. 428-429.

Рабинович Р.А. 1997. Карпато-Днестровские земли во второй половине IX-XIII вв. (историко-археологическое исследования). Автореф... канд. ист. наук. – СПб. – 17 с.

Равдина Т.В. 1988. О датировке городища Алчедар // Средневековые памятники Днестровско-Прутского междуречья. – Кишинев. – С. 54-71.

Равдина Т.В. 1988а. Погребения X-XI вв. с монетами на территории Древней Руси.

– М.: Наука. – 149 с.

Рапов О.М. 1988. Русская церковь в IX – первой трети XII вв. Принятие христианства. – М.: Высшая школа. – 416 с.

Раппопорт П.А. 1953.Древнерусские оборонительные конструкции с применением сырцовой кладки // КСИИМК. – Вып. 52. – С. 18-22.

Раппопорт П.А. 1956. Очерки истории русского военного зодчества X-XIII вв. // МИА. – № 52. – 184 с.

Раппопорт П.А. 1967. Военное зодчество западнорусских земель X-XIV вв. // МИА. – № 140. – 241 с.

Раппопорт П.А. 1975. Древнерусское жилище // САИ. – Вып. Е1-32. – 179 с.

Ратич О.О. 1957.Давньоруські археологічні пам'ятки на території Західних областей УРСР. – К.: Вид-во АН УРСР. – 96 с.

Ратич О.О. 1959. Древньоруські вироби з кості і рогу, знайдені на території Галицької і Волинської земель // МДАПВ. – Вип. 2. – С. 119-131.

Ратич О.О. 1964. До питання про розташування і оборонні споруди давньоруських городів Південно-Західної Русі // МДАПВ. – Вип. 5. – С. 115-126.

Рафалович И.А. 1964. Раннеславянское поселение Хуча VI-VII вв. в Молдавии // Тез. и докл. I симпозиума по археологии и этнографии Юго-Запада СССР. – Кишинев. – С. 36-37.

Рафалович И.А. 1972. Славяне VI-IX веков в Молдавии. – Кишинев: Штиинца. – 224 с.

Рафалович И.А. 1973. Исследование раннеславянских поселений в Молдавии // АИМ в 1970-1971 гг. – С. 134-154.

Рафалович И.А., Гольцева И.В. 1981. Раннеславянское поселение V-VI вв. Данчены I / / АИМ (1974-1976). – Кишинев: Штиинца. – С. 125-140.

Рідуш Б. 2000. До питання про культові печери слов'ян у Середньому Подністров'ї // Археологічні студії. – Київ-Чернівці: Прут. – Вип. 1. – С. 184-193.

Розов С.А. 1972. Очерки по истории отечественного пчеловодства // Вестник НИИ пчеловодства. – № 21. – 110 с.

Романець Т. 1996. Съсуд, судина, посуд // Українська народна творчість у поняттях міжнародної термінології. – К.: Родовід. – С. 69-74.

Россинский С.С. 1981. Об оборонительных сооружениях на городищах Днепровского Левобережья (VIII-X вв.) // Актуальные проблемы археологических исследований в Украинской ССР: Тез. докл. респ. конф. молодых ученых. – К. – С. 105-106.

Рошаль М.Г., Федоров Г.Б. 1973. Жилые и производственные сооружения древнерусского поселения Рудь // Археологические исследования в Молдавии в 1970-1971 гг. – Кишинев. – С. 155-176.

Русанова И.П. 1958. Археологические памятники II пол. I тыс. н.э. на территории древлян // СА. – № 4. – С. 30-41.

Русанова И.П. 1960. Отчет о работе Правобережного отряда Черниговской экспедиции ИИМК АН СССР за 1959 го. – НА ІА АН України, 1960/25.

Русанова И.П. 1961. Отчет о работе Древлянского отряда Днепровской экспедиции Института археологии АН СССР за 1961 год. – НА ІА НАН України, 1961/23.

Русанова И.П. 1966. Языческое святилище на р. Гнилопять под Житомиром // Культура древней Руси. – С. 233-237.

Русанова И.П. 1973. Славянские древности VI-IX вв. между Днепром и Западным Бугом // САИ. – Вып. Е1-25. – 99 с.

Русанова И.П. 1976. Славянские древности VI-VII вв. – М.: Наука – 216 с.

Русанова И.П. 1978. О ранней дате памятников пражского типа // Древняя Русь и славяне. – М. – С.138-143.

Русанова И.П. 1980. Изучение славянских поселений у с. Черновка // АО 1979 г. – М. – С. 331.

Русанова И.П. 1992. Культовые места и языческие святилища славян VI-XIII вв. // РА. – № 4. – С. 50-67.

Русанова И.П., Тимощук Б.А. 1979. Раскопки и разведки Славянской экспедиции // АО 1978 г. – М. – С. 397.

Русанова И.П., Тимощук Б.А. 1984. Кодын – славянские поселения V-VIII вв. на р. Прут. – М.: Наука. – 87 с.

Русанова И.П., Тимощук Б.А. 1993. Языческие святилища древних славян. – М.: Наука. – 144 с.

Русанова И.П., Тимощук Б.А., Михайлина Л.П. 1977. Поселение Кодын II в бассейне р. Прут // АО 1976 г. – М. – С. 364-365.

Рыбаков Б.А. 1948. Ремесло Древней Руси. – М. – С. 791 с.

Рыбаков Б.А. 1950. Уличи // КСИИМК. – Вып. XXXV. – С. 3-17/

Рыбаков Б.А. 1951. Прикладное искусство и скульптура // История культуры Древней Руси. – М.-Л.: АН СССР. – Т.II. – С. 396-464.

Рыбаков Б.А. 1953. Искусство древних славян // История русского искусства. – М.: АН СССР. – Т. 1. – С. 39-95.

Рыбаков Б.А. 1964. Первые века русской истории. – М.: Наука. – 240 с.

Рыбаков Б.А. 1981. Язычество древних славян. – М.: Наука. – 697 с.

Рыбаков Б.А. 1982. Киевская Русь и русские княжества XII-XIII вв. – М.: Наука. – 592 с.

Рыбаков Б.А. 1988. Язычество Древней Руси. – М.: Наука. – 783 с.

Рябцевич В.Н. 1978. О чем рассказывают монеты. – Минск: Народная асвета. – 399 с.

Сахаров А.М. 1967. Церковь в период феодальной раздробленности // Церковь в истории России (IX в. – 1917) – М.: Наука. – С. 51-60.

Самойлович В.П. 1961. Народна творчість в архітектурі сільського житла. – К.: Держ. вид-во літ. з буд. і архіт. – 340 с.

Самойлович В.П. 1972. Українське народне житло (кінець XIX-початок XX ст.). – К.: Наук. думка. – 24 с.

Седов В.В. 1960. Сельские поселения центральных районов Смоленской земли (VIII-XV вв.) // МИА. – № 92. – 159 с.

Седов В.В. 1970. Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья // МИА. – № 103. – 200 с.

Седов В.В. 1982. Восточные славяне в VI-XIII вв. – М.: Наука. – 328 с.

Семенов Ю.И. 1966. Категория "социальный организм" и ее значение для исторической науки // Вопросы истории. – № 8. – С. 88-106.

Сергеева М.С. 1993. К истории бытовой печи у восточных славян // Археология и история Юго-Востока древней Руси. Материалы научной конференции. – Воронеж.

Сєров О.В. 1997. Давньоруські селища X – середини XIII ст. Київського Подніпров'я // Південноруське село IX-XIII ст. – К. – С. 99-114.

Симоненко И.Ф. 1947. Пережитки патронимии и брачные отношения у украинцев Закарпатской области // СЭ. – № 1. – С. 75-83.

Симонович Э.А. Орнаментация черняховской керамики // МИА. – № 116. – С.270-361.

Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. 1990. – К.: Наук. думка. – 486 с.

Сміленко А.Т. 1975. Слов'яни та їх сусіди в степовому Подніпров'ї (II-XIII ст.). – К.: Наук. думка. – 211 с.

Смиленко А.Т. 1985. Славянская культура Правобережья Днепра // Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс.н.э. – К. – С. 106-117.

Смиленко А.Т., Юренко С.П. 1990. Типы жилищ и хозяйственных построек // Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. – К. – С. 266-275.

Смирнов А.П. 1964. К вопросу об археологической культуре // СА. – № 1. – С. 3-10.

Смирнов Ю.А. 1987. Культ черепа и нижней челюсти в раннем палеолите // Религиозные представления в первобытном обществе. Тезисы докладов. – М. – С. 66-69.

Смирнова Г.И. 1960. Раннеславянское поселение у с. Незвиско на Днестре // РА. – R. 51. – С. 1. – S. 222-238.

Смішко М.Ю. 1960. Карпатські кургани першої половини I тисячоліття нашої ери. – К.: Вид-во АН УРСР. – 188 с.

Столярик Е.С. 1992. Очерки монетного обращения Северо-Западного Причерноморья (в позднеримское и византийское время). – К.: Наук. думка. – 125 с.

Старчук І.Д. 1952. Розкопки городища Пліснеська в 1947-1948 рр. // АП УРСР. – Т. 3.

Страбон. 1994. География. – М.: Ладомир. – 943 с.

Стрижак О.С. 1969. Тиверці // Мовознавство. – № 4. – С. 47-56.

Сумцов Н.Ф. 1885. Хлеб в обрядах и песнях. – Харьков: Тип. М.Зильберта. – 139 с.

Сумцов Н.Ф. 1889. Культурне переживания // Киевская старина. – Т. XXV. – С. 485-500.

Сухобоков О.В. 1975. Славяне Днепровского Левобережья (Роменская культура и ее предшественники). – К.: Наук. думка. – 167 с.

Сухобоков О.В. 1992. Дніпровське лісостепове Лівобережжя у VIII-XIII ст. – К., Наук. думка. – 216 с.

Сымонович Э.А. 1964. Орнаментация черняховской керамики // МИА. – № 116. – С. 270-361.

Татищев В.Н. 1963. История Российская. – М.-Л.: Изд-во АН СССР. – Т. II. – 352 с.

Тельнов Н.П. 1987. Изучение славянской культуры в Молдавии в конце 70-х – в 80-е годы // Днестро-Дунайское междуречье в I – начале II тыс. н.э. – К.: Наук. думка. – С. 58-67.

Тельнов Н.П. 1988. Исследование славянского селища Скок // АИМ в 1983 г. – Кишинев: Штиинца. – С. 101-113.

Тельнов Н.П. 1988а. Некоторые итоги и задачи изучения славянской культуры VI-XI вв. на территории Молдавии // АИМ в 1983 г. – Кишинев: Штиинца. – С. 3-19.

Тельнов Н.П. 1989. Раскопки поселения Скок //АИМ в 1984 г. – Кишинев: Штиинца. – С. 187-193.

Тельнов Н.П. 1990. Восточнославянские древности Днестровско-Прутского междуречья VIII-X вв. – Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Л. – 18 с.

Тельнов Н.П. 1991. Итоги работ на поселении Скок // Археологические исследования в Старом Орхее. – Кишинев: Штиинца. – С. 53-63.

Тельнов Н.П. 1991а. Славянские железоделательные сооружения в Молдове // Хозяйственные комплексы древних обществ Молдовы. – Кишинев: Штиинца. – С. 85-99.

Тельнов Н.П. 1991б. Славянские жилища VI-X вв. Днестровско-Прутского междуречья // Древности Юго-Запада СССР. – Кишинев.

Тельнов Н.П. 1997. Об исторической судьбе восточнославянских древностей типа Луки Райковецкой в Днестровско-Прутском междуречье // Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян. – Київ-Львів: РАС. – С.184-189.

Тельнов Н.П. 2003. Восточнославянские древности Днестровско-Прутского междуречья VIII-X вв. // Stratum plus. – № 5. – 2001-2002. – Санкт-Петербург-Кишинев-Одесса-Бухарест. – с. 142-263.

Тельнов Н.П., Рабинович Р.А. 1992. Археологические раскопки на поселении Скок // АИМ в 1986 г. – Кишинев: Штиинца. – С. 208-223.

Тельнов Н., Степанов В., Руссев Н., Рабинович Р. 2002. "И ... разошлись славяне по земле". Из истории Карпато-Днестровских земель VI-XIII вв. – Кишинев. – 238 с.

Тельнов Н.П., Чеботаренко Г.Ф. 1988. Гончарная мастерская с поселения у с. Ганск // Средневековые памятники Днестровско-Прутского междуречья. – Кишинев: Штиинца. – С. 72-76.

Тереножкин А.И. 1976. Киммерийцы. – К.: Наук. думка. – 223 с.

Тимощук Б.А. 1973. Руины славянского города на р. Прут // АО 1972 г. – М. – С. 337-338.

Тимощук Б.О. 1973а. Звіт про дослідження слов'янських пам'яток 8-9 ст. в Заставнівському районі Чернівецької області в 1973 р. // НА ІА НАН України, 1973/57.

Тимощук Б.О. 1974. Слов'янське городище Грозинці на Буковині // Археологія. – Вип.13. – С. 86-93.

Тимощук Б.А. 1975. Славянские ремесленное поселение IX в. на Буковине // Новейшие открытия советских археологов. Тезисы докладов конференции, посвященной 250-летию АН СССР. – Ч. III. – С. 65-66.

Тимощук Б.О. 1975а. Слов'янські гради Північної Буковини. – Ужгород: Карпати. – 111 с.

Тимощук Б.А. 1975б. Укрепления ремесленного поселка славян // АО 1974 г. – М. – С. 361-362.

Тимощук Б.О. 1976. Слов'яни Північної Буковини V-IX ст. – К.: Наук. думка. – 176 с.

Тимощук Б.А. 1978. Славянские поселения VI-VII вв. в Северной Буковине // Древняя Русь и славяне. – М. – С. 186-191.

Тимощук Б.О. 1982. Давньоруська Буковина. – К.: Наук. думка. – 206 с.

Тимощук Б.А. 1988. О сложении систем земледелия у восточных славян // Природа и человек. – М.: Наука. – С. 140-148.

Тимощук Б.А. 1989. Об археологических признаках восточнославянских городищ-святилищ //Древние славяне и Киевская Русь – К.: Наук. думка. – С. 74-83.

Тимощук Б.А. 1990. Восточнославянская община VI-X вв. н.э. – М.: Наука. – 188 с.

Тимощук Б.А. 1995. Восточные славяне: от общины к городам. – М.: Изд-во МГУ. – 261 с.

Тимощук Б.А. 1997. Сакральные границы языческих святилищ // Истоки русской истории. – М. – С. 63-78.

Тимощук Б.О. 1999. Східні слов'яни VII-X ст.: полюддя, язичництво, початки держави. – Чернівці: Прут. – 176 с.

Тимощук Б.А., Русанова И.П. 1983. Славянские святилища на Среднем Днестре и в бассейне Прута // СА. – № 4. – С. 161-173.

Тимощук Б.А., Русанова И.П. 1988. Второе Збручское (Крутиловское) святилище (по материалам раскопок 1985 г.) // Древности славян и Руси. – М.: Наука. – С. 78-91.

Тимощук Б.А., Русанова И.П., Михайлина Л.П. 1981. Итоги изучения славянских памятников Северной Буковины V-X вв. // СА. – № 2. – С. 80-93.

Тимченко Н.Г. 1972. К истории охоты и животноводства в Киевской Руси. – К.: Наук. думка. – 208 с.

Тихомиров М.Н. 1979. Русское летописание. – М.: Наука. – 384 с.

Текст "Списка русских городов" в исправленном виде. 1979. // Тихомиров М.Н. Русское летописание. – М.: Наука. – С. 93-95.

Токарев С.А. 1967. Религия восточных славян. Принятие христианства в Древней Руси // Церковь в истории России (IX в. – 1917). – М.: Наука. – С. 30-50.

Токарев С.А. 1990. Ранние формы религии. – М.: Политиздат. – 662 с.

Толочко П.П. 1980. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII-XIII вв. – К.: Наук. думка. – 223 с.

Толочко П.П. 1981. Гончарное дело // Новое в археологии Киева. – К.: Наук. думка. – С. 284-301.

Толочко П.П. 1982. Массовая городская застройка Киева X-XIII вв. // Тезисы докладов советской делегации на IV Международном конгрессе славянской археологии. – М. – С. 25.

Толочко П.П. 1983. Древний Киев. – К.: Наук. думка. – 397 с.

Толочко П.П. 1985. Происхождение древнейших восточнославянских городов // Земли Южной Руси в IX-XIV вв. – К.: Наук. думка. – С. 5-19.

Толочко П.П. 1989. Древнерусский феодальный город. – К.: Наук. думка. – 256 с.

Толочко О.П. 1990. До питання про сакральні чинники становлення князівської влади на Русі IX-X ст. // Археологія. – № 1. – С. 51-63.

Толочко А.П. 1992. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. – К.: Наук. думка. – 224 с.

Толочко П.П. 2005. Древнерусская народность: воображаемая или реальная. – СПб: Алетейя. – 218 с.

Толочко П.П., Боровський Я.Э. 1979. Язичницьке капище в „городі" Володимира // Археологія Києва. Дослідження і матеріали. – К.: Наук. думка. – С. 3-10.

Топоров В.Н. 1983. Пространство и текст // Текст: семантика и структура. – М., 1983. – С. 227-284.

Третьяков П.Н. 1948. Сельское хозяйство и промыслы // История культуры Древней Руси. – М.-Л.: Изд-во АН СССР. – Т. 1. – С. 47-77.

Третьяков Н.П. 1953. Восточнославянские племена. – М.: Изд-во АН СССР. – 312 с.

Трубачев О.Н. 1961. О племенном названии уличи // Вопросы славянского языкознания. – № 5. – С. 186-190.

Уманська А.С. 1973. Про значення птахів у господарстві давнього населення території України // Археологія. – Вип. 10. – С. 41-47.

Успенская А.В. 1959. Металлургическое производство по материалам древнерусских селищ // Очерки по истории русской деревни X-XIII вв. – М.: Советская Россия. – Вып. 33. – С. 105-122.

Фаминцын А.С. 1995. Божества древних славян. – СПб.: Алетейя. – 364 с.

Фасмер М. 1967. Этимологический словарь русского языка. – М. – Т. II. – 671 с.

Фасмер М. 1973. Этимологический словарь русского языка. – М. – Т. IV. – 852 с.

Федоров Г.Б. 1953. Городище Екимауцы // КСИА. – Вып. L. – С. 104-126.

Федоров Г.Б. 1960. Население Прутско-Днестровского междуречья в I тыс.н.э. // МИА. – № 89. – 380 с.

Федоров Г.Б. 1964. Работы Прутско-Днестровской экспедиции в 1960-1961 гг. // КСИА. – Вып. 99. – С. 77-88.

Федоров Г.Б. 1966. Посад Екимауцкого поселения // Культура Древней Руси. – М. – С. 272-277.

Федоров Г.Б. 1974. Древнерусская культура Поднестровья // Древняя культура Молдавии. – Кишинев. – С. 109-149.

Федоров Г.Б., Чеботаренко Г.Ф. 1974. Памятники древних славян (VI-XIII вв.). – Археологическая карта Молдавской ССР. – Кишинев. – Вып. 6. – 133 с.

Филипчук М.А. 1995. Східнослов'янське житло X – поч. XI ст. в Українському Прикарпатті // МДАПВ. – Вип. 6. – С. 219-233.

Филипчук М.А. 1995а. Слов'янські поселення VIII-X ст. в Українському Прикарпатті / / Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К.

Фроянов И.Я. 1972. Семья и вервь в Киевской Руси // СЭ. – № 3. – С. 90-97.

Фроянов И.Я. 1980. Киевская Русь. Очерки социально-политической истории. – Л.: Изд-во Ленинград. ун-та. – 256 с.

Формозов А.А. 1984. Строительные жертвы на поселениях и в жилищах эпохи раннего метала // СА. – № 4. – С. 238-241.

Фрэзер Д. 1986. Золотая ветвь. Исследование магии и религии. – М.: Политиздат. – 703 с.

Хавлюк П.И. 1962. Славянские поселения VIII – нач. IX веков на Южном Буге // АСГЭ. – Вып.4. – С. 116-126.

Хавлюк П.И. 1963. Раннеславянские поселения Семенки и Самчинцы в среднем течении Южного Буга // МИА. – № 108. – С. 320-350.

Хавлюк П.І. 1969. Древньоруські городища на Південному Бузі // Слов'яно-руські старожитності. – К. – С. 156-174.

Хавлюк П.І. 1971. До питання про виготовлення жорен у давній Русі // Археологія. – № 4. – С. 84-94.

Хавлюк П.И. 1974. Раннеславянские поселения в бассейне Южного Буга // Раннесредневековые восточнославянские древности. – Л. – С. 181-215.

Хавлюк П.И. 1980. Про виробництво жорен на черняхівських поселеннях Побужжя // Археологія. – Вип. 34. – С. 30-35.

Хавлюк П.І. 1989. Про ідеологічні уявлення слов'ян VIII-IX ст. // Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР: тези доп. – К.: Наук. думка. – С. 237-238.

Харламов В.О. 1976. Конструктивні особливості дерев'яних будівель Подолу // Археологічні дослідження стародавнього Києва. – К. – С. 47-55.

Хейзинг Й. 1988. Осінь середньовіччя. – М.: Наука. – 1988. – 540 с.

Хвойка В.В. 1913. Древние обитатели Среднего Поднепровья и их культура в доисторические времена. – К. – 101 с.

Хынку И.Г. 1972. К вопросу о расселении тиверцев и уличей в Поднестровье // Юго-Восточная Европа в средние века. – Кишинев: Штиинца. – С. 159-175.

Хынку И.Г. 1973. Результаты археологических раскопок селища X-XIV вв. у с. Ханска в 1970-1971 гг. // Археологические исследования в Молдавии в 1970-1971 гг. – Кишинев. – С. 177-198.

Цалкин В.И. 1956. Материалы для истории скотоводства и охоты в древней Руси // МИА. – № 51. – 185 с.

Цалкин В.И. 1969. Фауна из раскопок боршевских и роменских городищ // СА. – № 4. – С. 91-101.

Чеботаренко Г.Ф. 1973. Калфа – городище VIII-IX вв. на Днестре. – Кишинев: Штиинца. – 116 с.

Чеботаренко Г.Ф. 1983. Раскопки на поселении у с. Молешты Кутузовского р-на // АИМ в 1979-1980 гг. – Кишинев: Штиинца. – С. 183-192.

Чернецов А.В. 1972. О периодизации ранней истории восточнославянских пахотных орудий // СА. – № 3. – С. 135-148.

Чернецов А.В. 1979. Классификация и хронология наконечников древнерусских пахотных орудий // КСИА. – Вып. 146. – С. 32-36.

Чеховський І.Г. 1997. Культ печі і його зв'язок із міфологічним образом печери // Національні та етносоціальні процеси в Україні. Мат. Другої Всеукр. наук.-практ. конф. молодих науковців. – Чернівці. – С. 164-169.

Чеховський І. 2000. Язичницькі божества стародавніх слов'ян // Середньовічна Європа: погляд з кінця XX ст. – Чернівці: Золоті литаври. – С. 257-267.

Чеховський І. 2001. Демонологічні вірування і народний календар українців Карпатського регіону. – Чернівці: Зелена Буковина. – 303 с.

Чмихов М.О. 1993. Кургани як явище давньої культури. – К.: НМКВО. – 144 с.

Шахматов А.А. 1919. Древнейшие судьбы русского племени. – Петроград. – 64 с.

Шекун О.В., Веремійчик О.М. 1997. Поселення Ліскове у верхів'ях р. Білоус // Південно руське село IX-XIII ст. – К. – С. 69-98.

Ширинский С.С. 1978. Археологические параллели к истории христианства на Руси и в Великой Моравии // Древняя русь и славяне. – М.: Наука. – С.203-206.

Школьникова Н.А. 1978. Стеклянные украшения конца I тысячелетия н.э. на территории Поднепровья // СА. – № 1. – С. 97-104.

Шмидт Е.А. 1989. О земледелии в верховьях Днепра во второй половине I тыс. н. э. // Древние славяне и Киевская Русь. – К. – С.

Шнирельман В.А. 1986. Поднепервобытная община земледельцев-скотоводов и высших охотников, рыболовов и собирателей // История первобытного общества. Эпоха первобытной родовой общины. – М.: Наука. – С. 236-426.

Шрамко Б.А. 1960. Новые детали устройства раннеславянских жилищ // СА. – № 3. – С. 319-321.

Шрамко Б.А. 1962. Древности Северского Донца – Харьков: Изд-во Харьков. ун-та. – 404 с.

Щапова Ю.Л. 1962. О происхождении некоторых типов древнерусских бус // СА. – № 2. – С. 81-96.

Щапова Ю.Л. 1983. Стеклянные украшения, их роль и место в материальной культуре восточных славян и их соседей // Древнерусское государство и славяне. – Минск: Наука и техника. – С. 93-95.

Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н.э. 1985. – К.: Наукова думка. – 184 с.

Юренко С.П. 1984. Домобудівництво населення Дніпровського Лівобережжя в VIII-X ст. //Археологія. – Вип. 45. – С. 34-46.

Юркевич Б. 1996. Похоронний обряд с. Михайлівка Глибоцького району Чернівецької області // Буковина – мій рідний край. Мат. іст.-краєзн. конф. молодих дослідників, студентів та науковців. – Чернівці: Прут – С. 74-75.

Ягодинська М. 1994. Слов'янський могильник біля Старого Збаража // Джерело. Науково-краєзнавчий часопис Тернопілля. – № 1. – С. 137-153.

Якобсон А.Л. 1951. Средневековые амфоры Северного Причерноморья (опыт хронологической классификации) // СА. – Т. XV. – С. 325-344.

Якобсон А.Л. 1964. Средневековый Крым. Очерки истории и материальной культуры. – М.: Наука. – 232 с.

Якобсон А.Л. 1979. Керамика и керамическое производство средневековой Таврики. – Л.: Наука. – 162 с.

Янин В.Л. 1965. Заметки о Новгородских берестяных грамотах // СА. – № 4. -С.104-123.

Янушевич З.В. 1976. Культурные растения Юго-Запада СССР по палеоботаническим исследованиям. – Кишинев: Штиинца. – 216 с.

Янушевич З.В., Маркевич В.И. 1970. Археологические находки культурных злаков на первобытных поселениях Прутско-Днестровского междуречья // Интродукция культурных растений. – Кишинев. – С. 83-110.

Beranova M. 1957. Slovenske znove nastroje v 6-12. stoleti // PA. – R. 48. – C. 1. – S. 99-117.

Bialeková D. 1981. Dávne slovanské kováčtvo. – Tatran. – 126 s.

Comşa M. 1978. Cultura materiala veche romaneasca. (Aşezarile din secolele VIII-X de la Bucov-Ploieşti). – Bucureşti. – 181 p.

Čaplovič D. Hanuliak M. Hroby pod ńahrobnými kameňni vo Svinici // Historia Carpatika. – T. 10. – S. 193-207.

Donat P. 1975. Bemerkungen zur Entwicklung des slawischen Hausbaues in mittleren und sudostlichen Europa // Balcanoslavica. – N 4.

Hanuliak M. 1979. Hroby pod ńahrobnymi kamenmi v 11.-14. storoci // SA. – R. 27. – C. I. – S. 167-186.

Herrmann I. 1978. Zwischen Hradschin und Vineta. – Leipzig-Jena-Berlin: Uranie. – 288 s.

Historia kultury materialnej Polski. 1978. – Wroclaw-Warszawa-Krakow-Gdansk. – T. I. – 395 s.

Hoczyk-Siwkowa S. 1978. Chronologia ceramiki wczesnosredniowiecznej (VI-IX w.) z Lublina // Slavia Antiqua. – T. 25. – S. 189-223.

Kiersnowska T. Gwizdek z grodiska wczesnosreiowecznego w Brodnie Starym, pow. Warzsawski // Sprawozdania P.M.H. Compts Rendus M.A.P. – Warzsawa. – T. IV. – Z. 1-2.

Kruger B. 1967. Dessau-Mosigkau. – Berlin. – 192 s.

Lowmianski H. 1964. Poczatki Polski. – Warszawa,– T. 2. – 426 s.

Macrea M. 1959. Şantierul arheologic Şomeseni-Cluj // Materiale şi cercetari arheologice. – VI. – P. 515-522.

Mikhajlina L.P. 2001. Simbolistica de cult pe obiecte ceramice din cultura Luka-Rajkovetskaja // Interacademica. – Bucureşti. – 2001. – II-III. – P. 131-145.

Miśkievicz M. 1969. Wczesnośredniowieczny obrządek pogzrebowy na plaskich cmentarzyskach skieletovych w Polsce // Materialy Wczesnośredniowieczne. – T. VI. – S. 241-301.

Musianovicz K. 1979. Zespol osadniczy z Gorodka obwod Rovenski (USSR) w swietle wczenosredniowiecznego osadnictwa Wolynia // WA. – T. 44. – Z.2. – S. 168-205.

Petrescu-Dimbovita M., Teodor D.Gh. 1987. Sisteme de fortificatii medievale timpurii la est de Carpati. – Iaşi, – 145 p.

Pleiner R. 1971. Das Handel mit Eisen im Östlichen Mitteleuropa im 4 bis 9 Jahrhundert // Early medieval studies. – B. 3.

Poulik J. 1948. Staroslovanska Morava. – Praha. – 215 s.

Rădulescu A., Hartuhi N. 1967. Cimitirul feodal-timpuriu de la Castelu. – Constanţa. – 127 p.

Safařik P. 1837. Slovanske starozitnosti. – Praha. – 436 s.

Service E. 1975. Origins of the State and Civilization. – New-York. – 361 s.

Slownik starozitnosci slowianskich. 1962. – Wroclaw-Warszawa-Krakow. – T. I. – Cz. 2. – 236 s.

Szymanski W. 1964. Przyczynki do zagadnienia chronologii i zasięgu występowania zelaznych nozy z rękojesciami zakonczonymi wolutami // WA. – T. 30. – Z. 3/4. –S. 221-226.

Teodor D.Gh. 1978. Teritoriul est-carpatic in veacurile V-XI e.n. – Iaşi. – 223 p.

Teodor D.Gh. 1980. Asezarile intarite din regiunile est-carpatice ale Romaniei in secolele VIII-XI // Hierasus. – Botosani. – P. 197-216.

Teodor D.Gh. 1981. Romanitatea carpato-dunareana şi Bizantul in veacurile V-XI e.n. – Iaşi. – 121 p.

Teodor, 1984. fig, 60: *f (с. 12 – житлаз 6 стовпами)*

Teodor D.Gh. 1997. Reguinile Carpato-Nistriene in secolele V-X // Spatul Nord-Est Carpatic in mibniul intunecat. – Jaşi. – S. 79-116.

Vana Z. 1956. Lahvovite tvary v zapadnoslovanske keramike // PA. – R. 47. – C. 1. – S. 144-147.

Zaharia E. 1967. Sapaturile de la Dridu. – Bucureşti. – 271 s.

РЕЗЮМЕ

Многолетние археологические исследования между Днепром на востоке и Карпатами на западе, от Припяти на севере и до Нижнего Дуная на юге свидетельствует о существовании здесь в VIII-X ст. сплошного массива памятников, которые характеризуются единством типов поселений, жилищного строительства, керамической посуды, погребального обряда и т.д. Они относятся к типу памятников, выделенных во время исследования поселения в урочище Лука возле села Райки на Житомирщине и известны ныне как райковецкая культура.

Наиболее массовой категорией археологических находок райковецкой культуры является многочисленная и разнообразная керамическая посуда. Керамические комплексы культуры состоят из лепной и гончарной посуды. Ассортименты лепной посуды составляют горшки, конические миски, сковородки, жаровни и миниатюрные сосуды. Наиболее характерной формой горшков был конус. Сосуды этой формы расширены в верхней части, сильно сужены ко дну и делятся на два типа: с выпуклыми плечиками и с невыраженными плечиками. Венчики таких сосудов прямые (вертикальные) или отогнутые. У горшков округлобокой формы, в сравнении с конусообразными, меньшая разница в диаметре горла и дна, а выпуклые плечики расположенные ниже. Сосуды округлобокой формы делятся на яйцеобразные с наибольшим расширением в верхней половине и отогнутыми венцами; приземистые с наибольшим расширением в средней части и прямыми венчиками; тюльпанообразные. Горшки часто повторяют формы посуды пражско-корчацкой культуры, но отличаются большей профилированостью верхней части сосуда, а также орнаментацией венчика ямками, защипами, насечками. Гончарная посуда повторяет формы лепной, но орнаментирована в большинстве случаев комбинациями прямых и волнистых горизонтальных линий, которые покрывают почти весь горшок. Ранние керамические комплексы состоят исключительно из лепной посуды, а в дальнейшем лепная посуда и гончарная сосуществуют в одних комплексах.

Изменения в керамическом комплексе в сочетании со стратиграфическими материалами, данными археомагнитного датирования и датирующими вещами стали основанием хронологического деления райковецкой культуры VIII-X ст. на три периода, каждый из которых датируется приблизительно в пределах одного столетия. Ранний период относится

до конца VII-VIII вв., средний – к IX - началу X в. и поздний – к X в. Керамические комплексы VIII в. состоят из лепной посуды, которая своими формами и ассортиментом продолжает местные традиции древностей предыдущего времени. Отличие состоит в большей профилированности верхней части горшка, толщине стенок сосуда, а главное – в наличии орнаментации венчиков горшков, конических мисок и сковородок пальцевыми вдавливаниями, защипами и косыми насечками. Керамика такого облика является ведущей и в керамических комплексах IX - начала X вв. Своеобразие комплексов этого периода заключается в наличии ранней гончарной керамики древнерусского типа, появление которой является хронологическим показателем IX ст. Лепная керамика сохраняется также и в керамических комплексах X ст. В отличие от IX в., гончарная керамика здесь преобладает и до конца X в. вытесняет лепные горшки, хотя лепные конические миски, сковороды и жаровни продолжают существовать до XI в. включительно.

Такая последовательность развития керамических комплексов VIII-X в. по времени и содержанию идентична на всей территории распространения райковецкой культуры. Например, керамические комплексы конца VII-VIII вв. относятся к переходному типу памятников между Днепром и Западным Бугом по И.П.Русановой, ранней фазе райковецкой культуры в Северной Буковине по Б.А.Тимощуку, сахновскому типу на Подолье и в Среднем Поднепровье по О.М.Приходнюку. Комплексы IX – начала X вв. – периоду поздней фазы райковецкой культуры по Б.А.Тимощуку и периоду Луки-Райковецькой по О.М.Приходнюку.

Наиболее распространенной категорией памяток райковецкой культуры были неукрепленные поселения, которые располагались в естественно защищенных местах, близ источников воды. Часто поселения райковецкой культуры находились в одних топографических условиях с поселениями пражской и пеньковской культур, или размещались на одном и том же месте и представляли собой последовательные периоды существования одного поселения. Поселения располагались группами, которые получили условное название "гнезда поселений". На территории поселений открыты жилые и хозяйственные сооружения, которые образовывали определенные группы. Местонахождение жилья на территории поселения и их расположение по отношению к хозяйственным сооружениям указывает на существование на поселках отдельных групп жилищ, жители которых имели свои площадки общего пользования.

Важной категорией археологических памяток райковецкой культуры являются городища. Они располагались в подавляющем большинстве с учетом защитных свойств рельефа и имели искусственные деревянно-земляные укрепления, а также часто располагались на месте городищ

раннежелезного века. Основу фортификационных сооружений городищ райковецкой культуры составляли разнотипные деревянные оборонительные стены, которые дополнительно укреплялись с обеих сторон. С внешней стороны – глиняными откосами, которые часто имели крепиду – каменную или из кирпича-сырца, а с внутреннего – наземными длинными домами или жилищно-хозяйственными срубами, которые примыкали к ним. Значительную защитную роль имели боевые башни, а также эскарпы – искусственные подрезки грунта, которые устраивались с целью увеличения крутизны склона на опасных направлениях обороны городищ.

В непосредственной близости к селищам и городищам, а также на их территориях находились курганные или бескурганные грунтовые могильники, погребения в которых осуществлялись по обряду кремации на стороне со следующим захоронением остатков сожжения в урнах, неглубоких ямках или на горизонте. Иногда курганные погребения окружены деревянной кольцевой изгородью или осуществлены в прямоугольных деревянных конструкциях.

Наиболее массовой категорией исследованных объектов па памятках райковецкой культуры являются жилищные сооружения, которые представляли собой квадратные или близкие к этому однокамерные сооружения, которые относятся к двум типам: полуземлянки и наземные дома. Обязательным атрибутом каждого жилья была печь, изготовленная в большинстве случаев из камня, реже – глинобитная.

Полуземляночный тип жилья по способу возведения деревянных стен делится на два вида: столбовой и срубный. Стены полуземлянок столбовой конструкции состояли из горизонтальных плах, которые крепились в вертикальных пазах столбов-стояков. В зависимости от количества столбов и их взаимного расположения, столбовой вид полуземлянок делится на три варианта: сооружения, каркас которых состоит из восьми вертикальных столбов, размещенных по углам и середине стен котлована; сооружения, каркас которых имеет шесть столбов (четыре – в углах, а два посреди двух противоположных стен); сооружения, каркас которых состоял из четырех столбов, расположенных в углах котлована.

Свидетельством срубного вида являются перекрестье обугленных бревен в углах жилища. В срубных полуземлянках иногда встречаются столбовые ямки. По этому признаку жилищные сооружения можно разделить на три варианта. В первом варианте стены сделаны методом врубки и часто имеют выступающие "отростки" в местах пересечения бревен. Ко второму варианту принадлежат жилища, в которых сруб сочетался с вертикальными столбами, которые находились посреди двух противоположных стен. В жилищах третьего варианта столбовые ямы прослежены посреди каждой стены котлована.

Наземные здания были исключительно срубными и состояли из наземного жилого помещения и углубленного в материк хозяйственного.

В VIII-X вв. между Днепром и Карпатами количественно преобладают полуземлянки столбовой конструкции, которые продолжают местные традиции жилищного строительства предыдущего времени и существуют на этой территории до XI ст., а иногда зафиксированы и в XII в. Срубные полуземляночные жилища встречаются значительно реже и их распространение, очевидно, начинается в VIII-IX вв. Появление наземных домов с подвалами относится к X ст. Они отличаются от массовых полуземляночных жилищ, выявлены лишь на городищах и, очевидно, принадлежали феодальной верхушке общества.

Важными в определении принадлежности археологических памятников к той или иной культуре являются материалы могильников. На всей территории распространения памяток райковецкой культуры прослежен единый обряд погребения – телосожжение на стороне (на общем для всех месте) с последующим захоронением остатков кремации в грунтовых ямках, на горизонте, в глиняных урнах, в деревянных конструкциях и т.п. Встречаются как грунтовые, так и курганные могильники.

Результаты археологических исследований и сведения письменных источников свидетельствуют о кардинальных сдвигах в развитии хозяйства восточнославянского общества конца I тысячелетие н.э., что заложили экономическую базу Киевского государства. Основой экономического развития и главным направлением хозяйственной деятельности восточнославянского населения между Днепром и Карпатами VIII-X вв., как и в предыдущий период, было земледелие. Основными зерновыми культурами были несколько сортов пленочной и голозерной пшеницы, пленочный и голозерный ячмень, рожь, горох, конопля, лен, овес, ячмень, просо, бобы. Особого внимания заслуживают находки на Ревнянском поселении зерен ржи, выявленные вместе с сорняками (стоколос ржаной, стоколос полевой, куколь обычный), которые являются типичными сорняками озимой ржи, и свидетельствуют о культивировании славянским населением озимой формы указанной зерновой культуры. На существование как яровых, так и озимых посевов зерновых культур указывает и видовой состав сорняков с Монастырька. Палеоботанические находки свидетельствуют, что наряду с традиционными подсечной и переложной системами земледелия вводится новая интенсивная система земледелия – паровая.

Появление озимой ржи фиксирует окончательное становление паровой системы полеводства, которая значительно повысила эффективность выращивания зерновых культур на старопахотных землях. Она предусматривала деление земледельческих угодий на три части – одна из них была

под озимью, вторая – под яровыми культурами, а третья – под паром. Ежегодное чередование на этих трех участках озимых культур, яровых культур и пара содействовало восстановлению плодородия грунтов, а итак увеличению урожаев. Этому содействовала и определенная система севооборотов, которая имела, вероятно, следующую очередность: рожь-просо-пар-пшеница-рожь.

Переход к паровой системе полеводства вызвал качественные изменения в развитии скотоводства. В условиях исследуемого времени скотоводство составляло единый хозяйственный комплекс с земледелием, поскольку обеспечивало поля органическими удобрениями, транспортными средствами для вывоза этих удобрений на поля и тягловой силой для пахоты.

Данные археологии указывают на рост производительности скотоводства и резкое увеличение потребления мяса домашних животных по сравнению с предыдущим периодом. Заметно возрастает роль молочной отрасли животноводства, на что указывают частые находки мисок-цедил, которые использовались для производства сыра.

Повышению производительности скотоводства в значительной мере оказывало содействие переведение скота на стойловое содержание и обеспечение ее фуражом на зимний период.

Рост производительности земледелия и скотоводства оказывал содействие развитию ремесел и постепенного выделения их в самостоятельную отрасль хозяйства. Особая роль принадлежала черной металлургии и металлообработке, которые обеспечивали качественными железными орудиями работы хозяйственный комплекс носителей райковецкой культуры. Появляются новые технологические приемы изготовления изделий из железа, в частности все большего распространения приобретают стальные и комбинированные железные изделия. Продукция этой отрасли шла, в первую очередь, на удовлетворение нужд земледелия. Переход к паровой системе полеводства обусловил появление деревянных рал с полозом, оснащенных железными асимметрическими наральниками с плечиками и ножами-чересламі. Такие рала были способны подрезать и переворачивать грунт (благодаря чему уничтожали сорняки), а также запахивать органические удобрения.

Внедрение гончарного круга оказало содействие быстрому развитию гончарного ремесла. Гончарная посуда становится массовой. Она имеет высокое качество, благодаря обжигу в гончарных горнах. Характерным ее признаком является симметричность, орнаментация горшков практически по всему туловищу горшка и наличие клейм на донышках сосудов.

Значительный прогресс прослеживается в обработке цветных металлов, в частности при изготовлении ювелирных изделий. Ювелиры райковецкой культуры применяли литье в односторонних и двусторонних

формах, по восковой модели, а также холодную ковкую, тиснение, чеканку, волочение. Они осваивают орнаменты из крученого провода, напаянного на пластинку или соединенного в объемную композицию. Применялся орнамент, нанесенный способом чеканки с помощью пуансонов и других видов штампов. Широко практиковалась гравировка по гладкой поверхности, инкрустация, позолота.

Развитие цветной металлообработки в VIII-X ст. базировался на традициях предыдущего времени. Вместе с тем, усложняется техника изготовления и увеличивается ассортименты изделий, которое заложило основы ювелирного производства древнерусского времени.

Находки изделий из камня (жернова, точильные бруски, каменные пряслица) и кости (проколки, мотыги, иглы и т.п.), а также мест, где они изготовлялись, свидетельствуют о развитии камнерезного и косторезного дела.

Дальнейшего развития приобрели охота, рыболовство и бортничество. Продукты этих промыслов – меха, мед и воск – стали важными статьями экспорта и составляющими дани, которая собиралась во время полюдья.

Развитие сельского хозяйства, ремесел и промыслов создавало постоянный дополнительный продукт, который оказывал содействие развитию внутренней и внешней торговли. Возникали новые и приобретали дальнейшее развитие старые торговые пути. Изделия иностранного производства и нумизматический материал (византийские и куфические монеты) в ареале райковецкой культуры свидетельствуют о стойких торгово-экономических связях восточнославянских племен райковецкой культуры с населением соседних территорий.

Письменные источники и материалы археологических исследований свидетельствуют, что основой восточнославянского общества накануне образования Киевского государства была община-вервь, которая входила в состав племени. Археологическим соответствием племени, очевидно, есть гнездо одновременных поселений вместе с его ресурсной базой в виде земледельческих угодий, пастбищ, лесов и т.п. В состав гнезда поселений входили несколько поселков, городища, святилища и могильники.

Жилища на селищах размещались по четкому плану (диагональные привязки и дугообразные системы), подчиненному линиям родственной связи – генеалогии, которая в условиях позднеродового общества регламентировала правовые и хозяйственные нормы жизни славянской общины-верви. Так, диагональные привязки фиксируют связи между жилищами старшего и младшего поколений (родителями и детьми), а дугообразно расположенные жилища принадлежали большой патриархальной семье (домашней общине, патронимии) – линиджу – небольшой группе членов рода, которая вела общее хозяйство, которое на археологическом уровне

подтверждается наличием площадок общего пользования, где находилась основная масса хозяйственных ям-погребов и сооружений производственного характера. В зависимости от размеров, силища могли содержать как один, так и несколько площадок общего пользования.

На этапе существования большой семьи выделяется три типа общины: большая семья представляла собой минимальную общину, несколько больших семей одного поселка составляли медиальную общину, а совокупность поселков, где были расселены все члены конического клана, образовывали максимальную общину. Минимальной общине отвечала коллективная усадьба большой семьи, поселок с несколькими усадьбами-линиджами – медиальной общине, а гнездо поселений – общине максимальной. Последняя была социальным организмом, который мог существовать независимо от других и отождествляется с племенем, в котором объединяется этническая общность с политической структурой во главе с вождем. Такой политической структурой является племенная протодержава-чифдом, или вождевство, что имеет централизованное управление и наследственную иерархию правителей и знати, но еще нет формального аппарата принуждения. Вождевство (чифдом) представляло собой универсальную политическую структуру и обязательный этап общественного развития на пути становления государственности.

Управление племени состояло из наиболее успешного лидера-вождя и его родственников, которые были на вершине конического клана – иерархии разных генеалогических линий рода. Особое положение вождя определялось властными полномочиями, привилегиями в пользовании общей собственностью общины, а также сакрализацией его личности. Нижние ступени управленческо-иерархической структуры племени составляли главы больших семей-линиджей и общинные лидеры.

Объединяющим ядром максимальной общины, археологическим соответствием которой является гнездо поселений, являются общинные центры. Традиционно роль таких центров отводят городищам. Общим для городищ всех типов есть наличие длинных домов общественного пользования, где происходили собрания племени, трапезы и ритуальные действа.

Племена могли объединяться в союзы и образовывать сложные вождевства. Сложные вождевства, или союзы племен выступают на страницах летописей как княжения.

Союзы племен восточных славян имели структурированную иерархию управления. Союз состоял из отдельных племен во главе с региональными племенными князьями. Над всем союзом стоял князь князей – светлый князь – сюзерен племенных князей, который осуществлял свои полномочия путем полюдья – ежегодного объезда союзных племен, в котором принимали участие его приближенные и дружина. Во время

полюдья князь собирал дань с подчиненного населения, демонстрировал мощь княжеской власти и незыблемость своих владений, вершил суд, прекращал конфликты между общинами и племенами, магическими действами и ритуальными жертвоприношениями обеспечивал благосклонность богов к своим подчиненным и т.п.

В ареале распространения райковецкой культуры известны племенные княжения полян, древлян, уличей, тиверцев, волынян и хорватов. Становление указанных племенных княжений знаменовало переход к формированию восточнославянской государственности.

Материалы многих археологических памятников райковецкой культуры дают возможность проследить проявления языческого мировоззрения у славянских племен и выделить объекты, которые тем или иным образом связаны с древними обрядами и верованиями. Язычество служило основой духовной жизни славян до введения христианства, формой и системой культурных ценностей. Оно базировалось на политеизме с большим количеством культов. На отдельной территории один из богов занимал господствующее положение на племенном уровне, а на уровне семьи, рода, общины, нескольких родственных общин божества могли быть другими.

К семейным культовым местам принадлежат жилища, обрядовая деятельность в которых была направлена на обеспечение благополучия их жителей. Это обряды в честь их закладывания, сакрализация печи и припечного пространства и т.п.

К культовым местам родового и общинного значения относятся: жилилища-святилища, внутри которых находились ритуальные предметы (идол, священная посуда, жертвенный очаг); святилища открытого типа, размещенные внутри поселков или близ них (главный атрибут – идолы вместе с комплексом ритуальных сооружений); святилища-жертвенники (требища) или алтари (жертвенные ямы и площадки, выложенные камнем), расположенные на поселениях или могильниках.

В славянских землях известны большие языческие центры, в состав которых могло входить несколько святилищ со сложным планированием. Здесь находились жертвенные ямы, капища, храмовые сооружения, ритуальные колодцы и другие элементы простых святилищ. Такие языческие комплексы находились в труднодоступных местах – в горах или возвышениях, покрытых лесом. Значительный культовый центр исследован на правом берегу р. Збруч в местности Медоборы на Тернопольщине.

Вместе с созданием рукотворных религиозных сооружений давние славяне поклонялись и естественным объектам: камням (иногда отчасти обработанным), деревьям, источникам, рощам, горам, которые часто входят в состав больших культовых комплексов. С системой обереговых обычаев связанны разнообразные предметы, рисунки на них и на керамике.

Погребальные памятники позволяют реконструировать отношение славян к потусторонней жизни. Обряд телосожжения (кремация), характерный для райковецкой культуры, связанный с верой в очистительную силу огня, когда душа покойника попадает на небо вместе с дымом погребального костра, а прах предка, положенный в землю должен предохранять земельную собственность племени и повышать плодородие грунта. В конце I тыс. н.э., когда малая семья становится хозяйственной единицей общества, происходит существенное упрощение обряда – кремация постепенно изменяется телоположением (ингумация). Этот обряд потерял связи с публичными формами и стал частью семейно-родового культа. На его распространение влияла также христианская религия. Культ предков, который дожил практически до настоящего, был общим для всех славянских племен в ареале райковецкой культуры.

Таким образом, на территории Правобережной Украины в период от рубежа VII-VIII до X ст. в результате социально-экономического развития славянского общества формируются новые племена и племенные союзы, зафиксированные в Летописи, археологическим соответствием которых есть райковецкая культура. Эти большие союзы-княжения создали предпосылки для возникновения восточнославянской государственности и в дальнейшем историческом развитии были объединены в Киевское государство.

RESUME

Long-term archeological research between the Dnieper in the east and the Carpathians in the west, from Prypiat in the north to Lower Danube in the south proves the existence of solid area of monuments characterized by unity of settlements types, house building, ceramic utensils, burial rites etc. they belong to the monuments types, single out while researching the settlement in tract Luka near the village of Raiky in Zhytomyr Region and nowadays is known as a Raikovetska culture.

The largest number of archeological findings of Raikovetska culture is numerous and various ceramic utensils. Ceramic culture complexes consist of stucco and pottery ware. The variety of stucco utensils are presented by pots, conic bowls, frying pans and diminutive vessels. The most specific shape of the pots was conic one. Vessels of this shape, broadened at the upper part and narrowed a lot at the bottom are divided into such types: with convex shoulders and with non-defined shoulders. The corona of these vessels is either vertical or deflected. Round-sided vessels in comparison with conic ones have less difference in the neck and bottom diameters and convex shoulders are lower. Round-sided vessels are divided into egg-shaped with maximum broadening at the top and deflected corona; low with the most broadening in the middle part and vertical corona; tulip-shaped. The pots often resemble the utensils shape of Prague-Korszak culture, but differ from them by bigger trimming of the vessels corona as well as corona decoration with holes, dents, cuts. Pottery resembles stucco vessels, but mostly decorated with the combination of vertical and wavy horizontal lines, covering almost the whole pot surface. Early ceramic complexes consist entirely of stucco utensils, but later stucco vessels an pottery coexist in the same complexes.

Ceramic complex changes combined with stratigraphic data, archeological magnet dating and other dating things are the basis of chronological division of Raikovetska culture of the VIII-X-th centuries into three periods, every of which is dated within the frames of one century.

Early period is the VII-VIII-th centuries, middle period is the IX-th – beginning of the X-th centuries and late period is the X-th century.

Ceramic complexes of the VIII-th century are represented by stucco utensils, shapes and variety of which continue local customs and rites of the previous times. The difference is in the bigger trimming of the pot corona, width of the vessels sides and the most important change is in decoration of pots corona, conic hollows made by finger pushing, dents and oblique cuts. Ceramic of such kind is leading in the ceramic complexes of the IX-th – beginning of the Xth centuries as well. The specific

feature of this period complex is existence of the early pottery ceramics of the ancient Rus type, which is chronological characteristic of the IX-th century. Stucco ceramics can be found in the ceramic complexes of the X-th century. Unlike the IX-th century pottery ceramics predominates here and as long as late X-th century replaces stucco pots, though stucco conic bowls, frying pans go on existing till XI century.

Such succession of the VIII – X-th centuries' ceramic complexes development by time and essence is identical all over the whole territory of raikovetska culture spreading.

The most widespread category of Raikovetska culture monuments was non-fortified settlements, situated in the naturally protected places, near the waterways. Very often Raikovetska culture settlements co-exist with the Prague and Penkov settlements in the same topography conditions and were situated in one and the same place and represent consecutive periods of one settlement existing. Settlements were scattered in groups and got conditional name "settlements nests". There were living and utility buildings, formed in certain groups on the territory of the settlement.

The important category of the archeological monuments of Raikovetska culture is sites of ancient settlement. Predominantly they were situated taking into consideration protecting relief features and had artificial wooden-ground fortifications and were on the seats of the sites of ancient settlement of the early iron age. The basis of the fortifications of Raikovetska culture sites of ancient settlement were wooden defending walls of different types fortified from both sides.

Very close to the sites of ancient settlement, as well as on their territory there were tumulus and non-tumulus ground burial places. The process of burying was according to the rite of cremation with consequent burying of the rests in mortuary urns, shallow holes. Sometimes tumulus burial places are surrounded by wooden fence or quadrangle wooden constructions.

The most mass category of the Raikovetska culture researched monuments is quadrangle one-room house constructions of two types: semi-dugouts and above ground houses. The obligatory attribute of every house was a stove made of stone in most cases, sometimes of wattle and daub.

Semi-dugouts are divided by the type of wooden walls constructing into two types: pole-type and log houses. Above ground houses were only log buildings and consisted of above ground living room and utility room, recessed into subsoil.

In the VIII-X-th centuries between the Dnieper and the Carpathians pole-type semi-dugouts prevail in quantity, they embody local traditions of building construction of the previous times and exist on this territory till the XI-th century and sometimes are fixed in the XII-th century. Log dugouts are rarely met and its type of building starts spreading in the VIII-IX-th centuries. Appearing of above ground houses with basement belongs to the X-th century. They obviously belonged to feudal top of the society.

Archeological research results and written sources information testify to the cardinal changes in household development of the Eastern Slavonic community of the

first millennium end which founded economical basis of Kyiv state. Farming was a basis of economical development and a main direction of the economy activity of eastern Slavonic population between the Dnieper and the Carpathians of the VIII-X-th centuries as well as in previous period. Of great importance are findings of corn seeds together with the weeds, typical for winter corn, in Revnianskyi settlement. They testify to cultivating of winter corn by Slavonic population. Another evidence of winter and spring corns growing is weeds generic structure from Monastyrka.

Winter corn appearance records final establishing of fallow land farming system, which increased the efficiency of corn growing on old plough lands. New system provided plough lands division into three parts: for winter crops, for spring crops, fallow lands.

Transition to fallow land farming system caused quality changes in cattle-breeding. In the researched period conditions cattle-breeding made up a unique complex with agriculture providing the fields with organic fertilizers, transport means for organic fertilizers taking away and draft cattle for ploughing.

Archeological data prove efficiency rise of cattle breeding and drastic increase of meat consuming in comparison with the previous period. The importance of dairy husbandry is also increasing, findings of bowls-strainers for cheese making testify to this fact.

Efficiency rise of agriculture and cattle breeding promote development of crafts and their gradual singling out into independent economy branch. Of particular importance was ferrous metallurgy metal-working, supplying economy complex of Raikovetska culture bearers with qualitative iron implements. New technological ways of making iron ware appear and steel and combined iron ware are gradually spreading.

Implementing of potter's wheel influenced fast development of pottery craft. Pottery utensils became mass ones, getting high quality due to burning in pottery furnace.

Non-ferrous metal working development in the VIII-X-th centuries grounded on the previous times traditions. Alongside making technique was getting more complicated shaping basis for jewelry making in ancient Rus times.

Hunting, fishing and bee-keeping were also developing. Furs, honey and wax became very important import articles and constituent part of tribute.

Crafts and agriculture development created constant additional product stipulating internal and external trade flourishing. New trade ways were appearing, foreign make products and numismatic materials (Byzantine and Kufa coins) on the lands of Raikovetska culture prove stable trade-economical ties of eastern Slavonic tribes of Raikovetska culture with neighboring territories population.

Written sources and archeological research data testify to the fact that commune-verv was the basis of eastern Slavonic community on the eve of Kyiv state establishing. Archeological correspondence of the tribe is a nest of the same time settlements together with its resources base: plough lands, pastures, forests etc. Nest of the

settlements included several settlements, sites of ancient settlement, sanctuaries, burial places.

Uniting cores of maximal community, archeological correspondence of which was settlements nest, were community centers. Sites of ancient settlement were traditionally such centers. Long buildings of common use were specific for all sites of ancient settlement types. They were used for tribal meetings, common meals and ritual actions.

Tribes can unite into unions and make complicated chiefdoms. Complicated chiefs are known as princedoms on the pages of manuscript.

Eastern Slavonic tribes unions had structural hierarchy of managing. Union consisted of separate tribes with regional tribe princes at the head. Prince of princes, suzerain of all union tribes was at the head of the union. He was ruling by means of annual going around of union tribes, collecting tribute, making trials, settling conflicts between communes and tribes. He was winning gods' favor to his subordinates by showing magic acts, making ritual sacrificing. In the area of Raikovetska culture spreading we know tribal princedoms of Polians, Drevlians, Ulyches, Volynians and Croatians. Establishing of mentioned tribal princedoms meant transition to eastern Slavonic statehood shaping.

Data of many archeological monuments of Raikovetska culture enable to trace the display of Slavonic tribes' pagan outlook and single out the objects connected with ancient rites and beliefs.

There were such cult places of tribal and communal importance: houses-sanctuaries with ritual things inside: idol, sacred utensils, sacrificial hearth; open type sanctuaries inside settlements or near them (the main attribute of them is idol with the complex of ritual buildings); sanctuaries-sacrificial altar (pagan temples) and altars (sacrificial holes and stone-made areas). The important cult center was researched on the right bank of the river Zbruch in Medobory in Ternopil Region.

Tombstones give opportunity to restore Slavonic attitude to other world life. The rite of body burning (cremation), specific for Raikovetska culture, is connected with the belief in purifying fire force when late man's soul gets to the skies with the smoke of burial fire and ancestor's ashes put into the ground should protect tribal land property and intensify land fertility. At the end of the first millennium when family gets a role of household unit of the community, one can observe rite simplifying – cremation is gradually turning into body putting (inhumation). Orthodox religion spreading influenced this family cult. It was common for all Slavonic tribes on the lands of Raikovetska culture.

Thus, on the territory of Right Bank Ukraine within the period of VII – X centuries new tribes and tribal unions were shaping stipulated by social-economical development of Slavonic community. They were recorded in Chronicle, archeological correspondence of which is Raikovetska culture. These big unions-princedoms created preconditions for eastern Slavonic statehood springing up and in their further historical evolution made up Kyiv State.

Rezumat

Investigaţiile arheologice de mulţi ani în arealul dintre Nipru la est şi Carpaţii la vest, dintre Pripeat la nord şi Dunărea de jos la sud mărturisesc existenţa în sec. VIII – X unui masiv amplu de monumente, ce se caracterizează prin identitatea tipurilor de aşezări, construcţiei de locuinţe, vaselor din ceramică, obiceiurilor funerare etc. Ele se referă la tipul de monumente atestate pentru prima oară lângă dâmbul Luca în apropiere de s. Raichi din reg. Jitomir şi cunoscute în prezent ca cultura Raichi (Raicoveţica).

Cea mai numeroasă categorie a descoperirilor arheologice ale culturii Raichi e cea a vaselor de ceramică. Complexurile de ceramică a acestei culturi sunt compuse din vase lipite şi cele confecţionate cu ajutorul roţii olarului. Cea mai specifică formă a ulcelelor este conul. Vasele de această formă, lărgite în partea superioară şi îngustate considerabil la fund pot fi diferenţiete în câteva tipuri: cu pereţii umflaţi, cu pereţii slab exprimaţi. Marginea acestor vase sunt drepte (verticale) sau răsfrânse. La oalele de formă rotundă, în comparaţie cu cele conice, diferenţa dintre diametru gurii şi fundului e mai mică, iar umflătura pereţilor e situată mai jos. Vasele de formă ovală pot fi împărţite în următoarele tipuri: în formă de ou cu o lărgire maximă în partea de sus şi marginea răsfrânsă; vase mai apăsate cu lărgire maximă la centru şi margine dreaptă; în formă de lalea. Oalele deseori repetă formele vaselor ce aparţin la cultura Pragha-Corceac, dar se deosebesc printr-un profil mai bine conturat în partea superioară şi ornamentarea marginei cu găurele, tăieturi, copci. Vasele produse la roata olarului repetă formele celor lipite, dar sunt ornamentate în cele mai dese cazuri cu combinaţii de linii orizontale drepte şi curbe, care acoperă urciorul aproape în întregime. Cele mai timpurii complexe ceramice sunt exclusiv lipite, mai târziu vasele lipite şi cele confecţionate prin intermediul roţii olarului coexistau în aceleaşi complexe.

Schimbările din complexul ceramic, materialul stratigrafic, datarea arheomagnetică şi alte obiecte şi metode de datare au alcătuit baza cronologizării culturii Raichi din sec. VIII – X în trei perioade, fiecare din ele fiind datat în limitele unui secol. Perioada timpurie cuprinde sfârşitul sec. VII – VIII, cea medie – până la sec. IX – începutul sec. X şi cea târzie – până în sec. X. Complexurile de ceramică din sec. VIII sunt prezentate prin vase lipite, care prin formele şi asortimentul său continuă tradiţiile autohtone mai vechi. Deosebirea constă în o mai mare claritate a părţii superioare a vasului, grosimii pereţilor urciorului, iar principalul – în prezenţa ornamentării marginei ulcelelor, farfuriilor şi tigăilor conice prin apăsări de degete, copci şi tăieturi făcute sub un unghi. Această ceramică e cea mai specifică pentru complexurile din sec. IX – înc. sec. X. Specificul acestei perioade constă în existenţa ceramicii olăreşti de tip rus

vechi, apariția căreia e un indice cronologic a sec. X. Ceramica lipită se păstrează deasemeni şi în cimplexurile sec. X. În contrast cu sec. IX, ceramica olărească predomină şi până la sfârşitul sec. X, înlocuieşte ulcelele lipite, deşi farfuriile conice, tigăile şi sobițele îşi continuă existența până-n sec. XI inclusiv.

O astfel de consecutivitate în dezvoltare complexelor de ceramică în sec. VIII – X după timp şi esență e comună întreg teritoriului răspândirii culturii Raichi. De exemplu, complexele ceramice de la sfîrşitul sec. VII – VIII aparțin tipului de monumente de trecere în zona dintre Nipru şi Bugul de Est conform concepției lui I.P.Rusanova, fazei timpurii a culturii Raichi în Bucovina de Nord după părerea lui B.O.Timoşciuc, tipului Sahnov în Podolie şi Nipru de Mijloc conform afirmărilor lui O.M. Prihodniuc. Complexele sec. IX-X – aparțin fazei târzii a culturii Raichi (Timoşciuc) şi perioadei Luca-Raichi, după părerea lui O.M.Prihodniuc.

Cea mai răspândită categorie de monumente ale culturii Raichi au fost aşezările nefortificate, amplasate în locuri apărate de natură, în apropierea izvoarelor de apă. Adeseori aşezările din cultura Raichi se găseau în aceleaşi condiții topografice cu aşezările culturii Praga şi Penchiv, s-au erau situate în unul şi acelaşi loc şi alcătuiau perioade consecutive în existența unuea şi aceiaşi localitate. Aşezările erau amplasate în grupuri, care au primit condițional denumirea de „cuib de aşezări". Pe teritoriul lor au fost descoperite construcții locative şi gospodăreşti, care alcătuiau anumite grupe. Locul amplasării locuințelor pe teritoriul aşezării, aranjate în proporții bine determinate față de clădirile gospodăreşti indică existența anumitor grupe de locuințe, între care erau piețe de folos comun.

O categorie importantă a monumentelor arheologice din cultura Raichi sunt aşezările fortificate („gorodiştea"). Ele sunt ampasate în majoritetea cazurilor ținând seama de caracterul reliefului, având însă şi fortificații din pământ şi lemn. De multe ori ele erau situate în locurile aşezărilor din epoca timpurie a fierului. Fortificațiile aşezărilor erau alcătuite din diferite tipuri de pereți de lemn, întăriți suplimentar din ambele părți. Din partea exterioară – cu o pantă de argilă cu anumite întăriturii din piatră sau cărămidă, din cea interioară – prin case alungite sau construcții gospodăreşti din buşteni, care erau alipite zidului. Un rol important în apărare jucau turnurile de luptă, deasemeni escarpele – tăieturi artificiale de sol, făcute special pentu sporirea înclinării pantei pe sectoarele primejdioase pentru apărarea localității.

În apropierea nemijlocită a aşezărilor, uneori şi pe teritoriul lor, se descoperă înmormântări de tip corhan sau fără înălțare, înhumarea în care se practica prin metoda de cremație în exterior şi înmormântare posterioară în gropi nu prea adânci sau la orizont. Uneori necropolele de tip corhan erau înconjurate de un gard de lemn circular, uneori înmormântarea era făcută în construcții de lemn de formă dreptunghiulară. Cea mai numeroasă categorie de obiecte investigate ale culturii Raichi sunt locuințele cu o singură cameră de formă pătrată, ce aprțineau la două tipuri: semibordeie şi case de suprafață. Un atribut nelipsit în fiecare locuință era soba, construită în cele mai dese cazuri din piatră, mai rar – din argilă.

Locuinţele de tip semibordei după metode de construire a pereţilor din lemn pot fi împărţite în două specii: cu stâlpi şi din buşteni. Pereţii semibordeielor de construcţie prin stâlpi erau alcătuiţi din butuci orizontali întăriţi în găurile verticale a stâlpilor-ţinători. În dependenţă de numărul stâlpilor şi amplasarea lor reciprocă specia de semibordeie aveau trei variante: construcţii cu carcasul din opt stâlpi verticali, amplasaţi în ungheruri şi pe la mijlocul pereţilor; edificii cu şase stâlpi (patru – în unghere, doi – la jumătatea pereţilor opuşi); locuinţa cu patru stâlpi, amplasaţi în ungherele gropii.

Mărturii ale caselor din bârne sunt încheieturile buştenilor din ungherele casei arse. În semibordeiele clădite din buşteni uneori descoperim gropiţele stâlpilor. Aceste construcţii au trei variante. În prima variantă pereţii sunt făcuţi prin metoda de tăiere şi deseori au „creste" ce se ieşc în locurile de intersectare a buştenilor. Varianta secundă prezintă – locuinţa în care intersectarea buştenilor se unea cu stâlpi verticali, care se aflau la mijlocul pereţilor opuşi. În locuinţele ce aparţin de varianta treia gropile de stâlpi se observă la mijlocul fiecărui perete din groapă.

Construcţiile de suprafaţă erau exclusiv din buşteni şi puteau avea locuinţă terestră şi construcţii gospodăreşti afundate în pământ.

Pentru sec. VIII – X în arealul dintre Nipru şi Carpaţi numeric predomină semibordeiele cu stâlpi, care continuă tradiţia anterioară de construcţie a caselor şi sunt prezente în acest teritoriu până în sec. XI, iar uneori sunt fixate chiar şi în sec. XII. Semibordeiele clădite din buşteni sunt atestate mai rar, iar răspândirea lor, probabil, începe în sec. VIII – IX. Apariţia construcţiilor terestre, având şi beciuri, deţine sec. X. Ele se deosebesc de semibordeiele răspândite în masă, se află doar în localităţi fortificate, probabil, aparţineau elitei feodale.

În determinarea apartenenţei monumentelor arheologice la o cultură sau alta ne ajută materialele din morminte. Pe tot teritoriul de răspândire a monumentelor culturii Raichi se observă un obicei unic de înhumare – arderea cadavrului într-un loc rezervar pentru toată comunitatea, apoi înmormântarea resturilor cremării în gropi, în orizont, în urne de lut, construcţii de lemn etc. Întâlnim înmormântări atât în pământ, cât şi în corhane.

Rezultatele cerçetărilor arheologice şi relatările izvoarelor scrise indică schimbări cardinale în dezvoltarea economică a societăţii estslave la sfârşitul mileniului I, care au închegat temelia Statului Chievean. Baza dezvoltării economice şi direcţia principală a activităţii gospodăreşti a populaţiei estslave dintre Nipru şi Carpaţi în sec. VIII – X, analogic perioadei anterioare, era agricultura. Culturile principale de grăunţoase erau câteva soiuri de grâu, de secară, mazărea, cânepa, in, ovăz, bob. O atenţie deosebită merită descoperiririle din aşezarea de la Revno de grăuncioare de secară amestecate cu buruiene. Existenţa semănăturilor de toamnă şi primăvară a culturii de grăunţoase indică şi specia buruienilor din Monastârca. Descoperirile paleobotanice mărturisesc că alături de sistemul agrar tradiţional de defrişare şi pârloagă se întroducea un sistem de prelucrare intensivă a pământului – cea cu ogor negru.

Apariţia secarei de toamnă fixează cu desăvârşire sistemul cu ogor negru, ce ridicase considerabil eficacitatea creşterii culturilor grăunţoase pe pământurile cu arătură veche.

El prevedea împărțirea pământului arabil în trei părți – una cu semănătură de toamnă, alta – cu cele de primăvară, a treia – pârloagă sau ogor negru. Rânduirea lor anuală a sporit fertilitatea solului, deci şi a roadei. La aceasta a contribuit şi un asolament specific, care avea, probabil, succesivitatea următoare: secară-mei-pârloagă-grâu-secară.

Trecerea la sistemul de pârloagă în agricultură a provocat schimbări calitative şi în dezvoltarea vităritului. În condițiile perioadei investigate vităritul alcătuia un complex unic cu prelucrarea pământului, deoarece satisfăcea câmpurile cu îngrăşăminte organice, mijloace de transport pentru scoaterea acestor îngrăşăminte în câmp şi cu forță de tracțiune la arat.

Sursele arheologice mărturisesc sporirea productivității vităritului şi creşterea bruscă a folosirii cărnii de animale domestice în comparație cu perioada anterioară. Creşte considerabil rolul ramurei lăptoase a vităritului, la ce indică descoperiri dese de străchini – strecurători, care erau folosite la producția brânzei şi caşcavalului.

La creşterea productivității vităritului într-o mare măsură a contribuit trecerea vitelor la ținere în grajd şi asigurarea cu furaj pe timp de iarnă.

Creşterea productivității vităritului şi agriculturii a stimulat dezvoltarea meşteşugurilor şi stabilirea lor treptată ca ramură independentă a gospodăriei. Un rol deosebit aparține metalurgiei negre şi prelucrării metalelor, care asigurau cu unelte de muncă calitative din fier complexul economic a purtătorilor culturii Raichi. Apar noi metode tehnologice de producere a obiectelor de fier, o răspândire esențială capătă produsele din oțel şi aliage din fier. Productele acestei ramuri erau folosite la prelucrarea pământului. Trecerea la sistemul cu ogor negru în agricultură a condiționat apariția plugului de lemn cu ascuțiş de fier, care răsturna brazda.

Introducerea roții olarului a contribuit la dezvoltarea accelerată a olăritului. Astfel de vase sunt răspândite în masă. Ele erau de o calitate înaltă datorită arderii în cuptoare speciale. Trăsăturile lor caracteristice sunt simetria, ornamentarea urcioarelor pe întreaga lor suprafață şi prezența pecetei pe fundul vasului.

Se observă o dezvoltare esențială a prelucrării metalelor colorate, în special folosite la fabricarea bijuteriilor. Juvaergiii din cultura Raichi foloseau turnarea în forme uni şi bilaterale, cu uzitarea modelului din ceară, deasemeni şi forjare rece, imprimare, cizelare etc. Se practica pe larg gravarea, incrustarea, spoirea cu aur.

O dezvoltare mai amplă au resimțit vânatul, pescuitul şi stupăritul. Produsele acestor îndeletniciri – blănuri, miere şi ceară – au devenit un aport important ca articol de export şi parte componentă a impozitului adunat în timpul poliudiei.

Dezvoltarea agriculturii şi meşteşugurilor crea permanent un supraproduct, ce contribuia la dezvoltarea comerțului interior şi exterior. Apăreau căi comerciale noi, îşi continuau dezvoltarea şi cele vechi. Produse din alte țări şi materialul numismatic descoperit în arealul culturii Raichi indică existența unor legături stabile dintre triburile estslave din cultura Raichi şi populația din teritoriile învecinate.

Izvoarele narative şi materialele cercetărilor arheologice ne dovedesc, că baza societății estslave până la apariția Statului Chievean era comunitatea – verv, parte

componentă a tribului. Un analog arheologic al tribului, e, probabil, cuibul de aşezări, care se suprapun în timp, având resurse în formă de ogoare, imaşuri, păduri etc. În componenţa cuibului întrau câteva localităţi fortificate şi nefortificate, sanctuare şi necropoale.

Locuinţele în aşezările nefortificate erau amplasate după un plan strict, care reieşea din anumite linii genealogice, ce în condiţiile gintii târzii erau reglamentate în comunitatea-verv a slavilor de normele de drept şi obiceiuri.

La etapa existenţei familiei mari menţionăm trei tipuri de comunităţi: o familie mare alcătuia o obşte minimală, câteva familii mari a unei aşezări alcătuiau o comunitate medie, iar o comunitate de aşezări, în care locuiau toţi membrii clanului conic, alcătuia o comunitate maximală. Unei comunităţi minimale î-i corespundea o curte colectivă a familiei mari, localitatea cu câteva curţi – linige – obştii medii, iar cuibul de aşezări – unei comunităţi maximale. Cea din urmă era un organism social, care putea fiinţa independent de altele, şi avea analog social tribul, care unea comunitatea etnică cu structura politică în frunte cu o căpetenie. O astfel de structură politică era protostatul-cifd tribal cu o conducere centralizată şi ierarhie ereditară a conducătorilor şi aristocraţiei, neavând însă un aparat de restrângere formal. Cifdomul prezenta din sine o structură politică universală ca o etapă naturală şi obligatorie în dezvoltarea societăţii în drum spre stabilirea statalităţii.

Conducerea tribului era alcătuită din căpetenie şi rudele sale, care se aflau în vârful clanului conic-ierarhic a diferitor linii genealogice a neamului. Situaţia excepţională a conducătorului era determinată de împuternicirile lui, privilegiile în folosirea proprietăţii comune, de sacralizarea personalităţii lui. Treptele inferioare ale ierarhiei de conducere ale tribului erau ocupate de capurile de familii mari – linigilor şi liderii obştii.

Nucleu de unire a comunităţilor maximale, analog arheologic al cărui este cuibul de aşezări, erau centrele comunităţilor. Tradiţional rolul unor astfel de centre îl jucau aşezările fortificate. Comun penru aşezările fortificate de diferite tipuri era prezenţa clădirilor lungi de folos obştesc, unde aveau loc adunările tribului, ospăţurile şi acţiunile ritice.

Triburile puteau să se alieze în uniuni şi să constituie căpităniі complicate. Aceste căpităniі complicate, sau uniunile de triburi apar în paginile letopiseţelor ca cnezate.

Uniunile de triburi la slavii de est aveau o ierarhie de conducere structurizată. Uniunea era alcătuită din triburi luate aparte în frunte cu cnezi tribali regionali. În fruntea uniunii stătea cneazul cnezilor – cneazul luminat – suzeran al cnezilor tribali, care îşi efectua împuternicirile prin strângerea poliudiei – ocolul anual al triburilor aliate, la care luau parte discipolii şi drujina. În timpul poliudiei cneazul incasa impozitul de la populaţia supusă, demonstra tăria puterii cnezeşti şi involuptivitatea proprietăţii sale, judeca, oprea conflictele dintre comunităţi şi triburi, prin acţiuni magice şi sacrificii ritice asigura binevoinţa zeilor faţă de subalternii săi.

În arealul răspândirii culturii Raichi cunoaştem cnezări tribale ale polenilor, drevlenilor, ulicilor, tiverţilor, volânenilor şi croaţilor. Stabilirea cnezărilor tribale amintite semnala trecerea la formarea statalităţii estslave.

Materialele descoperite în multe monumente arheologice ale culturii Raichi ne oferă posibilitatea să urmărim unele prezențe ale conceptului păgân despre lume la triburile slave şi să evedențiem obiectele, legate într-un mod sau altul cu datinele şi credințele primitive. Păgânismul era baza vieții spirituale a slavilor în perioada de până la adoptarea creştinsmului, formă şi sistem al valorilor culturale. El se baza pe politeism cu un număr mare de culte. Pe un teritoriu luat aparte unul din zei ocupa poziția dominantă la nivel de trib, iar la nivelul familiei, ginții, obştii, a câtorva obşti înrudite zeii puteau să fie alții.

În pământurile slave sunt cunoscute mari centre ale păgânismului, în componența cărora puteau întra câteva sanctuare cu o planificare complicată. Aici se aflau gropi pentru sacrificii, templu, fântâni ritice şi alte elemente de sanctuar simplu. Astfel de complexe păgâneşti erau amplasate în locuri greu accesibile – în munți sau pante abrupte acoperite cu păduri. Un important centru de cult a fost pe malul drept al r. Zbruci în locul numit Medoborâ din reg. Ternopol.

Alături de obiecte religioase – produs al muncii oamenilor, slavii vechi continuau să stimeze obiectele de cult: pietre (uneori prelucrate parțial), copaci, izvoare, crânguri, munți, care adeseori întrau în componența marelor complexe de rugăciuni. Diferite obiecte discutate, precum şi ceramica ornamentată erau strâns legate de sistemul obiceiurilor de ocrotire.

Monumentele funerare ne permit să reconstruim raportul slavilor față de viața de apoi. Datina de ardere a morților, specific culturii Raichi, legată de credința în forța curativă a focului, atunci când sufletul răposatului ajunge în ceruri odată cu fumul rugului funerar, iar rămăşițele străbunului înhumate vor ocroti proprietatea funciară a tribului şi vor spori fertilitatea solului. La sfârşitul mileniului I e. n., când familia mică devine unitate gospodărească a societății, are loc simplificarea substanțială a obiceiului – cremarea e înlocuită treptat de înhumare. Această datină a pierdut legăturile cu formele publice şi a devenit o parte a culturii familial-gintal. Asupra răspândirii sale a influiențat deasemeni religia creştină. Cultul strămoşilor, care s-a păstrat practic până în prezent, a fost comun tuturor triburilor slave din arealul culturii Raichi.

În acest fel, pe teritoriul Ucrainei din dreapta Niprului în perioada de la răscrucea sec. VII – VIII până în sec. X în rezultatul dezvoltării social-economice a societății slave se formează triburi şi uniuni de triburi noi, atestate în Letopiseț, având corespondent arheologic cultura Raichi. Aceste mari uniuni-cnezări au creat premize pentru apariția statalității estslave şi în dezvoltarea lor posterioară au fost unite în Statul Chievean.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Абашина Н.С. *6, 10, 11, 13, 14, 19, 27, 80, 95, 96, 101, 133, 191, 249*
Абдуль-Малер *153*
Авдусин Д.А. *213, 249*
Алешковский М.Х. *163, 249*
Ал-Мандри *16, 19, 153*
Амброз А.К. *19, 249*
Аничков Е.В. *191, 249*
Антонова Е.В. *191, 198, 230, 249*
Артамонов М.И. *7, 33, 116, 131, 136, 137, 249*
Аскольд *172, 175*
Аулих В.В. *10, 46, 101, 225, 249*
Ахмед ібн Фадлан
Багрій Р.С. *102, 249, 292*
Багрянородный Константин *155, 175, 181, 184, 185, 249, 292*
Байбурин А.К. *195, 198, 250*
Балушок В.Г. *185, 186, 250*
Баран В.Д. *10, 12, 15, 27, 78, 95, 109, 160, 161, 162, 167, 250*
Баран Я.В. *10, 11, 13, 15, 29, 32, 36, 45, 46, 53, 76, 79, 87, 96, 98, 107, 108, 128, 132, 133, 134, 161, 162, 166, 167, 169, 193, 224, 250*
Батий *178, 234*
Бахрушин С.В. *171, 250*
Башилов В.А. *27, 250*
Бейлекчи В.С. *132, 250*
Белан Н.Г. *121, 127, 129, 227, 250*
Белецкий В.Д. *103, 104, 250*
Беляєва С.О. *251*
Беранова М. *66, 251*
Березовець Д.Т. *6, 10, 27, 33, 45, 48, 51, 53, 70, 74, 76, 78, 79, 80, 82, 83, 85, 86, 87, 88, 90, 92, 96, 98, 99, 100, 104, 107, 108, 109, 110, 112, 114, 128, 145, 148, 149, 151, 225, 232, 239, 251*
Березяк В.В. *226, 251*
Бернякович К.В. *7, 76, 251*
Бибиков С.Н. *198, 251*
Бідзіля В.І. *131, 132, 137, 251*
Блок М. *185, 251*
Бломквист Е.Э. *105, 193, 251*
Бобринский А.А. *143, 144, 251*
Бойко І.Д. *107, 253*
Болсуновський К.В. *207*
Борисевич Г.В. *76, 81, 251*
Боровский Я.Е. *207, 208, 209, 227, 233, 251, 268*
Булкин В.А. *235, 251*
Бырня П.П. *165, 251*
Вакуленко Л.В. *46, 75, 83, 120, 126, 127, 129, 196, 239, 251*
Василь II *156*
Васильев Л.С. *166, 167, 170, 184, 185, 251*
Веремійчик О.М. *78, 270*
Винников А.З. *86, 97, 263*
Винокур І.С. *142, 195, 205, 224, 226, 237, 252*
Власенко И.Г. *132, 250*
Володимир *34, 173, 182, 183, 208, 214*
Владимирский-Буданов М. *163, 252*
Вознесенская Г.А. *132, 137, 139, 140, 251, 252*
Воронин Н.Н. *75, 252*
Вуга *181*
Выжарова Ж.Н. *82, 97, 109, 231, 252*
Вятко *171*
Гавритухин И.О. *19, 252*
Гальковский Н.М. *226, 253*
Гельмольд *186, 222, 253*
Географ Баварский *60, 175, 181, 261*
Герман И. *115, 218, 253*
Геродот *178, 179, 253*
Гішам *153*
Гліб Юрійович *177*
Голубева Л.А. *229, 234, 235, 253*
Гольцева Н.В. *7, 48, 80, 83, 92, 93, 94, 110, 112, 126, 132, 149, 253, 264, 292*
Гончаров В.К. *5, 33, 45, 51, 60, 75, 92, 103, 225, 237, 239, 253*
Гопак В.Д. *139, 140, 253*
Горленко В.Ф. *107, 253*
Готун І.А. *76, 78, 83, 253, 254*
Гуревич А.Я. *184, 253*
Даркевич В.П. *92, 233, 237, 253*
Деопик В.Б. *19, 32, 152, 253*
Дергачев В.А. *225, 253*
Димитров Д.И. *74, 253*

Динцес Л.А. *207*, *253*
Дір *172*, *175*
Довел *181*
Довженок В.Й. *6*, *27*, *101*, *106*, *107*, *253*
Дончева-Петкова Л. *39*, *254*
Дубов И.В. *235*, *251*
Дяченко О.Г. *254*
Ефименко А. *49*, *60*, *81*, *88*, *104*, *254*
Ефименко П.П. *163*, *164*
Жуковский П.М. *115*, *254*
Забашта Р.В. *226*, *227*, *254*
Засурцев П.И. *163*, *254*
Заходер Б.Н. *184*, *254*
Звіздецький Б.А. *76*, *83*, *254*
Ивакин Г.Ю. *227*, *254*
Ізяслав *177*
Иевлев М.М. *153*, *254*
Иоанн Эфесский
Иордан *179*, *254*
Ібн ал Факіх *155*
Ібн-Русте *184*, *228*, *233*
Ібн-Фадлан *155*, *203*, *205*, *255*
Ібн Хаукал *156*
Ібн Хордадбег *153*
Ігор *173*, *174*, *176*, *180*, *188*
Ісмаїл-Ібн-Ахмед *39*
Казанський М.М. *12*, *27*, *263*
Каргер М.К. *75*, *207*, *210*, *254*
Кашуба М.Т. *7*, *39*, *48*, *80*, *83*, *92*, *93*, *94*, *110*, *112*, *126*, *132*, *253*, *254*
Кий *171*, *172*
Килиевич С.Р. *60*, *254*
Кирпичников А.Н. *32*, *33*, *254*
Кирьянов А.В. *106*, *107*, *115*, *254*, *255*
Кирьянова Н.А. *111*, *115*, *255*
Клука *181*
Кобыщанов Ю.М. *184*, *185*, *186*, *255*
Кожолянко Г.К. *111*, *125*, *191*, *193*, *255*
Козак Д.Н. *45*, *74*, *95*, *96*, *100*, *145*, *188*, *237*, *250*, *255*, *261*
Козлов В.М. *166*, *255*
Кокоржицкая Т.И. *156*, *255*
Комаров К.И. *92*, *255*
Комша М. *63*, *73*, *255*
Корнєєв О.П. *121*, *255*
Коробушкина Т.И. *106*, *109*, *111*, *115*, *125*, *255*
Корчинський О. *132*, *135*, *255*
Косвен М.О. *160*, *163*, *165*, *255*
Косендцис *181*
Костомаров Н.И. *223*, *227*, *255*
Косточкин В.В. *60*, *62*, *255*, *256*
Костянтин VII *156*
Котляр М.Ф. *156*, *255*, *256*
Кравченко Н.М. *6*, *10*, *19*, *27*, *51*, *76*, *256*
Краснов Ю.А. *107*, *113*, *123*, *157*, *256*
Крип'якевич І.П. *153*, *256*
Кропоткин В.В. *153*, *156*, *157*, *256*
Крушельницька Л.І. *197*, *256*
Куббель Л.Е. *166*, *256*
Куза А.В. *256*
Куницький О.С. *107*, *253*
Кухаренко Ю.В. *6*, *58*, *60*, *70*, *71*, *101*, *102*, *107*, *108*, *127*, *153*, *168*, *216*, *217*, *229*, *239*, *256*
Кучера М.П. *6*, *41*, *60*, *62*, *64*, *66*, *67*, *134*, *145*, *178*, *237*, *256*, *257*
Ларина О.В. *225*, *253*
Лебедев Г.С. *235*, *251*, *292*
Левашова В.П. *106*, *113*, *257*
Либідь *172*
Линка Н.В. *6*, *27*, *45*, *51*, *101*, *103*, *107*, *151*, *152*, *253*, *257*
Листова Н.М. *193*, *257*
Литаврин Г.Г. *182*, *257*
Лучицкий И. *163*, *164*, *165*, *257*
Львова З.А. *152*, *156*, *157*, *257*
Ляпушкин И.И. *10*, *33*, *41*, *49*, *60*, *62*, *75*, *76*, *78*, *80*, *82*, *86*, *90*, *102*, *109*, *115*, *145*, *152*, *160*, *229*, *232*, *237*, *257*
Маврикий *119*, *257*
Мавродин В.В. *159*, *257*
Магомедов Б.В. *45*, *145*, *250*
Макря М. *59*, *72*, *73*, *257*
Максимов Є.В. *6*, *11*, *12*, *13*, *16*, *18*, *19*, *23*, *39*, *44*, *48*, *76*, *77*, *78*, *79*, *80*, *83*, *84*, *85*, *86*, *87*, *88*, *90*, *92*, *93*, *94*, *95*, *99*, *110*, *111*, *112*, *113*, *121*, *126*, *128*, *130*, *133*, *134*, *143*, *144*, *147*, *148*, *149*, *152*, *153*, *191*, *253*, *257*
Малєєв Ю.М. *205*, *257*
Мальм В.А. *129*, *258*
Маркевич В.И. *111*, *271*
Махновець Л.Є. *178*, *258*
Мегей *142*, *252*
Медведев А.Ф. *41*, *127*, *258*
Мезенцева Г.Г. *6*, *41*, *46*, *48*, *51*, *53*, *76*, *103*, *112*, *114*, *126*, *128*, *142*, *147*, *148*, *149*,

151, 200, 258
Минасян Р.С. *41, 109, 111, 258*
Мисько Ю.В. *189, 193, 196, 197, 198, 258*
Михайлина Л.П. *7, 10, 12, 19, 32, 39, 43, 48, 49, 50, 60, 63, 64, 66, 67, 69, 71, 73, 107, 109, 116, 117, 146, 147, 148, 151, 155, 183, 195, 200, 201, 206, 228, 230, 231, 232, 258, 259, 260, 265, 268*
Михеев В.К. *107, 109, 260*
Мишиничі-Онцифоровичі *163*
Мовчан І.І. *178, 260*
Мовчанівський Т.М. *207*
Москаленко А.Н. *49, 53, 60, 62, 72, 74, 77, 81, 82, 85, 86, 88, 102, 103, 104, 260*
Моця О.П. *74, 153, 156, 157, 185, 187, 188, 207, 209, 210, 228, 231, 234, 235, 251, 254, 260, 261*
Мстислав *177*
Мухло *181*
Надєждін М.І. *176*
Назаренко А.В. *175, 261*
Насре *39*
Недопако Д.П. *132, 135, 138, 251, 252*
Некрасова А.Н. *45, 145, 250*
Нидерле Л. *180, 207, 261*
Никольская Т.Н. *41, 109, 261*
Новосельцев А.П. *184, 186, 228, 233, 261, 262*
Носова Г.Я. *229, 261*
Обломский А.М. *19, 252*
Олег *172, 173, 174, 175, 176, 180, 182*
Ольга *173, 174, 208, 234*
Оприск В.Г. *78, 261*
Орлов Р.С. *261*
Орлов С.Н. *41, 261*
Оттон Бамбергский *168, 223, 227, 254*
Павлюк С.П. *107, 261*
Паньков С.В. *124, 132, 135, 138, 139, 251, 252, 261*
Пачкова С.П. *109, 113, 250, 261*
Пашкевич Г.О. *111, 112, 113, 115, 122, 129, 130, 261, 262*
Пашуто В.Т. *171, 261, 262*
Пеняк С.І. *7, 76, 229, 232, 233, 234, 262*
Перхавко В.Б. *32, 262*
Першиц А.И. *165, 166, 262*
Петегирич В.М. *155, 262*
Петерс Б.Г. *149, 262*
Петрашенко В.О. *6, 11, 12, 13, 16, 18, 19, 23, 26, 39, 43, 44, 48, 51, 76, 77, 78, 79, 80, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 90, 92, 93, 94, 95, 99, 102, 110, 111, 112, 113, 116, 121, 122, 126, 128, 129, 130, 133, 134, 143, 144, 147, 148, 149, 151, 152, 153, 191, 239, 253, 257, 261, 262*
Петров В.П. *27, 109, 151, 232, 262*
Петрухин В.Я. *116, 263*
Пивоваров С.В. *7, 35, 168, 201, 260, 263*
Плетнева С.А. *19, 33, 97, 233, 263*
Поболь Л.Д. *74, 263*
Подосинов А.В. *191, 263*
Полевой Л.Л. *125, 263*
Постикэ Г.И. *225, 253*
Потапов О.В. *122, 263*
Приходнюк О.М. *6, 12, 15, 27, 30, 33, 36, 43, 46, 48, 57, 74, 75, 76, 79, 83, 84, 87, 90, 95, 97, 101, 103, 104, 107, 108, 109, 110, 112, 114, 120, 121, 126, 127, 129, 160, 192, 195, 199, 206, 217, 218, 239, 242, 251, 252, 263, 274*
Прокопий из Кесарии *119, 188, 263*
Пряхин А.Д. *86, 97, 263*
Пушкина Т.И. *116, 263*
Рабинович Р.А. *44, 53, 83, 128, 175, 179, 193, 263, 267*
Равдина Т.В. *39, 156, 263*
Радим *171*
Рапов О.М. *182, 183, 264*
Раппопорт П.А. *60, 62, 64, 66, 75, 78, 80, 81, 82, 86, 92, 97, 103, 104, 105, 189, 191, 195, 251, 264*
Ратич О.О. *66, 148, 236, 264*
Рафалович И.А. *7, 12, 19, 46, 49, 53, 86, 88, 104, 106, 107, 109, 110, 111, 112, 114, 120, 125, 126, 127, 128, 129, 149, 152, 160, 179, 193, 196, 225, 264*
Рідуш Б. *223, 264*
Ричка В.М. *187, 188, 261*
Розов С.А. *130, 264*
Роман I *156*
Роман II *156*
Романець Т. *230, 264*
Россинский С.С. *62, 264*
Ростислав *177*
Рошаль М.Г. *145, 264*
Русанова И.П. *6, 7, 12, 15, 19, 27, 32, 33, 39, 43, 46, 48, 49, 50, 51, 55, 58, 60, 63, 64, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 78, 83, 84, 86,*

88, 94, 95, 97, 102, 103, 105, 119, 127, 129, 131, 142, 147, 160, 163, 188, 191, 192, 193, 195, 196, 197, 199, 202, 203, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 226, 228, 230, 231, 232, 237, 239, 242, 260, 264, 265, 268, 274
Руссев Н. *44, 267*
Рыбаков Б.А. *75, 106, 131, 137, 148, 168, 170, 175, 176, 177, 184, 185, 187, 203, 204, 205, 207, 209, 212, 215, 221, 228, 236, 238, 239, 265*
Рябцевич В.Н. *158, 265*
Самойлович В.П. *83, 104, 265*
Сахаров А.М. *183, 265*
Свенельд *176, 178*
Святослав *173, 177, 208, 214*
Седов В.В. *43, 92, 120, 128, 159, 161, 173, 179, 190, 211, 227, 230, 265*
Семенов Ю.И. *166, 265*
Сергеева М.С. *265*
Сєров О.В. *78, 266*
Симоненко И.Ф. *165, 266*
Симонович Э.А. *266*
Сметанка З. *66, 251*
Смирнов А.П. *68, 75, 198*
Смирнов Ю.А. *68, 75, 198*
Смирнова Г.И. *27, 266*
Сміленко А.Т. *6, 7, 147, 266*
Смішко М.Ю. *181, 266*
Станя Ч. *66, 251*
Старчук І.Д. *104, 266*
Степанов В. *44, 267*
Столярик Е.С. *153, 156, 255, 266*
Страбон *179, 266*
Стрижак О.С. *180, 266*
Струнка М.Л. *76, 256*
Сумцов Н.Ф. *193, 195, 266*
Сухобоков О.В. *6, 60, 64, 68, 77, 85, 90, 102, 109, 125, 131, 266*
Сымонович Э.А. *238, 266*
Татищев В.Н. *182, 266*
Тельнов Н.П. *7, 18, 27, 39, 44, 46, 49, 51, 53, 60, 62, 76, 79, 80, 82, 83, 90, 92, 112, 124, 128, 132, 138, 146, 152, 160, 191, 196, 197, 250, 254, 266, 267*
Тереножкин А.И. *235, 267*
Терпиловський Р.В. *237, 250, 262*
Тимощук Б.О. *7, 12, 15, 19, 27, 32, 33, 34, 35, 36, 39, 43, 44, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 55, 62, 63, 64, 66, 67, 68, 71, 73, 74, 75, 76, 78, 81, 82, 83, 84, 86, 88, 92, 94, 97, 103, 105, 106, 107, 109, 116, 117, 118, 119, 123, 129, 131, 135, 141, 142, 146, 147, 149, 151, 159, 160, 161, 162, 163, 167, 168, 169, 170, 171, 173, 183, 184, 185, 186, 188, 189, 191, 193, 195, 196, 197, 199, 202, 203, 204, 206, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 226, 228, 229, 230, 231, 232, 239, 242, 260, 265, 267, 268, 274*
Тимченко Н.Г. *122, 268*
Тихомиров М.Н. *177, 268*
Токарев С.А. *187, 234, 268*
Толочко П.П. *6, 76, 92, 140, 154, 171, 177, 185, 186, 207, 208, 209, 268*
Топоров В.Н. *185, 268*
Третьяков П.Н. *49, 60, 74, 81, 88, 104, 106, 173, 254, 268, 269*
Трубачев О.Н. *175, 269*
Туга *181*
Уманська А.С. *129, 269*
Успенская А.В. *135, 269*
Фаминцын А.С. *269*
Фасмер М. *170, 178, 269*
Федоров Г.Б. *7, 39, 41, 44, 51, 53, 62, 76, 107, 108, 109, 114, 125, 127, 128, 132, 136, 137, 139, 141, 145, 147, 148, 152, 176, 178, 264, 269*
Филипчук М.А. *7, 75, 76, 82, 94, 195, 269*
Формозов А.А. *198, 269*
Фроянов И.Я. *159, 257, 269*
Фрэзер Д. *269*
Хавлюк П.І. *6, 27, 76, 79, 82, 83, 109, 131, 133, 142, 147, 152, 199, 237, 239, 269, 270*
Харламов В.О. *82, 104, 208, 270*
Хвойка В.В. *270*
Хейзинга Й. *187*
Хорват *181*
Хорив *171, 172*
Хотюн Г.Н. *205, 252*
Христофор *156*
Хынку И.Г. *145, 270*
Цалкин В.И. *122, 270*
Чеботаренко Г.Ф. *7, 44, 51, 62, 64, 132, 136, 138, 146, 267, 269, 270*

Чернецов А.В. *107, 270*
Чеховський І.Г. *195, 270*
Чмихов М.О. *228, 230, 270*
Шахматов А.А. *173, 175, 176, 270*
Шекун О.В. *78, 270*
Ширинский С.С. *236, 270*
Школьникова Н.А. *19, 270*
Шмидт Е.А. *107, 270*
Шнирельман В.А. *166, 271*
Шрамко Б.А. *64, 103, 271*
Щапова Ю.Л. *41, 152, 271*
Щек *171, 172*
Щербакова Т.А. *39, 254*
Юренко С.П. *76, 77, 266, 271*
Юрій *177*
Юркевич Б. *234, 271*
Ягодинська М. *232, 271*
Якобсон А.Л. *151, 271*
Янин В.Л. *163, 271*
Янушевич З.В. *111, 112, 115, 262, 271*
Ярополк *173*

Beranova M. *271*
Bialeková D. *271*
Comşa M. *103, 145, 271*
Donat P. *97, 271*
Hanuliak M. *231, 271*
Hartuhi N. *231, 272*
Herrmann I. *97, 109, 272*
Hoczyk-Siwkowa S. *78, 86, 272*
Kiersnowska T. *129, 272*
Kruger B. *78, 82, 272*
Lowmianski H. *272*
Macrea M. *272*
Miśkievicz M. *272*
Musianovicz K. *272*
Petrescu-Dimbovita M. *66, 272*
Pleiner R. *139, 145, 272*
Poulik J. *78, 272*
Rădulescu A. *231, 272*
Safařik P. *60, 272*
Service E. *166, 272*
Szymanski W. *41, 66, 85, 107, 109, 145, 272, 272*
Teodor D.Gh. *66, 85, 107, 109, 145, 272*
Vana Z. *272*
Zaharia E. *145, 272*

ПОКАЖЧИК ГЕОГРАФІЧНИХ НАЗВ

Алчедар *39, 43, 62, 80, 86, 132, 136, 137, 138, 139, 154, 158, 196, 254, 263*
Архангельськ *164*
Бабин *35, 206, 215, 226*
Бабка *6, 70, 216*
Багдад *153*
Бакота *15, 140, 226*
Балкани *19, 179, 181*
Бернашівка *142, 252*
Болгарія *5, 44, 109, 157, 231, 252, 256*
Борисфен *179*
Біла *64, 66, 93, 98, 103, 168, 210*
Білгород *233*
Білорусь *5, 44, 115, 158, 163*
Боршево *49, 263*
Бранешти *51, 88, 109, 111, 128, 129, 132, 148, 196*
Буг *43, 125, 171, 175, 176, 178, 179, 180, 237, 242, 250, 264, 269, 274*
Буда Шеєцька *232*
Будище *57*
Буки *6*
Буковина *43, 48, 105, 109, 116, 117, 122, 25, 135, 155, 191, 193, 234, 239, 242, 250, 255, 259, 260, 262, 267, 268, 270, 271, 274*
Булгар *153, 156, 254, 260*
Велика Андрусівка *6, 70, 232*
Великий Новгород *163, 171, 177, 227, 249, 254, 258, 261*
Великі Горбаші *58, 72*
Верхні Станівці *44, 64, 66*
Вишгород *174, 177, 235*
Візантія *150, 156, 172, 174, 180*
Вінниччина *157*
Вітебськ *115, 158*
Волга *152, 155, 255*
Волинь *6, 71, 72, 97, 98, 103, 148, 155, 160, 217, 236, 249, 261*
Володимир-Волинський *182, 183*
Волока *64, 66*
Волокова *62*
Вулканешти *156*
Гайворон *116, 131, 135, 137*
Галич *66, 154, 238, 249*
Галичина *155*
Гевеноаса *156*
Гіпаніс *179*
Гладковичі *156*
Глибока *196*
Глинжени *48, 75, 80, 83, 92, 93, 94, 97, 102, 110, 112, 126, 132, 253*
Гнилоп'ять *192, 199, 202*
Гньоздово *116*
Головно *58, 71, 217*
Горбова *7, 206*
Гореча *78, 81, 225*
Горішні Ширівці *35, 52, 64, 66, 67, 116*
Горинь *145, 173*
Городище *123*
Городок *15, 101, 195, 199, 217, 261*
Грабівці *156*
Графська Поляна *26, 28, 86, 90*
Григорівка *7, 116, 124, 131, 136, 138*
Грозинці *7, 36, 44, 47, 64, 66, 67, 88, 238, 267*
Грос Раден *218*
Грушівка *38, 55*
Гульськ *6, 75, 83, 254*
Далмація *181*
Дениші *232*
Дерелуй *46*
Десна *171, 227*
Добринівці *7, 33, 62, 64, 66, 67, 75, 85, 86, 88, 94, 96, 97, 100, 105, 109, 114, 116, 126, 127, 133, 141, 142, 147, 148, 151, 163, 169, 170, 196, 210, 238*
Дон *49, 53, 77, 81, 82, 97, 102, 104, 116, 254, 260, 263, 271*
Дніпро *2, 5, 12, 26, 27, 33, 43, 45, 46, 57, 60, 64, 68, 74, 75, 76, 78, 80, 86, 90, 92, 97, 102, 106, 125, 143, 146, 153, 155, 156, 159, 170, 171, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 182, 183, 184, 191, 227, 228, 236, 237, 239, 241, 242, 243, 244, 257, 258, 259, 260*
Дністер *7, 15, 45, 46, 64, 78, 125, 135, 136, 143, 145, 160, 174, 176, 178, 179, 214, 215, 218, 250, 262*
Драгословени *109*

Єкимауци *39, 43, 62, 107, 108, 114, 123, 128, 132, 136, 137, 138, 141, 154, 157*
Житомирщина *5, 6, 27, 71, 72, 202, 205, 230, 232, 234, 235, 241, 273*
Жорнище *147*
Закарпаття *5, 7, 165, 171, 229, 232, 234, 262, 265*
Зарубинці *153, 296*
Західний БугБуг *27, 43, 46, 145, 150, 180, 237, 242*
Звенигород *197, 218, 219, 220, 221, 222, 223*
Звиняч *70*
Збруч *7, 220, 221, 248, 280*
Зелена Липа *206, 218*
Зимно *60, 127, 129, 139, 142, 169*
Зубковичі *232*
Іванківці *199, 227*
Ігрень *109*
Ільмень *171*
Іскоростень *173, 174*
Істр *179*
Канів *6, 33, 43, 46, 48, 51, 53, 75, 103, 112, 114, 121, 122, 126, 128, 129, 130, 142, 144, 151, 255, 258, 262*
Карапчів *34, 64, 79, 93, 97*
Карпати *2, 5, 12, 26, 27, 33, 45, 46, 48, 57, 60, 74, 75, 76, 92, 97, 102, 106, 116, 143, 146, 159, 171, 181, 183, 191, 41, 243, 244, 258, 259, 260, 261, 273, 276*
Каспій *156*
Кетриш *129*
Київ *144, 173, 174, 177, 207*
Клязьма *78*
Кобаки *64*
Кобуска-Веке *127*
Кодин *7, 15, 19, 46, 48, 51, 53, 75, 78, 83, 84, 85, 86, 87, 94, 119, 129, 131, 191, 196, 239*
Копіївка *157*
Коржівка *6, 109, 133, 237*
Коростувата *7, 35, 66, 87, 88, 93, 94, 97, 99, 112*
Корсунь *177*
Корчак *55, 131, 135, 142, 147, 160, 237*
Кочурів *237*
Красне *157*
Кралівський Холмець *229*
Крилос *157*
Крокмази *132*
Кулішівка *34, 206, 214, 226*
Лимбарь-Кепрерія *80, 146*
Лозниця *71, 232*
Лопатна *51, 109, 111, 132, 147*
Луг *33, 45, 51, 53, 75, 79, 83, 85, 86, 87, 880, 90, 92, 96, 98, 99, 100, 104, 147, 148, 151, 191, 225, 239, 263*
Лугова *147*
Лука-Каветчинська *46, 120, 127, 129, 239*
Райковецька *5, 6, 33, 51, 75, 92, 150, 224, 225, 237, 259, 262*
Лукашівка *62*
Магала *64, 66, 116*
Макарів Острів *6, 33, 51, 75, 103, 107, 108, 109, 110, 112, 114, 128, 140, 149, 151, 152, 162*
Медобори *220, 221, 248, 280*
Межирічки *6, 58*
Миляновичі *6, 72*
Мирополь *230*
Михайлівка *234, 271*
Молдова *5, 7, 19, 27, 39, 43, 44, 53, 80, 94, 102, 107, 109, 111, 120, 128, 145, 146, 156, 160, 176, 191, 196, 266*
Молешти *146, 270*
Молочарня *45, 51*
Момоти *206*
Монастирешти *107*
Монастирок *6, 11, 13, 16, 18, 19, 23, 39, 43, 44, 75, 77, 79, 80, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 92, 93, 94, 95, 97, 99, 101, 102, 110, 111, 112, 113, 116, 121, 126, 128, 129, 130, 133, 134, 140, 142, 143, 144, 147, 148, 152, 153, 191, 244, 253, 257*
Нагоряни *206, 215, 216, 226*
Подунав'я *19, 45, 109*
Нижнів *157*
Нижній Струтинь
Німеччина *109, 155, 218, 231*
Нові Братушани *127*
Новотроїцьке *33, 49, 78, 80, 86, 90, 109*
Нушфалеу *63, 73*
Обухів *6, 11, 13, 14, 19, 51, 80, 95, 96, 101, 102, 133, 191, 249*
Одая *86, 88, 109, 126, 129, 196*
Опішня *62, 90*
Острови *46*
Паріївка *141, 142*

Парикова *38, 55*
Пастирське *79, 84, 141, 151*
Пекарі *153, 200*
Пеньківка *6, 45, 51, 107, 109, 140, 148, 151*
Перебиківці *7, 148*
Перемишль *297*
Перерита *110, 127*
Пересічен *176, 177, 178*
Переяслав *155, 177*
Петруха *51, 196*
Пліснеськ *6, 104, 144, 237, 256, 266*
Південний БугБуг *27, 82, 125, 175, 179, 251, 269*
Підріжжя *15, 95, 101, 102*
Подніпров'я *6, 26, 43, 66, 82, 97, 98, 109, 111, 116, 120, 121, 122, 129, 144, 147, 151, 155, 242, 250, 253, 260, 261, 262, 263, 265, 266*
Поділля *43, 103, 116, 242, 263*
Подунав'я *19, 45, 109*
Полісся *97, 98, 163, 173*
Полота *171*
Полтавщина *164*
Польща *109*
Попруття *31, 43, 49, 62, 66, 83, 94, 102, 104, 111, 115, 121, 122, 123, 130, 167, 258, 260*
Прикарпаття *7, 27, 43, 48, 49, 53, 66, 78, 82, 86, 153, 155, 157, 167, 181, 211, 249, 269*
Прип'ять *27, 155, 170, 241, 250*
Прут *7, 46, 50, 64, 69, 70, 125, 143, 154, 160, 176, 181, 214, 228, 255, 258, 259, 260, 262, 263, 265, 267, 268*
Псьол *145*
Райгородок *157*
Райки *6, 27, 241, 273*
Рашків *7, 11, 13, 15, 17, 29, 32, 36, 45, 46, 53, 55, 75, 78, 79, 87, 96, 98, 108, 111, 119, 121, 126, 127, 128, 129, 132, 133, 134, 160, 161, 162, 166, 169, 198, 224, 250*
Ржавинці *7, 170, 186, 204, 211, 213, 226*
Ревне *7, 11, 13, 18, 20, 21, 22, 24, 25, 32, 34, 39, 42, 43, 48, 49, 50, 52, 54, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 73, 75, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 103, 107, 108, 109, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 121, 122, 123, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 133, 134, 138, 141, 145, 146, 147, 148, 149, 151, 152, 154, 168, 169, 184, 194, 195, 196, 200, 01, 210, 225, 232, 238, 239, 244, 258, 259, 260, 276*
Реча *111*
Ріпнів *6, 46, 95, 101, 120, 141, 152, 225, 237*
Росія *258*
Роставиця *205, 257*
Рось *6, 253, 263*
Рудники *34, 218, 219*
Рудь *62, 112, 132, 250, 264*
Румунія *5, 44, 59, 61, 63, 66, 72, 73, 85, 103, 107, 109, 145, 231*
Рута *181*
Рухотин *110, 114, 127, 128, 216, 226*
Сажки *157*
Самчинці *131, 147, 269*
Саркел *104, 250*
Сахнівка *6, 75, 83, 87, 90, 95, 101, 108, 109, 112, 114, 122, 130, 151*
Свіла *115*
Сейм *145, 171, 251*
Селиште *57, 111, 225*
Семенки *6, 79, 82, 83, 109, 131, 142, 269*
Семигороддя *142*
Сіверський Донець *103, 257*
Скіфія *171, 172, 178, 179*
Скок *18, 46, 51, 75, 79, 83, 90, 92, 112, 124, 128, 132, 136, 152, 196, 266, 267*
Скорбичі *102*
Словаччина *109, 229, 231*
Случ *173*
Сож *171*
Сокіл *46, 83*
Сомешень *72, 73*
Ставчани *199, 205, 226, 252*
Старий Збараж *232, 271*
Стецівка *75, 109, 110, 151*
Стир *145, 229, 232*
Стільське *7, 132, 135, 154, 255*
Струтин *66*
Стугна *177, 249, 256*
Суємці *237*
Сула *171, 173, 177, 182*
Східна Європа *33, 41, 78, 125, 131, 142, 153, 163, 173, 181, 202, 262*
Тернопільщина *220, 232, 248*
Тетерівка *6, 48, 88, 127, 142, 160, 173, 237, 239*

Тірас *178*, *179*
Тітчиха *49*, *53*, *62*, *81*, *82*
Требужени *126*, *127*
Трипілля *156*, *177*
Тясмин *6*, *45*, *51*, *155*, *237*, *251*, *257*, *263*
Угриниче *163*, *164*
Уж *173*
Устя *51*
Фельдберг *218*
Фунду-Герций *66*
Ханска *19*, *46*, *51*, *80*, *109*, *111*, *112*, *114*, *250*, *270*
Херсонес *179*
Хитці *57*
Хозарія *147*, *156*
Хотомель *6*, *60*, *101*, *107*, *108*, *127*, *153*, *239*, *256*
Хринівка *145*, *146*, *199*, *237*
Хуча *111*, *119*, *120*, *142*, *196*, *264*
Царівка *62*
Цеканівка *157*
Червеневе *7*, *229*, *232*
Червона Діброва *66*
Чернігів *250*, *263*
Чернігівщина *122*, *164*
Чорнівка *7*, *35*, *37*, *38*, *50*, *55*, *56*, *70*, *78*, *116*, *135*, *148*, *167*, *168*, *228*, *230*, *231*
Чернівці *7*, *34*, *81*, *90*
Чехія *66*, *145*, *231*, *298*
Широка Поляна *40*, *96*, *100*, *225*, *239*
Шумськ *6*, *33*, *70*, *202*, *203*, *239*
Ягнятин *199*, *205*

наукове видання

Михайлина Любомир Павлович

Слов'яни VIII-X ст. між Дніпром і Карпатами

Обкладинка *Л. Михайлина, Б. Рідуш*
Технічне редагування і комп'ютерна верстка *Б. Рідуш*

Підп. до друку 25.12.2007 р.
Формат 70x100/16. Папір офсетний. Гарнітура Таймс.
Ум. друк. арк. 21.5. Наклад 300 прим. Замов. № 23

Друк: пп. Глібка О.В.
Тел. 8(0372) 52-40-18

Михайлина Любомир Павлович - кандидат історичних наук, доцент, старший науковий співробітник відділу археології ранніх слов'ян Інституту археології НАН України. Народився у 1953 році в місті Чернівці. Випускник історичного факультету Чернівецького державного університету імені Юрія Федьковича (1975 р.). Закінчив аспірантуру при кафедрі історії стародавнього світу і середніх віків Чернівецького університету. У 1984 році захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Працював викладачем, старшим викладачем, доцентом кафедри етнології, античної та середньовічної історії Чернівецького національного університету, директором Буковинського центру археологічних досліджень при ЧНУ, директором Чернівецької філії Охоронної археологічної служби України. З 2003 року - старший науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець з давньої історії України, археології ранніх слов'ян. Є автором понад 100 наукових і науково-популярних праць. Серед них монографії „Летописные хорваты по археологическим данным" (1989 р.), „Слов'яни Верхнього Попруття VIII-X ст." (1997 р.), колективна монографія „Буковина. Історичний нарис" (1998 р.).